

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A VILÁGIRODALOM
NAGY ÉPOSZAI.

IRTA

SZÁSZ KÁROLY.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST.

1882.

A VILÁGIRODALOM NAGY ÉPOSZAI.

IRTA

SZÁSZ KÁROLY.

A VILÁGIRODALOM
NAGY ÉPOSZAI.

IRTA

SZÁSZ KÁROLY.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1882.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA EPÜLETÉBEN.)

266340

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

A KÖZÉPKOR NAIV EPIKÁI.

	Lap
ÁTTEKINTÉS.	

I. Visszapillantás	3
II. Az elágazás	6

Első fejezet: A szláv népek epikája.

I. A szláv népek s mondáik költői jellege	12
II. Az északi szlávok epikája	17
III. A szerb epika	22

Második fejezet: A kelta népek epikája.

I. A kelták eredete s elágazása	40
II. Epikájok első elemei	43
III. A Nagy Károly-mondakör	50
IV. Az Arthur-monda	71
V. Az Athur-mondakör fejlődése	79
VI. A Grál- és Percivál-monda	85
VII. A Tristán-monda	93
VIII. A Lancelot-monda s az egész mondakör jelentősége	106
XI. A Cid-költemények	111

Harmadik fejezet: A germán népek epikája.

I. A germán világnézet	114
II. Az Eddák és a Völsunga-Saga	118

	Lap
III. A német hősmonda	134
IV. Az Etele-mondák	145
V. A hún-magyar monda	161

Negyedik fejezet: A Nibelungen-Lied.

I. A Nibelungen-Lied keletkezése s irodalomtörténeti jelentősége. A Nibelung-kérdés	179
II. A Nibelung-ének elemzése. 1. Az expositio	196
III. Folytatás. 2. Az első rész katastrofája	223
IV. Folytatás. 3. A második rész első fele	244
V. Folytatás. 4. A bosszú	273
VI. A Nibelung-ének viszonya forrásaihoz	303
TOLDALÉK: A finn-észt epika	328

II. RMADIK KÖNYV.

A KERESZTYÉN MŰ-ÉPOSZ.

TÁJÉKOZÁS.

I. Általános szempontok	337
II. A keresztyén mű-éposz történeti átnézete	343

ELSŐ RÉSZ:

DANTE S A REGÉNYES ÉPOSZOK.

Első fejezet: Bevezetés a Divina Commediába.

I. A Divina Commedia általános jellemzése	349
II. A költő ifjúsága s első művei	357
III. A Divina Commedia fogamzása s alapeszméje	371
IV. Dante tudományos álláspontja s mysticismusa	377
V. Dante életének végszaka s a Divina Commedia megírása	384

Második fejezet: A Divina Commedia.

	Lap
I. A Divina Commedia tartalmi átnézete	369
II. A költemény nyitánya	402
III. A pokol tornácza	417
IV. A pokol belseje	433
V. A pokol feneke	456
VI. A purgatorium	468
VII. A paradicsom küszöbén	499
VIII. A paradicsom. A fény fokozatai és a fényrózsa	509

Harmadik fejezet: Tasso és Camoens.

I. Tasso és helye a világirodalomban	533
II. A Megszabadított Jeruzsálem	545
III. Camoens és a Luziáda	557

MASODIK RÉSZ:

MILTON ÉS A VALLÁSOS EPOSZ.*Első fejezet: Milton.*

I. Milton helye a világirodalomban	569
II. A Milton ifjúsága	572
III. Milton politikai szereplése s közléte	578
IV. Milton magánélete	584

Második fejezet: Az Elvesztett Paradicsom.

I. A költemény keletkezése s vallási alapeszméje	589
II. Az Elvesztett Paradicsom tartalmának átnézete	594
III. A szerkezet és a mese bírálata	613
IV. A jellemelek. Ádám és Éva	621
V. A Milton ördögei	632
VI. A Milton világnézete	645
VII. A Visszaszerzett Paradicsom	652

Harmadik fejezet: A Messiádák.

I. A Heliand és az Ottfried Krisztusa	658
II. A Klopstock Messiása	662

HARMADIK RÉSZ:

A MAGYAR EPIKA.

(Vázlat.)

	Lap
I. A magyar éposz-költészet története	669
II. Zrínyi és a Szigeti Veszedelem	678
III. A hún-magyar mondakör epikusai	689

MÁSODIK KÖNYV.

A KÖZÉP-KOR NAIV ÉPIKÁI.

1. КОМП. КОМ. ЗАП. БИРКА
МАШИНА КОМ.

ÁTTEKINTÉS.

I.

Visszapillantás.

Az első könyvben az ó-kor népeinek epikájával foglalkoztunk; azon nagy époszi művekkel, melyek a keresztyénséget megelőző világnézletek befolyása alatt keletkeztek, habár e művek végszerkezete részben a keresztyénség korába esik is.

Ez ősnépek legrégiebbike, vagy jobban mondva az, mely legelőbb jutott a műveltség azon fokára, hogy önálló világnézletet alkosson s annak írásművekben adjon kifejezést, a hindu, az árja törzs gyökérnépe, mely egyes ágazatainak kiválása után is eredeti lakhelyén, vagy annak közelében maradt, ott fejlesztette tovább ősi világnézletét, s teremtetten meg először a véda- azután a szanszkrit irodalmat, a brahmánizmust és a buddhizmust; s bár e művek, jelesen az általunk vizsgált két nagy éposz, a *Mahabharata* és a *Ramajána*, — mai szerkezetökben — részben kétségkívül a keresztyénség alapítása után keletkeztek s állapítottak is meg, de mondai eredetök s összes anyaguk sokkal korábbi időkre nyúlik vissza, s azért méltán tekinthetők sokkal régibb eredetűeknek s az ős-árja népszellem szülötteinek.

Valószínű, hogy az árja nép ős-fészkeiben, a Himmalája tövén, a hindukkal az irániak maradtak legtovább együtt s ez utóbbiak voltak az ősi házból legutóbb kiköltözöttek. Erre mutat az, hogy az iráni nép ős-fogalmaiban isten- és világ-nézetében van a hindukéval a legtöbb közös vonás, hogy nyelvi, történelmi s eszmei hagyományaik a legrokonabbak; a mi kétségtelen bizonyítéka a huzamosb együtt lakásnak s a két nép szellemvilága sokáig együttes fejlődésének. Ezért tettük sorban második helyre az iráni (perzsa) epikát, bár FIRDÚZI nagy époszának, a Sháh-Náménak keletkezése nem csak a keresztyénség korába, de annak is már ezer éves korán innen, a XI. század elejére tehető. S bár Irán már akkor az izlámot fogadta el s FIRDÚZI egy mohammedán szultán megbízásából írta a királyok könyvét, műve nem mohammedán, hanem az ős-iráni világnézet szülötte s azt lehelli minden sorából.

Még korábban s valószínűleg nem is közvetlenül az irániak előtt, vált ki az ős árja népcsalád azon része, mely idebb jöve nyugatra, itt az ó-világ leghatalmasabb két nemzetét: a műveltség legmagasb fokára emelkedetteket, a görögöt és latint alkotta. Ezek közül is különösen a görög lett az, mely eredeti és saját műveltséggel bír, melytől a magáét a latin (a római) vette, átkölcsönözvén isten- és világ-nézetét, hős-mondái egy részét s később tudományát és művészetét is. Időrendileg kétségkívül a görög műveltség, jelesen a görög költészet s névszerint a homéri éposz, tetemesen régibb, akár a hindu akár az iráni éposznál. De ezeknek alapeszméi, az ős árja világ-nézet s isten- és hős-monda, régibb gyökerű levén a görögénél, mely gyorsan érett s érte el fejlődése virágkorát, még sem véltünk hibázni, midőn sorrendünket úgy álla-

píottuk meg, a mint tevők, a homéri époszt a hindu és perzsa *után* tárgyalva; mivel annak istennézlete (mythológiája) is emezek törzsökéből fakadt fel s hajtotta önálló buja tenyészetét. A római éposz s jelesen a VIRGIL *Aeneise*, mely a latin hős-mondával Trója rombadöltétől indulván ki, Italiában ver gyökeret, csak epigón HOMÉR-hoz, a trójai hősmonda nagy feldolgozójához viszonyítva; s ez az oka, a miért VIRGIL-nek s a latin epikának csak egy rövidke fejezetet szenteltünk; ezt is *leginkább azért*, mert más tekintetben, *mint az első műéposz* érdemelte figyelmünket.

Mind ez az árja nép különböző ágainak epikája. S a következőkben is ugyan e törzs kihajtott ágainak szellemi termékeivel lesz főkép dolgunk. Ámde a hitrege és hősmonda nem kizárólagos tulajdona az árja fajnak, bár annál fejlődött, kétségkívül, legmagasabb tökélyre. Már az ó-korban találtunk egy másfajú néptörzset, a sémi törzsből eredt hébert, melynek alakuló félben maradt epikáját, a bibliai (ó-testamentomi) történetben költői s jelesen éposz-alakulási szempontból részletesebben vizsgáltuk. Egy másikat, a khamita egyiptomit, mely szintén nagy államot alkotott, melynek szintén nagy történelme van, csak mellékesen említettük, mint olyat, mely világirodalmi nagy époszt nem teremtett ugyan, de szintén nem maradt epika nélkül, bár époszi művei csak történeti s nem mondai költemények.

Következő vizsgálatainkban is fogunk találkozni *nem árja* eredetű népek epikaival: a finnekével s a magunkéval. De az ó-koron innen is, az éposz birodalmában, a túlnyomólag legnagyobb rész az árjáké. Ezek foglalják el az előtért, s a mi nekünk marad, csak oldalaslag esik. A középkor naiv-epikái, melyekkel e könyvben, s az

új-kor műeposzai, melyekkel a következőben foglalkozunk: többnyire árja termékek, e törzs különböző elágazásainak termékei. S azért mindenek előtt ez elágazásokat kell szemügyre vennünk, hogy ismerjük a fát, melynek gyümölcsét akarjuk szakítani.

II.

Az elágazás.

Mióta a nyelvtudomány a történelemnek segédtudományává vált, az emberiség s az egyes embertörzsek és népek eredetének kérdéseire a nyelvek rokonsága veti a legbiztosabb világot. A nyelv-családok ember-családoknak felelnek meg; s minél hasonlóbb két nyelv egymáshoz, minél több bennök, vagy szókinsőket, vagy nyelv-alakjaikat illetőleg, a közös vonás: annál biztosabban következtethetünk az illető két népnek *vagy* rokonságára, közös törzsből eredésére, *vagy* arra, hogy húzamosan, évszázadokig éltek együtt, egymással szoros érintkezésben vagy közel szomszédságban.

Az emberi nyelvek nagy családjainak egyike: az árja, vagy mivel eredete Indiáig nyomozható s Európába jelesen a germán népekkel jött át, az úgynevezett indoeurópai, vagy indogermán. A mai európai nyelvek legnagyobb része ehhez a nyelv-családhoz tartozik; következik, hogy az azon nyelveket beszélő népek is közös törzsből, a hindu vagy árja törzsből valók, mely — törzsképen — ma is ott él, Közép-Ázsiában, a Himmalája alján; míg belőle, a történelem előtti időkben, mint óriási víztartóból a folyamok, vagy mint túltömött méhkasból a rajok, kizúdultak a népsokaságok, mind nyugot felé s előzőlötték Európát és nyugoti Ázsiát.

E kizúdulás a történelmi korban ismétlődött s a «népvándorlás» neve alatt a középkor egyik legnagyobb eseménye. Összetörte a különben magában is meghasonlott s hanyatlásnak indult római birodalmat; föl kavarta s megújította a régi árja népeket, új árja elemekkel frissítette föl s új nemzeteket és új államokat alkotott. Ámde a keresztyénség, mely a történelem előtti népvándorlásokkor még nem létezett, most már ható erő volt, mely államalkotó elemül vegyült a népcsordák zavaros keverékébe s szellemviláguknak is új irányokat adott. Minket e nagy átalakulásokból itt csak az érdekel, hogy a régi árja népeknek itt a pogány időben eredt, vagy az új népvándorlaskor magokkal hozott mondáira a keresztyénség mindenütt alakító befolyást gyakorolt s a mint azok kifejlődtek, majdnem rétegenként ismerhetni meg bennök a pogány és a keresztyén elemeket.

Mi magyarok nem vagyunk az árják közül valók. Mondáink összekötnek a húnokkal; de azok sem árják; s azok is csak a történelmi korban, mint a középkori népvándorlás egyik legelső raja, a Kr. u. IV. században tűntek föl Európában. Húnok és magyarok, mi más törzsből, az ural-altájiból szakadtunk el, a törökökkel és némely észak-európai népekkel (finn-rokonainkkal) együtt. Mikor volt az ural-altáji és az árja is *egy*, — ha az egész emberiség egy pár embertől szaporodott el — arról nem csak a történelem, de a népmondák sem tudnak; azt csak a bibliai szent monda tartja fenn. De a hún-magyarnak, valamint a finn-észtnak is saját külön hősmondáik s fejletlen vagy fejlett epikájuk van, külön az árjákétól.

Az árja népek tehát, melyekhez az ural-altáji kisebbségen s a sémitákon kívül a mai Európa s nyugoti Ázsia valamennyi népei tartoznak, valaha történelem előtti

időkben, együtt éltek az ősi fészekben. Egy nyelvet beszéltek, az árja nyelvek ősi törzsét; közös világnézletök, közös mondáik, közös hagyományaik voltak. S későbbi fejleményű nyelveik, mondáik, hagyományaik mind visszavihetők a közös törzsre.

De a történelem, a nyelvek és mondák rokonságából levonható e tényével a közös eredetnek nem éri be. A rokonság kisebb vagy nagyobb fokából következtetve: keresi az elszakadás előbb vagy később történtét, vagyis a tovább vagy kevesebb ideig volt együtt élés időbeli fokozatait.

Mert természetes, hogy a melyik raj, vagy ágazat *legelőször* szakadt ki a közös törzsből s hozta el az akkori nyelvet, az akkori fogalmakat, világnézletet és mondákat, mindezeket új lakó helyén tovább s a maga erején fejlesztve, míg az otthon maradottaké sem állt meg fejlődésében, ma ezredévek multán kevesebb közös vonást bír felmutatni mint az a raj, vagy ágazat, mely *később* válván ki a közös törzsből, tovább élt azzal együtt s a nyelv és élmények későbbi korszakában szakadva el, többet hozott magával az ősi vagyonból.

S egyfelől az összehasonlító nyelvtudomány, másfelől az összehasonlító mythologia (vagyis isten- és világnézlet-tan s mondák és hagyományok) világánál, arra az eredményre jut a történelem, hogy a közös árja törzs — a középkori népvándorlás előtt s azon kívül — legalább *négy* ízben bocsátott nagyobb rajt ki magából, mind nyugot felé; sőt a kisebb vagy nagyobb fokú rokonság szerint e rajok kibocsátásának következési *sorát* is meg tudja (nagy valószínűséggel) határozni, a nélkül, hogy azok *idejét* meghatározhatná, miután mindenik, még a legújabb is, az *irott történelem előtti időkre esik* s róla csak hagyományok szólnak.

Az összehasonlító nyelvészet és mythologia ez eredményei szerint, az árja népcsaládból, annak ősi tűzhelyéről, minden valószínűség szerint a *kelták* váltak ki legelőször s mint frisen eresztett első erőteljes raj, egyszerre legmesszebb mentek nyugatra, a világ végeig, míg a tenger el nem zárta útjokat (vagy talán a későbbi rajjoktól szorítva s tolva mindig nyugotabbra s nyugotabbra), Európa nyugoti részeit, a mai Spanyol-, Francia- és Angolországot foglalván el. Egy második néprajból, mely szintén messze nyugatra — de még sem nyomult annyira mint a kelták — a *görög és italiai* népek szőrödtek le. A harmadik (vagy talán harmadik és negyedik) nép-hullám *germánokká* és *szlávokká* oszolt meg Európában. Az utolsó váladék csak kevéssé jött nyugatra s Ázsiában maradvá, *iráni* és *turáni* törzsre vált ketté (vagy egymásután jött előbb a turáni, aztán az iráni), melynek ősmondáját s a két testvér-nép harczeit tárgyalja a perzsa király-éposz. A négy (vagy öt, vagy hat) rendbeli raj-eresztés után — melyek mindenik ketteje közt századok folyhattak le — még otthon maradtak a *hinduk* lőnek, kik ős-fészküket is megtartva, délre terjeszkedtek, a két indiai félszigetet foglalták el s államosították.

Természetes, hogy e szerint legtöbb a közös tulajdon (nyelvben, világnézetben, mondákban) a hindu s az irán-turáni népek közt; kevesebb a hindu és a germán-szláv között; még kevesebb a hindu és a görög-római közt; legkevesebb a hindu és a kelta között. De még mindig elég, hogy az összehasonlító nyelvészet s az összehasonlító mythologia a közös eredetet megállapíthassa s történelmi tényül állíthassa föl, bár a kiszakadás kora a történelem előtti időkbe nyúlik vissza. De annak már tanúja volt a történelem, mikép szakadtak külön nemze-

tekre az egyes rajok, pl. a kelták iberekre, gallokra, brittekre; mikép vegyültek s hatottak egymásra a különböző rajok vagy egyes ágazataik, pl. a rómaiak az iberekre a gallokra sőt a brittekre is; a germánok szintén a britt-keltákra, meg az északi szlávokra stb.; s mikép alakultak isten- és hős-mondáik, kölcsönhatással egymásra, mikép a keresztyénség mindent átalakító befolyása alatt s mikép a történelmi tényeknek mondákkal elegyedése folytán.

A legérdekesebb tanulmányok egyike a népmondák közös törzsét s különleges elágazásait s további önálló fejlődését vizsgálni. Az új világnézletek, melyeket a kiszakadt törzsek új lakó helyeiken nyertek, különösen — sokkal később — a keresztyénség által; a történelmi események, melyeknek magokban s régi és új szomszédaikkal való súrlódásaikban részeseivé lőnek: mindez hatott eredeti nézleteik, mondáik, hagyományaik s nyelvök tovább fejlődésére. A régiekből csak az alapvonások ha megmaradtak, s az új lerakodmányok alól azok is csak nagynehezen kutathatók ki.

E kutatások eredményei, a mennyiben a nyelv-fejlődésre vonatkoznak, kívül esnek tanulmányaink körén; a mennyiben a mondákkal s az azokban nyilatkozó világnézletekkel foglalkoznak, melyek a középkor különböző epikaiban nyertek többé-kevésbbé végleges kifejezést, épen most igénylik figyelmünket.

Előterjesztésekben, mint az ó-kor époszainál, itt sem akarjuk a szigorúan tudományos rendszert követni s száraz szkémákkal nem fárasztjuk az olvasót. A mívelt nagy közönségre számítván, megmaradunk az eddig követt elbeszélő s fejtegető modor mellett.

A mi épen a jelen könyv sorrendjét illeti, — miután az árja rajok másodikának, a görög-rómainak epikájával

már első könyvünkben foglalkoztunk, — most először a keltafajú, aztán a germán népek s végre mint legutóbbi keletűeket a szláv népek középkori epikáit kellene fejtegetnünk, ha időbeli sorrendre néznénk. Mind az által a legújabbikon, a szlávon kezdjük; mivel leginkább elkülönözve maradván, legkevesebb kölcsönhatással volt a többire s legkevesebbé folyt be az egyetemes irodalomtörténetre, melynek fejlődésével s irányával a továbbiakban dolgunk lesz; míg ellenben a kelta és a germán középkori naiv epikák nem csak egymásra hatottak kölcsönösen, de az újkori műeposzoknak is, melyek ugyanazon népfajok kebelében támadtak, szolgáltak kiinduló pontúl. Azért az időbeli sorrendnél a benső összefüggést itt is fontosabbnak tartva, végzünk a különálló szlávval s azután a keltát és a germánt vesszük sorba, hogy összehasonlítva ezekkel a hún mondákat is, fejtegetésünket a *Nibelungok énekével* fejezhessük be, mely az északi germán (eddei) Szigurd-mondákból, a délgermán Dietrich-mondákból s a hún és germán Etele-mondákból vett föl, alakított át s olvasztott egybe egyes részeket, hogy a középkor legtökéletesb, vagyis egyetlen tökéletes nagy éposza létre jöhessen.

ELSŐ FEJEZET.

A SZLÁV NÉPEK EPIKÁJA.*

I. A SZLÁV NÉPEK S MONDÁIK KÖLTŐI JELLEGE. —
II. AZ ÉSZAKI SZLÁVOK EPIKÁJA. — III. A SZERB EPIKA.

I.

A szláv népek s mondáik költői jellege.

A szláv, valamennyi ágazataiban, általában véve dalos nép. Elég e részben a szerb guzliczárókra hivatkoznunk, kik ép oly zárt dalnokrendet alkottak, le egész a legújabb időkig, mint a görög rhapsodok vagy a kelta bár-

* E fejezethez fölhasznált forrásaim: VUK STEFANOVICS KARADSICS nagy gyűjteménye a szerb hősregékből; WESELI tanár *Einleitungja* a szerb menyegzői dalok (német fordítású) gyűjteményéhez; TALVJ (THERESE JAKOB) fordításai; SZÉKÁCSUNK *Szerb népdalok és hősregék* című gyűjteménye (1836); SZEBERÉNYI L. tanulmánya a königinhofi kézíratról s annak fordítása; CARRIÈRE többször idézett műve (*Die Kunst im Zusammenhang* stb.) — De különös hálával kell megemlékezni HADZSICS ANTAL (Kisfaludy-társasági tag s a szerb Matica titkára), CSIRICS IZIDOR (szerb egyház-nemzeti titkár), RADICS GYÖRGY (zombori főgymnasiunai igazgató) urakról, kik engem — a szerb nyelvben járatlant — nem csak tájékoztató utasításaikkal, hanem egyes epikai darabok sorközi hű fordításával is segíteni sziveskedtek.

dok, a frank troubadourok vagy a germán minnesingerek; és arra, hogy a népdalok oly buján tenyésznek nálok, mint csak kevés ó- vagy újkori népnél. Régi dalaikból természetesen sok elveszett már, mielőtt fölíratott volna, mert ilyesmikre csak újabb időkben került a gyűjtés sora; de a mennyi fenmaradt is, elég a szláv népek költészetének gazdagságára és sokféleségére világot vetni. Egyházi énekeik gazdagságáról nem szólunk; e részben az ó-szláv (görög-keleti) egyház s a XV. századi hussziták énekeskönyvei tanúink. Világi dalaik, a szerelmi, társas-, játék-dalok, a mese és a hősrege minden nemében bővelkednek; s csak a mit irodalmunkba átültetve találunk is, nász-dalok, hölgydalok, évszaki dalok, hősregék stb. címek alatt, befoglalja a lyrai és epikai költészet egész mezejét.

Mellőzve a lyrai költészet gazdagságát, a szláv népek népköltészetében bőven föltaláljuk azon anyagnak valamennyi elemeit, melyből a nemzeti éposz megalakulhatott volna. Isten- és világnézlete, hitregéi, ép oly gazdagon és sajátosan kifejlődtek, mint más ős-népekéi, s hősmondája sem szegényebb amazokéinál. De korán különböző törzsekre szakadva, különböző népekkel keveredve, vagy azok kölcsönhatása alatt állva, egységes nemzeti léte nem fejlődhetett; s míg egyfelől az idegen-nel való érintkezés által gazdagodott mondai anyagban, elvesztette annak egyöntetűségét s egyetemességét, a mi az egységes nemzeti tudalom fölébredésének s megszilárdulásának múlhatatlan föltétele lett volna. E miatt nem fejlődhetett ki költői egyénisége sem oly határozottan, mint az arra való elemek meglétét tekintve, bizonyosan fejlődött volna. És a mi legfontosabb: nem támadt Homérja, vagyis egy hatalmas költői lángszelleme, a ki a hősmonda szétszórt töredékeit összeszedhette, a legfonto-

sabbat közülök kiválaszthatta, s a többbit annak alárendelvén vagy abba beolvasztván, a nemzeti nagy époszt megalkotta volna.

Nagy époszt, mely világirodalmi színvonalon állana e nemben, nem találunk a szláv népeknél, csak egyes mondaköröket, melyeknek ismét számtalan egyes tagjai, románczok vagy kis költői beszélyek, vagy hősének alakjában vannak földolgozva, a nélkül, hogy avagy csak az egyes mondakör részei is egységes hőskölteménynyé kerekülnének.

A mi a szláv epikai költészetből fenmaradt s az egyetemes irodalom sajátjává vált, sem keltére, sem még tárgyára nézve sem oly régi, mint a többi európai árja népek ilynemű hagyományai. Abból a korból, mikor az epikai költészet még mythoszi elemekkel vegyül s az istenökké személyesített természeti erőket jelvi alakokban szerepelteti ősi mondáiban, igen kevés maradt fenn. Tárnyai a történelmi korból valók s teljes nevökön nevezett hősök szerepelnek benne legnagyobbbrészt. E jelenségekát nem a nép jellemének költőietlen voltában, hanem történelmi tényekben kell keresnünk. Míg a kelták s különböző ágazataik nyugoti, s a germánok északi és közép-Európában korán helyet foglaltak, állandóan megtelepedtek s a nyugot-római birodalom romjain államokat s annak régi lakói beolvasztásával nemzeteket alkottak: a szlávok lassan ékelték be magukat a kelet-római birodalom területére és népei közé, s bár a hegyeknek és folyóknak szláv neveket adtak, de nemzeti egyéniségöket nem bírták az őslakókból és belőlök alakuló új nemzetekre rányomni. A mai Oroszország déli részének végtelen síkságain s a közép- és al-Duna partjain megtelepedve, a Krisztus születése előtti öt s az azt követő

nyolcz vagy tíz századon át, a szláv telepek meghonosulnak ugyan, de a szláv birodalom nem bír megalakulni. Pedig a nemzeti éposz kifejlődésére mindenekelőtt nemzeti jelleggel s egységgel bíró nemzet kell, a nélkül születhetnek mondák, dalok; éposz nem.

Akkor még a szláv békés, családias hajlamú nép volt; s épen e miatt tudott oly későn emelkedni világtörténelmi jelentőségre. Mondái, románczai, dalai is e békés, családias jellemének megfelelők; szelídek és nainok inkább, mint harcziasak és hősiesek. Hitmondáit ősi fészkeből hozta, s azoknak a régi germánokéval való rokonsága ép oly feltűnő, mint nyelveé, mely szintén a szanszkrit törzsre vall; kivált szógyökeiben, míg nyelvtanában a görög elágazáshoz tart. Természetnézletében, mely hitmondáira alakítólag hatott, a setéség és fény, a fehér és a fekete, a tavasz és tél, a hajnal és éj ellentéte s harcza az alapeszme. Hogy a természet s világegyetem nem lelketlen anyagalmaz, hanem szellemektől van megnépesítve, melyeket nem látva is sejt és érez az emberi lélek: mindig erős hite volt a szlávságnak. Neki a tűzben szellemek lobognak és susterognak, a forrás vizében szellemek gyöngyöznek föl s lebegnek a folyamok és tenger hullámai fölött. Ő is ismeri a kecses vízi tündereket, melyek zöld sás-koszorút fonnak fürteikbe s varázsdalukkal magokhoz csábítják s a mélybe csalják a legényt és leányt. A hegyek és barlangok mélyében rosszakaratú manók élnek, a kik halálra üldözik az embert, ha titkos munkájokban őket háborgatni merészli. S a természeti dolgokban lakó és működő e szellemeknek sok köze van az emberhez. A földmanók majd jóltevéleg, majd ártólag látogatnak el az emberek lakába. Az erdei manók ijesztgetik a magános utazót, kivált ha éjjel merészkedik

az erdő borzalmas sűrűjébe. Sőt az emberek magok, varázsigék által állatokká változhatnak s a meghaltak szellemeiből jó vagy rossz tündérek, manók, vagy más természeti szellemek lesznek; maga az elszálló lélek, madár-alakban röppen el a haldokló ajkáról, vagy fényes felhőben lebeg a halottas ház fölött. Egy régi dalban az árva leányka, a szomorú-juharban elhalt bátyjára, a tölgyfában apjára ismer, a kik megszólítják.

Az ily mythoszokból aztán kifejlődik az istenmonda, szintén a jó és rossz ellentétén alapulva. A főisten először is a tűz fogalmának a személyesítése, és pedig két különböző jellemmel: mint üdvös és jóltevő, az élet melegében, az ætheri tűzben, a nap áldó hevében, — mint Cznics; és a villám gyújtó, romboló hatalmában — mint Perun. A mindent körülfogó ég istenéből először a tiszta kék égboltozat nyájas istene, Pogoda, vált ki, ezüsttel hímzett kék fátyolöltözetben, kék szárnyakkal, bájos ifjú alakjában s kedvese a hajnal-istennő, Zimsterla, a rózsakoszorús. De ez isteneket, s a többieket, a kik utánok következnek, különbözőleg nevezik a messze szétágazó szláv törzsek különböző ágazatai. Tiszteletök módja is különböző; bár abban többnyire megegyez, hogy erdőkben, berkekben s folyóvizek mellett, oltárokon imádtatják magokat. Az élőfa, az élet képe a germánoknál, a szlávoknál is, különösen a tölgyfa, a mennydörgő istennek volt szentelve, s terepély koronája alatt volt a szentély, elkerítve és elfüggönyözve a tömeg szemeitől, mint a zsidóknál a sátor belseje: a szentek szente, hova csak a papoknak volt szabad belépni. A halottak körül a kegyeletos és rémletes szertartások egész csoportja szövődött, mely a két élet, a földi és a sírontúli, közét áthidalni volt hivatva. Az év- és napszakoknak is megvoltak a

magok ünnepeik és szertartásaik, mint minden népnél, melynek istennézlete a természetnézetben gyökerezett s abból fejlődött ki. *

Mindez elég anyagot nyújtott s elég hangulattal szolgált a szláv népek költőiségének, jóval előbb mint hősmondáik alakulni kezdettek, s a nép lassan fejlődő fölvilágosodásánál és babonás voltánál fogva tovább is tartott, átnyúlva egészen a történelmi korba, mikor már határozott hősök lépnek föl a mondában, de alakjaik körül megmarad a régi regés felfogás, az ősi szokások jellege s a mesés elem adalékai.

Így a szláv hősmondának is megmarad régi jellege s költői színezete és a történelmi szellem sokkal kevesebb benne s ingatagabb alapokon nyugszik, mint más népeknél.

II.

Az északi szlávok epikája.

A szlávok, egy törzsből eredve, földrajzilag oszlanak két főcsoportra, az északira és délire. Mindenik ismét több külön kisebb csoportra. Jóformán mindenik kisebb csoportnak külön, bár egy közös fölfogásból eredő istennézlete van.

* A byzáncezi PROKOP a Kr. u. VI. században ezt írja a délkeleti szlávokról: «Egy főistent hisznek, a villámokat sujtót, minden dolgok egyedüli teremtetőjét és urát; de a mellett folyamokat, nymphákat és más (természeti) erőket is tisztelnek, áldoznak azoknak és jóslatokat kötnek hozzájuk. Az égi atyának társul adják a földanyát, kinek *Devana* neve, mint a görög Dione és római Diana, a *div* gyökszóra útal, melylyel az árják általában az istenit jelölték». — E nézet, melyet PROKOP ír le, már fejlettebb istenfogalmakra mutat, az eredeti kezdetleges természetnézetekhez képest.

Először az északiakkal akarván — bár csak futólag — foglalkozni, említsük meg, hogy a régi Oroszország két főpontján, Kiewben és Nowgorodban, látszik a közös istenmonda — kivetközve eredeti természetnézeti s allegóriai jellegéből — a hatalmas és hideg «fehér isten» tiszteletében határozottabb alakot öltetni, majd a keresztyénség fölvételével átalakulni, s külön-külön hősmondákkal szövödni össze.

A kiewi czár, Wladimir, ki Kr. u. az 1000. év körül kereszteltette meg egész népét, lőn a hősmonda ragyogó középpontjává, mint Nagy Károly és Arthur király a magok népeinél. Perun a «fehér isten» a maga szerepét Wladimirra látszik átruházni, ki körül a «fehér város» Kiew hősei sorakoznak; míg a sötétség eleme majd sárkányok, majd varázslók, majd rablógyilkosok s haramiák alakjában áll szembe velök; ezek legyőzése, kiírtása, a föld megtisztítása tőlök: ép úgy a hősök föladata, mint Rámaé Hindosztánban le Ceylonig, s mint az Arthur király «kerek asztalának» lovagköreé Bretagne-ban.

De a király és lovagok mellett is, a szlávsvág nemzeti hőse a parasztfiú, Ilia, a ki — a lengyeleknél Piost, a cseheknél Przemysl — a legnépszerűbb dalok, románczok s hősregék tárgya. Ő a szláv szenvedőlegesség és hosszútűrés képviselője, a ki csak későn ébred a tette, de akkor összeszedi minden erejét. A monda szerint Ilia, gyermek- és suhanczkorában mindig csak a sutban ült s talán ki sem bujt volna onnan, ha némely vándorok nem jöttek s egy bögre vizet nem kértek volna italúl. Maga sem hitte, hogy járni tud, s szinte elbámult saját hőstettén, hogy szavokra fölkelt s vizet bírt hozni nekik a kútról; s mikor maga is ivott a vízből, oly erősnek érezte magát reá, hogy ha a földről egy oszlop kelne az égis s

vaskarika volna reá erősítve; ő abba fogózva a földet megbírná forgatni, mint a pereszlent. Ezt ugyan a vándorok sokalják s mondják neki igyék még egyet; azzal aztán felényire száll ereje, úgy hogy csak fákat tépdés ki a földből s halmokat mozdit ki helyökből. Iliának azonban Wladimirhoz, a nagy czárhoz, kell mennie, hogy magát az ő körébe fölvétesse s hőssé avassa; útjában nagy dolgokat visz végbe, de kegyetlenkedés helyett mindenütt nemeslelkűnek mutatja magát; oda érve pedig jobb keze lesz a fejedelemnek, s azt és családját is nagy bajokból menti meg.

Kiew mellett a másik isteni székhely, Nowgorod, is külön hősmonda középpontjává vált. Ott Waszili a monda hőse, a ki aztán összeköttetésbe lép Wladimirral, s eseményeik összeszővődnek. Mert a Wladimir lovagkörébe is mint az Arthuréba, beléphet mindenki, lovag vagy paraszt, ki nemes tettek által teszi érdemessé magát a hősi névre, s a gyöngék és nők véde, a föld és vadon tisztítója, a gonosz lelkek és vadállatok ostora s irtója.

Nem levén költő, a ki e mondákat alakító erővel dolgozza föl, századokon át, csak szakadozott, elzüllött alakban éltek tovább, fentartva s tovább adva a népakán, mely közülök egyeseket, péld. az Igor hadjáratát, különös kedvteléssel őrzött meg, módosított és hímezett ki, de époszt belőlök, természetesen, maga ösztönéből nem alakíthatott.

Irodalmilag számba vehető epikai műveket (bár szintén nem világirodalmi nagy époszt) az északi szláv-törzsek közül csak a csehnél találunk, — épen úgy, mint a déli törzsek közt csak a szerbnél.

A csehek említett epikája a königinhofi kéziratban van foglalva, mely csak 1817-ben fedeztetett föl (bár

nyoma van, hogy már 1803-ban kézben volt) s valószínűleg a XIII. század végén íratott, bár a benne foglalt (s részben elveszett, mert a kézirat csonka) költemények nagyobb részint sokkal korább keletkeztek. *

E kézirat mindössze tizennégy költeményt foglal magában, részben lyrai hangú románczokat, részben epikai hangú hősbeszélyeket. A legrégebbeken, mint a «Csesztmir és Vlaszlav» című, valószínűleg a IX. századból származó — s a «Zábor-Szlavoj és Ludik» című szintén a régiség nyomait viselő költeményen, a rhythmus szabatlansága mellett is valódi epikai szellem leng, szélesen terjengő, méltóságosan lassú előadással; míg az újabbakon, különösen a gyűjtemény gyöngyeül tekinthető «Jarosláv» címűn, mely nyilván egy nagyobb éposz töredéke, a szláv versalaknak, az ötös (néhol négyes) trochæusnak teljes kiképzettségét találjuk, csinnal s költői élenkséggel, de szintén tisztán epikai modorban.

A törzsmonda szerint, mely az előbb említett «Zábor-Szlavoj-Ludik» című költeményben földolgozást nyert, Krok vitéz a nép-választás által fejedelemmé emeltetett; ő népének papja és bírása egyszersmind. Fia azonban nincs, hanem három leánya, Kassa, Telka és Ljibussa, kiket bölcs asszonyokká taníttat, s a varázs-

* SAFFARIK a kézirat keletkezését is a IX. századra teszi, de helytelenül. Némely része XIII. századi eseményeket tárgyal. — E nevezetes irodalmi hagyományt HANKA, a cseh irodalom szorgalmas buvára fedezte föl; DOBROVSKY, JUNGMAHN, SAFFARIK ismertették — s tárgyalták. — Nálunk először RIEDL SZENDE, érdekes tudósunk ismertette, 1856-ban; részletesebben — s fordítását is adta, SZEBERÉNYI LAJOS 1872-ben. (*Kisf. Társ. Évl. Új folyam VIII. k.*). A kérdés (vagyis kétely) nem hamisítvány-e az egész kézirat, ma sem tekinthető eldöntöttnek.

mesterségben oktattat. A legfiatalabbik, Ljibussa, válik ki a három közül s rászáll az uralom; népe azonban követeli, hogy menjen férjhez, mert asszonynak a férfiak nem engedelmeskedhetnek. Ljibussa tehát követeket küld országszerte, hogy neki férjet keressenek, a ki őket hajtsa, s ekéi után járjon. Táltos lovát is a követek alá adja s a bölcs ló a követeket Przemyslhez vezeti, a hős parasztfúhoz, a ki vas-asztalon — lapjára fordított ekevasán — vendégli meg a követeket, mint a jóslat szólt. Így Ljibussa férjévé lesz s együtt alapítják Prága városát. Ljibussa halála után a szolgálatában volt tíz udvarhölgy megtagadja az engedelmességet a férfiaknak, fegyverre szólítják a nőket s hét évig tartó véres háborút viselnek, mely azonban leveretésökkel végződik: a görög amazon-monda viszhangja.

SAFFARIK, a csehek jeles irodalomtörténet-írója, maga adja kezünkbe a kulcsot ahhoz, miért nem fejlődhetett a cseheknél önálló irodalom s valódi éposz sem. A keresztyénség fölvétele után, a XI. században, a latin papság minden erővel ellene szegült a cseh liturgia behozatalának; s a cseh nyelv és irodalom folyvást a latin és a német nyelv befolyása alatt állott. A lyrai epikus irodalom még körülbelül egy vagy másfél századig megőrizte önállóságát, de a prágai egyetem alapítása ennek is hamar véget vetett.

«A cseh lyrico-epicus költészet virágkora — folytatja SAFFARIK — úgy látszik, épen mint a német Minnesängerek uralkodó kora, a XII. század második felére és a XIII-nak kezdetére esik. A lovag-szellem s ennek kíséretében a romantika hatalmasan lebegett Európa fölött. Valamint Németországban királyok, fejedelmek és lovagok léptek a költők sorába, úgy itt is az ország nagyjai

váraikban ápolták a költészetet s benne olykor magok is sikeresen próbálkoztak. A prágai egyetem felállítását után ez egészen megváltozott; bármily nagy volt is az egyetem hatása a cseh nyelv kiképzésére, ép oly kevésbé volt kedvező a költészetnek.» A költészet elvesztette eredeti naivságát; a nemzeti formákat újakkal, idegenekkel cserélte föl; s az ősi formákkal a nemzeti tartalom is elveszett. S a mint a tudomány nyelve, a latin, a közéletből és közigazgatásból lassankint kiszorította a csehet, maga a nemzeti költészet is egészen feledésbe ment.

III.

A szerb epika.

Az a két tulajdon, melyet a cseh epika maradványaiban is kiemeltünk, az epikai egyszerűség, a költői csinnal párosulva, még sokkal kifejtettebb s tökélyesb fokon jelentkezik, a szerb hős-énekekben, melyek a szláv epikának kétségkívül legértékesebb, valóban irodalmi és költői becsű termékei.

Tiszta epikai hang, világos szemléletesség, az elbeszélés nyugodt folytonossága uralkodik bennök, lyrai szökellések nélkül, mely őket a görög éposz folyamatához oly hasonlókká teszi, mint talán egyetlen újabb nép epikáját sem. De itt sem fejlődhetett ki az egységes nagy éposz, s a mit találunk, csak egyes hősénekek, a nép éposz-költő szellemének részletes alkotásai, benső kapcsolat s külsőleg összefüggő szerkezet nélkül. Ez énekek némelyike egy-egy eseményt ad elő, mint a rigómezei ütközetet, a szerb hősmonda e legnagyobb jelentőségű mozzanatát, mely körül valamint a hős Markó királyfi

körül, számos egyes ének forog, a nélkül, hogy, mint az Achilleusz-, vagy Odüsszeusz-monda egyes részeit, alkotó kéz összefűzte volna; mások kisebb, epizodszerű cselekvényt adnak elő, mint a «Zereojevics Maxim násza», mely terjedelmére nézve a homéri éposz egy énekéhez hasonló, s magában maradt valamely nagyobb központ nélkül.

A szerb hőséneknek főhőse Markó királyfi, a kit épen említék, a ki számos költeménynek szolgál közép-pontul, melyek különböző, — s egymástól kétségkívül távol eső — időkben keletkeztek, tanusítva, hogy a nép soká hordozta szívében és száján e kedvencz hőst. Egyes vonások még a nemzeti függetlenség korára vihetők vissza, másokban a hős már török szolgálatban áll, a mely alá nemzete hajlott később, akkor sem feledve hitét, mikor már függetlensége elveszett, de bevonva azt is saját sorsa új viszonyaiba. A századok folytán új mondák szövődtek a régiekbe, s a régi hagyomány az új tényekhez alkalmazkodott. A hős alakja azonban nem változott a népies felfogásban. Természete megtartotta szilajságát, vidám, gondtalan s a mellett nemes jellemét, mely Herakleszre, Rusztemre, az árja ősmondák e nagy alakjaira emlékeztet. Százhatvan évig lovagolja táltos sárkány lovát, Saracztot, melyet borral itat a csöbörből, a mi magának is pohár gyanánt szolgál. — Kalandjai a Vila nevű tündérrel, a ki majd barátságos, majd ellenséges iránta, egészen a hindu époszok szellemére emlékeztetnek. A tündér egy ízben megtiltja Milosnak, a Markó kenyeres pajtásának az éneklést egy erdei völgyben. Markó pedig épen ott akarja barátja énekét hallgatni. Milos inkább enged barátja s főnöke kívánságának, mint a tündér tilalmának, s mikor Marko a dal alatt elszunyad, Vila maga is, mint erdei viszhang, belezeng a dalba, csa-

logatva a tilalmát megszegő énekest, a kit a dal végén szíven lö nyilával. Markó fölébred s halva leli barátját, lovára pattan s üzni kezdi a gonosz tündért, a ki a felhőkbe akar szállani előle, de a hős gerelyt dob utána, leveri, s csak oly föltétel alatt kegyelmez életének, ha föltámasztja s meggyógyítja Milost. A tündér ekkor szövetséget köt a hatalmassal.

Markó halála, késő vénségében, mikor órája végre eljött, a hős Ruzstemére emlékeztet. Erdei magányban, sziklás úton lovagol. Hű lova, a ki vele érez, s megsejti sorsát, szomorúan üget tova, meg-megbotlik és sírva fakad. A hős észreveszi lova baját s így szól hozzá:

«Hű bajtársam, hű Sarácz lovacsám,
Innenonnan száz meg hatvan éve
A mióta mint bajtársak élünk:
S még alattam sohse botlottál meg,
Ma egyszerre botorkálni kezdesz,
Botorkálni s sírni még a mellett!
Isten látja, hogy nem jót jelent ez,
Egyikünknek életére vész vár,
Vagy az én, vagy a te életedre!»

Vila utána kiált: azért búsul a lova, mert meg kell válnia urától. Az nem történik meg, feleli ő, míg a fejem vállaimon van. Vila válaszol:

«Nem erővel vészik el Saráczod',
Tégedet, hős Marko, hős nem öl meg,
Éles kard se veszt el, harci láncsa,
Som-dorong sem, semmi hősi fegyver,
Meg kell halnod mégis, jó levante,
Porba sujtva istenek kezétől.
Menj, ügess csak föl a bérczetőre
És tekints bal kézre jobb kezedtől,
Karsu két fenyőt fogsz látni ottan,

Nyíl sudárral minden fák fölöttit,
 Zöld levéllel mindnél ékesebbet.
 Kettőjük közt mély kutat találandsz;
 Visszafordítsd jó Sarácod' ottan.
 Szállj le róla s kösd meg a fenyőhöz.
 És hajolj ott a mély kút vizére,
 Képedet, hogy meglásd tükörében,
 Holtod napját meglátandod abban.»

Markó szóról szóra úgy tesz, a mint a tündér mondá.

Ment ügetve, föl a bérczetetőre,
 Jobb kezétől néze bal kezére,
 Karsu két fenyőszált láta ottan,
 Nyíl-sudárral minden fák fölöttit,
 Zöld levéllel mindnél ékesebbet;
 Kettejük közt mély kutat találá,
 S visszafordítá ott hű Sarácát,
 És leszállva, kötötte a fenyőhöz,
 Lehajolt a mély kútnak vizére
 Tükörében megpillantá képét
 S holta napját meglátá a vízben.
 Könye omlik Markónak s imígy szól:
 «Hejh csalárd világ te, szép virágom!
 Szép valál, hajh, gyorsan elhervadtál,
 Kurta, hajh rövidke háromszáz év;
 S itt az óra, hogy váltsak világot!»

És kirántja hős királyfi Marko
 És kirántja kardját öve mellől,
 S oda lépe jó Sarác lovához
 És fejét levágja Saraczának,
 Hogy ne jusson a török kezére,
 Hogy ne légyen rabja vad töröknek,
 Vízet, trágyát rajta az ne hordjon.
 Sarác ménét a midőn levágta,
 Sarác ménét szépen eltemette,
 Szebben ménjét mint Andrást az öcsését.
 Kardvasát oszt' négy darabra törte,

Hogy ne jusson a török kezébe,
 Dicselkedve a török ne mondja:
 „Ím e kardvas Markótól maradt rám.»
 S átkot rá az egyház hogy ne mondjon.

Aztán hét darabra töri azonkép hadi kopjáját s darabjait a fenyű ágai közé dobja;

Vette végre tollas buzogányát,
 Megragadta izmos jobb kezével,
 Eldobá azt Urvina hegyéről
 Kékvizű tengernek mély vizébe,
 Szólva hozzá, hős királyfi Marko:
 «Tengerből ha visszatérsz, buzgányom,
 Akkor keljen hős, hozzám hasonló!»

E vonás a britt monda Arthur királyára emlékeztet,
 a ki szinte így hajítja tengerbe bűvös kardját, az Excaliburt.

S fegyverével így végezve Marko:
 Öve mellől vette tinta-csuprát,
 Tarsolyából papirost, iratlant
 S levelét így írta a királyfi:
 «Bárki jö fel Urvina hegyére,
 Kút vizéhez, a sudár fenyők közt,
 S itt találja hős királyfi Markót,
 Tudja meg, hogy Marko halva fekszik;
 Három tűszű, testén, tele pénzzel;
 Milyen pénzzel? tiszta szín-aranyval;
 S egyik tűszüt annak adja Marko,
 A ki testét illendően elássa;
 Másik tűszüt templomokra hagyja,
 Harmadikját bénáknak s vakoknak,
 Koldusul hadd járják a világot
 S hős dalokba' Markót emlegessék.»
 Levelét hogy így megírta Marko,
 Feltevé azt a fenyőfa-ágra,
 Hogy az útról könnyen ott meglássák...

S elkészítve magának fekvő helyét, nyugodtan lefekszik a fa alá a fűre s meghal. Sokan, a kik arra jártak, látták ott fekünni, de azt híven hogy csak alszik, közelíteni féltek, nehogy fölébredjen vesztőkre. Végre a szent-hegyi zárdafőnök, Vászó,

Szent Vilindár fényes templomából,
Ézsajással, egy ifjú diákkal,

arra jöve, megpillantja az alvót, aztán a fán a levelet s így tudódik ki a hős halála. Vászó soká gondolkodik, hogyan s hová temesse el Markót; végre hajóra teszi s a tengeren át elviszi szent Vilindár templomába; ott szépen kiteríti s a holtat megillető énekeket énekel fölötte s végre eltemette a templom közepére, de jelt nem tett föléje, hogy ne tudja senki

Merre nyugszik hős királyfi Marko,
Ellensége kelni, hogy ne merjen!*

„Lehetetlen — mondja CARRIÈRE — rövid kivonatok által fogalmat nyújtani a szerb hős-énekek szelleméről s előadás-módjáról; mert épen a szemléletes részletezés, a kényelmes lassú haladás, a mi legkitünőbb tulajdonuk, míg a cselekvényt lépésről lépésre tovább viszi, szemléletes élő képben tünteti föl az embert, az erkölcsöket s a környező természetet: mind ez csak azok egészéből volna megítélhető.»

A többinél egészebb, bár szintén nem hézagtalanul összefüggő mondakört alkotnak a Rigómezei dalok, melyeknek a nép ajkáról összegyűjtésében KARADZSICS VUK-nak van legnagyobb érdeme. Ő azonban feladatát befeje-

* *Markó királyfi halálát magyarul SZÉKÁCS adta először, teljesen, fönnebb idézett gyűjteményében (169—175. l.).*

zettek hitte a dalok (számra tizenegy) összegyűjtésével másokra bízta, hogy azok közt az összefüggést keressék s időrendi sorba szedjék. E munkát legtöbb sikerrel MICKIEWITZ teljesítette, 1836-ban tartott fölolvásaiban. Legújabban NOVAKOVICS SZTOJÁN állította össze a tizenegy dalt abban a sorban, mely már végleg megálapítottnak vehető. De nézetünk szerint e tizenegy dalt, egy mindenkét megelőző tizenkettődikkel (vagyis elsővel) kell kiegészíteni, mely Knéz Lázárnak, a rigómezei (kossovoi) hősnek házasságáról szól, s melyben a bekövetkezendő — és a szerb függetlenséget török rabigába hajtandó — szerencsétlenség már előre veti árnyékát.

E bevezető költemény, mely *Lázár fejedelem házassága* címet visel,* azt adja elő, a mint István császár asztalánál ül s borozgat, míg hű cseléde, az udvarába fölvettenemes ifjú Grblyamovics Lázár búslakodik. A czár kérdésere: Mi baja, mit búsul? a fiú azt feleli, hogy ura már valamennyi hű szolgáját megházasította, még csak öt nem. István megigéri, hogy majd szerez nőt neki is; s egyszer-smind — gondolja — egy jó barátot magának is. És meghívja udvarába a fejedelmi vérből származott öreg Jug Bogdánt, kilencz hős fiával. Lakomát rendez tiszteletökre s mikor már Jug és kilencz fia jól beboroztak, István fejedelem int a fiatal Lázárnak, hogy a nagy arany serlegből kínálja a vendégeket. Jug iszik s azt kérdezi: mi jutalmat adjon Lázárnak ezért a jó italért. Erre István fejedelem Jugtól Milicza lányát kéri nőül hű szolgája Lázár számára. Felpattana erre a kilencz Jugovics, az öreg Bogdán fiai, hogy ők fejedelmi vér, hűgokat szolgához nem adják.

* Magyarul RADICS GYÖRGY-től *Tarkaságok, R. Gy. versei.* Zombor. 1881 cz. alatt megjelent kötetben.

De az öreg Jug kiolvassa a szent könyvből, hogy Lázár lesz az István Knéz utóda, s nagy harczokat fog vívni a szerbek szabadságáért; s erre Miliczát oda ígérik Lázárnak.

Hogy ezt hallá hatalmas Knéz István,
Tűszűjébe nyúlt a jobb kezével,
Háromezer aranyt vett ki onnan
És kivett egy almát szín-aranyból,
Az almában három drágakő volt:
Ezzel jegyzé a szép Miliczát el.

A második dalban már Lázár ül a fejedelmi trónon, nejével a szép Miliczával. Összegyűjti szent misére, mise után lakomára, országa főbjeit, tartományai helytartóit s fogadást tesz előttök, hogy a Njemanicsek rászállott kincseiből templomokat fog építtetni. De a főurak közt a legfőbb, a hős Obility Milos ellene mond e szándéknak:

«Nincs idő most templomépítésre;
Meg van írva régi könyveinkben,
Hogy a végzet gyász idői jönnek
Országunkba vad török had üt be,
Elfoglalja minden templomunkat,
Elfoglalja még szent Ravniczát is,
A vasából ágyut öntet annak,
A falából ólat rak lovának,
Szent-edényit arany-karpereczre
Olvasztatja, hölgyei karára».

Lázár megköszöni Obilitynek a figyelmeztetést, s késül a harczra.

A harmadik dalban Amurát szultán nagy haddal jó Kossovára s levelet ír onnan Knéz Lázárnak; követelve tőle városai kulcsait s hűbéradót évenként. Lázár erre fegyverbe szólítja valamennyi szerb alattvalóját s a Rigó-

mezőre rendeli őket, hogy a ki ott meg nem jelenik, annak a föld ne teremjen többé gabonát, sem bort a szőlőhegy.

A negyedik dalban Lázár a harcza készül; nője Milicza azon siránkozik, hogy' maradjon ő egyedül otthon, ha férje mind a kilencz fivérét is elviszi magával? Lázár megígéri, hogy egyet a fiúk közül otthon hagy vele, a melyiket Milicza akarja. Milicza Boskó testvérét választja. De a fiú nem akar maradni. Hiába áll Milicza az indulók elé s kéri bátyját, hogy maradjon vele.

«Meuj, hugom, csak palotádba vissza!
Vissza véled én nem térek innen
És kezemből nem adom a zászlót,
Bárha érte Kruseváczot a lná
Díjul a czár; nem, hogy azt mondhassák:
Nézd a gyávát, Jugovics Boskót nézd,
Nem mer jöni Kossovó terére
A keresztért vérét ontni ottan
És hitéért halni hős halállal!»

Azzal elvágtat. Jő az öreg Jug Bogdán hét fiával; Milicza mind a hetet egyenként marasztja, de egyik sem akar maradni. Utoljára jő a kilenczedik Jugovics, Vajin, a czár lovaival. Milicza megfogja lovát, átkarolja nyakát s igyekszik őt a czár nevében visszatartani. De az se marad.

«Szép hugom, mond, Kossovóra mék én
Szent keresztért vérem' ontni ottan
S a hitért meghalni társaimmal!»

Milicza ajultan rogy a hideg kövekre. Így találja férje a czár. Megszánja. Leszállítja lováról hű szolgáját Golubant s parancsolja neki, vegye karjaiba úrnőjét, vigye vissza a palotába s maradjon mellette és ne jöjjön a harcmezőre.

A hű szolga Golubán ezt hallván,
 Könye omlik halovány arczára,
 És leszáll a szép hattyú-lováról,
 Két karára vészi szép úrnőjét,
 És fölvitte őt a palotába.
 Ah de nem tud ellenállni annak,
 Hogy ne menjen harczba Kossovóra,
 Visszafordúl szép hattyú-lovához
 Fölpattan rá, siet Kossovóra.»

Hát még szolga sem találkozik a szerbek közt, a ki visszamaradjon a nemzeti harczból!

Az ötödik dalban, a mint mennek a harczba, sólyom-madár repül, egyenest Jeruzsalem-ből, fecskemadarat hozva karmaiban. Ah, nem sólyommadár, hanem szent Illés volt az maga; nem is fecskemadarat hozott, hanem levelet s azt egyenesen a Lázár császár ölébe hullatá, és a levélben írva állt:

Lázár vajda, hős fejedelmi sarj, szólj:
 Mely országot választod magadnak?
 Mennyországot választasz-e inkább,
 Vagy inkább a földi birodalmat?
 Hogyha földi birodalmat választasz,
 Lovat nyergelj, hevedert szoríts rajt',
 Bajnokiddal köttesd kardjokat föl,
 És rohand a turkók táborát meg,
 És előtted porba hullanak mind!
 Ámha inkább mennyországra vágyol:
 Állíts akkor a Rigómezőben
 Templomot, ne márványkö-alapra,
 Ám selyemből s biborból piroslát,
 Melybe serged áldozásra menjen
 S szent gyónással készüljön halálra,
 Minden hősed ott veszend a harczban,
 S velök együtt, czár, magad is elvészsz.»

A czár elgondolja, hogy a földi birodalom mulandó, a mennyei pedig örökkévaló; s az égi szózat keresztyén érzületet költ benne, hogy az ideiglenest föláldozza az örökkévalóért.

A hatodik dalban a rigómezői téren a nagy áldozás van elmondva, a mint megáldoz a császár s minden serege, utoljára a három vajda: Milos, Koszancsics Iván és Toplicza Milán. Mikép találkozik e három vajda a rigómezői lánykával s mikép ajándékozzák meg azt: itt is el van beszélve, de a tizenegyedik dalban a lányka újra elbeszéli s ott meg fogjuk hallani.

A hetedik dal egészen epikai. A vajdák táborszemlét tartanak a török haderő felett; rettenetes erő az s rettenetes a szultán sátora; de megegyeznek, hogy a czárnak nem mondják meg az igazat, nehogy megrettenjen a túlnyomó erőtől.

A nyolczadik dalban :

Ünnepet tart szerbek Knéze, Lázár,
Táborában Kossovó mezőjén.
Asztalához ülteté vitézt,
Urakat mind s ifjú leventéket.

A pohárköszöntőt maga mondja; egyenként felköszönti tábora vajdáit s hőseit; legutoljára Obility Milost is, egyik vejét, a kinek megjósolja, hogy áruló lesz (mint Krisztus Judásnak) s át fog menni a törökhöz. De Obility Milos föláll s megesküszik, hogy ő nem lesz áruló, hanem Brankovics Vuk, a ki ott ül a czár oldala mellett, a másik veje.

A kilencedik dal, az ütközet leírása, csakugyan Milosnak ad igazat; ő nem lett áruló, hanem Brankovics Vuk, a Knéz másik veje, a ki elárulta ipát s tizenkét ezerével átment a törökökhez.

Isten verje Brankovics Vukot meg!
 Elárulta Kossovón ipáját,
 Elvezette tizenkét ezerjét!
 Átkozott ő s anyja is ki szülte,
 Átkozott a fajja, ivadéka!

Az ütközet még egyszer s még részletesebben van leírva a tizedik dalban. A harczból visszatérő szolga már messziről kiáltja:

«Harcz-lovamról, jer, segíts le úrnöm,
 Homlokom, jer, hideg vízzel áztasd,
 És fecskendj be piros borral engem!
 Nagy sebek, hajh, elvevék erőmet!»

A czárné megmosta a hű szolgát a vértől, megényhítette étellel itallal, aztán hírt kérd tőle, megérti a rettenetes harcz gyászos kimenetelét. De nem fogy ki a kérdésből:

«Hol veszett el a dicső Knéz Lázár?
 Hol veszett el az öreg Jug Bogdán?
 Hol veszett el hős kilencz fivérem?
 Hol veszett el Obility Milos bán,
 Hős vejem? Hol a vitéz Sztrahin bán?
 S mit mívelt a más vőm, Brankovics Vuk?»
 Most a szolga végig elsorolja:
 Hol veszett el a dicső Knéz Lázár,
 Ott temérdek láncsa összetörve,
 Összetörve sok török s szerb láncsa,
 Több a szerbé mégis, törökénél...

s így tovább valamennyi hős elestét. Hogy tartotta meg esküjét Milos, hogy rohant a török szultánra s azt megölte; de Brankovics Vuk elárulta hazáját s tizenkét ezerével átment az ellenséghez.

A tizenegyedik dal, mely *A rigó-mezői lányka* címét

viseli * talán a legmegkapóbb valamennyi közt. Költője — bizonyára nem az, a ki a többieké, melyek, minden valószínűség szerint egyenként keletkeztek, különböző időkben, a nép ajkán századokon át élő hagyomány egyes részeiből, különböző költők által foglalva versbe, — a dal költője, mondjuk, a fiatal leányt, kivel a hatodik dalban találkoztunk, a csatatérre vezeti, melyet holtak és sebesültek borítanak.

Álljon itt az egész, mutatványúl a homéri világos szemléletességnek, s az árja kedély-bensőségnek, mely a szerb hősénekek némelyikében oly szerencsésen egyesül.

«Reggel a rigómezői lányka,
Jókorán, vasárnap hajnalával
Megy ki szép vasárnap, kora reggel,
Felgyürkőzve fehér inge-újja,
Fel van gyűrve hófehér könyékig;
Puha vállán hófehér kenyért visz,
S két arany pohárt a két kezében.
Az egyik pohárban tiszta friss víz,
A másik pohárban van piros bor.

Csatatéren járdal most a szép szűz,
A dicső czár gyászos csatatérén.
Megforgatj' a vérökben fekvőket.
És ha köztök olyra lel ki él még;
Friss vizével azt tisztára mossa,
Ajjakára piros bort csöpögtet,
S enni ad a hófehér kenyérből.

Járdaltában így bukkant esetleg
Orlovics Pál ifjú hős vitézre
Ki a czárnak zászlaját hordozta.

* Lefordította SZÉKÁCS is, említett gyűjteményében (123—128. l.).

Es szegényt még életben találá —
 Jobbik karja többől volt levágva,
 És a balláb térdéből fityegve,
 Egyik oldalborda úgy kitörve,
 Hogy a fél tüdője is kilógott.
 Őt tisztára mosta friss vizével,
 Ajjakára piros bort csöpentett,
 S megetette a fehér kenyérből.
 Szíve, hogy aléltából földobbant,
 Orlovics Pál így kezdett beszélni:

«Szép hugom, hejh, kossovói lányka!
 Vajmi szörnyű bánat űz ki téged,
 Itt e hősi vérmezőn bolyongnod?
 Kit keressz e vérmezőn, te szép szűz?
 Tán fivéred? vagy bátyád fiát tán
 Keresed te, vagy tán ősz atyádat?»

S a rigómezői lány viszonzá
 «Drága bátya, ismeretlen harczos,
 Nem jövék én rokonim' keresni,
 Sem fivérem', sem bátyám fiát nem
 Keresem, sem ősz atyámat itt én.
 Nem tudnád-e, ismeretlen harczos,
 Hogy adatta Lázár czár, hadának
 Még utólszor a szentséget? Űri
 Vacsorához ment az összes tábor,
 Legutól ment három hősi vajda:
 Milos vajda volt az első köztök,
 És a másik volt Kozancsics Iván,
 Harmadik meg Toplicza Milán volt.
 Én meg ép az ajtóban künn álltam
 Milos vajda mikor ott elé ment.
 Mily dicső egy hős volt életében!
 Kardja csörgött a kövön nyomában,
 Selyem kalpagán tollak lobogtak,
 Pettyes bő köpenyje lenge vállán,
 És nyakába kis selyem kendőcske.
 Széttelintve ott megláta engem

S barna pettyes köpenyét eloldva,
 Leveté és nékem adva így szólt:
 «Lányka, pettyes köpenyem' fogadd el,
 A köpenyről gondolj én reám majd
 Jusson arról majd nevem eszedbe.
 Lásd, a harcza mégyek, gyermekem most,
 Ott elesni, czárom táborában.
 Kérd az Istent, jó lélek te, értem:
 Hogy javadra térjek vissza élve,
 Visszatértem hozzon rád szerencsét;
 Téged akkor én Milánnak adlak,
 Milanomnak, kenyeres társamnak,
 A kinek rég hűséget fogadtam,
 A nagy isten s szent János nevére,
 Esküvődnél én leszek a násznagy.»
 És utána Kozancsics Iván jött.
 Mily dicső egy hős volt életében!
 Kardja csörgött a kövön nyomában,
 Selyem kalpagán tollak lobogtak,
 Pettyes bő köpenyje lenge vállán,
 A nyakába' kis selyem kendőcske,
 A kis ujján szép arany gyűrű volt.
 Széttékintve ott megláta engem.
 És a gyűrűt újjáról levonta,
 És levonva nékem adta s így szólt:

«Lányka, vedd ez aranygyűrűt tőlem,
 E' gyűrűről gondolj én reám majd,
 Jusson arról majd nevem eszedbe!
 Lásd, a harcza mégyek, gyermekem most,
 Ott elesni, czárom táborában.
 Kérd az istent, jó lélek te, értem,
 Hogy javadra térjek vissza élve;
 Visszatértem hozzon rád szerencsét!
 Téged — akkor én Milánnak adlak,
 Milánomnak, kenyeres társamnak,
 A kinek rég hűséget fogadtam
 A nagy isten s szent János nevére.
 Esküvődnél én leszek a vőfény!»

Harmadiknak Toplicza Milán jött.
 Mily dicső egy hős volt életében!
 Kardja csörgött a kövön nyomában,
 Selyem kalpagán tollak lobogtak,
 Pettyes bő köpenyje lenge vállán,
 A nyakában kis selyem kendőcske.
 A karán viselt arany kőöntyűt,
 Széttékintve ott megláta engem.
 A kőöntyűt karjáról levette,
 És levéve nékem adta, szólván:
 «Lányka, vedd e szép arany kőöntyűt,
 Gondolj rám e szép kőöntyűről majd,
 Jusson arról majd nevem eszedbe.
 Lásd, a harcza mégyek, gyermekem, most,
 Ott elesni czárom táborában,
 Kérd az istent, jó lélek te, értem:
 Hogy javadra térjek vissza élve,
 S visszatértem hozzon rád szerencsét!
 Mert hű nőmül veszlek téged akkor
 S vőlegényed leszek esküvődnél!»
 — Így haladt el ott a három vajda,
 Harczmezőn most *őket* keresem, ládd!»

S válaszolva így felelt a hősfi:
 «Szép hugom, rigómezői lányka!
 Látod, édes, ott a harci láncsák
 Legmagasbban s sűrűbben hol állnak?
 Ott omolt a hősök vére földre,
 Jó lovuknak kengyeléig érve,
 Kengyeléig, kengyelők szíjáig,
 És a hősök szép selyem-övéig,
 Mind a hárman ott esének ők el!
 Térj fehér házádba csak te vissza,
 Meg ne vérezd ing-ujjad' s uszályod'»

Hogy e szókat hallá a leányka,
 Két arczára könnypatakja ömlött,
 És fehér lakába visszatére,
 Szép fehér nyakából zokogás kelt:

Jaj szegény leány, mi balsors üldöz!
 Zöld faághoz nyúlnál bár, szegényke,
 Zsenge lombja elhervadna menten!...

A rigómezői dalok sorát, epilogként, még egy utolsó zárja be, tizenegyedik a NOVAKOVICS gyűjteményében, szelintünk a tizenkettődik: a csatában elesett Knéz Lázár fejének föltalálása s eltemetése a maga által épített fogadalmi templomba.

Mint e vázlatból látható, a rigómezői dalok meglehetősen egészszé kerekednek össze, habár kétségkívül nem egy költőtől s nem egy időből származnak is. De a mondaalkotó s alkotásait meg is őrző néphagyomány itt a lehetőségig pótolta az egy költői kéz hiányát.

Számos egyes — s egy vagy más tekintetben kiváló darabot válogathatnánk ki még, akár a VUK KARADZSICS gyűjteményéből, akár egyéb forrásainkból. Első helyen kínálkoznék erre, a már előbb is említett s rendkívüli szépsége által kitűnő *Zereojevics Maxim násza* — vagy a szintén KARADZSICS gyűjteményében* található *Sztrahinics bán*, melynek hőse annál közelebb áll a rigómezei dalok hőséhez Lázár Knézhez, mivel mindketten a Jug-

* KARADZSICH (VUK STEFANOVICS) az újabb korban a legkitűnőbb szerb író, 1787-ben született, résztvett s nagy szolgálatokat tett Kara György alatt a szerb függetlenségi harcban, de annak buktaival magyar földre, majd Bécsbe menekült s hazája irodalmának élt. Meghalt 1864-ben. Nyelvtani, jelesen néprajzi, valamint történelmi s néprajzi ép oly becses mint számos munkái közül kiválik a szerb népköltészet nagy gyűjteménye *Srbska narodne pjessme* — négy, utóbb (bővítve) három nagy kötetben. «Sztrahinyo Bán-fi» a második kötetben van. E költemény részletes ismertetését s idézetekkel teljes kivonatát magam adtam, egyetemi előadásaim nyomán, a *Nemzeti Hírlap* 1878. júl. 11-ki számában.

Bogdán vejei, amannak neje Miliczának nővére levén, s a kilencz Jugovics e költeményben is szerepelvén. Érdekes a *Dusán czár menyegzője* * is; meg a GOETHE fodítása után is ismeretes, s világhírré kapott *Asszán aga nője*. **

De mindezt mellőzöm; befejezettnek véelve föladataimat itt, a két fő mondkör: a Markó hős királyfié, s a Rigómezői harc rövid ismertetésével; ezek levén az éposz nevére, a többenél legalább inkább, igényt tartható költemények, holott valódi éposz, a már említett okból, ezekből sem kerekedhetett.

Végül még csak azt jegyezzük meg, hogy a szerb hősköltészet a legújabb időig termelő maradt. A jelen század elején megindult felszabadulási harc is megteremtette a maga hősmondáit s azokat megéneklő dalnokait. *A szerbek első zendülése* (1804). *A szálási ütközet* (1806) ily újkori termékei a szerb epikának; *** szellemben és alakban egészen hasonlók az előbbiekhöz.

* SZÉKÁCS többször idézett gyűjteményében (87—114. l.).

** SZÉKÁCS-nál is (195—198. l.).

*** Mindkettő SZÉKÁCS-nál is: 240—256. és 257—280. ll.

MÁSODIK FEJEZET.

A KELTA NÉPEK EPIKAJA.

I. A KELTÁK EREDETE S ELÁGAZÁSA. — II. EPIKÁJOK
ELSŐ ELEMEL. — III. A NAGY KÁROLY-MONDAKÖR. —
IV. AZ ARTHUR-MONDA. — V. AZ ARTHUR-MONDAKÖR
FEJLŐDÉSE. — VI. A GRÁL- ÉS PERCIVAL-MONDA. —
VII. A TRISTAN-MONDA. — VIII. A LANCELOT-MONDA S
AZ EGÉSZ MONDAKÖR JELENTŐSÉGE. — IX. A CID-
KÖLTEMÉNYEK.

I.

A kelták eredete s elágazása.

Legtávolabbra az ős árja törzstől s annak székhelyétől a kelták távoztak el; nemcsak térileg, a mennyiben Európa nyugati és északnyugati részeiben telepedtek le, hanem nyelvökben is, mely sokkal lazábban függ az ős-rokonokéval össze, mint a görögöké a hindukéval, vagy a germánoké a szlávokéval. A kelta nyelv ugyanis, a szanszkrit nyelv organikus formateljessége helyett, a fogalmak — illetőleg a szók — egymás közötti vonatkozását még közvetlenül azok helyzete, a szórend, által fejezi ki s a nevek és igék véghajlásait önálló præposi-

tiókkal, ígeragokkal, névmásokkal stb. helyettesíti, úgy hogy a nyelv mintegy átmeneti ponton látszik állani; miből azt következtetjük, hogy a kelták a szanszkrit nyelv kiképződése *előtt* váltak ki a közös törzsből. A legrégibb történelmi hagyományok is már igen távol találják őket az ősi hazától; így a phöniki hajósok, Kr. előtt 1000 évvel keltákat találnak a mai Franciaország partjain; ismét 400 évvel utóbb a görög Euxenes fordul meg közöttük; s utóbb a Massiliát (Marseille) alapító phokéiak keverednek össze a keltákkal. Nem csoda tehát, ha korább szakadván ki, kevesebbet őrizhettek meg a közös nyelv-, monda- és eszmekincsből, mint testvéreik bármelyike. Egyes ágazataik a mai britt szigetekre, mások az iberi félszigetre csaptak át s települtek meg, a talán ott talált ősi lakókkal keveredve; sőt egy részök Olaszországba is visszament, s Rómát is ostromolni merte.

Eredetileg is két törzsre osztottak, mi a görögöknek jón és dór törzsekre oszlására emlékeztet; egyik a *gallok*, másik a *kimberek*. A gallok a délibb vidéken maradtak, míg a kimberek északabbra nyomúlva, Bretagneban, Walesben, Britanniában fészkeltek meg magokat. A gallok szelleme hősibb, tevékenyebb, gyakorlatibb, a kimbereké rejtelmes, rajongó. A gallok mythosza a görögök és rómaiakénak felel meg, míg a kimberek közt a ködös, a tengervészes és vadonerdős vidéken ama sötét, rejtelmes és rémteli vallás fejlődött ki, mely a druidák nevéhez van kötve.* A druidák vallásáról és bölcseségéről sok mesés dolgot beszélnek s írtak össze; s a walesi bárdok első énekei azok bölcs mondásaiból s a jós-igéikről fenn-

* *Druidák* tölgyfaférfiak, mivel áldozásaikat tölgyek alatt tartották s fejöket tölglombokkal koszorúzták.

maradt hagyományokból táplálkoznak. De mielőtt ezekkel foglalkoznánk, előbbre kell visszamennünk.

A rómaiak, a mai Angolországba első ízben bevonulásukkor, a bretonokat vagy britannokat, már mint szervezett s harczra képes törzseket találták.

A britt név egy mondai Brutustól származik, Aeneás unokája- s Ascanius fiától, ki ide vándorolván, az országot három fia közt osztotta föl, kik királyokká lőnek. A királyok a kilenczed-ízig egy családnak tekintett törzsekből álló kerületek fölött — melyek a harczba egy-egy önálló csapatot adtak s fejeik a király körül a magas arisztokracziát képezték — mint legfőbb bírák s a béke és háború urai állottak.

A rómaiak műveltségöket, közigazgatásukat, iparművészeteiket s élvezeteiket behozták; de a régi kelta szellemet a druidák és bárdok fentartották vallási nézeteik, történelmi emlékeik s dalaik által, melyek a nemzeti érzelmet táplálták a nép szívében.

A római megszállás nem sok ideig tartott; mert az V. század elején a rómaiak kénytelenek voltak otthagyni a tartományt; míg ellenben a benyomuló szászok arra kényszerítették a benszülötteket, hogy nemzeti királyok alatt tömörüljenek, hogy így a szász hódítóknak ellenállhassanak. E nemzeti királyok egyike Artus, vagy Arthurus, kiról — Urien mellett — a legtöbb dal s hagyomány szól.

Messze vezetne célunktól, s az angol történelem mezejére csapnánk át, ha a szász, normann, angolszász korszakok eseményeit s az angol népnek a különböző fajok keveredéséből való tömörülését akarnók vázolni. A helyett tulajdonképeni föladatunkra térünk át.

II.

Epikájok első elemei.

Az imént említetttnél jóval későbbi idő az, mely a kelta népek kimberi — vagy breton — ágának törzsei közt, előbb a római műveltséggel, később a keresztyén-séggel való érintkezés és részben összeolvadás után, új világnézetet s ebből kifolyólag saját hősmondákat s végre epikájukat kifejtette. Náluk is, mint a görögöknél, és a szlávoknál, egész dalnokrend alakult; a mit a görögöknél rhapsodoknak, a szerbeknél guzliczároknak neveztek: a keltáknál *bárdok* voltak. Csakhogy ezek, mint a druidák utódai, némi vallásos jelleggel is bírtak; fegyver helyett botot hordoztak, sőt jelenlétökben másoknak is tiltva volt fegyvert vonni, barát és ellenség előtt szenteknek tartattak. A művészet és a mondai hagyomány letéteményesei s tovább plántálói, iskolát gyűjtöttek magok körül s tanítványaiknak adták át, mit magok is mestereiktől vettek. Nyelvök a költészet volt, kezdetleges rhythmusával, de zenétől kísérve: hárfától, hegedűtől és síptól. Ők a nemzetnek énekeltek, s azért joguk volt fejenkint öt hold földet bírni, hogy gond nélkül élhesse-nek. Ha valamelyiköket a tartomány fejedelme udvari bárdjául választotta, annak a király hárfát, a királyné arany gyűrűt adott. S ha hőstetteket, melyek az egész nemzetet érdekelték, a bárdok körének ítélete szerint dicséretesen énekelt meg: joga volt az egész országot bejárni s egy fillért szedni minden eke után. Együtt pedig a bárdok valódi czéh-rendszerű dalnok-kört alkottak, melynek saját törvényei s zárt szerkezete sem a közszel-

lehet kihalni, sem a monda- és ének-kincset elkallódni nem engedte.

A bárd-költészet legrégibb emlékei ima- és csatadalok, hőstettek dicsőítése s gyász- és dics-énekek az elhunyt jelesekre. Pogány szelleműek elébb, majd a kereszttyénség határvonalán rendre ennek szellemétől áthottakká válnak; de mindkét korszakban sajátos vegyületével az epikai és lyrai elemeknek, az emberi cselekvés és a természeti jelenségek egymásba olvadásával, mythologiai és allegorikai tárgyalással, melyben minden jelképes inkább, mint közvetlen valóságnak veendő. Sőt magok a bárdok, kik ez énekeket éneklik, mondai és hitregei személyekké válnak utóbb, vagyis többnek a vonásai olvadnak egy alakban össze, melyben valamennyi megszemélyesül. Így a legnevezetesebb köztők, Merlin, a varázsló és jós, egy Arthur korabeli bárd, a ki népének és urának elvesztett csatája után a vadonba menekül, s ott őrjöngő fájdalomba merülve él tovább. De alakjában egy másik Merlin alakja is felolvad, a ki nem ismerte apját, egy breton leány s egy római lovag szerelmének gyümölcse, de a monda egy démont ad neki apául s innen származtatja bűbájosságát.

Az angol uralom megalapítása s megszilárdulása a breton partokon sem vetett véget a bárdok énekének, kik a nemzeti hagyományok őrei s a nemzeti érzelm táplálói maradtak tovább is. De erős átalakuláson mentek át. Fölveszik magukba a vadság és vérszomjú harc amaz elemeit, melyeket a tengeren túlról a normannok hoztak magukkal; s a rajongó és rejtelmes bárd költészet, képlegesből nagyon is valóvá s nyerssé alakul át.* Oly rém-

* TAINE: *Angol irodalom története*. Első könyv. I—II. feje.

letes hadi dalok zendülnek még, melyek hallatára megfagy a vér ereinkben.

A bárdok intézménye azonban fennáll. III. Edward angol király alatt új rendszabályokat állapítottak meg, úgy énekeik, mint czéhbeli szervezetők számára. Később még VII. és VIII. Henrik, sőt Erzsébet alatt is tartattak ily összejövetelek; s újabb időben ismét a bárdok költői hagyományai felé fordult a figyelem, MACPHERSON XVIII. századi költő — a THOMSON és YOUNG kortársa — kezdeménye folytán, ki egész gyűjteménynyel lépett föl OSSIAN gáel (kelta) dalnok állítólagos énekeiből, melyek a maguk idejében sokkal nagyobb feltűnést okoztak s nagyobb hatást tettek, mint korunkban a BODENSTEDT *Mirza-Schaffy*-ja.*

De nemcsak MACPHERSON utánképzésében találkozunk a kelta epikai költészet írott maradványaival. A DE LA VILLAMARQUÉ gyűjteménye: *Breton népdalok*-ból, oly régi darabokat tartott fenn, melyek eredete a századok kódébe vész el; bár a nép ajkán, részök legalább,

* Hogy a MACPHERSON *Ossján*-ja nem valódi, a szó szoros értelmében, azon ma már senki sem kételkedik; de szintoly kevéssé azon, hogy nem is puszta hamisítvány. MACPHERSON a lángész világos látásával bírta eltalálni a komor borongás s az érzelgős természetnézlet ama hangulatát, melyeket — a helyett hogy mint a szövegben említett két kortársa, tárgyaltanul engedett volna szétfolyni — az őskor hagyományaihoz kötött s abban kódos, árny-szerű alakokkal népesítette meg képzelete alkotásait, melyekről a régi bárdok énekei szóltak. Sivatang puszta, holdvilágos éj, küzdő harcosok, holttestekkel borított véres fenyér, vonúltak el szemei előtt; s a borongó lyrai hangulat, mely a gyász és rémletes események fölött előmlik, a bárdok méltó utódává teszik őt, még ha semmit sem vett is közvetlenül át tőlök s elkallódott énekeiből.

meg most él, újabbak járulván hozzájuk mindig a nélkül, hogy a régiek is egészen eltűnnének a forgalomból. A régi erkölcsök, úgy látszik, lassan változnak s a régi hagyományok azért maradnak oly soká fönn. Nehány mutatóvány, ha töredékes is, fogalmat nyújthat az epikai maradványok hangjáról és szelleméről.

Gwenchlan (V. századi) bárd jóslata a nép harczát, a betörő idegenek ellen, ijesztő képekben látja előre s a sassal ezt mondatja a többi ragadozó madaraknak:

«Nem ebhús kell, esett birkadög sem nekünk:
Keresztyén harczosok húsából ehetünk!»

S maga a bárd, az ellenséges királynak, a ki megvakította, így folytatja baljóslatait:

«Vén holló a tenger felől, no szólj,
Véres, kemény karmodban mit hozol?
— «Az idegen herczeg fejét hozom,
Az ő vörös szemére szomjazom.
Kivágom mind a két szemét: neked
A mért kioltá két szemfényedet.»

S te róka, szólj, hadd hallom hangodat,
Mit viszzsz, megállj, vértől csurog fogad.
— «Szívét viszem, a harczmezőn lelélem,
Oly csalfa s álnok volt, mint az enyém».

S te rút varangy, felelj, beszéljed el:
A szája szélén mért leselkedel?
— «A szája szélén ülök csöndesen.
Elszállni készülő lelkét lesem.
S belém bűvölve marad az, eladdig,
Míg csak le nem vezekli azt a nagy kint,

A kint, melyet a bárd fejére mért:
 Hogy nem láthatja többé nemzetét!»

Egy másik költemény, *Arthur elvonulása*, arról tanúskodik, hogy a vészisten és hadai képe, a kelta-tudatban is élt s történeti személyek alakjaival szövődött egybe. Egy ifjú álmából fölriadva, mutatja apjának a rejtélyes hadat:

«Nézd, halkan ügetnek az ormokon át,
 Mind üli fehér és szürke lovát,
 Lovaik lehe jégbe fagy át.

Nézd, hogy karikázik a szörnyű kigyó,
 Hogy hajlik a szélben a harc-lobogó,
 Halál szele hajtja, a fagylaló...

S a mint a hegyen karikázva csap át:
 Tíz láncsa-vetésnyire dobja magát,
 Feje farka úgy veti a karikát.»

Az Arthur átvonuló serge az, az apa íjt és nyílat kér fiától s már riad a harczy ének, hegyről hegyre a nép föl-kelt, s mind megy a csatába

«S ha el kell esni a harczba nekünk:
 Önnön vérünkkel keresztelkedünk,
 Halálba is vígan megyünk!

S ha keblünk vérbiborban áll:
 Csak ős-breton módon talál,
 Korán sosem jő a halál!»

Hasonló hangulatokat találunk a legrégibb ó-angol és skót balladákban is, melyek a germán s szláv népekével rokonosak, sokszor ugyanazonosak, vagyis itt

és ott ismétlődnek. S a mi ezekben és az imént idézett epikai töredékekben első tekintetre meglep: a költészet egy egészen új eleme, — mely épen a középkori breton költeményekben jelentkezik legelőször: t. i. a *rím*. Keleten az arabok, nyugaton a kimberek képezték ki a legváltozatosabban s a legnagyobb művészettel. S azóta állandó elemévé vált az új költészetnek, ellentétben a régi időmértékkel, a nélkül, hogy a rhytmust kizárná a sorból.

A germánoknál — mint látni fogjuk — először a bötürimben (alliteratio), a szó elején (a hol a hangsúly van) jelentkezik, s a sorvégi rímet, a hol a hang elzeng, ők is a bretonoktól veszik át, kik a mellett még sorközüpi rímekkel s az egyes szók összehangzásával is tudják élenkíteni verseiket; megannyi eszközeivel a hangfestésnek, melyekkel mi is élünk ma is.

Visszatérve a monda-alakulásra, jegyezzük meg, hogy a két ágra oszlott kelták, kikből északon bretonok, délen a gallokkal és iberekkel keveredve frankok lőnek, egymással sokáig testvér, majd szomszéd, majd idegen, végre századokig ellenség: de epikájok amaz első korszakból még közös törzsből indul ki, s együtt fejlődik. Mondaköreik összeérnek, részben fedezik egymást; ugyanaz a mondakör megalakúl, külön-külön elemeket is véve föl magába, mindkettőnél, sőt egyrésze még a germánokhoz, közös keleti szomszédaikhoz, is átnyúlik.

A középkor zavaros, homályos, forrongó korszakában, a népek folytonos költözései, hódításai, torzsalkodásai következtében minden összekeveredik, s a lassú leülepedés előtt nehéz az elemeket elkülöníteni egymástól. És pedig nemcsak anyagilag, a nemzetek testében, hanem szellemökben is a legkülönbözőbb elemek folynak, keve-

rednek s olvadnak össze. A klasszikai tanúltság hanyatló visszfénye, s az új művészet alig pirkadó hajnala, a régi pogány világnézet és hitregék s a keresztyénség, az eredeti és saját teremtmő képzelet minden egyes népágazatnál s a többinek kölcsönös befolyása mindenikre: mind ez együtt hat az époszi mondák s mondakörök megalakulására.

Egy azonban változatlan századokon és évezredekén át, mert az emberi s jelesen a nép-szellem természetéből foly: *a monda-alakulás processusa*. Egy-egy nagy hős, kinek tettei, jelleme megragadja kortársai képzelődését, munkája, alkotásai fenmaradnak s kihatnak a következő nemzedékekre, később félistenné magasul a nép képzeletében, mondakör fejlődik körülötte, hozzá sorakoznak a többi hősök, s alkotják lovagkörét, melylyel nagy dolgait kivihette, természetesen isteni rendeltetésből s felsőbb segítséggel is egyszersmind.

E mindenütt ugyanazon menetű rendes alakuláshoz természetesen a középkornak saját elemei járulnak: a hűbértség, a lovagiság, s a «Minne» — a gyöngéd, hü, kalandos, áldozni kész asszony-szerelem. Ez elemekből szövődik a középkor epikája a bretonoknál, a frankoknál, a germánoknál egyaránt. Látni való, hogy tárgyra, alapszínezetre s emberi érdekre nézve nem áll alább a pogány epikák egyikénél sem. Különös varázst kölcsönöz neki az a valódi epikai háttér, az a sajátságos félhomályú szürkület, mely a pogány nemzeti világnézet elmosódó hitregéi alakjaira az új keresztyén világnézet derengő világát veti, s két világ határán lebegteti, ragadozza képzeletünket.

Míg a germán hősmondakör (melyről alább lesz tüzetesen szó) a legészabibb germán törzseknél, az Izland-

ban és skandináv földön keletkezett *Eddának*, e még túlnyomóan pogány hitregei terméknek, közvetlen befolyása alatt, de a keresztyénség eszméitől módosítva s átalakítva keletkezik s alakul meg, a Szigurd-mondát Sziegfried-mondává teszi, s körébe vonja a Brunhild-, Krimhild-, Dietrich- stb. mondákat, hogy a XI. században a *Nibelung-énekben* lelje meg utolsó szerkezetét: addig a breton mondakörök egészen a keresztyén alapon, az Arthur király félmesés, féltörténeti alakja körül sorakoznak, épen úgy, mint a frank mondák Nagy Károlynak egészen történeti, de a mondától kölcsönzött színekkel költőivé magasított alakja körül. Mind a kettő számos alárendelt mondával jó összeköttetésbe, melyek mint kisebb körök alakulnak egyes, a körhöz tartozó hős körül s fűződnek szorosabban vagy lazábban a fő mondakörhöz.

A kettő közül, mint durvábbat és kezdetlegesebbet, — bár történelmi anyaga valamivel későbbi — a Nagy Károly mondakörét vesszük először tárgyalás alá.

III.

A Nagy Károly-mondakör.

Nagy Károly a középkor legnagyobb történelmi alakja. Nagy Alfréddal (848—901), azt több mint fél-századdal előzve meg, ők ketten állanak a hőskor határán s vezetik azt be a közép-korba; a monda és a történelem találkoznak, versenygenek mintegy, alakjukon. Károly a keresztyénség hőse nyugati Európában; a szaracénok legyőzője Hispániában; a szászok győzője és térítője, az egyházi állam megszilárdítója s első védője a karddal; a mellett a középkorból kiinduló új császárság

alapítója, végre a műveltség és tudomány terjesztője. Mindezekhez személyes tulajdonok: testi és lelki nagyság s erő járulnak, hogy jellemét s alakját történelmileg is nagygyá, de a még jobban nagyító mondának is kedvencz tárgyává tegyék. Harczai után, melyek tengerekig viszik fegyverei diadalát, még nagyobbnak bizonyítja magát a béke műveiben, a földművelés és tudomány terjesztése által. Az apáczáknak s barátoknak megtiltja ugyan, hogy szerelmi dalokat írjanak s közöljenek egymással, de az ősi hős-éneket s mondákat maga gyűjteni össze s maga is nemcsak a bibliát, hanem római és görög klasszikus könyveket is olvas. Templomot annyit alapít, a hány betűje van az abc-nek, s mindeniket arany betűvel jelöli meg, s mikor elmerülhetne fegyverrel kivívt hatalma élvezetébe, — szívesebben foglalkozik a keresztyénség szelídebb erkölceinek terjesztésével.

Természetes, hogy ily hős körül mondakört kell hogy alapítson a középkor, mely képzelődés dolgában semmit sem enged az ókornak, s melynek képzeleti világába oly világos bepillantást semmi sem nyújt, mint épen a Nagy Károly mondaköre.

E mondakör alakulása megint csak a szabályt erősíti meg, a mi minden eredeti ősmonda alakulásánál ismétlődik. Századokig Nagy Károly volt a történelem legnagyobb alakja, úgy egyénisége, mint a neki jutott szerep és az általa végrehajtott munka tekintetében. Egy sajátos esetleg, hogy keresztnéve (Károly) ősei és utódai közül is többel közös volt, elősegítette a monda-alakulás azon szokott módját, mely a hős alakjában több hasonló alakot egyesít s ősöket és unokákat olvaszt össze. Keresztyén hős levén, és pedig abban az értelemben is, hogy legnagyobb tetteit a keresztyénség érdekében, mint

hitterjesztő vitte véghez, természetesen nem lehetett a pogány mythologiák képleteivel kötni össze s élénkíteni a körüle alakuló mondákat; de a pogány szászokat megtérítve, mahomedán szaraczénokat legyőzve, isteni segedelemmel élt e nagy tetteiben s a keresztyén mythologia kifejlődésére elég támpontot szolgáltatott emberien fölül-emelkedő pályája. S bár tervét, történelmileg, csak félig vihette ki, azért ő a középkor ideálja marad, a ki a német frank, olasz és spanyol népek egységét képviseli, a ki a küzdő keresztyénségnek védőfala a nyugoti és a keleti pogányság ellen; s csoda-e, ha a veszély és szorongattatás napjaiban az ő visszatértében reménykednek s attól várnak üdvöt a népek? Ha a képzelődés nem halatja meg őt halálakor, hanem csak — mint Wodán istent — szikla-barlangban hagyja elrejtőzni, ott várva, míg a döntő csatára ismét elő kell állania.*

Bő alkalma volt a mondának, a középkor szelleméhez képest, női alakokat is szőni a Nagy Károly körül alakuló képcsoportozatokba. Nagyapja Martel Károly a Heristalli Pipin fia, de nem nejétől, Plektrudától, hanem egy kedvesétől, a kit a törvényes nő gyűlölete elűz s számkivetésbe és bujdosásba kényszerít, a hol erdei magányban neveli föl fiát, a ki egyszerre mint hős lép elő s vezérségre méltónak mutatja magát: e fiatalkori történetet, s az anya megvetett és üldözött alakját, a monda az unokára viszi át a nagyapáról. A Nagy Károly apja, Pipin, egy Bertha nevű német — talán bajor — herczeg-

* A hegymélységekben elrejtve alvó királyok és császárokról, Nagy Károly, — Rőt Ottó — Rőtszakállú (Barbarossa) Frigyesről szóló mondák mind Wodánra — a skandinávok Odínjára — vihetők vissza, a ki a germán mythológiában nemcsak főisten, hanem sajátlag az állam istene.

leányt kér nőül. Mikor küldöttei a megnyert arát kísé-
 nék hozzá, összebeszélnek magok közt, kicserélik egyikök
 leányával s a menyasszonyt elhagyják a vadon erdőben.
 Ott az egy malomba áll be szolgálónak. Úgyde a király,
 Pipin a kurta, vadászaton abba az erdőbe téved, meglátja
 a malombeli szolgálót s megszereti. Ez Nagy Károlyt
 szüli neki, s az igazság csak későn derül ki. Ugyanez a
 Bertha, talán a névrokonságnál fogva, egy másik, néhány
 századdal régiebb nővel, Szent Berthával olvad össze a
 mondában, a ki a németeknél a nőiség példánya, s a ki-
 nek szövését és fonását a boldog aranykor jelképeül em-
 legeti az olasz és francia példabeszéd is. Bájos hattyú-
 alakjából a hattyúláb maradt fönn, a frank építészet leg-
 régiebb emlékeiben a dijoni, neversi, nesle-i templomajtók
 királyné-sobrain, oly eszmelánczolattal, hogy a folytonos
 fonás, kerekas rokkán, a mi a nő háziasságának a jele —
 okozza a széles lúdlábat, s így Bertha királyné, mellék-
 névvel «a nagylábú», Nagy Károly császár anyja, a házias
 nők példányképe.

Nagy Károly testvérhúga ismét Bertha, a ki D'An-
 gleris Milónak a hős Rolandot szüli, Nagy Károly legvité-
 zebb lovagját, a szaraczenok elleni (spanyolországi) had-
 járatok hőseit, de egyszersmind áldozatát is, a roncevali
 völgyben, hol árulás folytán a baszkok által körülkerítet-
 tett s elesett.

A szaraczenok elleni harcok, bár történelmileg két-
 ségkívül kevésbé fontosak a szászok ellen folytatott
 térítő háborúknál, a monda szemeiben kellőbbek emezek-
 nél s előtérbe vannak állítva ezek rovására. Kétségtől
 mert több regényes s kalandos elemmel bírván, gazda-
 gabb anyagot nyújthattak a képzelődésnek s a mondának.
 A szászok elleni háború hagyományos elbeszéléseiben e

főeseményt mindegyre a hűbéreseivel való viták, mennyi kisebb háborúk szakítják félbe, a kik ellen sokszor igazságtalan s erőszakos, de a kiket, ha túlnyomó erejével — épen annyira meggyőz végre nagylelkűségével is.

E hűbéres urak vitáiról szólók között legérdekesebb a Hajmon és négy fia mondája, mely a mesés és epikai elemek mellett valódi drámai elemeket is rejt magában, a kötelességek összeütközését stb. Nagy Károly egyszer, haragjában agyoncsapja a két dordogne-i gróf egyikét. Ennek öccse Hajmon háborút folytat a császár ellen; őt békére kényszeríti, s nővérét, Aját, nyeri tőle nejéül. Ez egyszerre négy fiát szül neki: Alárdot, Richardot, Guichardot és Rajnáldot; de elrejtí őket, mert férje, Hajmon, azalatt újra sértve érezvén magát a császár által, megesküdött, hogy Nagy Károly valamennyi vérén és rokonságán bosszút áll. A fiúk rejtekben, erdőben, barlangban növekednek. Apjuk később panaszkodván, hogy miért nem adott neki gyermekeket az isten, anyjuk a már leventékké serdült pompás fiúkat elébe vezette, s így kerülnek az udvarhoz, a hol unokatestvéröknek, Lajos királyfinak játszótársai lesznek. Először a kődobásban győzik őt le, azután sakkjátékra hívja ki a legidősb Hajmon-fiút, Alárdot; életre játszanak, Alárd nyer, de a fölböszült királyfi véresre veri a nyerőt. A legfiatalabb testvér, Rajnáld, erre felböszül s a királyfinak levágja a fejét. Erre mind a négyöknek menekülniök kell; erős és hű csata-lovuk, a Bayard, kiviszi őket a veszedelemből. Apjuk az udvarnál levén, a császár kényszeríti, hogy tagadja meg fiait, zárja ki őket örökségéből, sőt segítsen üldözni őket; a mire ő, a kötelességek szívszaggató tusája után, rá is adja magát. Még keserűbb az anyjuk álla-

pota, a ki vigasztalhatatlannak érzi magát, hogy fiait újra el kell vesztenie. Hogy őt még egyszer láthassák s tőle búcsút vehessenek, éjjel, zarándok-ruhában jő a négy fiú a kastélyba. Mikor ott elaluszna: az anya bemegy hozzájuk s oly hévvel csókolja őket, hogy ajakából kicsordul a vér. Egy kém erről fölismeri, hogy azok a keresett ifjak s felszólítja Hajmont a császár nevében hogy fogja el őket, a mint esküvel fogadta. Ő meg is akarja tartani esküjét, de fiai őt bírják le s kötözve küldik Károlyhoz. Most a császár maga jő elfogni a fiúkat; el is fogja a három idősebbet, de Rajnald kiszabadítja őket s a császárt is hatalmába ejti; de nem engedi elfogni, sem érinteni egy ujjal sem, hanem térdre esik előtte és békéért könyörög. De ezt a császár csak akkor adja meg, mikor várukat bevette s ismét ők vannak az ő hatalmában. A béke föltételül csak azt köti ki, hogy Bayard lovukat adják át neki. Odaadják; malomkövet kötött a nyakára s a vízbe dobhatja. De a ló a malomkövet széttöri s menekül. A császár azt követeli Rajnádtól, hogy fogja be újra a megszökött paripát. Ez meg is teszi, de vesztére; mert a hű ló, mikor gazdája újra nyakára köti a malomkövet s a vízbe hajtja, mielőtt végkép elmerülne, oly fájdalmas szemrehányó tekintetet vet gazdájára, hogy az azt a tekintetet sohasem feledheti többé — s mint remete, vezekelni, erdőbe vonul, majd Jerusalembé zarándokol, azután mint napszámos, köveket hord a kölni templomhoz.

E mondát költői alakban, már a XII. században földolgozta VILLENEUVEI HUON, *Regnault de Montauban* cím alatt (a Hajmon-fiak montaubani grófok voltak) s az folyvást fentartotta magát nemcsak költői alakjában, hanem prózába föloldva is, mint kedvelt népkönyv,

nemcsak Franciaországban, a honnan a monda eredt, hanem a szomszéd országokban is.

A mondakör ide tartozó részeinek egy másik mondája a dán királyfi Ogierről szóló, a ki túszul növekedik Károly császár udvarában; apja azonban — második házasságában — egészen elfeledkezik erről a fiáról, s a császár követteivel rosszul bánt. E miatt Ogiert halálra ítélik; de a császár épen olasz hadjáratára indulván, magával viszi, s az ifju ott annyira kitünteti magát, hogy a császár zászlótartójává lesz. Később a császár egyik fia agyoncsapja játék közben az Ogier fiát, s a megsértett apa elégtételt kérvén, oly sértően lép föl, hogy száműzetik. Sok hadi s egyéb kaland után menekülés közben egy erdőben elalszik; s úgy találja Turpin, a császár híve s rheimsi püspök, megkötözi s foglyul viszi Párisba. A császár le akarja mindjárt nyakasztatni, de Turpin magának kéri őt foglyul. A császár odaengedi, de oly föltétel alatt, hogy napjában csak egy darab kenyeret, egy darab húst s egy pohár bort adjon neki, arra számítva, hogy a nagyehető így éhen fog elveszni. Turpin azonban óriási adagokban adja neki az enni és inni valót. Ezalatt a szaraczenok közt Ogier halála híre terjed el, s azok bátran föltámadnak a császár ellen, nem lévén legjobb szaraczenverő vezére már. A nép és hadsereg az elveszett Ogier után jajong, a ki egymaga segíthetne, ha életben volna még. Ekkor Turpin megjelenti Károlynak, hogy Ogier csakugyan él még. Károly kéri Ogiert: segítsen. De ez a császár fiát kívánja halálra, saját fiáért, engesztelésül. Károlyban az apa és a császár összeütközésbe jön; győz a fejedelem s fiát áldozatul adja. Ogier már kirántotta kardját, hogy elesapja a királyfi fejét, akkor kezét egy angyal megfogja. Elég volt az apától a készség: mint

Ábrahámtól az ó-szövetségben. Ogier harczra száll s viszszaűzi és leveri a szaraczenokat.

Az ős kelta költészet utóhangjaként cseng fülünkbe — mondja CARRIÈRE — a monda, hogy Károly császár palotáján egy harang függ, melyet minden, méltatlanul üldözöttnek joga van meghúzni s oltalmat lel. Nekünk e vonás inkább a kifejlett lovag-intézmény, mint az ó-kelta költészet egy részének tetszik. Azonban annak, a többi közt, a következő alkalmazása, már csakugyan a kelta mesékre emlékeztet. A harang kötelét egyszer egy kígyó rántotta meg; a lovagok, kik arra voltak rendelve, hogy a harang szavára a méltatlanul megtámadottnak védelmére siessenek, kimenvén: a kígyót találták ott, mely fészkéhez vezette őket, hol egy nagy csunya béka a tojásaira feküdt. Azt onnan elűzték, s a hálás kígyó egy drága követ adott a császárnak, hogy a kinek azt adja, az a császár szívét mindaddig magához kötve tartja, míg a kő nála van. A császár a feleségének adta. Ez pedig, mikor halálát közelegni érzé, hogy férje szerelmét utána más ne bírhasa: a követ a szájába rejtette s úgy halt meg. A császár nem tudott megválni a holttesttől; bebalzsamoztatta s mindenütt magával hordozta, még hadjáratain is. Végre a kölni érsek fölfedezte e csodavonзалom okát, a követ kivette a hulla szájából s átadta a császárnak. Ez, mintegy súlyos álomból ébredni érezte magát s a követ a tóba dobta Aachennél. Ekkor aztán mintha ahhoz a helyhez lett volna bővölve, oly ellenállhatlan vonzódott oda, úgy hogy oda építtette palotáját, s a templomot, melynek boltjába kívánta eltemettetni magát; oda is temették.

Különben Nagy Károlyról, a szent férfúró, följegyezte a történet, hogy feleségein kívül barátnéit is

szerette, s azoktól is voltak gyermekei; leányai iránt pedig oly különös kívánsága volt, hogy ne menjenek férjhez, hanem maradjanak mellette, de azért a szerelem gyönyöreitől nem tiltotta el őket. Egyik leányának Berthának, Angilbert, a császár megénekölője, volt a kedvese. Eginhart pedig a császár titkára s építkezései vezetője, a kinek Emma nevű felesége volt, de nem a császár leánya, a mondában összezavarodik a hasonló nevű Angilberttel, s ennek a császárléány, Bertha, iránti szerelme és az ő nejeének Emmának a neve összeköttetésbe hozva a mondában úgy jelenik meg, hogy Eginhart, a császár írnoka bejárt Emma császárléányhoz; s egy éjjel, míg nála időzött, nagy hó esvén, nem távozhatott el a nélkül, hogy nyoma a friss havon meg ne lássék; Emma kisasszony tehát hajnalban saját gyöngé vállaira vette kedvesét, s úgy vitte ki az udvarból, hogy csak a női nyomok látszassanak a havon. A császár ablakából látta a jelenetet, s aztán összeadta leányát az írónéakkal. Így beszéli el ezt, 1180-ban a lorsche barát; holott ez a mese, III. Henrik császár testvérhúgáról s udvari káplánjáról, már 1127-ben előfordúl a Malmesbury Vilmos krónikájában. Így helyeződik át a monda, hol előbbre, hol későbbre, s köt össze, név- vagy egyéb hasonlat nyomán, össze sem tartozókat.

Íme ily elemekből szövődik a Károly-mondakör! — Mennyi igazi epikai elem! mennyi költői mag e mondákban! S az idők folytán mind több-több halmozódik föl, mint a kő magvára, a mint a víz görgeti, mind újabb rétegek rakódnak. A XII. században a Pseudo-Turpin krónikája fölmerült (mert az ilyen névű rheimsi püspök neve alatt jelent meg, de hamisan) — s abban, a mit a történelem, a népmonda s a papi és zárdai hagyomány a

nagy császárról tud, — mind összeszöve találtatik, és pedig határozott papi célzattal, a compostellai szent Jakab csontjai valódiságának bebizonyítására s a hívek buzditására, hogy azokhoz búcsút járjanak.* — Általában a XI., XII. és XIII. századokban folyvást képződött a Károly-mondakör; s ha már új elemeket nem is vett föl magába, az egyes hősök mondáit folyvást szaporította, új leleményekkel toldotta. S mire az Arthur-mondák is — a csatornán túl és innen — kiképződtek s elterjedtek, azokból a bűbajos és tündéres elemekhez kedvet kapott a frank mondakör is s átvesz egyes ilyes elemeket.

A nagy mondakör egyes részei, egyes hősök tettei, részint prózai, részint vers-alakban, de egyaránt a történet és mese vegyítésével — a mi a mondának mindenütt közös tulajdona — az akkor a rómaiból és gallból épen alakulóban levő új franczia nyelven *Chansons de Gestes*-ben (Történeti énekek) írásba tétetett, s így lön az utókorra is megőrizve. Sok, kétségkívül, el is veszett; mert épen a nyelv alakulóban léténél fogva csakhamar el is avúlhatott s így feledésbe mehetett; de sokkal több,

* A *Turpin-chronikában* két rész különböztethető meg. Az öt első fejezet, valószínűleg egy spanyol barát műve, ki egészen a compostellai szent csontok s azokhoz való zárandoklás érdekében dolgozik, s ámbár Károly első spanyol hadjáratát ígéri elbeszélni, haditettekről alig szól valamit; az egyetlen haditettet, Pampelona ostromát is imádság viszi végbe, ledöntvén a falakat, mint Jerikót a trombitaszó. A krónika második része, a hatodik fejezettől kezdve, valószínűleg egy franczia barát munkája, a ki nem ad annyit a compostellai szentségre, mint a második spanyol hadjárat mondai, jelesen költői, előadására. Ebben Nagy Károly mellett Roland viszi a főszepet. Az egész krónika legújabb, kritikai kiadása CIAMPI-tól *De vita Caroli Magni et Rolandi historia Turpino vulgo tributa.* (Flórencz, 1822.)

a mi fenmaradt s most újabban óriási kiadások tárgyalón a francia irodalomban.*

E Gesták legnevezetesebbike — s NISARD szerint talán a legrégebbike is — a *Roland-ének*, tele van bámulatos epikai vonásokkal, habár csak vázlatokban is. Különösen a költemény befejezése, a Roland halála, megérdemli mindazt a magasztalást, melylyel az ízlés emberei elárasztották s kiengeszteli a kritikusokat is azzal, a mit az egész költemény magasztalásában túlzásnak tartanak. Mielőtt az egész költemény jelleméről valamit szólnék, magát e befejezést adom, rövid vázlatban NISARD után.

Nagy Károly seregének utóhada legyőzetett Roncevalban; s a csata vérmezején ott fekszenek a hősök legerősbjei, a legnépszerűbb nevűek: Olivier, a Roland barátja, élettelenül elterülve a fűvön, és Turpin érsek, gyomra felhasítva, belei kicsüngve, koponyája is beszakítva, de még élve. — Roland először a főpap segélyére siet; lefekteti őt a puha gyepre, és saját zubbonyával, melyet darabokra szaggat, bekötözi annak tátongó sebeit. Aztán sietve bejárja az egész harczteret, a völgytől a hegyekig, s egyenként oda hozza az elesett hősök, bajtársai, holttesteiket, s azokat sorba lerakja az érsek lábaihoz. Az érsek fölemeli kezeit s megáldja az elesetteket. Még az Olivier teste hiányzik. Roland újra keresésére indul, megtalálja, odahozza, szorosan átölelve, az érsek elébe, s egy paizsra fekteti, sorban a többi mellé. Az érsek annak is megadja az áldást, a feloldást. Mind e hősök, e pairek, s különösen az általa annyira szeretett Oliviernek láttára — mind halva! — Roland, az erős lovag, elkezd sírni.

* *Romans des douze pairs de France* (1832—50, I—XII. kötet.) — *Anciens poètes de la France* (1859—64, I—XIII. k.).

Fájdalma oly rengeteg, hogy nem bír vele, nem bír lábán állani, s ájulva esik el. Az érsek segíteni akar, nagy nehezen egy forráshoz vonszolja magát, hogy annak vizéből inni hozzon Rolandnak, de alig tesz néhány lépést, ereje kimerül, arczra esik, s elfogja a halál félelme, a vonaglás.

Mikor Roland magához tér, ismét az érsek segítségére akar sietni; késő; megszűnt már élni, most adta ki végső sohaját. Roland keresztbe teszi mellén kezeit és könyörög istennek, adja meg lelkének a paradicsomot.

De maga is érzi, hogy halála közel. Nem akarja, hogy kardja a szaraczénok kezébe jusson; megpróbálja a sziklákon összetörni; az aczél szikrákat hány, de nem törik el. Újra a köhöz vagdossa élet, de csorbát sem bír ejteni rajta, nemhogy összetörni. Most megszólítja a kardot: mi dolog ez édes kardom, Durandal, hát pogány kézre akarsz-e jutni? De a Durandal aranyos markolatában szent ereklyék vannak elrejtve: szent Péternek egy foga, szent Dénesnek a hajából egy fürt s a boldogságos szűz ruhájából egy kis darab. «Édes kardom, nem igazság — mondja neki Roland — hogy te pogányé légy, csak keresztyénnek szabad téged használni.»

Érzi azonban, hogy a halál mind jobban fogja; már fejéből szívébe szállott le. Lefekszik a fűbe, feje alá teszi jó kardját, a Durandalt, s hangzatos kürtjét Olifántot, arcczal a szaraczén tábor felé fordul.

Úgy fekszik Roland gróf egy fenyőfa alján,
 Arczczal Spanyolország tájára fordúlván.
 Sok számtalan dolog juta ott eszébe
 A sok föld, melyet bírt, hódíta s megvéde,
 S szép Franciaország s minden atyafia,
 S Nagy Károly a császár, ki jó ura vala ...

S hogy mindez eszébe jutott a halónak,
Nagyokat sohajtoz s könnyei omolnak . . .

De magáról sem feledkezik meg s kéri az istent, a Lázár és Dániel istenét, hogy vegye ki őt a mélységből, szabadítsa ki lelkét a veszélyből, melybe életében elkövetett bűnei miatt esett.

Jobb keze keztyűjét nyújtá égfelé föl,
Gábor angyal el is vette azt kezéből.
És karjára dölve, úgy várta halálát,
Összefogott kézzel. És ekép találák
Kiket isten küldé, a Kherubim-angyal,
A vésszről nevezett Szent-Mihály angyallal,
Velök jött Gábor is — s a hogy ott meglelték,
A paradicsomba vivék a hős lelkét.

(*Roland-ének* III. éneke).

Kétségtelen epikai szellem leng e gyászos s oly egyszerűen festett képen. Ámbár igaza van Nisardnak abban is, hogy VIRGIL még egyszerűbben s szebben festi le az Antenor halálát, a kit az Aeneasnak szánt dárda ért:

«Sternitur infelix alieno vulnere, coelum
Adspicit et dulces, moriens, reminiscitur Argos..»

Nagy baja kétségkívül, nemcsak a *Roland-ének*nek, hanem a frank epikának általában, sőt a középkor egész költészetének, hogy teljesen kifejlett s megállapodott irodalmi nyelvvél — sem a francziában, sem az angolban, sem a németben — még nem rendelkezett. Mind a három nyelv annyira alakulóban volt még, hogy azokat, a mik akkor íratlak, ma már fordítani kell, az illető munka saját mai nyelvére is. Az énekesek s költők közt pedig nem volt oly hatalmas lángelme egy is, a ki maga megcsinálja azt a nyelvet, a melyen magát egészen kifejez-

hesse, s aztán egyetlen művével meg is állítsa annak további alakulását — mint az ókorban HOMÉR a görögöt, s a középkor végén DANTE az olaszt.

A nyelv érdekessége azonban nem gátolhat abban, hogy oly költeménynek, mint a *Roland-ének* érdemét teljes mértékben méltányoljuk.

Csaknem az egyedüli levén a középkor époszai közül, mely kétségtelenül eredeti alakjában maradt ránk — mert a XII. századdal megkezdődik a mondák s epikai költemények új meg új átdolgozása, a haladó nyelv egyre változó igényei szerint — a *Chansons des Gestes* e legrégiebbjében a kor egész kinyomatát vehetjük szemügyre.

A később kifejlődött és az egész költészetben uralkodóvá vált «női szerelem s szolgálatnak» (Frauendienst und Minne) aránylag igen kevés nyoma van még a *Roland-énekben*. Roland maga egyszer sem említi kedvesét, Aldát; barátja, hősi társa, Olivier, említi egyszer, a csata közben. Pedig a leány annyira egészen övé, hogy mikor a császár, a hős eleste után vigasztalni akarja és saját fiát ajánlja neki kárpótlásul Rolandért, a leány hallani sem akar róla, mintha nem is értené, hogy ő újra — s Rolandon kívül — mást szerethessen; sápadtan hanyatlik el, s a mint a császár fölemeli, halva van.

Ennyi szó van a szerelemről a *Roland-énekben*. Mint láttuk, a hős, halála perczében «sok mindenre» gondol; kedvesére nem.

A troubadourság, mely az érzelmi, jelesen a szerelmi elemet bevitte a költészetbe, sőt uralkodóvá tette azon, jóval későbbi fejlemény. A XI. században gyorsan fejlődött, a XII-ben elérte virágzása tetőpontját Franciaországban, különösen a Provenceban s a langue d'oc-ot beszélő tartományokban, melyekhez, Olaszországba át-

nyúlva, Savoya is tartozott — s azután egyszerre lehatárolt, és Franciaországból úgyszólván kiveszett, hogy Németországban, a Minnesängerekben még egy második, utóvirágzást érjen.

A provençe-i troubadour-költészet főleg lyrai, s jellege a csaknem szolgai hódolat a választott hölgy iránt, innen fő dalalakjának a címe is: *servente*. Kedves alakjai: a canzone, a sonnet, a madrigal, triolet stb., valamennyi mesterkélt lyrai alak általa fejlődött ki. Oly nevek, mint Vaquieras, Rambauld, Miravals Rajmond, Vidal Péter, Ventadour, Bertrand de Born stb., a lyrai költészet szerelmi oldalának kezdői s kifejtői közt örökre mesterek maradnak, kiknek PETRARCA is csak követőjük. De az epikára csak másodrendű befolyást gyakorolhattak, s azt sem Franciaországban, hanem Német- és Olaszországban. A német epikusok, Hartmann von der Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg, s az olaszok: ARIOSTO és TASSO, a szerelmi s szolgáló-lovagi elemet fölvették és gazdagon alkalmazták hőskölteményeikben, — de a frank epikában annak még semmi nyoma.

De ha a szerelem, a későbbi énekekben oly nagy szerepet játszó «Minne» ily kevés nyomot hagyott a legrégibb Gesta-ban: annál erősebben van benne a középkori lovagiasság másik eleme, a férfiaság, képviselve. A *Roland-ének* igazi hős-ének, nyers, durva, erőteljes. A hősök hitért, hazáért küzdenek, s a költemény összes pathosza e két érzelem körül forog. Barátság, hadi pajtáság, a harci paripa és fegyver irántt ragaszkodó szeretet: ezek a leggyöngédebb vonások a hősökben, kiket egyedül a kötelesség rideg parancsa lelkesít. A későbbi költészet játszi bája nemcsak nyelvéből, hanem alakjaiból s cselekvényeiből is teljesen hiányzik a *Roland-ének*nek.

A cselekvény egészen s kizárólag harcziás. Az első énekben Károly győz Spanyolországban, s egészen visszanyomja s megadásra szorítja a szaraczenokat. Ezek követeket küldenek hozzá, békét kérnek, kezeseket ajánlanak arra, hogy fejedelmök a következő évben Aachenbe megy Károlynak meghódolni s megkeresztelkedni. Roland keresztül lát a csselfogáson, melynek egyedüli czélja visszavonulásra bírni a győzelmes császárt. E fölött összeszólalkozik Ganelonnal, saját mostoha apjával, ki őt vérszomjúnak s harcvágy miatt igaztalanul gyanakodónak nevezi. Roland még sértőbben válaszol, s az iránta különben is rosszindulatú mostoháját végkép halálos bosszúra ingerli maga ellen. Ganelon elvállalja, hogy ő viszi meg a császár feleletét a szaraczenoknak. E küldetést pedig arra használja föl, hogy áruló szövetséget sző a mórokkal: tudatván velök, mikor Károly elvonult s bizvást megtámadhatják az utóhadat, melynek épen Roland a vezére. Úgy is történik. Rolandot megtámadják, s egész csapatával lekonzolják.

Szintoly férfias s erős a jellemzés is. Nagy Károlyban a hitért hittel küzdő vallásos fejedelem eszményi alakja áll előttünk. Imádsággal kezdi a harcot, melynek veszélyeivel s gyilkos természetével egészen tisztában van. Az ellenség adott szavában is megbízik, mert hős szívéhez nem fér árulás, mikép férne máséhoz is?

Rolandban a hősi dacz s elbizakodás egy vonása lép előtérbe, mely vesztét is okozza, s így tragikussá teszi sorsát s az egész époszt. Károly császár azzal válik el tőle, hogy ha veszélybe esnék, csak fújjon bele kürtjébe, az Olifántba, s ő segítségére siet. Mikor a hegyek közt a szaraczenokat megpillantják, barátja, Olivier, tanácsolja neki, hogy fújja meg kürtjét, a császár majd meghallja,

s visszafordúl seregével. De Roland nem akar segítséget kérni; a győzelem dicsőségét egészen magának akarja tartani, s hiszi, hogy bír majd a rátörő ellenséggel. «Nehéz csatánk lesz ma» — mondja Oliviernek — «a milyent ember még nem láta. Majd megsuhintom jó Durandálmot; te is, bajtárs, vágj közbe Alteklerc-eddel. Sok felé vagdalkoztunk már velök! Kemény csapásunkért annál jobban szeret a császár, s dicső éneket zengenek majd felőlünk!»

Végre, az utolsó szükségben mégis kénytelen kürtjébe fújni. A császár, a határon, meg is hallja a hívó hangot s megfordul. De késő! A hősök elestek.

Siratni őket! nem illenék emlékökhöz. Megboszólni, ez az igazi. Károly üldözőbe veszi a szaraczenokat s leveri. Visszatér a holtakat eltemetni. Új támadás szólítja el megint: a babyloni tengernagy, hajókkal jött a szaraczenok segítségére. Károly oda rohan, s párviadalban öli meg a hőst, kiről maga mondja:

«Mily hős, ha keresztyén volna!»

Végre el lehet temetni a holtakat, s ítéletet tartani Ganelon fölött, a kit négy lóval szakíttatnak szét. A szaraczenok közül a kik meg nem keresztelkednek, levágják. Fejedelmök elesett. Nejét Károly magával viszi, hogy szerelem által térítse meg. S így a *Roland-ének* mégis egy lovagi szerelem fuvallatával végződik.

A *Roland-ének* nemcsak a franczia irodalomban s költészetben tartotta fenn magát s vált sok kisebb s nagyobb éposz és elbeszélés anyagává; hanem sokszorosan átment a szomszéd népek, különösen a német és olasz költészetbe is. A román és germán nemzeteknek Nagy Károly alatt egy birodalomban egyesítése a közösség szá-

mos kapesát füzte közöttük; s ezek közt nem az utolsó volt mondáik közössége vagy kölcsönös kicserélése.

Nem czélom azonban a Roland-monda későbbi különböző földolgozásainak történetét adni, vagy azokat csak egyenként meg is említeni. Csak egyet, a legnevezetesebbiket nem akarom mellőzni, azt, mely, mint a világirodalom nagy epikáinak egyike, külön tárgyalást is igényelhetne a maga rendén és helyén (t. i. DANTE után), annyival inkább, mert bizonyos tekintetben külön műfajt állapít meg, ú. m. a humoros színezetű regényes époszt. Az ARIOSTO LUDOVICO mester *Dühöngő Roland*járól (Orlando furioso) szólok.

Az olasz költészet, mely az irodalmi renaissance korszakát, épen úgy, mint az olasz festészet s építészet a művészeti renaissance-et nyitja meg egész Európának, három nagy époszt bír harmadfél század alatt fölmutatni, melyek mind világirodalmi remekékké váltak — holott valódi nemzeti époszszal nem bír, mert egyiknek tárgya sincs a nemzeti történetből s mondából véve s egyik sem gyökerezik valódi és életerős nemzeti tudatban.

Az olasz hősköltészet (mert a DANTE éposza nem tartozik a *hősköltészet*be) túlnyomólag a frank földtől kapta anyagát s merítette tárgyait. A franczia romantika a Károly-mondakört már teljesen kifejtette, egészben s egyes részleteiben tökéletesen át meg átdolgozta, alakította és Nagy Károly mint középpont körül, oly világos és könnyen áttekinthető, a mellett népszerű mondakört alakított, mely tetszetős lehetett mindazon népeknek, a melyeknek történelmi emlékeik össze voltak kötve a nyugoti császárság e nagy alapítójával. Olaszország, mint a román népek egyike, különben is testvér Francziaországgal, legkönnyebben, saját nemzeti szellemének legkisebb sé-

relmével vehette át a frank mondákat. S csakugyan már a XIV. század végén, egy hőszegényben feldolgozva* jelenik meg olaszúl az egész Károly-mondakör; s e mű később forrásúl szolgál az olasz lovagregények és hőskötemények valamennyiének. Már e műben különös fontosság van helyezve a Nagy Károly paladinjai között Rolandra; a ki a munka második felében majdnem minden érdeket magára von, s a regény e részének főhőseként szerepel.

Sok mások mellett e munkából (még kéziratban) merített az első, durva, de sok helytt genialis, regényes éposz a *Morgante Maggiore* (Morgante óriás) költője LUIGI PULCI (1432—1487). Morgante egy óriás, a kit Roland, egy ízben keleten jártában megtérít. A mű tele a keleti mondák regényes elemeivel, tündérek, óriások, szaraczénok s ördögök harczaival; de tele humorral is, főleg az óriás rajzában, a ki a legszerencsésebb mese-alakok egyike. Ebből merítette BOJARDO is a maga *Orlando innamorato*-ját, ez ötven énekkel is be nem fejezett kalandos költői regényt inkább, mint époszt.

De ebből merített ARIOSTO is. Az *Orlando furioso* először 1516-ban jelent meg Ferrarában s osztatlan tettségessé találkozáván, csakhamar legnépszerűbb terméke lett az olasz romantikának, s talán ma is az.

ARIOSTO nem szolgálilag vette át a Roland-mondát; nemzeti szellemben teljesen átalakította azt. Mindenek előtt letörülte róla a frank monda s a *Chansons-des*

* *I Reali di Francia*, nel quale si contiene la generatione di tutti i re, duchi, principi e baroni di Francia, e de li paladini, colle battaglie da loro fatte, comentando da Constantino imperatore (a kit Nagy Károly egyenes ősvé tesz) fino ad Orlando, conte d'Anglanto. (Először nyomtatva 1491-ben.)

Gestes komor színezetét, mely alig enged tért a szerelemnek, a pajzán humornak, s a lovagiság lágyabb oldalainak. Felhagyott a hősi páthoszszal, mely az eredeti költeményt teljesen átlengi s azzal a kecses humorral, azzal a pajzán s szeretetreméltó skepsissel dolgozta föl, mely annyira megegyez az olasz szellemmel s könnyű jellemmel. Különösen emelte a költemény hatását a részletek kitünősége, a mi eltakarta az egésznek s a kompozíciónak fogyatékeit. * Maga Roland, a hős, mint szerelmes jelenik meg, s ez, a mellett, hogy a jellemrajzot több oldalúvá s élénkebbé teszi, jobban is megfelel a kor fogalmának a lovagiságról, mely szerelem s hölgyiszolgálát nélkül nem is képzelheti a lovagiságot.

Az olasz epikának nincs magára s az egészre nézve is jellemzőbb darabja az *ARIOSTO Rolandjánál*. Ez is, mint az egész epika, híjával van a naiv hitnek, mely csak ott állhat elő, hol a nép saját mondáiból merít a költészet, de idegen mondavilág iránt nem lehet oly erős, hogy akár a költő, akár az olvasó szívében s képzeletében mély gyökereket verhessen. *ARIOSTO* azért csak mulattat, oly-

* A legszebb részletekhez számíthatók, (hogy mint hős költeményben ezeket említsük először) mindjárt a csataleírások az 1., 2., 9., 14., 17. stb. énekben. Különös szép a Guinevra epizódja, mely a 4—6. éneket foglalja el. A Biron által hűtlenül elhagyott Olympia ébredése egy pusztaszigeten (10. ének). Az a hely hol Roland fölfedezi az Angelika hűtlenségét s lángoló szerelme dühös őrjöngéssé változik (23. ének); a Zerbin halála s azzal összefüggésben az Izabella holtigtartó hűségének elbeszélése, (29. ének) talán a legmeghatóbb részlet az egész költeményben. A nyersebb humorral írt részletek között az Astolf satirikus útazása a holdba (34. ének), a nők hűtlenségéről s ravaszságairól szóló, kissé nyers de felséges tréfa (28. ének) s a nő-próba epizódjában a nyájasabb humorral írt bölcsesség, stb.

kor elragad, képzelődése s szeszélye eleven játékaival, mosolygó életbölcseiségével, de személyei bensőbb, melegebb érdeklődést költeni magok iránt nem képesek, mert alkotásaiban több a szellem, mint az erkölcsi tartalom; tartalmaz jellemeknek, valódi egyéniségeknek sem mondhatók, mert csak a költő kényének bábjai, kiket elmésen, többnyire az érzékiség fékén mozgat, de alig cselekedtet belső, lélektani szükség szerint. Hősnői egy-két kivétellel, szintén egészen olasz ízlés szerinti, léha s érzéki lények, ép oly hiányával a valódi nőiségnek, mint férfiai a valódi férfiasságnak. Az egész költeményből is hiányzik a magasabb vezéreszme, az époszi egység; folytonos nyargalás kalandról kalandra, a miért is mindenütt epizódokra tér ki a cselekvény s fonala mindegyre a költő kezébe látszik szakadni, a ki azt ügyes elmésséggel felragadja, de csak hogy ismét époly könnyedén elejtse. E részben az ARIOSTO éposza nagyon emlékeztet a hindu époszokra: oly tarka, oly szétágazó, csupa kitérésekből álló, mint azok; de bensőségek s szemléleti tartalmasságuk nélkül. A természet rendjének felfordulása, a képzelődés túlságai, melyek közt a józan ész lélekezethez sem juthat, s a lélektan helyét bizarrságok és rendkívüliségek foglalják el: ez az ARIOSTO epikájának alapjellemme. De e zürzavar fölött ott áll képzelete varázspálcájával a költő, ki mosolyogva, s azzal az öntudattal látszik rendezni e látszólagos hangzavart és képekben bujálkodó tarka színtevyületet: hogy mindez az ő föltétlen szeszélyének teremtménye s alattvalója, melyekkel kedve szerint rendelkezik s mondhatja bármely perczben: keljetek föl! vagy tűnjetek el! S szeszélye úgy hozván magával, néha csendet parancsol a képtelenségeknek és üde szigetet, csendes völgyet, bájos helyzeteket varázsol elő gyönyörünkre —

hogy nevetve ismét szétverje varázsvesszője egy új inté-
sével szép képzetünket s ismét belesodorjon szeszélye
szabálytalan teremtményeinek örült forgatagába.

Az ő Orlandója csak nevet s egy-két alaphelyzetet
kölcsonzott az ó-frank *Chanson des Gestes* Rolandjától,
s bármily kitűnő s szellemes és képzeletdús költői alko-
tás, nem igazi éposz, a szó általunk elfogadott értel-
mében.

IV.

Az Arthur-monda.

A középkor lovagiséga: e sajátos társadalmi és
erkölcsi világrend — mely az örökös háborúk által elva-
dult szellemeknek üdvös ellenszerül szolgált, sugallva
egyfelől a keresztyén vallásosság, másfelől a női szépség,
báj és gyöngédség kultusza által, — semmi irodalmi ter-
mékben oly világos és teljes kifejezésre nem jutott, mint
a breton (Arthur-) mondakör epikájában. Míg a frank
monda annak csak egyik oldalát, vagyis alkatrészei egyik
rendét, a hősiséget, a vallásosságot, a hazáért és hitért
harcolni és meghalni kész férfiasságot festette és dicsőí-
tette a maga eszményeiben, Nagy Károlyban, Rolandban
s preux (lovag) társaiban, — a világiasb lovagiség, a nő
iránti hódolat s önfeláldozó szerelem, az udvariasság és
finom erkölcsök, a kor e szintoly jellemző sajátosságai s a
lovagiség e második, bensőbb, költőiebb, eszményibb al-
katrésze, a durva frank költészetben jóformán kifejezés
nélkül maradt.

Arthur király a breton mondáknak még a kelta kor-
ból, határozottan föllépő alakjok. Már a bárdok énekei-
ben feltűnik mint ősi, honi fejedelem, a ki népe és hazája

függetlenségét a betörő idegenek: normannok és germánok ellen védi s mint vész-isten, zajos kíséretével, üvöltve és ijesztve vonúl ki hazája védelmére az idegen ellen.

A monda e mythoszi képlete lassankint más alakot ölt a keresztyénség érintésére. A VI. században kimberek csoportosan vándoroltak át északi Francziaországba, a Bretagneba, de szoros összeköttetésben — s tengerész életmódjuknál fogva folytonos érintkezésben maradv a fajrokonaikkal, a britt-szigeti keltákkal. A keresztyénekkel érintkezve a frankok közt, szelídebb erkölcsöket váltanak s egyszersmind az eszményi utáni törekvés elemét is beviszik a mythoszi mondákba, melyek addig csak óriások, tündérek, elfek, varázslók és csodaforrások meséi voltak.

Arthur pedig, ki folyvást él a nép emlékezetében, a képzelet által új vonásokkal ruháztatik föl, s az új világnézet befolyása alatt lassankint keresztyén színezetet kap. A IX. században már úgy jelenik meg a breton dalokban, sőt a Nennius britt krónikájában is, mint a brittek Nagy Károlya, a ki a szászokkal diadalmasan harczol; s a monda őt egészen mint keresztyén hőst, az egyház és a kereszt bajnokát állítja elénk sőt Jerusalembé is utaztatja, mint Nagy Károlyt. S mikor hódító Vilmos a XI. század közepén (1066.) norman vitézeivel leverte a szászokat a britt szigeten: benne a nép a visszatérő Arthurt látta s hitte, hogy ismét úgy lesz minden, mint volt Arthur idétte. A nép annyira hitt ezután is az Arthur visszatérésében, hogy e néphit Walter oxfordi főesperes-, majd a monmouthi Gottfréd mesés krónikaiban is (a XII. század közepén) mint bizonyos hirdettetett.

Érdemes lesz a Gottfréd tudákosan mesés krónikájába, épen a mondaalakulás szempontjából egy futó pillantást vetnünk.

Akkori szokás szerint ő a brittek eredetét egész Trója pusztulásáig viszi föl, mint VIRGIL a rómaiakét. Aeneasnak, fiától Askaniustól egy unokája van, Brutus; a ki a még biztos telepre nem jutott trójai menekültek egy részével a messze nyugatig züllött el, hazát keresve s itt Trinovant, Új-Tróját alapítja, mely London nevét sokkal később, a Cæsar idejekori Lud-tól nyerte. London s általában a britt nép ez eredete, valamint az ország első történetei alig egyebek a monmouthi Gottfréd krónikájában, mint tudákos utánzása a klasszikus hagyományoknak, jelesen a VIRGIL epikus meséinek.

De a krónika — melyet egyébiránt WACE ROBERT normann rímekbe is átdolgozott — igazán nemzeti mondai alapokra ott kezd állani s válik annál fogva eleve nebbé, színezettebbé, szemléletesebbé, a mikor — a IV. században a római legiók elvonulván a britt szigetekről, Vortigern, a délfelé nyomuló skótok és piktek ellen a szászok vezéreit Horzát és Hengistet hívja be segítségül s így ezek megvetik lábukat Angliában. E betolakodók ellen, kiket a monda csupa vadaknak, barbároknak néz, kell a nemzeti hősnek, a tiszta breton vér és uralom képviselőjének: Arthur királynak föllépnie. Föllépése maga csodás, természetfölötti ezer kalanddal, csodával s isteni segítséggel van körülvéve.

Arthur születését a mondában Merlin a jós és varázsló előzi meg, a kit mint az ösbárdok egyikét, már említettünk. Ő az, a ki az Arthur jövetelét s hős tetteit megjósolja. Ennek a nemzeti megváltónak ő az előfutárja.

Az Arthur rejtélyes születését a monda soha sem feledte el; a WACE rímes krónikájában a nép ajkára is átment, s új, eleven színekkel fölruházva, melyek a különböző korszakok eszméihez s szokásaihoz alkalmazkodtak

folytonosan élt és mindig megújult. E csodás születést, lényegében egészen híven a mondához beszéli el annak legújabb földolgozója TENNYSON, a mai angol poet laureate is. De itt-ott módosít is rajta; s azért a helyett, hogy olvasóinkat az ő előadásához utasítanók, megkísértjük magunk vázolni, a források után, a monda e legfontosabb részét.

Uter király megszerette Gorlois herceg nejét Ygernét, kinek nem volt fia, csak leányai, a többi közt Bellicent, orkney-i királyné. Ygerne asszony férje s imádója között harczra kerül a dolog. A nő azonban hű férjéhez s a szerető cselhez folyamodik. Merlin a varázsló segélye által a férj alakját ölti fel s így látogatja meg a nőt s azt teherbe ejti, mint a görög istenmondában Zeusz Alkménét; s a kelta mondába valószínűleg innen jött át. A harcz azonban tovább foly a férj s a szerető közt. Gorlois elesik s Uter király ostrom alá fogja várában a férjéhez holtá után is hű Ygernét. Vitézei azonban hűtlenül elhagyják a királynét s Uter elfoglalja a várat és hatalmába ejti az asszonyt s nőül veszi. Egy idő múlva Ygerne, karján a kis Arthurral jelent meg, kit maga szoptat. A világ előtt azonban kétséges marad: Uter király fia-e a gyermek, vagy Gorloisnak méhben hagyott gyermeke. Vannak a kik a nőt még azzal is rágalmazták, hogy bizonyos Antal hercegtől való a gyermek, a kinél később neveltetett is. A kik nem akarták királynak elismerni, tagadták, hogy királyi vér volna. De Uter király legjobban tudta, hogy Arthur az ő fia. S már 15 éves korában megkoronáztatja. A fiatal Arthur már ekkor a hősiség, lovagiság s minden erény példánya. Szépsége páratlan, bőkezősége s nemeslelkősége valóban királyi. — Mint hódító, országának a betolakodott idegenektől visszahódítója lép föl, s egyszersmind, mint a hindu mondák hősei — mint a szigetnek

vadállatoktól és gonosz lelkektől megtisztítója. Unoka-öccse, az armorikai Hoel segélyével legyőzi a szászokat, a Hengist király utódait, kik a Fehérló lovagjainak neveztetnek. Egy erdőbe szorítja őket, az erdőt rájuk gyűjtja s őket megadásra kényszeríti. Békét köt velök, de ők azt megtörik; most már nincs kegyelem számukra. Fölfegyverkezik; veszi kardját Excaliburt, láncsáját Ron-t, paizsát Privent, egymaga 470 ellenséget megöl s teljes diadalmat vesz fölöttük. Ép úgy irtja őket, mint az országon csapáskép levő tömérdek vadállatot. A szabadítás és gondviselés dicsfényében jelenik meg. Diadalmai után most már dicsően, szelíden s kegyelemmel uralkodik övéi fölött. Városokat alapít s templomokat épít a keresztyén istennek. Meghódítja s szervezi Skócziát, Irlandot, Gotlandot. Hívó szózata elhat minden országba, s a legnemesebb és legkitünőbb lovagok sereglenek hozzá, hogy az ő szolgálatába álljanak. Ezek alkotják meg azt a lovagkört, melynek kerekasztal (vagy asztalkör) a neve. Még új harczok vannak föntartva számukra. Norvégia megadja magát. Galliát erővel kell meghódítani, mert a római tribun Frolo, a ki e tartományt kormányozza, nem akarja megadni magát; Arthur párbajra hívja őt a csatorna egyik szigetére, hol változó szerencsével küzdenek soká; végre Arthur a győztes.

Most már az egész birodalom hódol Arthurnak, s ő nagyjait pünkösd napjára nagy ünnepélyre hívja össze, Glamorgantiába Walesbe s ott magát ünnepélyesen a birodalom urává koronáztatja. Lovagjátékok, torna, multságok váltják föl a komoly ünnepet. A lovagok és szép asszonyok, azok fegyverrel, ezek szemeikkel nyernek diadalt diadalra.

De ideje Arthur királynéjáról is szólnunk. — Arthur

a britt sziget királyai egyikének, Leodogránnak a leányát, Ginevrát, kérette meg nőül magának, még mielőtt az egész birodalom urává lett volna. Még akkor az Arthur eredete felőli kételyeket nem oszlatta el dicsősége s hatalma (a mi, mint tudjuk, minden foltot elfedez!) s akadtak a Leodográn körében, a kik szitották és táplálták az öreg királyban a kételyt: adja-e leányát ily kétes származású hősnek, a kiről azt sem tudni, vajjon királyi avagy csak törvényes vér-e? Azonban Bellicent királyné, Ygernének még Gorloistól való leánya, eloszlatja a király kétségeit. Elbeszéli, hogy Arthur nem a Gorlois fia, de azért több, mint királyi vér: emberfölötti szülött; mert Bleys és tanítványa Merlin, bölcsek és varázslók, hozták Ygernének a nekik égből, fényjelek közt adott gyermeket, kit a kijelentés Uter király utódául jelölt ki. Íme, mivé nőtte ki magát a monda a Bellicent szájában, magában a mondában.

Bellicent azonban Arthur rejtélyes eredetét titokban beszéli el Leodogránnak, még saját két fiát is eltávolítva, kik közül egyik, a léha, de jó szívé Gawain szót fogad és távozik; de az idősebb, a gonosz és kaján Modred, az ajtón hallgatózik s Arthur csoda-eredetének meghallásából új irigység s ördögi gyűlölet mérgét szívja magába.

Bellicent elbeszéli, hogy nőtt ő együtt Arthurral: mily nemes, fenkölt lelkű hős; ez mint győzött minden akadályon; mint fegyverzett le minden kételyt és gyanút tisztátalan származása iránt; mint koronáztatott királylyá; mint termett számára koronázásakor csodahatalmú kardja Excalibur, melylyel győzhetetlen. Leodográn ezek hallatára odaadja leányát Ginevrát Arthurnak, s ez lovagjait küldve érette, elviteti a szép nőt, kivel a szent Dubric püspök esketi össze.

Most visszatérünk Arthur hősi pályájához. A római császár hadat üzen neki, a még pogány a keresztyén fejedelemnek s míg Arthur birodalmát az egész nyugatot fegyverbe szólítja, ellene kelet, a fél Európa és Ázsia fegyverkezik. A világrészek harcza ez; a keresztes háborúk előre (vagy vissza?) vetett árnyéka.*

Arthur király nejére s unakaöcscsére Modredre bízta országát s hajóra száll. Útjában kalandja van, mely egészen hozzáillik: a tiszta szűz lovaghoz, az ártatlanság védőjéhez vagy megboszulójához. Unakaöcscsének Hoelnek húgát egy spanyol óriás rabolta el. A leány ellenállt a rabló erőszakának s vele küzdve, szűzen halt el. Arthur későn érkezett, hogy megvédje, de elég korán, hogy megboszulja s a rablót megölje. Azután Róma ellen is megnyeri a csatát s már el akarja foglalni a «város»-t, mikor a rettenetes hír érkezik, hogy neje hűtelen, öcsese föllázadt. A monda első szerkezete összeköti a két árulást s Ginevra Modreddel tart, s együtt csalják meg és árulják el a királyt és férjet. Arthur abba hagyja a hadjáratot s haza robban. A bűnösök megrémülnek jötte hírére; a királyné zárdába s Modred futásba menekül. Arthur emezt üldözi s eléri; de a küzdelemben sebet kap. Avalonba viszik, ott vízitündérek veszik ápolás alá, elringatják fájdalmát, meggyógyítják sebeit; de mit keressen a világban a legnemezebb szív, ily csalódások után: nejében, vérrokonában, népeiben (mert azok is részesek a pártütésben)! Nem tér többé vissza, meghal. (542.)

* Úgy értem, hogy az Arthur korában még szó sem volt a keresztes háborúról; de mikor a monda alakul s végleges szerkezetét nyeri, már a keresztes háborúk javában folynak; s a kor nagy eseménye visszahat az alakuló mondára. Ily anachronismus a dolog természetében fekszik.

Íme a monda, a mint legelőször följegyeztetett — legalább legelső, a mi ráuk maradt — a XII. század első felében, régi énekek s előbbi töredékes feljegyzések, jelesen az oxfordi esperes Walteréi után, Monmouthi Gottfréd latin könyvében.

Szerencsés körülmények járultak ahhoz, hogy a monda e meglehetősen szikár váza vérrel s hússal rakódjék meg s a lovagi költészet legteljesebb virágzása fejlődjék az elég egyszerű magból.

II. Henrik angol király, a XII. század második felében, Franciaország nagy részének is uralkodója, a lovagiség központja, a költészet és művészet előmozdítója, tett erre legtöbbet. Udvarában Flandria, Normandia s a Provence költői gyülekeztek s régi hagyományaikat és saját föltalálásaikat egymással kicserélve, kikerekítették az Arthur-mondát is, abban az időben, a mikor az orosz-lánszívú Richárdban a lovagiség és keresztyénhősiség egy méltó előképe, regényes alakban élén előttük: róla Arthurnak, a mondában el nem mosódott alakjához, a legjobb mintaképet közvetetlenül vehették.

A szokás, hogy a lovagok, vitézi harczjátékokra egyik vagy másik udvarnál összegyűlnek, választott hölgyek színeiben láncsát törnek; a játékon túl pedig, idegen országokba, messze földre kimennek, az elnyomott ártatlanság vagy a megtámadott s rágalmazott női becsület érdekében s megmentésére harczolnak: a képzelődés hozzájárultával egészen kifejtette a kóbor-lovagságot, mely később (túlzásaiért) oly nevetségessé lett a CERVANTES halhatatlan regényében, de melynek alapja oly nemes önzetlenség s önfeláldozás volt eredetileg.

E lovagkör középpontja a monda Arthur királya lön, a ki körül Lancelot, Percival, Tristan, Iwein, Gawain

s a többiek csoportosultak; kalandról kalandra, vállalatról vállalatra menve; vallás, szerelem, hősiség, erény, becsület nevében s lobogói alatt. Arthur király s neje a szép és tiszta Ginevra, Karleonban tartanak udvart, körülök száz lovag s a hölgyek egész koszorúja igyekszik megfelelni az erény s becsület eszményének; míg a lovagok közül tizenkettő, a legjelesebbek, legnemesebbek, a kerek asztal körül ülnek a királylyal, mint őrei a lovagi erénynek, védői az ártatlanságnak, leventéi az igazságnak. Teendőik: küzdeni minden gonosz ellen, jöjjön bár emberektől, tündérektől, démonoktól vagy vad állatoktól; s ha kalandjaikról hazatérnek, elbeszélni azokat mulattatásul a hölgyeknek, követendő példányul az ifjabb nemzedéknek. Személyes dicsvágy s érzéki szerelem és érzelgő túlfeszített ábrándozás ép oly nagy szerepet játszanak kalandjaikban, mint a hazaszeretet és a kötelesség parancsa.

V.

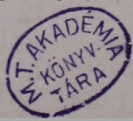
Az Arthur-mondakör fejlődése.

Történelem és képzelet egyesülnek, hogy e mondakört gazdagítsák. A nagy emberek, kik valóban éltek és hatottak, a képzelet üvegén még nagyobbakká válnak s valódi élményeikhez, a hitregei világ s a természet-nézet száz meg száz új vonást csatol, hogy azt regényessé, s a nép naiv hitének és képzeletének annál elfogadhatóbbá tegye. A kelta néphit és babona egész varázsteljessége látta el bő anyaggal a mondát, mire az a zöld szigetről a frank-román és a germán földre átvándorolt, hogy ott meg új elemeket vegyen föl magába. Hogy Német-, Francia- és Olaszországban a mondák magva tulajdonkép

idegen volt, csak előnyére, mert a tovább képzésnek könnyebbségére vált. E tovább képzés természetesen az akkor mindenütt általános lovagiság szellemében történt s a XII. század általános szelleme lehellte rá a közérvényűség színezetét. De mindenik ország saját nemzeti szelleme hozzáadta a maga részét.

Így történt, hogy az Arthur-mondák csaknem egyszerre három (természetesen mind rokon) nemzet sajátjaivá váltak, az angol, a frank s a germáné; az angol az anyagot, a frank az első — bár még kezdetleges — művészi formát, a német az eszmei s kedélyi tartalmat adta hozzá.

Mindenek előtt egy rendkívül tevékeny és termékeny északi frank költő, a troyes-i Keresztély (Chrestien de Troyes) veszi kezébe, a XII. század közepe táján, az összes monda-anyagot, időközben hozzátapadt járulékaival. A mint az ősrégi kelta mondákat egyenkint fölveszi, összefűzi s alakítja, a mint belőlök egész költői krónikát csinál, úgy mentek át azok, az ő kezéből, fordításokba, s újabb költői földolgozásokba, egész Közép-Európába. Tárgyalása módjából, melyet utódai s átdolgozói is elsajátítottak, hiányzik a művészet ama legnehezebb tulajdona, mely a lényegest ki tudja emelni, a mellékest háttérben hagyja, az epizódokat futólag érinti s könnyedén szövi a főcselekvényhez. Előtte, a mit a mondában talál, mind egyaránt fontos; azért mindent egyenlő szélességben s fárasztólag beszél el; hőseit egész életükön végig kíséri születésöktől, sőt még azelőttől kezdve történeteket, szüleik sorsában saját jóslatos rendeltetésöket véve kiinduló pontul stb. Szóval: nem époszokat, hanem krónikás életrajzokat ad; nem alakít, csak elbeszél; nem művet, csak anyagot nyújt.

A Troyesi Keresztélyt aztán hívatottabb költők követik az egyes mondák feldolgozásában. Hogy csak a főbbeket említsük azon mondák közül, melyek az Arthur-mondához fűződnek s annak mondakörét egészítik ki: Hartman von der Aue, a XII. század végén, «Iwein az oroszlanos levente» mondáját, s az «Erek és Enid» idyll-jét dolgozta föl; az Eschenbachi Wolfram a Percival-mondát; Tristan és Izolda mondája, Troyesi Chretien után először de Leigny Godefroye által francziául dolgozva föl, később a német irodalomnak újra meg újra földolgozott kincsévé vált, számtalan változatban, egész az újabb és legújabb korig; a Tói Lancelot történetét, még durva német átdolgozásban, a Zazikoveni Ulrich adta először, de szintén számos földolgozást ért. Ulrichnál még hiányzik, a mi később földolgozóvá vált, a Lancelot és Guinevra szerelme; nála a lovag még csak hősi oldaláról s vitézi kalandjaiban jelenik meg.

Ezek némelyikével kissé részletesebben kell foglalkoznunk, hogy kiegészítsük fogalmunkat az Arthur-mondaköréről.

A Hartmann von der Aue által földolgozott két mondában, Iweinban és Ereken, egyazon — a breton mondában ismételve előforduló — alapeszmének két ellenkező oldalról megvilágításával találkozunk: hogy t. i. a lovag, a szerelem ölen könnyen megfeledeznek lovagi kötelességeiről, valamint a harcok hevében a szerelemről s a hölgye iránti hűségről; egyszóval, hogy vitézség s szerelmi hűség, az igazi lovagiság ez egyaránt lényeges két erénye nehezen egyeztethető ki s található föl egy emberben s egyszerre.

Iweinben, e kétségkívül későbbkori s aránylag — mondhatni — modern eszme még a pogány nézlet-

nek s tündérmeséinek nagyon sok maradványával vegyül; vagyis a régibb keletű meséhez csak később, az Arthur-mondakörbe beillesztésekor járult hozzá az ennek megfelelő erkölcsi tartalom. A sárkány, melynek torkából ment ki egy oroszlányt, mely aztán hálából hű kísérelője lesz; a csodatevő kút, melynek vizével bűverőt gyakorol még Arthurra és lovagjaira is, a láthatatlanná tevő gyűrű — megannyi mesés elem. Látnifogjuk a jelképességet is a tartalomban, melyet azonban csak legfőbb vonásaiban vázolunk.

A brezeliandi erdőben egy életfa alatt áll a csodaforrás, mely azon tulajdonnal bír, hogy ha vizéből köcsészébe öntenek, az ég elborul, vihar támad; egyszerre azonban kitisztul s a szomszéd vár ura, kire a kút őrizete bízva van, fegyveresen megjelen és vele meg kell vívni. Iwein, az Arthur kerekasztalának egyik lovagja, kalandozásaiban a csodaforráshoz került; a rá kirontó lovagtól azonban nem retten meg, s őt várába üldözi; de itt foglyul esik, s halnia kellene, ha a lovag neje bele nem szeretne s láthatatlanná tevő gyűrűt nem húzna ujjára hirtelen. Iwein tehát felülkerül, ellenfelét megöli s annak nejét — szívét már úgy is megnyervén — nőül veszi. Valamennyi árja eredetű mondában előforduló jelképes előadása, a tavaszi olvadás és termékeny eső keletkezésének, a tavasz-istennő feloldozásának a tél, e zord férj, lánczaiból.

Most már Iwein a forrás őrzője. Arthur is oda jő egyszer lovagjaival. Inni akarván, önt a vízből — erre vihar keletkezik, Iwein előlép s a lovagok egyikét, Sir Kayt (az Arthur körének legkevésbé rokonszenves alakja) legyőzi; a többiek elrémülnek, látván, hogy varázslattal állanak szemben, de Iwein megismerteti velők magát,

behívja várába s dúsan megvendégeli barátait. Lakoma közben Gawain, (Arthur unokaöccse, a könnyűvérű lovag) szemrehányást tesz neki, hogy itt magányba vonulva, a szerelmi kék ölen, hölgye ölelésében elfeledi lovagi kötelességeit s inti őt, menjen hős kalandokat keresni. Iwein hallgat a szóra, nejétől egy évre búcsút vesz, elfogadva, hogy egy év múlva visszajő ismét; neje belenyugszik s a mentő gyűrűt is odaadja távozó férjének.

Az esztendő hősi kalandokban telik el s Iwein oly jól találja magát a kerekasztal daliái közt, hogy egészen megfeledkezik az időről. De nője követet küld hozzá, visszaköveteli tőle a mentő gyűrűt, mert a ki kedveséről s annak tett ígéretéről megfeledkezik, nem méltó, hogy róla az gondoskodjék, a kit elhanyagolt. Iwein ezen annyira felháborodik, hogy örvöngeni kezd s eszeveszett-ségében a vadonba rohan, hol magát vesztené el, ha Morgana tündér meg nem szánná s csodaírral meg nem gyógyítaná lelki bajából. A gondolat mindazáltal, hogy neje már nem szereti, hisz' gyűrűjét is visszavette, annyira erőt vesz rajta, hogy búskomor marad, elkalandoz, s csak harcban, öldöklésben keres üdülést.

Neje ezalatt magára hagyva eped várában; mindenfelől ostromolják s nincs, a ki megvédje. Jóslatban azt mondták neki, hogy egy oroszlanos vitéz lesz szabadítója. Küld tehát annak keresésére. S íme az oroszlanos vitéz nem más, mint férje, ki bőszen kalandozásaiban a sárkánytól megmentett oroszlanban hű bajtársat talált — s most neje megszabadítására siet, s ismét egyesülnek a boldog szerelemben, miután a lovagi kötelességnek úgy is elég van téve.

Az Erek története némileg fordítottja az előbbinek. Erek elvonult az udvartól, nejével Eniddel, kit a társa-

ságtól féltett, hogy magányban élvezze szerelmét. De neje, ki csak érte él, maga inti, hogy a gyönyörök karján elpuhul, s az ő páratlan lovagjából mások kicsinylésének tárgya lesz, menjen hát kalandokra, teljesítse lovagkötelességeit. Erek azt hiszi: neje csak azért akarja őt eltávolítani, mert megúnta már, vagy éppen mást szeret. De mégis elmegy, hanem magával viszi nejét is — s kalandjai megannyi próbái lesznek neje erényének és hűségének. A troyesi Keresztély szellemesen gondolta ki, hogy az utolsó kalandban Erek egy oly lovagot győz le éppen, kit saját neje nem akar eresztetni oldala mellől s legyőzetvén, saját neje szemében aláztatik meg.

Mint a többiek, az Erek és Enid mondája is bejárta a világot. Az olaszok nagyon megszerethették, mert ismételve s a legrészletesebb kidolgozásra méltatták. Tennyson egyenesen tőlök vette vissza; mutatja a Geraint név is, mert Erek az olasz költői feldolgozásokban Gherentnek van nevezve.

A legnevezetesebb három hős — Percival, Tristan, Lancelot — körül képződött legterjedelmesebb s legváltozatosabb mondakör. Ezekkel külön kell egyenkint megismerkednünk; s ebben egyszersmind megtalálандjuk azon — az egész mondakör fölött, végső kifejelettségében — uralkodó keresztyén nézletet, mely az Arthur-mondák kalandos meséinek mély eszmei és erkölcsi tartalmát ad.

Mind e részeiben ugyanis a mondának az érzéki, olykor bűnös s házasságtörő szerelem játssza a főszerepet; s ez vezet az egész mondakör összefüggésében a katasztrófára is, mely végre nemcsak a bűnösöket, hanem magát Arthur királyt is elsodorja. A monda eszmei középpontja azonban a Szent-Grál-mondában tetőz, melyet szintén egy német költő, a már említett Eschenbachi Wolfram

dolgozott ki először költőileg, a Percival-mondában, epikai költeményei legnagyobbikában, s utána, Tennysonig, megint sokan. Érdeemes azért a mondakör e fő-, s kiválóan eszmei tartalmú pontjával kissé részletesebben is foglalkoznunk.

VI.

A Grál- és Percival-monda.

«A Grál, a minden áldás telje,
Világi édességnek kelyhe,
Majd oly szép, mint a mennyei
Paradicsom örömei;
Földi visszfénye égi üdvnek,
Mennyei kéj és földi ünnep,
S mire az ember-szívnek vágya:
Mind annak megnyert koronája»

mint az Eschenbachi Wolfram énekli. S mi hát ez a Szent-Grál, mit a költő ily dicsfényben tüntet föl? A csésze, vagy kehely, melyből Krisztus a végvacsorán ivott s e szavakkal nyújtá azt tanítványainak: «ez az én vérem». S mikor másnap keresztre feszítettett, a keresztyén monda szerint az arimathi József, a ki testét kikérte a római helytartótól, hogy eltemethesse, ugyane kehelybe fogta fel kihulló vérét, a már nemcsak képleges, hanem valódi vért. A Grál név eredetének ehhez képest két szószármaztatása lehetséges. Vagy a «Sang réal» (valódi vér) szóból rontatott el a »saint g'ral» szó; vagy «Grazal» ős kelta szó, edényt, csészét vagy tálat jelent, s így a Saint-Graal annyi volna mint a szent edény.

De legyen az etymologia bármikép, a Krisztus szent vérével telt edénynek tovább van a története a mondában.

És pedig két irányban, mert a monda északon, Britanniában s délen, Spanyolországban is kiképződött. Ez utóbbiba nyugot keresztyéni hitrajongása s kelet mór és mahomedán babonája játszott össze. A Grál mint égből alászállt csodás drága kő, bűvös amulet vagy talizmán szerepel, melynek bűvereje betegeket gyógyít, étellel és itallal mesemódra tölti meg az edényeket, éheseket és szomjasokat csodálatosan megelégtve. Sőt e déli mondában a szent edény nem a Krisztustól s az ő vérétől származik, hanem Lucifernek, az eleste előtt legfényesebb angyalnak koronájából kiesett kő, mennyei ékszer, melyet föld felett lebegő angyalok tartanak fönns s azután a földre szállanak vele, s itt a legtisztább lovagok és mocsoktalan szűzek őrizetére bíznak; minden nagypénteken, Krisztus halála napján, hófehér galamb száll alá az égből, s ostyát hoz (a Krisztus vértelen testét) és azt a drága kőre leteszi, a Grálra, mely tőle ismét egy évre erőt nyer minden jót és üdvöt szerezni s terjeszteni a földön. Az északi fölfogás azonban teljesen föntartotta a Grál szentედényi jellegét. Az arimathi József azt vándorlásában, egy britanniai szerzetház vagy fogadalmas lovagrend őrizetére bízta; de a világ bűnei miatt az ismét eltűnt, visszavándorolt keletre, eredete helyére s most már nem lehet ismét föltalálni. Azért kell Arthur királynak, a Merlin tanácsára, a legjobb, legtisztább, legerényesebb lovagokból az Asztalkört alakítania, és pedig éppen tizenkettőből, mint a Krisztus tanítványai voltak, hogy az elveszett kincset ismét fölkeressék s visszaszerezzék a világnak. De e lovagok is, bár a legtisztábbak a többi közt, a szent buzgalom és hitbeli rajongás mellett emberi gyarlóságokkal s (kivált szerelmi) bűnökkel bírnak s azért az elveszett szentséget nem is találhatják föl. Hiába járják be érette a világot,

egy vagy kettő láthatja meg csak közülök, az is álomlátás-képen. — Lancelot a királynéval, Tristán Izoldával bűnös szerelemben: hogy' nyúlhatnának *ők* a szent edényhez?

Az Eschenbachi Wolfram a Kerekasztal egyik leg-nemesebb lovagjával, Percivallal köti össze a Grál-mondát. Honnan merített, alig mondhatjuk meg ma már. Ő a provencei Kiot-ra utal, mint forrására s elődjére. Ily nevű író-t vagy krónikást azonban nem ismerünk. Hanem igen a provinsi Guiot-t, s a név könnyen össze-teveszthető a hasonló hangzásúval, kivált a bizonytalan helyesírás korszakában.

A Percival-monda először önállóan, a Grál-mondától külön fejlődött. Első alakjában egy az erdő rengeteg magányában növekedő gyermekről szól, ki lovagokat lát ott átmenni s láttokra hős tettek vágyától érzi sarkaltatni magát (mint a mi Toldink) és kalandokra indul ki a világba. Majd egy bűvös vagy tündérszellem alakja is szövődik a mondába, a ki az ifjút, kinek még Peredur a neve, új meg új hőstettekre ösztönzi s neheznél nehezebb kalandokba vonja, melyeket ő mind hősen és diadalmasan áll meg. A Troyesi Keresztély is még a Grál-mondától függetlenül dolgozta ki, de már Percival névvel, a mondát; s az Eschenbachi Wolfram tőle veszi a hős nevét s kalandjai egy részét, de a vonatkozás a Grálra, melyet a monda középpontjává tesz, s így annak egész eszmei és jelvi értelme az övé, ha nem azé a provinsi Guiot-é, a kire maga mutat rá mint forrására.

Wolframot valami magasabb felfogás vezette alkotásában, mint csak egy lovagkalandos mese elbeszélése. Költeménye elején és végén oly nyilatkozatokat tesz, melyek annak alapeszméjét és célját egészen világosan feltárják előttünk. Életünk, úgymond, ég és pokol között

lebeg; a sötétségből a világosság fölé vonzódunk; a ki még kételkedik s a kettő közt ingadoz, nem vesztette el minden reményét az üdvre, melyet a bűn, a teljes elszakadás veszít el, de a jóban való állhatatos kitartás nyerhet csak meg. Ki lelkét istennek szenteli, s az erénynek — bár a szerelem szolgálatában, az megnyeri az üdvöt, annál bizonyosabban, minél kevésbé volt idegen a földi örömeiktől is, csakhogy tisztán élt legyen velők.

Ily hős neki Percival, a ki egy nő, hites neje, szerelmében áldoz az erénynek. Ő lehet a Grál lovagja és öre, habár földi nőt szeret is, mert azt tisztán s szabadon szereti. Íme az emberi szív felfogása egész teljességében, minden szűkkeblűség nélkül. Bár természetes, hogy a kalandok túlnyomó helyet foglalnak el a költeményben s a hős lelki állapotainak, küzdelmeinek és fejlődésének nincs sem az a terjedelme, sem az a mélysége a kivitelben, a minőt egy Hamlet, Faust, Nathan vagy Kain alakjában, újkori költőknél találunk.

Wolfram a Percival jellemének indokolását származásán kezdi s szülői jellemére s történetére alapítja. Apját kalandos tettvágy űzi, hajtja szakadatlanul a világba, anyja csöndes magányban, saját kedélyvilágában él s neveli gyermekét. Az apa odavész s a fiú az erdőben nevekedik, fejlődve benne mindkét szülője jelleme, a magány és elmélkedés szeretete, mikor az anya méla dalain könyei megerednek s apja tetterős kalandvágya, ha az erdő vadaira lövöldöz nyilával. Sokszor sirva fakad, s nem tudja megmondani anyjának, miért; pedig kivágyik a világba, holott azt sem tudja, hogy kívülök s az erdőn túl is van világ. Egyszer a fiú három kóbor lovagot lát, kik fényes páncélban s fegyveresen ügetnek át az erdőn; isteneknek hiszi őket s mikor megtudja, hogy csak embe-

rek, oly lovagok, mint apja volt, nincs nyugta többé az erdőben, ki kell mennie utánok a világba. Anyja zsák-vászonból és borjúbőrből varrt ruhában bocsátja útjára, mert vaspánczélt s fegyvert nem adhat neki s így a fiú, mint még tapasztalatlan, világban járatlan suhancz, oly nevetséges, a mily tiszta s eszményi kedélyű; majd kinevetik, majd megbámulják, majd sikerül a mihez kezd, majd csütörtököt mond, mert mint a mesebeli fajankó, szóró-szóra fogadja meg anyja intéseit s víg szívvel járja a világot, nem is sejtve, hogy távozása megtörte anyja szívét, a kinek mindene volt, de a ki nem akarta vagy nem bírta visszatartani.

Így jut el Arthur udvarához; ott leteszi a fegyver-próbát, fölvetetik a lovagkörbe, a bájoló Kondviramur herczegleányt megszabadítja tolakodó kérőitől, megnyeri szerelmét s nőül veszi. De a vágy, viszontlátni anyját s útjában kalandokat is érni még, nem hagyja őt soká pihenni a boldogság ölében. Megindul. S egy este egy tóhoz ér, a hol halászoktól kér éjjeli szállást; azok nem adhatnak, de közülök egy, a szomorú halász, elutasítja őt a közeli kastélyba, a hol be is bocsátják, mikor megmondja, hogy őt «a szomorú halász» küldötte. Mikor a kastély nagy termébe ér, csodálatos fény özönlí ott körül. Lovagok ülnek arany asztal körül s angyali szép szüzek jönnek égő gyertyatartókkal; közülök a legszebbik egy tündöklő drágakövet tett le a király elébe, ki nehéz sebben, aléltan fekszik egy nyugágyon. Percival mellette foglal helyet, s bámulva látja, hogy tálak és kelyhek mint telnek meg étellel-itallal a lovagok előtt, s egy nyitott ajtón át hófehér aggot lát függő ágyban ringani, majd vértől csepegő láncát hordoznak körül a teremben, s általános jajgatás, zokogás hallatszik. Mindent lát, semmit sem

kérdez. Tudja, hogy az udvariasság, eszély és jó erkölcs első parancsa, nem sokat kérdezősködni. Mikor mindennek vége van, ágyba kísérik s elalszik. Mikor fölébred, pusztaságot talál a kastély helyén, mintha csak álmodott volna. Lovára ül, s midőn gondolkodva távozni akar, egy csatlós kineveti, hogy nem kérdezősködött a látottak után. Azután egy szüzet talál, a szép Szigunét, a ki kedvese — a halálra sebzett Sionatulander — holttestét tartja karjai közt; szolgálatát ajánlja föl a leánynak, elmondja neki, hogy a kastélyból jő; a leány feleli, hogy azt senki sem találja meg, hivatlanul, megkérdezte-e a miket ott látott? S mikor megérti, hogy nem, szóba sem akar vele állani többé. Mert az üdv ingyen adomány, melyre hivatalsak lehetünk, de kérdezősködni, járni kell utána, s a ki tanúja isten titkainak és még sem igyekszik mélyökre hatni, nem érdemli, hogy része legyen bennök.

Percival hallgatva s gondolkodva lovagol tovább. A táj téli, sivatag — s három vércsöppet pillant meg a havon. Erről a három könyecsepp jut eszébe, melyek egyikét az elváláskor neje állán, kettőt a két arczán látott végig csorranni. Visszafordulna szerető nejéhez, de bántja a gondolat, hogy a kastélybeli király sebei fájdalmát egy kérdő szavával sem enyhítette meg, s magának sem szerezte meg a Grál üdvét, mert hogy a drágakő, melyet a legszebb szüz a király elé tett, a Grál volt, semmi kétsége sem lehet benne. Föl kell azt újra keresni, ha világvégéig megy is, míg ismét ahhoz a kastélyhoz érkezik.

Négy teljes esztendeig tart bújdosása; kétely, kétségbeesés űzi. hajtja; de fentartja kettős vágy: neje szerelme s a szent Grál üdve után. Hosszú bújdosása kalandjait a költő nem egész szerencsével tudta főcselekvényébe olvasztani. Sokszor el is tér tőle, hogy másod-hősének,

Gawainnak szenteljen több tért s érdeket, a ki Percivaltól szintén kedvet kap a Grál keresésére indulni, szintannyi kalandon ment át, mint a főhős maga. De mikor Percival, ki bűjdosásában Istenre is elfeledett gondolni, csak közvetlen célja lebegve mindig előtte, útjában egyszer egy ősz lovagot talál, ki nejével s leányával mezítláb vándorol a hóban s azok azt kérdik tőle, hogyan visel nagypénteken fegyvert: e szóra eszébe jut Krisztus és Isten, kantárját lova nyakára bogozza, hogy az vigye a hová akarja. Egy remete-kunyhóba viszi, a hol nagybátyját Trevrezentet találja, a ki fölvilágosítást ad neki a szent Grálról, rendre utasítja kevélységét, melylyel gyónása közben fölhányta, hogy Isten nem bánt vele érdeme s hűsége szerint. Az agg remete Isten mindentudóságára s kegyelmére, de igazságára is utal. Lám, másik nagybátyja, Amfortas, a grál-király, érzéki szerelem által bűnbe esve, mérgezett szaraczen láncsától kapott sebben szenved: csak a Grál látása tartja fenn életét, de kínaitól csak akkor szabadul meg, ha Percival, ki utódaul van kiszemelve, magától tesz kérdést a csodák iránt, melyeket a Grál-várban látott.

Most Percival belátja bűnét s alázatban megtisztulva, bátran indul a pokoli cselszövény s varázslat ellen, mely Amfortast kötve tartja. Az érzéki nő ellen, ki ezt megejtette, s ki egy gonosz tündér Orgelúze, kell küzdenie neki is, neje tiszta szerelmének emlékével sikerül azt legyőzni. Most a Kerekasztal lovagjai örömmel üdvözlik a visszatérő hőst, de ő nem maradhat, a szent Grált kell újra föltálmnia. A szentség keleten van, messzi világrészben, oda-indul utána. Második útjában új kalandok várják. Egy féltestvérével találkozik, kit saját apja, kalandos bűjdosásaiban egy mór nővel nemzett; Feirefis megátadja, Percival

legyőzi a gonosz indulatú szaraczént, de kardja kettő törik ércsisakján, mert az isteni kegyelem nem engedi, hogy testvér a testvérét megölje, hanem hogy megtérítse. Ez megtörténik s Percival most méltó: megtalálni a szent Grált s az üdvöt, melyet ifjúsága gondatlanságában világi áleszélyből eljátszott, mely felől bújdosásaiban kétségbeesett, míg a kétely legyőzésével s hősi önmegtagadással és érzékiségtől tisztult szerelemmel magát méltóvá tette reá. Most a Grál titkos szava ismét magához hívja őt; megint a kastélyba ér, látja a miket előbb látott; kérdez s kérdéseivel föloldja nagybátyját kínaitól és a Grál királyává lesz. Feirefisz megkeresztelkedik, s a Grált őrző szűzzel egybekelve, keletre költözik, a hol fiok, János pap, az Isten országát terjeszti. Percival is fölleli nejét s fiát Lohengrint, és velök örül az életnek, melynek koronáját megnyerte.

Wolfram még tovább folytathatná költeményét: a Lohengrin-mondával; de csak egy pillantást vet abba, mint a jövőbe. Percival után a fia, Lohenrin lesz a Grál őrzője. Az ártatlanul szorongatott brabanti Elza hercegnőt megvédi, megnyeri szerelmét, — de nem szabad nevét kérdeznie, mikor hatyúktól vont hajóján érkezik, mert a hatyúk újra elszállnak vele. A Lohengrin időelőtti kérdése, ellentéte a Percival késlekedő s elmulasztott kérdésének. De a monda e része, vagy inkább folytatása csak jelezve van a Wolfram költeményében; mely egyéb-iránt eszmei tartalmasság, erkölcsi komolyság s mélység tekintetében mindjárt a Dante commediája után következik a középkor valamennyi költői alkotásai között.

Wolfram csak egy századdal előzte meg DANTÉ-t, a nagy gondolkodót és nagy képzelgőt, az allegorikus éposz megteremtőjét, a kinek méltó előfutárja; nem mintha ez

tőle vett volna valamit, akár tárgyban, akár eszmében, akár formában; de a szellemi rokonság költői természetekben félreismerhetetlen. Egyik egy népmondát, másik egy egész korszak hitét s vallását, erkölcsi, társadalmi és politikai nézetét do gozta föl; de mind a kettő lángoló képzelettel egyesítette a mély hitet és erős gondolkodást, a szigorú erkölcsi érzetet s a költői alakító erőt; s mind a kettő az éposz formáját választotta egy egész világot felölelő, egyiknél még tökéletlen, a másikinál a végső tökélyig kivitt allegoriának a megtestesítésére.

VII.

A Tristan-monda.

A Grál- és Percival-mondán túl, figyelmünket a Tristan-monda érdemli első sorban. Azon vándorló mondák egyike ez is, melyek kelta eredettel, britt földön keletkezve, onnan először Franciaországba mentek át s a troyesi Keresztély által feldolgozva, utat leltek Németországba is, hol naïv és műéposzok anyagát szolgáltatták. Mindannyi közt épen ez a Tristan-monda vált a legnépszerűbbé; s a legtöbb alakban — mint éposz, rege, beszély, dráma, népies olvasmány stb. — nyolcz századon át maig fenn bírta tartani az érdeket maga iránt.

Több mint valószínű, hogy mint a középkori mondák rendesen, ez is mythoszból keletkezett; eredetileg nem jelentett egyebet, mint a természeti erők és jelenségek képleges — allegorikus — küzdelmeit. De mire írásba jő: a hajnal és éj, a tél és tavasz: király és lovagjai, lovagok és hölgyek alakját öltötték, a mythosz átváltozott mondává, azon lovagkor felfogása szerint, a melyben épen alakját nyerte.

Mint ilyen először is britt földön tűnik föl, a hol az idegen betörés korszakában szereplő nemzeti hősök egyike, Arthur egyik lovagja Tristan is: az Izolde kedvese. Később a troyesi Keresztélyvel együtt bretagnei Tamás és Berox említetnek, mint a Tristan-éposz angol feldolgozói. Tamás volt valószínűleg a strassburgi Gottfriednek, a középkori műeposzok legkitünőbbike — a Tristan és Izolde költőjének a közvetlen forrása. De előtte is ismeretes volt már a monda Németországon. Az obergei Eilhardt, a XII. század végén, volt első német feldolgozója; de művéből csak töredékek jutottak ránk, melyekből becstét sem ítélhetjük meg. A strassburgi Gottfried a XIII. század első felében írta művét, de belehalt, mielőtt befejezhette volna, s a csonkán maradt művet utóbb még azon század közepén, a türheimi Ulrich, s a XIV. elején a freibergeri Henrik próbálták befejezni — mily sikerrel? vizsgálni nem tartozik reánk.

A Tristan-monda vándorlása ezzel be van fejezve; de át meg átalakításai s száz meg száz feldolgozásai koránt sem. Még e század közepén innen is, Kurtz Hermann újra lefordította s új befejezéssel látta el a strassburgi Gottfried remek — de bevégzetlen maradt — művét.

De lássuk magát a mondát, abban az alakban, a mint azt a troyesi Keresztély s a bretagnei Tamás után, a strassburgi Gottfried adja.

A Tristan-monda is, mint a többiek, a hős születésén — sőt még előbb: a szülők történetén és sorsán kezdődik. Mit itt, legalább a tudakos etymologia azzal igazol, hogy a hős születésének szomorú körülményeiből származtatja a *Tristan* (triste, szomorúságos) nevet.

Tristan boldogtalan szerelem gyermeke; apja, Ri-

valin, halálra sebesítve ellenségeitől, végórájában nemzi őt és meghal; anyja Blanche fleur, halálával váltja meg gyermeke születését. A fiút apja hű lovászmestere, Rual, mint saját gyermekét neveli s Kurvenal által kitűnő lovagi nevelést adat neki. Az ifju a középkori lovag valódi példányává nő fel; mint — a többi közt — a Nibelung-ének Sziegfriedje is; szép, daliás, bátor s vitéz; minden szépért, jóért lángoló; kardot, lantot egyenlően forgat; világot látott, nyelveket ért; urához, asszonyához hű.

Nevelő apja karjaiból a gyermek-ifjnt, a tengerparton kalandoztában, norvég hajósok ragadják el. De a tengeren vihar támad, mit a babonás kalózok isten büntetésének néznek s az elrabolt ifjnt a legelső partra kitesszik, csakhogy meneküljenek tőle. E part Cornwallis, hol Mark, — Blanche fleurnek testvérbátyja — a fejedelem, Irország hűbérese.

Márk már agglegény, zord ember. De Tristan őt is, népét is meghódítja ügyességeivel s személyes tulajdonai szeretetreméltóságával. Kitűnő dalnok, vadász, vívó — valódi ezermester. A durva Márk önmaga előtt is megmagyarázhatatlan rokonszenvet érez az ifjú iránt, nem is sejtve, — valamint Tristan sem — hogy rokonok. Előbb lovászmesterévé fogadja, azután barátságával, bizalmával tiszteli meg.

Ruál ezalatt mindenütt keresi elveszett fogadott fiát. Sok szerencsétlen kaland után Cornwallba érkezik, szegényen, rongyosan, hegyi rablók által kifosztva. De Tristan ráismer vélt apjára, s örömmel mutatja be a királynak és udvarának. Rual meg van hatva a gyermeki hála s nemes szív e nyilatkozata által s eljöttnek véli az időt, hogy fölfedje Tristan előtt származása titkát. Tristan fájdalommal válik meg nevelő apjától; Márk most érti rokon-

szenve okát s fiának és örökösének fogadja szerencsétlen testvérhúga Blanche fleur feltalált fiát. Lovaggá avatja, a szokásos harczjátékok ünnepélyességeivel.

Tristan most első kötelességének ismeri szülőföldjére sietni s apja siralmas vesztét megboszulni egykori ellenségein. Visszatérve Cornwallba, mely ezentúl hazája, nagy izgatottságban találja az országot. Gurnum, Irland királya, a hűberadót követeli Márktól, és pedig ezúttal nem pénzt vagy terményekeit, hanem — harmincz nemes ifjút. Követe az óriási Morold, Gurnum sógora. A követelt szégyenletes emberadót vagy meg kell adni, vagy nyilván felmondani az engedelmességet; de abból háború következik s Márknak nincs elég hadereje helyt állni függetlensége mellett. Volna még egy mód, s erre Morold maga nyit utat: megvívni az óriással s őt párbajban legyőzni. De ki merje azt? Tristan azonnal vállalkozik. Morolddal két csónakba ülnek s egy puszt szigetre eveznek a part közelében. Megérkezve ott, Tristan visszalöki a csónakját, mint a mi mondánkban Toldi: egy embernek egy csónak elég. A párviadal heves; végre Tristan ketté hasítja ugyan Morold fejét, — s kardjának egy szilánkjában benne is marad az óriás koponyájában — de maga is mellén sebet kap és pedig — mint Morold haldokolva s gúnyos kárörömmel megjegyzi — mérgezett kard által, mit csak Morold nővére, Irland királynője, a varázslatban jártas Izolde tudna meggyógyítani. Tristan azonban eltitkolja vérző sebet, s Cornwallban örömujjongással fogadják a diadalmast. Az irek pedig hazaviszik a Morold holttestét s Gurnum király és neje, valamint leányuk a csodaszép fiatal Izold, rémulten hallják a történeteket, s a király halált esküszik minden cornwallinak, ki az ir partra meri tenni lábát ...

Tristan sebe azonban nem bír begyógyulni s végre átlátja, hogy Izolde királynéhez kell mennie. De oda csak álruhában s álnév alatt mehet. Elhíresztelik tehát, hogy Salernoba ment egy híres orvoshoz; ő pedig, szegény vándor énekesnek öltözve, Tantris név alatt Irlandba megy. Dalával először a királyné udvari papjának a szívét nyeri meg, a ki azt el is mondja a királynénak. Rög-tön előhívadják, s Izolde gyógyulást ígér neki, ha leányát a zenében és nyelvekre oktatja. Húsz nap alatt a seb begyógyult s Tristan hazatér. — Mi volna természetesb, mint hogy ő s a fiatal Izold, mester és tanítvány, itt már megszeressék egymást? — de a monda e fejleményt későbbre, s természetfölötti eszközök számára tartotta fenn . . .

Otthon irigyei, kik azt óhajtották — s remélték is — hogy sebében majd csak elvész, áskálódnak ellene. Gyanúsítják Márk előtt, hogy nem tiszta eszközökkel nyerte meg legelkeseredettebb ellenségei — t. i. az ir királyné s leánya — kegyeit. Hangoztatják, hogy Márknak nincs örököse, nősülnie kell. A király egyideig ellenáll. De egyszer két fecske egy arany női hajszálon veszekedve, a hajszálat épen Márk elébe hullatja; s Márk, hogy eleget tegyen a sürgetéseknek vagy kitérjen előlük: felfogadja, hogy azt a nőt veszi feleségül, a kinek a fejről való az az arany hajszál; ha az udvaroncok meg tudják mondani kié, vagy valaki föltalálja. Tristan vállalkozik erre — ő megismerte az ir királyleány Izolde haját -- s Márk beleegyezik, hogy Tristan a leányt megkérni menjen követségbe. *

* Strassburgi GOTTFRIED a fecske-mondát elveti, mint indokolatlant, sőt polemizál ellene s nevetségessé teszi, hogy corn-

Irországot épen egy sárkány pusztítja. A király annak ígérte leányát, a ki e sárkányt megöli. Lovagjai közül többen versenyeztek a díjért s odavesztek. A király asztalnoka is szerette volna elnyerni a királyleányt, ki is ment, hogy megvívjon a veszedelmes szörnyeteggel, de nem mert közeledni hozzá s elrejtőzött a bokrok közt. Így lőn tanúja a váratlan jelenetnek, a mint Tristan partra lép, a sárkánynyal szembe találkozik, azt megöli s nyelvét kivágja. A sárkány nyelve azonban, melyet kebelébe rajtett, oly bódító erővel hat reá, hogy alig tűnt el az erdőben, elkábulva rogyott össze s öntudatlanul fekvé maradt a sűrűben. Az asztalnok pedig megölve látván a sárkányt, kimászott rejtekéből, nagy bátran levágta a döglött szörny fejét, s diadallal vitte haza, hirdetvén, hogy ő ölte meg s kérte jutalmát: a királyleány kezét. A leány kétségbe esik, hogy e gyűlölt ember nejévé kell lennie; de anyja varázstudományával belát a gonosz hazugságba — s leányával, Brangaéne rokonukkal s hölgy-kíséretével a sárkányharcz színhelyére siet, ott megtalálják az elbódult Tristant, ráismernek s megszabadítják a sárkány nyelv hatásától. Tristan kész az asztalnokot párbajjal meghazudtolni, de arra nincs szükség, mert az maga bevallja aljas vétkét,

A fiatal Izolde azonban észreveszi, hogy a Tristan kardjából egy szilánk ki van pattanva, s annak a helye épen a Morold koponyájában talált aczélszálkának felel meg. Rájő a Tristan-Tantris név azonosságára is. Hősi elszántsággal támad a most már gyűlölt lovagra. De

wallisi fecskék Irlandnál közelebb ne találtak volna fészkökbe béllésnek hajszálat. Ennél még csattanósb példáját is fogjuk látni a GOTTFRIED «fölvilágosultságának» és «realismusának».

anyja közbe lép, lecsitítja leányát, — hisz' Tristan oly nagy szolgálatot tett nekik. Most Tristan előadja küldetését s a leányt megkéri Márk részére. A szülék odaigérik Izoldát a cornwalli királynak.

Anyja azonban aggódik leánya miatt; fél, hogy az idős férjet nem fogja szeretni s nem lesz vele boldog. Bájitalt készít tehát s rábízza Brangaénere, hogy adjon belőle Marknak és Izolde-nak.

Izoldé búsan indul bizonytalan sorsa elébe. Tristan vígasztalni próbálja, de ő nem fogadja el a vígaszt a gyűlölttől, ki neki mindig csak bűt szerzett: mert megölte szeretett nagybátyját s most egy ismeretlen férjhez viszi, akarata ellenére. — Egyszer útközben a hajó kiköt egy szigeten; a hajós nép partra száll; a királyi jegyes maga marad. Tristan hozzá megy, de melege levén, vizet kér egy apródtól, ki tudatlanul a bájitalból tölt neki. A lovag először a hölgyet kínálja meg, azután maga is iszik. E perczen lép be Brangaéne; meglátja, megérzi mi történt s bosszúsan tengerbe hajítja a serleget. A hibát azonban helyrehozni nem lehet. Tristan és Izold együtt ittak a bájitalból, tehát szeretniök kell egymást ellenállhatatlanul.

Ha tekintjük a monda tulajdonképeni magvát: a természetfölötti s egész lényünkön uralkodó szerelem varázshatalmát, — mind a mi eddig történt, csak bevezetés, s a mese lényeges része még csak itt kezdődik.

Az önkénytelen támadt, de ellenállhatatlan erejű szerelem egészen átalakítja szívöket, viszonyukat, de átjellemeöket is. Tristanból, a sárkányölő hősből, az urához hű s nemes és önzetlen lovagból, a szerelem ölen édelgő kéjencz, a szenvedélyének mindent, erkölcsöt és becsületet is feláldozó bűnös, — Izoldból, az ártatlan leányból

cselszövő, szenvedélyes, gyilkos nő lesz. Tetteik már nem az erkölcsi törvény, — hanem egy végzetes, akaratjukat magával sodró szenvedély kifolyásai. (Ily átalakulás, csak hogy nem bájital, hanem tisztán lélektani s erkölcsi okok alapján, megy végbe a *Nibelung-ének* Kriemhildje jellemében is.)

Végre megérkeznek Cornwallba. Márk örömmel, ünnepélyekkel fogadja bájoló jegyesét. De ez, Brangaéne segítségével, a nászéjen megszökik mellőle s Tristané lesz, helyét pedig Brangaéne foglalja el a király mellett, (emlékezzünk a Gunther király és Brunhilda nász-éjére), A király és udvara azonban, mitsem gyanítva, rajonganak az új királynéért. De ez, büntudatában nem lel nyugtot. Lelki egyensúlyát annyira elveszti, hogy bűntársa, Brangaéne látása bántja, ingerli — s elhatározza, hogy orgyilkosok által elveszti őt. De Brangaéne kiengezteli a gyilkosokat, s aztán a királynét is. (Ez epizod következős nélkül marad s csak az Izolde feldúlt lelki állapotának megvilágítására szolgál.)

Tristan a királyné kamarása, s vele folyvást gyanútlan érintkezhetik. A monda egyik ága szerint Brangaéne nemcsak a nászéjen, hanem azután folyvást helyettesíti őt Márk ágyában; a másik versio szerint ő Márknak neje s Tristannak szeretője. Élete így is, úgy is undok hazugság. A Tristané is az: Márknak unokaöccse, teljes bizalmának részese lévén s a benne bízót folyvást megcsalván. Folytatják titkos és bűnös szerelmöket; Brangaéne segíti őket. De Tristan irigyei újra föltámadnak, meglesik lépteit, kitudják titkát, s gyanút csepegtetnek a Márk füleibe. A király azonban súsárlásaiknak — sőt saját szemének sem akar hinni. Nejét szereti, öcscsében bízik, s a féltés nem bír gyökeret verni szívében. Ők pedig a

szerелеm leleményességével találnek mindig új alkalmat a vétkezésre, új ürügyet a találkozásra, új mentséget a rajtakapátás ellen. Még mikor Márk kihallgatja is őket a bokrok mögött, sőt meglepi titkos találkozó helyükön, a szerelmőknek elkészített barlangban — akkor is ártatlanságukat bizonyítják — a közöttök fekvő karddal.

Végre Márk, inkább, hogy bebizonyítsa neje ártatlanságát, mint gyanúból: isten-ítéletre viszi a dolgot. Nagy papi gyűlést hív össze Lunders városába (Londonba); oda megidézik Izoldet. Csak egy zarándok kíséri; de e zarándok-mezben Tristan rejlik. S Izold a csónakban megtanítja őt: mit tegyen. A partra lépve, Izold megbotlik s elesik, Tristan utána kap s mellé esik a földre, egy perczig egymás mellett feküşznek mindenki szeme láttára. S Izold megesküszik a papi törvényszék előtt, — hogy sohasem feküdt mellette más, mint férje s ez a zarándok, a kit vele elesni láttak. Ez esküre, melyben szó szerint igazat mondott, kezébe veszi a tüzes vasat: s az nem árt neki. (A középkorban példátlan kigúnyolása az istenítétet csalhatatlanságának!)

Végre is Tristan fárad bele az örökös rejtőzésbe, csalásba. Lélektanilag igaz, hogy ily viszonyt sohasem a nő, mindig a férfi szakít meg. Kitépi magát az ellenállhatatlan szerelem békóiból s távozik. Kalandokat keres. A breton mondák közös jellemvonása: a szerelmi édelgés és a lovagi bajkeresés közti összeférhetetlenség. — Meghallja, hogy Arundel herczegségben harcz dűl, odamegy, résztvenni a harczban, hírt, szenvedélyére feledést, vagy tán a halált keresni. De Arundel herczegének szép leánya van: a fehér kezű Izolde. Az is Izolde, mint a kitől ő szalad; e név vonzza, megcsalja. Elhiteti magával, hogy szereti e leányt, pedig csak a másik Izoldra gondol. Új

és régi szerelem harczolnak szívében; lassankint a szerelem s a hűség harcza lesz az. Okokat keres, hogy hűtlen lehessen a távollévőhöz; hisz' az sem gondol már rá! ha gondolna: érette küldött volna! bizonyosan összetörődött már Márkkal!

A strassburgi GOTTFRIED műve itt félbeszakad. Miért? nem tudni. Belefáradt, vagy épen belehalt? Vagy a korát megelőző szabad gondolkodásáért kelle szenvednie a papoktól s a tárgy erkölcstelen volta (vagy látszata) miatt a szigorú erkölcsi ízléstől? Vagy magának sem tetszett a monda még hátra levő része, melyet kedve szerint nem alakíthatott? — e kérdéseket az irodalomtörténet nem tudta eldönteni.* Folytatói az ő költői ereje nélkül, de kétségkívül a meglevő s előttök ismeretes monda fonalán haladtak a befejezésben, szabadon válogatva már az általa fölvetett — vagy elhanyagolt — versiók közt, melyek között, épen a hátralevő részre, a hol a monda bizonytalan, habozóvá válik — nem egy eltérő változatot találunk, jelesen az angol előadásokban.

Tristan tehát, hosszas küzdelmek után, elhatározza, nőül kérni a fehér kezű Izolde-t, ki őt megszerette — s kinek testvérbátyja, Käedin, első találkozásuk óta a legbensőbb barátságba lépett Tristannal, s kölcsönösen segítték egymást lovagkalandjaikban. — Egybekelnek; de Tristan, ki most is csak az ir Izolde-t tudja szeretni (a varázssital s a titkos szerelem varázsa sohasem veszti el hatalmukat!) hideg marad neje iránt, mi ezt kétségbe ejti. Käedin kérdőre vonja Tristant húga bánata miatt, s

* Lásd HEINRICH GUSZTÁV nagy tanulmányát: *A Tristan-monda Németországban a Budapesti Szemle* 1876- és 1877-ik évi 12., 13., 14. köteteiben.

az őszintén elmondja neki legyőzhetetlen szenvedélyét a másik Izolde iránt — s «ha ismernéd őt, igazolva látnál!» — mondja. Käedin rá is áll, hogy menjenek Irlandba együtt. Ott meglátja Izolde-t s igazat ad Tristannak. Ez boldog: viszontlátva kedvesét s boszút állva ellenségein. De fölismerik: kénytelen menekülni, vissza Arundelbe, törvényes — de csak névleges — nejéhez.

Tristan utolsó kalandja, mely halálát okozza, s melybe sógora Käedin miatt keveredett, nem épen dicsőségesen fejezi be a vétkes szerelem e hősének kalandos életét. Sógora Käedin Nampotenis herczeg nejét, a szép Kassy-t szereti és Tristan segélyével sikerül neki a férj távollétében találkozni kedvesével. De Nampotenis hazaérkezik, üldözőbe veszi a menekülő kalandorokat. Käedin elesik. Tristan mérgezett nyíltól sebesül. Beteg-ágyán ismét szeretett Izolde-jára gondol, szerelemből is, élet-ösztönből is, mert csak ő gyógyíthatja meg, ki anyjától örökölte a varázs-szerek tudományát. Tristan érette küld s meghagyja, hogy a hajó ha hozza: fehér, ha nem: fekete vitorlát tűzzön ki. Izolde jó; de Tristan neje, féltésből, bosszúból, azt mondja a betegnek, hogy a közelgő hajón fekete vitorla van. Tristan sebei a fájdalmas fölindulástól fölszakadnak s meghal. Az érkező Izolde halva rogy kedvese tetemére.

Márk azonban nyomon követte nejét s megérkezik Brangaénével s egész udvarával. Most tudja meg, hogy Tristan és Izolde — a neki szánt, de tévedésből általok kiitt — varázsitaltól szerettek egymást s így bűnük önkénytelen volt s nem esik betudás alá. Megszánja sorsukat s megbocsát nekik. Magával viszi Cornwallisba s egy sirba temetteti; rózsát és szőlőt ültet sírjokra s ezek ágai kibonthatatlanul fonódnak össze fölöttük.

Íme a végzetes szenvedély tragédiája. Csupa szerelmi történet; örök forrású tárgya a költészetnek, mely bizonyára kevés elmeműben van oly kimerítőleg tárgyalva, mint ebben. Kedély és érzés tekintetében teli jelentőséggel, a mindent megemésztő szerelem dicsőítése, mint Romeo és Julia, azzal a különbséggel, hogy nemcsak a szülői akarat s hagyományos családi viszály ellen, hanem a hitvesi és rokoni kötelesség ellen lázad itt; nem is önként, hanem önmagától nem függő végzetességgel.

A szenvedély joga az erkölcsen fölé helyezve s a költője által kifejezett alapeszméjével:

A szerelem üdvvel oly tele,
Kéj, kín úgy összeforrt vele,
Hogy erényt és becsületet
Tanúlni csak tőle lehet —

azt akarja jelenteni, hogy az életöröm, mit a szerelem, kéjben, kínban egyaránt nyújt, több s jogosultabb az erkölcsi komolyságnál; íme a Tristan és Izolde tanúsága. Tristan, kinek neve a «Szomorúságot» jelenti, kit halálra sebzett apa végórájában nemz, ki anyját megöli születésével, a szerelmi kéj s életöröm lovagja, örökké boldogságot keres és élvez s folyvást szenved mellette, általa. Nagybátyja nejét szereti el, vele mint nejével él, a vér és erkölcs ellenére, s mikor egy másik Izoldához fordul, folyvást az első képe lebeg előtte szemrehányólag. Az első Izolde szívében viszont a megölt nagybátya miatti boszú kötelessége s a megmentője iránti hála és szerelem érzése harczol először, a mikor a varázssital poharát mind a ketten kiürítették, a szűz szemérem s a vért kábító szenvedély közötti tusában hánykódik kebele, míg Tristant a szerelem és a bátyja s királya iránti hűség érzelmei vív-

ják. Ily elemekből csak a szív és a szenvedély drámája szövődhetik. A magát mindenén túl tevő szenvedély tragikuma az, hogy a kéjt szükségkép kinnal köti össze s tüze, ha boldogít is, megemészt; s a szív e harcza, ha világjelentőségre nem emelkedhetik, mint a *Nibelung-énekben* a Krimhilda népemésztő tragédiája, de annál több alkalmat nyújt a gyöngédebb érzelmek s a változatos és mindig új szerelmi szenvedély, — s abban a jellem és kedély — festésére (a miben a strassburgi GOTTFRIED költeménye csakugyan kitünő is); és az Arthur-mondakör lovagregényei közé annál teljesebben bele illik; épen úgy, mint a Lancelot-monda, mely — a mint beleillesztett, a főhöst, Arthur királyt s szerelme történetét a gyászos katasztrófra vezetni lőn hivatva a mondakör kikerekített szerkezetében.

A mondában, még így kidolgozott alakjában is sok maradt meg a régi mythoszi elemekből. A sárkányölés, mely által a szűz megszabadúl; a megölt hős sebében benne maradt kardszilánk, melyről — későn! — fölismertik gyilkosát; a bájital, mely az egész tragikum sarkpontja, megannyi reminiscencia a pogánykorból, melyeket a középkor szelleme fölvelt magába s mythoszi vonásaikat mondaiakká szelidítette.

Meg kell még említenünk a végkatasztrófáról, hogy az csak a német hagyományban van oly ellenszenvesen (Käedin házasságtörési kalandjának Tristannak abba segítőleg elegyedésével) festve; ellenben az angol mondai hagyomány szerint Tristanhoz egy hasonnevű lovag (másik Tristan) megy segélyét kérni neje csábítója ellen. Tristan, bár maga is más nejének a csábítója, követi a jogos fölhívást s e nemes küzdelemben éri a mérgezett nyíl.

Még egy nevezetes új vonás van az angol hagyo-

mányban, melyet a költő szerencsésen használhatott volna föl (legújabb befejezője KURTZ föl is használta). Tristan t. i. egy Beliagog nevű óriást, ki ipa országát pusztította, legyőzván; neki oly föltétel alatt kegyelmez meg, ha nagyszerű csarnokot épít számára, melyen a Tristan és Izolde szerelmi története képekben legyen föltüntetve. * A csarnok elkészül. S midőn Kæedin kérdőre vonja Tristant, húga elhanyagolásaért, Tristan — a helyett, hogy *elbeszélné* szerelmét az első Izolddal s ezt *savakkal* írná le — a csarnokba vezeti Kæedint s a képeket mutatja neki, mire Kæedin megbocsát boldogtalan szerelem által gyötört sógorának. Nem is mennek Irlandba, s Tristan nem is látja viszont Izoldot. Ellenben mikor megsebesülten érette küld, Kæedint küldi, ki azzal igazolja magát Izolde előtt, hogy ennek poharába ejti a Tristan gyűrűjét. A nő megismeri a gyűrűt, s kész követni a hívást.

Egyébiránt a monda, mint rendesen, annyi elágazó variánszal bír, hogy a költőnek bőven elég szabadságot nyújt a válogatásra, a nélkül, hogy lényegét módosítania kellene.

VIII.

A Lancelot-monda s az egész mondakör jelentősége.

Hasonlót mondhatunk az utolsó mondáról is, melyet, mint az Arthur-mondakörbe beolvadottat, még föl kell említenünk, hogy vele együtt az egész mondakör jelentőségét szemügyre vegyük: a Lancelot-mondáról.

* TENNYSON e motivumot az Arthur királyi csarnokánál érvényesítette, melynek csodás alkata egészen erre emlékeztet; falain tizenkét képben vannak ábrázolva az Arthur harczeit.

A Lancelot-történet is először külön állott s fejlődött az Arthur-mondától, mely — mint már említve volt — Guinevra hűtlenségét eredetileg a Modred árulásával kötötte össze — Lancelot azonban alkalmas hősnek s lovagnak látszott arra, hogy az Arthur-drámában ily nagy — dicséssel s gyalázattal egyaránt teljes, — szerep jusson neki.

Lancelot tetteiről a különböző mondák felette elágaznak; nehéz volna őket egy cselekvényi csomóba gyűjteni össze. Születését az északi frank monda csodásnak tünteti föl, mint az Arthurét magáét. Anyja Vivián nevű tündér «a Tó asszonya» a kiről neve is, a Tói Lancelot. A Brittszigeti monda szerint azonban nem anyja Lancelotnak, csak ellopta mint csecsemőt az anyjától s úgy nevelte föl kristálypalotájában; TENNYSON szerint:

«Tói Lancelot,
Kit egykor a Tó hölgye ellopott
Anyjától, úgy beszéli a rege,
S rejtelmes ének töredékeit
Dudolta néki, a habok zajában
Reggeltől estig; meg-megcsókolá
S szólt: Szép vagy gyermek, akár egy királyfi!
S úgy hordozá ölében a ködös
Hullámokon járdalva —»

Itt nyerte csodaerejű kövek által büverejét, melylyel mindenkit, főleg minden nőt, meg tudott nyerni; mikor pedig fölnevekedett, világnak bocsátá, kalandozva, kóbor lovagkép, míg Arthur király udvarába jutva fölvétetett a lovagkörbe. A tündér azonban továbbra sem vonta meg tőle támogatását, segítette kalandjaiban, de segítette a rosszban is, a Guinevra királyné iránti tilos szerelmében, melylyel urát s jótevőjét megcsalja. Guinevra minden mondában hűtelen feleségként van föltüntetve. Egyik

Modreddel köti össze; a másik Valerinnel, vagy Krinsorral; a legtöbb Lancelot-val. E tiltott szerelem képtelenné teszi Lancelot-t más szerelemre. Az egyik monda szerint Arthur király saját nővérét Morgane-t akarta adni nőül kedvencz lovagjához, a királylány is szerette a lovagot, de ez Guinevra miatt, megvetette a királylányt. A másik monda szerint egy nemes leánynyal, a bájoló Helénnel tette ezt, kinek idylli történetét ismét TENNYSON dolgozta föl, páratlan erővel és gyöngédséggel, király-idylljeiben. Végre is ki kellett tudódni a bűnös szerelemnek. Először csak sutogtak felőle az udvarnál; az Enid férje, Geraint, hallván a hírt, szüz nejét eltávolítja az udvartól, hogy a megvesztegetett légkörben el ne romolják. Később egy gyanútlan fiatal lovag, Pelleas lesz öntudatlan eszközül, hogy a királyné hűtlenségéről szóló hír szóra kerüljön az udvarnál. A levegő is terhes már a gyanútól s a kaján szívű Modred nem mulasztja el azt fölhasználni. A bosszuló Arthur elől, a hűtlen barát és feleség megszöknek; Arthur egy évig keresi, kergeti őket; végre megtalálja. Egy szent ember tesz ítélet felettök s Lancelotnak zárdában kell vezekelnie bűneért. Másik monda szerint Guinevra vonúl zárdába.

A Lancelot-mondák azonban a hősnek nem egyedül Guinevra királyné iránti szerelméről tudnak. Míg Tristan egy létemésztő végzetes szerelmi szenvedély hőse, Lancelot csélcsap s mindenfelé szeretkező csábító, egy középkori Lovelace eszményeül tűnik föl, ha a róla szóló mondák összeségét számba vesszük. A zazikoveni ULRICH költeménye, ki kezdetleges alakban szedte össze, a nélkül, hogy tulajdonkép alakította volna e mondákat, számtalan kalandját beszéli el a hősnek, minden terv és összefűző alapeszme nélkül; s GERVINUS méltán kél ki az erkölcsi érzék

tompultsága ellen, mely minden megütődés s botránkozás nélkül, egészen természetesnek veszi, hogy egy mintalovag leányokkal s nőkkel szerelmeskedik, kiknek apjokat vagy férjüket leszúrta vagy agyoncsapta. Ha e mondák eredete természeti mythoszokban keresendő is, de átvitelökkel emberi alakokra, még sem lett volna szabad oly, minden erkölcsi érzék nélküli könnyűséggel elbánni.

Midőn azonban a Lancelot-monda az Arthur-mondakörbe beillesztetett, e léha szerelmeskedések kitörültetek belőle s Lancelot csak a Guinevra iránti, bár bűnös — de legalább mély és igaz — szenvedélylyel ruháztatott föl; sőt annyira vitte a monda Lancelot nemes érzelgőségét, hogy őt a Guinevrával, hosszú epedés után, kieszközölt első találkozásnál oly elfogulttá teszi, hogy Galahád lovagnak, a találkozás kieszközölőjének kell helyette szószólónak lenni s az első csókot is az eszközli ki számára Guinevrától.* Lancelot ez után főszerepet játszik az Arthur udvarában; a Kerekasztal első lovagja, a király jobbkeze, a többiek mintaképe lesz s az Asztalkör legkitünőbb lovagjának s a felséges nőnek e vétkes szerelme a mondakör egyik tengélyévé vált.

Az Arthur-mondakör végleges alakját azért a Percival-Gral és a Lancelot-Guinevra mondakörök egyesítésében találjuk, melyek mindketteje szoros összefüggésbe hozva Arthur személyével, körüle, mint közös középpont körül egymást metszőleg áttett körök, mozognak.

Keresztyén hit és keresztyén erkölcs: ime az ekép kiegészített mondakör két fő tengelye, és pedig a közép-

* DANTE is e mondára utal (a *Pokol* V. éneke 137. sorában), Galeottonak (Galahád) nevezve általában a törvénytelen szerelemre csábító kerítőt, vagy közbenjárót.

kor dogmatikus és lovagias fölfogásában. A magas eszmény, mely a hit oldalára a Szent Grálban, az erkölcsi irányban pedig a szerelmi tisztaságban s a házasság szentségében nyer kifejezést; s e magas eszménynek az emberi gyarlóság és bűn miatt el nem érhetése: íme a britt királymonda tárgya s erkölcsi alapeszméje egyszersmind. Így fogla föl e mondakört legújabb feldolgozója TENNYSON is, ki a középkori krónikás költők tárgyalási modorától teljesen eltérőleg a költemény szerkezetében, de az epikus kor fölfogásához ép oly híven s történelmi érzékkel, tíz úgynevezett idyllben adja elénk a mondakör kimagasló pontjait, melyekben ez alapeszmét világosan testesíti meg s a két főtengelyt határozottan kiemeli. Így e költeménycyclyus egy nagy és folytonos bukás történetét foglalja magában s rajzolja elénk: az érzékiség ösztönében, a hiú törekvésben — szabadulni annak békóiból — egy nagy és nemes szellem magas eszményiségében, a kihez legjobbjai is méltatlanok, a kit leghívebbjei is megcsalnak, s a bűn által aláásva, dicső épülete összeomlik feje fölött. Előttünk áll e nagy alkotmány, a Kerekasztal lovagköre, — melyet Arthur palotájának építészeti dicsősége csak mintegy ábrázol — melynek ő oltárképül teszi Guinevráját; de már az első percztől kezdve becsúszott a romlás e paradicsomba, mint a kigyó. S a bukás fokról fokra megy; előbb elvész az ártatlanság, aztán a becsület, aztán a jó hír-név is; s ekkor már a romlás és végbukás föltarthatatlan, a végnek el kell következnie. Hogy e romlás a Szent Grál keresésének — a tisztátlanok s tehát méltatlanok által — sikertelen voltában csak külsőleg nyilvánul, de lényegében a szerelmi bűnökben, pl. a Tristan házasságtörő s a Lancelot csélcsep szerelmében áll, és épen a Lancelot s Guinevra vétkes viszonyában éri el tetőpontját:

ez a mondát mai alakjában közelebb hozza szívünkhöz, a nélkül, hogy annak eredeti középkori jellegét, a Grál-imádást, letörölné róla; mert az általános emberi mindig érvényes marad, míg a hitrajongás formái változnak.

Mindent összefoglalva: az Arthur-mondakör az első keresztyén epikának mondható, a középkor összes ily nemű alkotásai közt, abban az értelemben, hogy bár eredetileg pogány elemekből indult ki, azokat különböző körökből magába fölvéve, egységes és erős keresztyén alapeszme által hatotta át és pedig oly módon, hogy abban magának a keresztyénségnek két fő alkotó eleme: hit és erkölcs egyesült s mint két tengely tartja fönn, hogy szét ne essék előbbi elemeire, az egész mondakör alkotmányát.

IX.

A Cid-költemények.

A frank és breton mondakörökkel, népfajilag és szellemileg egyaránt rokon mondakört látunk, jóval újabbban már, de még a középkor végén — átnyúlva az újkor hajnalára is — fejlődni Európa legnyugatán, Spanyolországban, egykor szintén a középkori lovagiság virágkertjében, hol a lovagi szellemnek, mely a britteknél valóságos, a frankoknál hősies és a németeknél udvarias jellegét fejtette ki legerősebben, egy új jellemvonása: a merev büszkeség és a személyes méltóságának minden egyebet fölázdozó gög lép előtérbe s nyomul ki szembetünően.

A spanyol-kelták hősmondái az Afrikából benyomuló s a román és keresztyén civilisatio ellenében a keletit állító mórok elleni harczok s nemzeti küzdelem s különösen annak fő-hőse Don Ruy Diaz, az úgynevezett Cid

körül csoportosúlnak, ki molnárlegényből előkelő lovaggá s az udvar által is tisztelt és rettegett hősé lesz, a ki anynyira büszke, hogy a királytól is megtagadja a kézscókot, Valencia bevétele (1094) által történeti személy. Majd II. Sancho király meggyilkoltatása után, öcsését Alfonzot nem engedi addig trónra lépni, sem az udvar lovagjait az új királynak hódolni, míg az ünnepélyesen meg nem esküszik, hogy ártatlan a bátyja meggyilkoltatásában. A király azonban számkiúzi őt. Bujdosásában a monda és a költők veszik ajkaikra s nemzeti hőst csinálnak belőle. Tetteiről azonban nem egységes éposz, hanem csak egyes, lazán összefüggő románczok szólnak s azok mellett egy, a francia *Chansons de Gestes*-k modorában írt ének, mely szintén népmondai hagyományokon alapul.

A Cid-románczkör, melyet Közép-Európában a múlt század második felében a HERDER — nagyon is szabad — átdolgozása tett ismeretessé s népszerűvé, nálunk is eléggé ismeretes, fordítások és ismertetések által; * de tárgyalása szorosan véve nem is tartozik föladatunk körébe. A *Cid-ének* (Poema del Cid), melyben a népköltészeti elemek szintén fölismerhetők, a spanyol műköltészet első termékeül tekinthető; szerzője ugyan ismeretlen, de bizonyos, hogy a XII. század közepén íratott. Alakja lényegesen különbözik a románczokétól, melyek rövidebb, nyolcz és kilencz szótagú sorokban íratlak s lyrai hangúak, míg ez túlnyomóan epikus s leginkább a *Roland-énekekre* emlékeztet, hosszabb s szintoly nehézkes lejtésű s majd durván, majd épen nem rímelt soraival. Álljon itt, ízelítőül egy kis mutatvány belőle, egy kis csatakép a Cid unoka-öcséről, Pero Bermuez-ről:

* GYÖRY VILMOS, THALY KÁLMÁN, BEKSICH GUSZTÁV s mások.

«Mórok körülfogták, zászlaját elvenni,
 S vagdalák erősen, de nem bírnak véle.
 Szólt a Campeador*: Álljatok melléje,
 Istenért! — Vitézi paizsokat emelnek
 És lobogós láncsát a jó bajnok mellett.
 A nyeregkápiág fejöket meghajtva
 Hős szívvel indulnak, segíteni rajta.
 És a jó órában született, kiálta:
 Ide jó lovagok, nagy isten nevébe'!
 Cid, a Campeador vagyok én, Bivárból,
 Kitől a szerencse soha el nem pártol.
 S ezzel valamennyin a nagy sűrűségbe
 Ugrattak, hol Pero Bermuez körülvéve,
 — Háromszáz láncsával, zászló vala minden —
 Minden egy csapásra egy mór esik menten,
 S visszafordulóra egy mór esik újból.
 Hejh ha csak láttátok volna e láncsákat,
 A mint fölemelték s velök vinni szálltak,
 A sok átszúrt pajzsot, a sok véres pánczért,
 Sok pirosra festett egykor fehér üngöt,
 Sok üresen maradt nyerget lovas nélkül,
 Isten, a magasban a ki vagy, te néked
 Legyen e győzelmes csata — dicsőséged!»

* El Campeador, a bajnok: Cid mellékneve.

HARMADIK FEJEZET.

A GERMÁN NÉPEK EPIKÁJA.

I. A GERMÁN VILÁGNÉZLET. — II. AZ EDDÁK ÉS A
VÖLSUNGA-SAGA. — III. A NÉMET HŐSMONDA. — IV. AZ
ETELE-MONDÁK. — V. A HÚN-MAGYAR MONDA.

I.

A germán világnézet.

A germánok, a szlávokkal együtt, kétségkívül a legfiatalabb (az ősi törzstől legkésőbb elszakadt) európai árja ág, melynek ős-koráról nem csak saját hagyományaikból, hanem a rómaiak egykorú tudósításaiból is értesülünk. Szerencse, hogy Róma legnagyobb történetírója kimerítőleg s mesteri kézzel jellemzi a régi germánokat; s nem kisebb, hogy ősmondáikat s isten- és világnézetöket, a magas északon, ultima Thuléjok, Izland, költői alakban tartotta fenn.

A germán is, mint minden ősnép, természet-szemléletét öntötte először énekekbe. Világnézlete s istenei tisztelete vallásos dalokban s allegorikai mondákban nyert kifejezést. Saját mythológiája fejlődött, melyben hősei istenekké magasodtak s istenei ismét a nép és ország sor-

sára közvetetlenül befolyó és azt alakító hősökké lettek. A hőst az istentől egy nép ősmondájában sem lehet szorosán elkülöníteni. A természeti erőkből, elvonás útján, megszemélyesített istenek ép úgy jóltevői vagy ostorai a népnek, és intézői sorsának, mint az emberekből istenekké magasult hősök, kik mondáiban szerepelnek. A természeti erőknél emelt oltárok, melyeken áldozatok égnek s melyek körül dics-énekek hangoznak, összeolvadnak a hősöket dicsőítő harci és mondai énekekkel, melyeket hárfá kísér, a csatába menőben, vagy a győzelemből visszatérve. A költészet, mely az énekekben él, csak későn mehet rá, hogy írásba tétessék, de a hű emlékezet által megőrizve, nemzedékről nemzedékre száll át, mindig alakítva, újakkal pótolva, s összefonva, kapcsolva tárgyait.

Az írás a germánoknál először a rúna, a jelírás, ama rejtelmes betű- vagy inkább rovás, mely csak emlékeztetőül szolgál a dalnoknak, a ki egy betűből egész dalt tud énekelni. Majd a sybillai jóslatokéhoz hasonló rejtelmes igézetű sorokká váltak, melyekben olykor egész esemény, vagy az abból levonható intelem verődött össze.

Mint az árja népek mindenikénél, a hindunál úgy mint a görögénél, a germánoknál is az egész természet szellemekkel volt megnépesítve: minden természeti erő személyesítve s egy-egy istenné válva, míg az egyes emberek lelkeit, a természet örök kebeléből eredőknek s abba ismét visszatérőknek, a nagy mindenségbe beolvadóknak képzelték.

Az ős-árja fogalom szerint, a mindent befoglaló ég istene, a germánoknál Thor, vagy Donar, a tűz, ez égi eredetű elem, istene egyszersmind, s így az ó-hindu Indrát és Agnit, s a görögök Hefajsztoszát egyesíti magában, mert ellentétben a Pindár szavával, hogy «első a víz» —

a germán felfogás szerint a tűz az első s mindennek az eredete s szülő oka. És mert a tűz mindennek a megtisztítója egyszersmind, a ki a tiszta érczet a salaktól elválasztja, azért a tűz szent, s főtárgya és egyszersmind eszköze is az istentiszteletnek.

A szellemek, kik félisten-rangban vannak, jó indulattal viseltetnek a jámbor emberek iránt; de nem szeretik, ha zavarja őket a természet titkos működésében s jó kedvökben is szeretnek incelegni az emberrel, becsalják őt erdő vagy víz mélyébe, halott-tánczba sodorják s játszva elveszítik. Mert az ősi dualistikus felfogásnak megfelelőleg, az isteni világrenddel ellentétben álló, gonosz indulatú s az embernek ártalmas szellemeket, óriásokat, törpéket, manókat, koboldokat, villiket, elfeket, nixe-ket, valamint szörny-alakokat: sárkányokat, lindwurm-okat stb. is ismer a német mondai felfogás; s e szellem-alakok és ős-természeti lények, valószínűleg a pogánykorból származva még, a keresztyénség befolyásának is ellen tudtak állani s fenmaradtak a néphitben, a gyermekmesékben s a költők dalaiban, egész maig.

Thor vagy Donar, a ki az ég s az égi tűz hatalmas istene eredetileg, a későbbi istennézletben Odinná vagy Wodánná válik s észak Zeüsze lesz, ki a Walhallában — a dicsőültek helyén — lakik, mint a görög isten az Olympon; az ő Hérá-ja Freya, vagy Frigga. De a Walhalla ködös, borús hely, nem oly világos, derült fényben úszó, mint az Olymp; megfelelőleg észak borúsabb világnézletének, a Homér «fénydüs» egével szemben. Mind a mellett Odin is a kedély-élet, a szerelem és költészet forrása; a harczban a győzelem adó; míg neje Freya, a felhők esőszerző s ezzel enyhítő és áldó istennéje, a ki a földnek termékenységet, a házasságnak gyermekeket s min-

dennek növekedést és gyarapodást szerez. Majd fonogatva és dalolva ül kristály barlangjában, példányképeül a női erénynek, majd szüzei kíséretében éji menetben vonúl el a csöndben tenyésző mezőkön. A népmonda a fehér aszszony alakjában ismeri, a ki a régi kastélyok ösanyja, rejtelmesen megjelenik az unokáknak, felfödi a rég eltemetett s a család sorsára határozó titkokat s jót művel, vagy megbünteti a gonoszokat. De orsójának fonala s osztovátájának szövete az emberi sorsok fonala egyszersmind, mert mint a görög hitregének párkái, a germánnak is megvannak nornái, rémes hölgyek, kik az egyesek életének forrását őrzik s elapasztthatják.

Mikor Caesar a germánokról először hírt ad, azt mondja, hogy az Arjovist seregei a naphoz imádkoztak. A nap istenét pedig északon Freir-nek hívják, a mi ős német nyelven urat jelentene. De Baldernek is hívják s arcza napfényben sugárzó, mint a görögök Phöbusáé s az ifjú de férfias szépségnek, a lelki testi tisztaságnak jelképe; ám setét testvére Hödur, a téli éj, mihamar megöli. Halála azonban nem örök; véres boszút áll érte az ég istene Wodán s dicsben támad fel ismét. Ime a legegyszerűbb természeti allegoria.

Egészben véve észak mythológiája s isten- és világnézlete szomorúbb, ködösebb, ridegebb, mint a délebben és keleten maradt árijáké. Mondáik nagyjában megfelelnek ugyan a hindu és görög istenek mondáinak, de kevesebb bennök a fény s az élet telje, komorabbak, zordonabbak. A vész istenének s szolgáló szellemeinek, nornáknak és valküreknek több szerepe van mondáikban, melyek rejtelmes és végzetes harczok közt folynak le az ember és az elemek s ember és ember között. Maga a néphit sem ígér isteneinek örök életet s uralkodást; méla jóslattal

tekint a jövőbe, mikor az *istenek alkonya* bekövetkezik, melyben Odin s istenei uralma lealkonyúl s megszűnik és nekik le kell szállani trónjukról. Lehet, hogy az elmúlás e sejtelmes árnyát már a keresztyénség vetette a régi istenek lassanként elhomályosuló alakjaira.

II.

Az Eddák és a Völsunga-Saga.

Észak isten-mondái s hős-mondái az izlandi Eddákban s a frank Völsunga-Sagában följegyezve szálltak reánk.

Az Edda (Ösanya) névvel két különböző művet jelölnek. Az úgynevezett «ifjabb Edda», mely Snorra-Eddának is neveztetik, mert szerzősége, részben legalább a XII—XIII. századi izlandi tudósnak Snorre-Sturlesonnak tulajdonítatik, prózában van írva, s kézi könyveül és házi kincstáraül tekinthető az ó-északi költészetnek és hagyomány-nak, mert magában foglalja az összes hitregei és hősmondai anyagot s a költői nyelv, a versalkotás és formák tanát. Benne foglaltatnak a Gylfaginning és Bragarédur név alatti elbeszélések az isten- és hősmondából; továbbá a Kenningar cím alatt, a skáld szók, mondások, jós- és ráolvasó igék s közmondások gyűjteménye; ehhez járul a mintegy százra menő strofa-szerkezetek példái s tana és két nyelvészeti értekezés. A régi kéziratot a XVII. században találták fel újra s adták ki és azóta többször.

Egészen különböző ettől az öregebb vagy költői Edda, vagy úgynevezett Szemundár-Edda (mert a XII. század elején élt bölcs Szemundár-Szigfusson papnak tulajdonítatik első összegyűjtése). Összesen harmincz-

kilencz éneket tartalmaz, nagy részt az isten- és hősmondához tartozókat, melyek különböző, részben sokkal régibb időből származnak. A hitregei (vagy isten-mondai) költemények közül legnevezetesebb a Völusza (a látó nő jóslata); míg a hősmondai énekek nagyobb része a Szigurd- és Niflung-mondához, némelyek a Helgi-mondához tartoznak. Atliról két ének szól, az Atlamál és Atlaquida. A tartalmat gnómai rész, bölcs mondások gyűjteménye egészíti ki, melyben a Hamavál a legnevezetesebb.*

Az öregebb (költői) Eddát az ifjabb (próza) nélkül alig érthetjük meg. Nem annyira elbeszélni a hősmondát, tették feladatúl írói (vagy éneklői), mint inkább a hallgatóik előtt ismertnek és tudottnak föltett mondák körül, s azok által felébresztett költői, s vallásos érzelmeket zeníteni. Talán épen az adott létet az ifjabb Eddának, mert szükségét érezték a nép tudalmában elmosódó, kiveszni kezdő mondákat tüzetesen, történeti egymásutánban és próza előadásban megírni.

Az Edda dalait sokáig kétségtelenül őseredetűeknek, a pogány őskor legtisztább emlékeinek tekintették.** Föltették, a mit Izland elszigetelt fekvése elég valószínűvé is tett, hogy e mythikus hymnuszokra sem a klasszikus ó-kor szellemvilága, sem a keresztyénség nem gyakorolhatott befolyást. Grimm Jakab, a német mythologia tulaj-

* A költői Edda első teljes kritikai kiadását, három kötetben, a dán királyi tudom. bizottság eszközölte 1787—1828. Némethre SIMROCK fordította, fölvéve bele az ifjabb Edda hősmondai részeit is. A főnnebb vázolt tartalom egyes főbb részeire alább még részletesebben visszatérünk.

** Az itt következő észrevételek dr. HEINRICH GUSZTÁV értekezéséből (Az Edda eredetéhez. *Philol. Közl.* 1881. januári füzet) vannak kivonva.

donképeni megteremtője, és a skandináv tudósok, a germán mythos teljesen megbizható, a legcsekélyebb vonásig hű forrásául tekintették e dalokat, s e fölfogás alapján a német mythologia egész rendszerét azokra építették. Különösen e dalok legódonszerűbbike, legrejtélyesbike s legmagasztosabbika, a már előbb is említett *Völusza*, oly ősrégi s tisztán pogány és tisztán germán alkotás hírében állt, hogy rendszerint az ősgermán pogány vallás és világnézet legalaposabb és leghivebb foglalatának tekintették. Nem hiányoztak ugyan már előbb is egyes kételkedők — elég lesz GERVINUS-ra s JORDAN-ra (epikai leveleiben) hivatkozni — kik az Edda mythikus dalaiban, sőt magában a *Völuszában* is, majd klasszikus ó-kori, majd keresztyén elemeket vagy befolyást sejtettek, de sejtelmeknek csak hozzávetőleges vagy föltételes kifejezést mertek, inkább egyes odavetett észrevételekben adni, mintsem azokat tüzetesen indokolták és kifejtették volna. Épen azért nem is ingathatták meg az általános fölfogást s az Eddák tiszta germán-pogány eredetébe vetett hitet.

Közelebbről azonban BANG KERESZTÉLY svéd tudós alaposan bebizonyította, hogy épen a *Völusza* alkatrészei közt a klasszikus ó-koriak és a keresztyének fontos helyet foglalnak el, oly annyira, hogy túlzás nélkül mondhatni, hogy a *Völusza*, tartalom és alak tekintetében, ó-kori és keresztyén mintáknak, nevezetesen a sybillai jóslatoknak utánzása.* Mert tudnunk kell, hogy a görög és római (pogány) eredetűeknek tartott, de tulajdonképen alexandriai zsidó eredetű sybillai jóslatok a keresztyénség első századaiban az új vallás hivei által is fölhasználtattak, a

* *Völuspa und die sybillinischen Orakel.* Von Dr. A. CHR. BANG aus dem dänischen übersetzt etc. Wien, 1880.

kereszttyénség eszméinek s ígéreteinek a pogány népek közt terjesztésére s kelendőkké tételére.

De legyen bármikép, minket az Eddák tartalma nem annyira vallásos, mint hősmondai — epikai — tekintetben érdekelvén, vesszszük azokat a mint vannak, leginkább azon tekintetből fordítva reájok figyelmünket, mert forrásául szolgálnak a *Nibelung-ének* monda-anyagának.

Az Eddát olvasni s a Völsunga-monda értelmébe behatolni nem mindenkinek adatott. De van bennök olyan is, mi a görög mondákra emlékeztet és a germán népmesék maig is fenmaradt alakjához is hasonlítható. Mindketőben megvan pl. a Wiland kovácsról szóló monda. Az Edda, hősmonda-körét e művésről szóló dallal nyitja meg.

E szerint Wiland a legművészbibb mester volt, kiről az ősmundák szólnak. Nidudr svéd király elfogatta, hogy gyűrűitől és kardjától megfoszthassa. Arany gyűrűi egyikét a király oda ajándékozta leányának Bödwildnek, kardját pedig maga viselte. Wilandot azonban megbénította, elmetszetvén térd-inait, hogy lehetetlen legyen a boszúállásra; s így dobatta egy barlangba Säwastadr-ba. Wiland itt a király számára mindenféle díszművet és ereklyét kovácsolt, és senki sem mert hozzá közelíteni, csak maga Nidudr a király. De Wiland magához csalta a király két fiát s agyonütötte mikor műhelyébe lépve üllőjéhez közelítettek. Koponyáikat aranyba foglalta, serlegeknek, s elküldte a királynak. Szemeikből drágaköveket csinált, melyekkel a király nejének kedveskedett, fogaikból pedig nyakéket, Bödwildnek a király leányának.

Egyszer a Wilandtól elvett gyűrű ketté pattant s Bödwild a kovácsműhelybe ment, hogy azt megigazíttassa. Wiland, hogy boszut álljon, ivó tülkéből meth-tel (méhsörrel) kínálta a leányt, ki attól megrészegeedett s ő erősza-

kot tett rajta. Akkor felkötötte magára hattyúszárnyait s a levegőbe emelkedett. Bödwild, hogy felocsúdott, sírva s apja haragjától remegve, nem mert haza menni, hanem elbujdosott.

A király üldözteti a megszökött Wilandot; meg is találják, de nem bírják elfogni. A királynak meg kell esküdnie, hogy nem lesz bántódása, csak mondja meg, hova lettek fiai és leánya.

A Wiland-monda tulajdonkép rajnai eredetű s onnan vitték északra. Az eddai dalban is a kovács, a király kérésére azt feleli:

«Itt nem hever arany az úton, mint Graniszbán;
Messze vagyunk itt a Rajna sziklájától,
Több drágaságunk volt, míg még otthon valánk!»

Wiland itt a Rajna-vidéket nevezi hazájának, s ezzel összehangzik mit a monmouthi Gottfried mond, hogy Wiland Siegenben billikomokat készített; mert a Sieg egész vidéke, ösidőktől fogva bányákkal és kohókkal volt aláépítve; Aachen mellett most is megvan a Wieland-barlang. A mainzi és kölni Eigelstein, a trieri mondakirály Eigel, Orndel apja, szintén a Wiland-mondára emlékeztetnek.

A Wilkina-Sagában a Wiland-monda még részletebben van elbeszélve, de a kovácsnak a király leánynyal való találkozása csak futólag említettik. Wiland itt félisten alakjában jelenik meg, természetfölötti erőkkal s úgy száll alá a hősmondába szerepelni. A Siegfried-mondába is átnyúlik a Wilkina-Saga elbeszélése, az által, hogy Mimir kovácsnál töltött inas-éveiben vele Siegfried kezesúlyát éreztette. Kovácsoló s alkotó tehetsége teremő erőre mutat s mint ilyennek egy szövő és fonó némből áll oldalánál.

Fölötte költői az Edda elbeszélésében: mikép találkozott Wiland és két fivére a hattyúszűzekkel s vette el tőlök pehely-ingöket; a három szűz akkor egy régi (de aránylag újabb) költemény szerint galambokká változott.

A megbénított Wiland kovács az égből ledobott sánta Hefajsztoszra emlékeztet, a ki — mint tudjuk — egy törzs-ből eredt a tűzrabló s emberalkotó Prometheüszszel.

Az Eddák hősmondai részének fő tartalma, jelesen a Szigurd-mondák az északi frank és burgundi mondába is átmentek s a Völsunga-mondában nyertek földolgozást. Ennek, s az Eddák hősmondai részének lényeges tartalma azonos; bár a két külön helyen fejlődő monda különböző időkbe is látszik helyezni azonos eseményeit.*

Minket e mondák, mint már mondtuk is, leginkább azért érdekelnek, mert a középkor minden tekintetben legnagyobb époszának, sőt talán legnagyobb mű-alkotásának a *Nibelung-ének*nek az anyaga: az Eddák és a Völsunga-saga mondáiban található föl, természetesen még kezdetleges őseredeti s *pogány* alakban.

Odin isten maradéka Völsung, a félisten félhős. Völsung fia Siegmund; ennek a fia Szigurd, a monda hőse. Szigurd apja halála után születik, s rejtélyes módon nevededik. A dán király kovácsa, Regin nevelte föl s tanította meg a fegyverek használatára. — S mikor felnőtt és rendkívüli erejével minden halandót le bírt győzni, Regin rábátorította, hogy ölje meg a Fafnir nevű sárkányt, mely az aranyerdőben tanyázott. A sárkányölés valamennyi ősmondának, jelesen az árja népekéinek kedvencz tár-

* V. ö. EUGÉN BEAUVOIS: *Histoire légendaire des Francs et des Burgonds*, aux III-et IV-e siècles (Paris, 1867) cz. munkáját.

gya. A görög hősmondában a Minotaurusz, a Python, a Sphinx, a Chimaera stb. megölése, Kadmos, Theseus, Perseus, Herakles hős tettei, mind azonosak a Fafnir megöletésével.

Regin, hogy Szigurd megölhesse a sárkányt s birtokába vehesse a mesés kincset, melyet az őriz, csodás kardot ad neki, melyet az Odin isten kardjának a Gramnak darabjaiból kovácsolt. Odin ugyanis kardját, a Gramot, markolatig beütötte egyszer egy tölgyfába, mondván: azé legyen, a ki onnan ki bírja húzni. Siegmund, a Szigurd apja, csakugyan kihúzta s le is vert vele minden elleniséget, míg végre maga Odin is megsokalta, álruhában találkozóra ment Siegmunddal, megtámadta s lándzsájával kettétörte a kardot. Ennek a kardnak a darabjaiból kovácsolta Regin azt, melylyel Szigurd a Fafnirt megölte.

A Fafnir sárkány a *Völsunga*-monda szerint a Niflungok óriási kincsét őrizte. Ezek a legészakibb néptörzs királyai voltak, kik Niflheim (Nebelheim = ködhon) uralkodói. Mikép veszteket össze magok a királyfiak a kincsen, mikép jutott az a sárkány őrizete alá, a monda különbözőkép beszéli el: látni fogjuk a *Nibelung-ének*-nél, hogyan ment át abba e részlet. Magához a kincshez tömérdek képleges és jelvi értelem fűződik. Hogy romlást hoz a kincs túlságos soka mindenkire, a ki érinti, bírni akarja s bírja: ez a főgondolat, melyet a monda, mint világi nagy igazságot, különbözőkép okadatol és színez ki. Az Edda elbeszélése szerint az Áz-ok (a főisten-testvérek: Odin, Hönir és Loki) egy ízben az Andvari nevű törpe vízesésénél (mely alatt nagy kincs volt elrejtve) egy nagy kígyót találtak guggolva; ez pedig a Regin kovács testvére Odrun volt, kígyóalakban. Loki, a gonoszlelkű isten, agyonütötte a kígyót, aztán lehúzták a bőrét s elvitték

magokkal. Éjjelre Hreidmárhoz, a Regin és Odrun apjához, tértek be szállásra. Ez pedig ráismert a fia bőrére s az isteneket nem akarta elbocsátani addig, míg a kígyóbört arannyal nem töltik meg. Nem lévén annyi arany kéznél az isteneknél, Loki visszament a vízeséshez s az Andvari törpe kincsét, közte bűvös gyűrűjét is, erőszakkal elvette. A törpe megátkozta a kincset, hogy senkire áldást ne hozzon birtoka. Először is Hreidmárta hozott szerencsétlenséget. Fiai megölték, hogy kincséhez jussanak. Aztán magok közt vesztek össze fölötté s Fafnir, a leg-erősebb lévén, magához ragadta az egészet. De hogy azt őrizze, sárkánynya változtatták az istenek; megrabolt testvére Regin pedig hősiút nevel Szigurdban s fegyvert kovácsol az Odin kardjából, hogy megölhesse vele Fafnirt, a kincs elrablóját. Lesz-e Szigurdon áldás a kincs birtoka? Aligha, legalább Fafnir, mikor a kard átdöfi fekete szívét, még ezt a tanácsot adja Szigurdnak:

«No most Szigurd, mondom neked,
S fogadd meg a tanácsom' —
Ülj lóra, siess a hogy lehet,
E táj többé so'se lásson.
E csengő kincs, ez izzó ércz,
Meglásd, megrontanak.
E gyűrűk — ha hozzájok érsz,
Elvesztenek, jó lovag!»

Azonban Regin is odaér, iszik a Fafnir véréből, dicséri a kardot, melyet ő kovácsolt s annak tulajdonítja az egész diadalt. Nem úgy, feleli rá Szigurd:

«Erő a szívben, bátorság a mellben,
Jobb az aczélnál, ellenség ellen.
Ki büszke, bátor és vakmerő:
Lesz csonka karddal is nyerő».

Regin azt mondja Szigurdnak, süsse meg számára a sárkány szívét. Szigurd megteszi; s a mint a sült sárkányszívhez ér, megégeti az ujját s a mint azt bekapja a szájába, azonnal oly tulajdonságot nyer tőle, hogy értse a madarak beszédét. A madarak pedig azt csicsergik a fákon, hogy Regin már meg ellene, Szigurd ellen is rosszban töri a fejét, hogy őt elveszítse, hogy ne kelljen vele osztoznia a kincsen. A madarak azt is megmondták: hogy kerüljön elébe s üsse agyon, a ki őt meg akarja ölni. Szigurd ezt meg is tette s a kincs, a bűvös gyűrűvel együtt, egészen az övé lett. Reginnek arra sem volt ideje, hogy a sárkány szívét megegye; azt is Szigurd eszi meg s a világ bölcsességét nyeri meg általa.

A mint onnan tovább megy Szigurd, nagy erdőhöz ér, melynek közepén s lángfaltól körülvett kövárban alszik a szép szűz Brynhilda, a valkyr (vész-hölgy); alvása átok rajta; kötelessége lett volna, mint valkyrnek, azokat a hősöket, kiket Odin arra kijelöl, a Walhallába vezetni; de ő egy királyfit győzelemmel s étellel ajándékozott meg, Odin akarata ellenére. Ezért Odin az álomtüskével szúrta meg s álmából csak olyanki ébresztheti ismét életre, a kiben a szív még soha sem remegett. Ilyen épen Szigurd. Félelem nélkül átlovagol a lángokon, be a kövárba, a leányon a szoros pánczélinget kardjával fölmetszi, megcsókolja a leányt — mire az fölébred.

Nem keresem e monda jelvi értelmét. Legyen a ködös, jeges éjszakon alvó viharleány a tél, a kit a hős alakjában, vagy Napisten erejében megjelenő tavasz oldoz s ébreszt föl; vagy legyen a bátorság és szerelem hatalmas ereje jelképezve benne: nekem elég a monda, magában is.

Most Szigurd eljegyzi Brynhildát és örök hűséget fogadnak egymásnak. De még el kell hagynia egy időre,

mert a Niflungokkal dolga van, a kikkel, országuk s kincseik miatt, versenyre kell szállania. Így ér a Giuki nevű Niflunghoz, a kinek fia Gunnar leánya pedig Gudrun. Harcz helyett azonban megbarátkozik velök; s rávéteti magát, hogy Brynhildát engedje át Gunnarnak, maga pedig Gudrunat vegye nőül. Mert a királyné bájitalt itatott vele, melytől elfeledte esküdt szerelmét Brynhilda iránt s Gudrun iránt lobban szerelemre. Meg is esküszik vele, s most már sógorával Gunnárral indul ennek nászútjára, Brynhildáért. De az a baj, hogy Brynhildáért a tűzön kell átmenni, Gunnár pedig azt nem meri, meg erős próbákat is kell kiállani, Gunnarnak pedig azokra nincs ereje. Szigurd tehát, varázserő által, a Gunnar alakját ölti föl; átmegy a tűzön, megteszi a próbákat s elveszi Brynhildát. (Mind a Gunnar alakjában.) Éjjel azonban kardját teszi maga s a szűz közé, de ujjáról lehúzza jegygyűrűjét, melyet a kincsből adott volt neki előtte való nap. Igazán mondta a sárkány, hogy ez a gyűrű fogja elveszteni. Szigurd a gyűrűt nejének Gudrunnak adja, a kinél Brynhilda megismeri, magyarázatot kér, mindent megtud, boszút esküszik, mert még mindig szereti Szigurdot, a ki először neki esküdt volt szerelmet s örök hűséget. Szerelme engesztelhetetlen gyűlöletre változott s föl-szólítja Gunnart, hogy álljon boszút érte s ölje meg Szigurdot. De Gunnar nem meri tenni; különben is meg-esküdt öccseivel együtt, hogy nem bántják Szigurdot, sógorukat. Azért egy másik leventét, Guttormot veszi reá, hogy legyen boszúja eszköze. Ez orvul, álmában megöli Szigurdot. Mikor meghalt: Brynhilda régi szerelme új s még nagyobb lángra éled iránta; férjét méltatlannak érzi magához s érdemetlennek, hogy vele éljen. Különben is amaz volt első eljegyzettje, igazi szerelme; s szíve meg-

török; Szigurd máglyájánál annak kardjával döfi át magát és vele égetik el, vele egyesül a halál utáni lángban.

Az Eddában Atli, a ki a Duna mentén hatalmas király, a Völsunga-Sagában az Elbe mentén és egy százzaddal előbb, — testvére Brynhildának; s Gudrunt azért adják hozzá, mint özvegyet, nőül a bátyjai, hogy Atli boszút ne álljon rajtuk Brýnhilda megcsalátása s halálaért. De Atli ezzel nincs kiengesztelve, sőt épen boszúja eszközeül fogadja el a nőt, hogy vele udvarához csalhassa sógorait. Ott körülveszik őket. Guttormnak (az Eddában: Högnir) szívét vágják ki, Gunnart pedig a kígyótoronyba vetik. Gunnar lantja hangjával szelidíti meg a kígyókat s elaltatja őket egyen kívül. Az az egy megvárja, míg ő is elalszik s akkor halálra marja. Most Gudrunon a sor, hogy irtózatoss boszút vegyen bátyjaiért, a Giukungokért. Előbb megöli s földarabolja saját gyermekeit, kiket Atlitől szült (mint Medéia a Jason gyermekeit) s apjuk elé teszi ebédül (mint Atreus a Thyestesét). Azután megöli Atlit magát is, rágyújtja a palotát s mindent összeéget benne. Magának pedig máglyát rak s midőn azt meggyújtva rá föllép, Szigurdot hívja, hogy jöjjön föl érette az alvilágból, «a holtak csarnokából».*

* Álljon itt az Eddabeli *Etele-ének* (az Atlamál) első része, mutatványul, MELTZL HUGO *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapjai* (1880. december 15- és 31-ki kettős számának) közlése szerint, az ő fordításában:

Régóta rebesgik, regélik emberek,
Hírét hős-tettnek, hősök cselének:
Összeállának hősök, megállapodának;
Hozott is az bánatot bajnokokra,
De Giuki egyet nem értő fiaira is.

Lesz módunk részletesen vizsgálni, mit s mikép vett át és mennyiben alakított az északi ó-német monda e hagyományaiból a nagy német eposz, a *Nibelung-ének*. Most

Döntve volt daliák sorsa noha bátran harczoltak
Gonosz tervet készített Atli, noha volt ravaszsága,
Maga ejté el magas háza oszlopait, saját magzatait.

Hivatta atyjafiait, ünneplésre jönének.
Ifjasszony okos volt, volt esze.
Átlátott mindent ott, mit azok titokban miveltek.
Megszorúlt a szép nő, testvérít szeretvén.
Útnak indult a követség, de királyné nem választhatta;
Küldött hát rovas-fát, de ravasz volt Vingi,
Meghamisította útközben, mielőtt kézbe adta.

Atli emberei indultak a Lima öblén át,
Mig elérkeztek a hősök északi hazájába:
Lett lakoma, lobogott a tűz lángja,
Legcekélyebb eselre se' gondolt a gazda s családja,
Szívesen fogadák felség ajándékait,
Felfüggeszték itt oszlopra, ott meg falra.

Elejök ment Kostbera, Högni király neje,
Erélyes ifjasszony, üdvözölni vendégeit.
Nemkülönben Glaumvör gazdasszony, Gunnar neje,
Kényelmökre készített mindent,
Ismerte a királyné a vendégszeretet istenét.

Högnit hívták meg legelőször is a hunok,
Kézzelfogható eselre nem is figyelt a király;
Gunnar monda: Ő megyen ha megy Högni,
Högni csakugyan ellenzé minden aggodalmát,
Méhsert hoztak leányok, folyt pazar lakoma.
Járt a szaru kézről kézre, míg megszűnt az ivás.
Majd ágyat vetett kényelmesen az udvar népe.

Kostbera okos asszony volt, tudott olvasni rúnát.
Tűz verőfényénél elővette a pálczát,
De ugyan figyelnie kellett mindkét fél miatt;
Olyan vad rúna volt, ugyan vigyázott mit mondjon.

még csak a monda fokozatos fejlődésére s fönmaradt írott alakzataira vetünk egy futólagos pillantást.

Nem szenved kétséget, hogy a monda mythosi elemeit már a közös tűzhelytől hozta magával az árja-germán nép. Erre mutatnak azok a részletek, melyek a görög és hindu mondával közösök, a minőket nagy számmal találunk (itt-ott meg is jelöltünk) csak a fentebbi vázlatban is.

Erre ágyba ment Högni az övéivel.

A nyájas asszony szívét álmom szorítá,

Ébredéskor tüstént elárulá a hősnek:

«Högni, hazulról készülsz, hajts okos szóra!

Két szó kész tanács: készülj máskor!

Királyné testvéred rúnáit olvastam tegnap;

Hidd el most az egyszer nem az ő tanácsára hívtak.

Egy az, mit korán sem képzelhet eszem:

Hogy a tapasztalt asszony vad rúnát írjon.

Mintha pálczán állott volna: ne induljatok,

Sőt jaj hogyha jötök:

Im e betű, melynél baja meggyült,

Vagy más bajlódott vele!»

— «Csalfák mindnyájan, nem értek ily mesterséghez,

Hanem semmi közöm vele, mig nincs követelésem,

Feldíszít verőfényes arannyal a fejedelem,

Nem félek senkitől, habár vérig sértenének.»

— «De bizony víz ellenében igyekeztek oda,

Barátságna még csak árnyát ott bizony nem látjátok!

Högni érts: álmodtam ez éjjel, ime álmom:

Máskor menjetek! vagy menykő-anyától tartok: Ellitől:

Látám szemfedődet égni, tűzben szikrázva,

Magasra lobbant a láng, látám tűzben úszni a házat!»

— «Hisz lenrongy hever szerte szemed előtt

Majd mécsbél lesz belőle, azért bántott a szemfedő.»

— «Medvét láttam, morogva mereszteni szemét,

Rátörvén palotánk oszlopaira.

Ugyancsak megtámadá mindnyájunkat, nem mozdulhatánk.

Mégis a tolongás nem volt csekély, termünkben.»

— «Hisz közel az égi háboru, lesz kora éjjelünk»

— «De én jégmedvével álmodtam!»

— «Hisz itt a vihar keletről.»

E mythosi elemekhez azonban történelmi elemek járulnak, melyek már itt Európában rakodtak le reá. És pedig különböző események hatása alatt különbözőkép alakult a lényegében azonos monda. Így BEAUVOIS kimutatja, hogy a Völsunga-saga Atléja, ki az Elbe s nem a Duna mellett uralkodik, nem a hun Etele, a ki a Dunán állít birodalmat, mert ez az V., amaz a IV. században

— «Sast láttam ide suhanni sebesen házunkba,
Küzdött körmével békent vérünkkel
Egész alakja, arca Attila!»
— «Hisz tán tor lesz, vért tüstént látunk.
Tudod hogy álmodott sast vágó marhának tartani,
Beesületes ember Attila, bármit álmodjál!»

Ezzel kettejük közt megszakadt a beszéd kötele.
Felébredt a másik pár, ugyan az a példa!
Szeget ütött Glaumwör fejébe is baljóslatu álom,
— «Álmodtam: életemtől megfosztottak, keresztre feszítettek,
Ettek a férgek, élve rágtak.
A ragna-rök, a világ vége állt be.
Mondd: mi válik ebből?
Ingedbe furódott véres kard: iszonyu kép!
Melled közepén mekkora dárda!
Üvöltött a farkas, világ mindkét végén;
Hisz ott a vizsla türelmetlenül visít,
Kutya-ugatás — kelevéz-repülés!
Árvíz öntött be, úszott a ház,
Hatalmasan habzó hullám elragadá a padot,
Mindkét testvér fény-székét szétverte,
Nem akart megállani az árvíz — hát ez nem jelent semmit?
Láttam idejöni a pokol fehérnépét,
Nem szemérmesesen öltözve hívogattak éjjel,
Csellel magokhoz csábitgatva folyvást.
Mondom valóban: elvált tőled valamennyi jó Diz!»
— «Ez útnak egyszer meg kell lennie.
Már késő a tanács, készen levén mindnyájan.
Nem lehetünk ellene, útnak hogy induljunk,
Noha bizony sok jel nem jó végre mutat!»

stb.

szerepel s viszálykodik a burgundokkal. Szintúgy különböző a Niflungok, Giukungok s a Burgondok eredete, lakhelye, kora, a különböző mondákban.

Annyi bizonyos, hogy a történelmi anyagot mindenik verzióhoz a népvándorlás kora szolgáltatta, mely a IV. századtól a X. századig terjed Európában. A világtörténelem e nagy, forrongási korszaka, alkalmas volt nem csak arra, hogy megtermékenyítse s eseményekkel lássa el a mythikus ősmondákat, hanem arra is, hogy mint a szélvihar a növények magvait, szét is szórja s országról országra vigye azokat. A monda, valószínűleg a Duna partjain keletkezve, hatolt előre, az Elbe és tovább a Rajna vidékeire. A mint a germánok a skandináv országokban terjeszkedtek, magokkal vitték azt éjszakra. A VII. és VIII. században már Norvégiában is közkeletű volt s számos dal és ballada anyagául szolgált. Mikor norvég földön a széphajú (Harfagar) Harold új monarchiája a nemességre nézve terhessé válva, annak egy része a távoli éjszakra, Izlandba menekült, ott is elterjedt a monda, átment a nép ajkára, mígnem az Eddákban, hogy az elveszéstől megmentessék, tudósok által följegyeztetett.

Ezalatt azonban Németországban sem ment feledésbe, sőt fejlődött, alakult a történelmi események s vonatkozások befolyása alatt. Mikor tétetett írásba itt először, alább fogjuk vizsgálni, habár eredményre, csak a valószínűség mértékeig juthatunk.

BEAUVOIS szerint a Völsunga-saga írásba tétele megelőzi a *Nibelung-énekét*, sőt szerinte ez nem egyéb, mint annak elrontott átdolgozása. Más vizsgálatok s eddigelé a közhiedelem azonban a Völsunga-saga írásbatételét legalább egy századdal későbbre teszi, mint a *Nibelung-*

ének végső szerkesztését.* BEAUVOIS mellett látszik szólni a Völsunga-monda czélzatos iránya, mely arra törekszik, hogy a norvég királyi házat, jelesen a Harold Harfagar őseit Szigurdra, róla nagyapjára Völsungra, s erről magára Odin istenre vigye vissza, a minek a XIII. században (a keresztyén korszakban) alig volna már értelme. Annyi azonban bizonyos, hogy az Eddák írásba tétele megelőzte a Völsunga-sagát, mely egyenesen azokból merített, még pedig egy még akkor teljes (ma már csonka) codex fölhasználásával.

Hogy a monda európai, mind német, mind frank alakulásai visszahatottak a skandináv és izlandi alakulásokra is, világos. Mert ez utóbbiak is a geographiai helyzeteket s viszonyokat Európából vették s a színhelyben Izlandot összekeverik az Elbe, Duna és Rajna-menti tartományokkal. A német *Nibelung*-monda alapján számos, az eddai hagyományoktól eltérő saga keletkezett részint Norvégiában, részint Izlandban, részint (úgy szólva útközben) a férői szigeteken; s ezek viszont ismét visszahatottak a monda európai alakulására.

Alig van specialis és kikerekített monda, mely nagyobb területen fejlődött volna egyszerre s párhuzamosan. Mintha ily óriási szülöttek a közönségesnél nagyobb bölcső kellene.

* Lásd dr. HEINRICH értekezését az *Egyetemes philologiai közlöny* 1877. 8. füzetében «A Nibelung-monda német földolgozásai».

III.

A német hősmonda.

A középkor legnagyobb eseménye, a népvándorlás, (nemcsak azért *legnagyobb*, mert leghosszabb ideig, a negyedik század közepétől a tizedikig tartott, hanem azért is, mert egész Európát átalakította s a réginek romjain újat hozott létre), mint általában a nemzetek s államok külső alakulására, úgy azok beléletére is minden irányban döntő befolyást gyakorolt. Új történelmi elemeket s tényezőket szült s a történelem ama varázstükörét — melyben annak eseményei, alakjai s eszméi sokszor ferde vagy torz, mindig megváltoztatott képben verődnek vissza — a *mondát* is egészen átalakította. Tény, hogy a régi Germánia összes viszonyai megváltoztak a népvándorlás által. A régi települőket új rajok, melyek onnan vagy legalább arrólfelől jöttek, honnan emlékezet előtti időkben magok is származtak volt, századok óta birt békés birtokukban megzavarták, a lét és önfentartás harczára kényszerítették s ez által hősi önvédelemre hívták föl, de végeredményben — ha helyökről ki nem szoríthatták is — helyökben megszorúlni s az új jövevényekkel összeférközni kényszerítették s történelmükbe s társadalmi és államéletökbe új elemeket hoztak be alkatrészekül.

E külső változáson kívül a népvándorlás eredményezte a germánoknak a keresztyénség felé fordulását s a római birodalom szétrombolóinak lelkébe ezzel a romanticismus csíráit az ültette be, s míg egyfelől egyes néptörzseket, melyek a zavartalan béke állapotában önállóan és elkülönözve fejlődtek és szerepeltek, eltüntetett a világ színpadáról, a harcok folytán újakat hozott létre a régi

és új népek keveredéséből, melyek bizonyos közösség s együvértartozás érzetével kapcsolódtak egybe s régi emlékeik és új harczaik közös tudatba olvadtak föl. A népek figyelme egyes nagy hősök felé fordult, kik sokkal nagyobb területeken uralkodtak, mint az előbbi korlátolt törzsfők s egy Attila vagy Theodorich neve a Közép-Dunától és a Pótól a Rajnáig emlegetett, magasztalt vagy rettegett, névvé vált. Nem csoda, hogy ily nevek körül új mondakörök képződtek, melyek — ha vettek is föl egyetmást a régi elemekből — azt is egészen átalakították s beolvasztották, a mi az ősi örökből fönmaradt.

Így itt is újra ismétlődik a tény, melynek a hindu, a perzsa, a görög monda-képződésnél egyaránt tanúi valánk, hogy istenmonda (hitrege) és történelmi alakok s események folynak össze s kölcsönhatásban teremtik meg és alakítják a hősmondát, melyből az éposz válik ki vagy üllepedik le; így történt ez Németországban is; az az epika, mely végre a *Nibelung-énekben* éri el tetőpontját, a germán istenmonda elvont alakjait földre vonja, megemberiesíti, történelmi alakokat olvaszt bele s mindez elemekből alkotja meg hőse Szigfrid alakját. A germán nap- és tavasz-isten, a német Olymp legszebb félisteni hőse Balder, alkotja egyénisége alapját. Eredete istenekre viheto vissza a mondában is. Öse Völsung, Odintól egy alma által teherbe ejtett anyától származik; s az Odin kardja lesz a Siegmund, majd töredékeiből újra kovácsolva a Szigurd tulajdona. De a monda Szigurdjába a történelem alakjai olvadnak belé: a ripuári *Sziegbert*, a kit a frank király Klodvig a vadászaton ölet meg, orozva; s az ausztráziai *Siegfried*, a kinek nászáról és tragikai végéről korán alakult a monda és sokat énekeltek a dalnokok, a kit már Venantius Fortunatus is Achilleshez

hasonlított. Mind e, részint mondai (Szigurd), részint történeti (Sziegbert és Siegfried) alakok egybeolvadnak az éposz Szigfridjében.*

Hasonlót találunk a hősmonda többi alakjaiban. Az Eddák Atlijához és a Völsunga-monda Atléjához, bár nyilván különböző korszakokba helyezendők, mintegy kínálkozott a hún-király történelmi neve s alakja, hogy valóságot adjon nekik. Így a hősmonda Dietrichje, a ki abban Wolf-Dieterich néven szerepel, a történelemből a berni (veronai) Dietrichet vagy Detrét, sőt Nagy Theodorik-ot is magába olvasztotta. Már a X. századi quedlinburgi évkönyvekben olvassuk: «ez az a berni Dietrich, a kiről a német parasztok énekelnek». Nem csoda, ha a történelem és a monda tényei összezavarodnak; ha a történelmi Eteléből vajmi keveset találunk a mondai Atliban és Etzelben; ha a történelem hatalmas Theodorikja, Felső-Olaszország legyőzetlen és győzelmes uralkodója, az époszban megtartja ugyan derékségét, de nem állását, s hűbéres királyllyá válik, rangban csak a többiekkel egy sorban állóvá, a kit nagybátyja száműz, hogy élete nagy részét, majdnem kóbor lovagként, idegen udvaroknál töltsé; hogy az Attilával szövetséges góthok képviselőjévé váljék, a ki népe pusztulásából egyedül maradt fenn, saját erényével pótolva szerencséje csalfaságát.

A Detre-monda legrégibb német alakzatából csak egy töredék maradt fenn; a német nyelv és irodalomnak — az Ulfilas-féle biblia-fordításon kívül — legrégibb emléke: a Hildebrand-ének egy töredéke, mely a perzsa Rusztem és Szóráb történetére emlékeztet.

* Mind erről alább a *Niebelung*-ének tárgyalásánál bővebben szólunk.

Detre, harmincz évi száműzetés és távollét után fegyverhordozójával, az öreg Hildebranddal, honába tér. Emennek fia maradt honn, ki eljövetelekor csecsemő volt, azóta emberré nőtt, de apjáról mit sem tud, azt régóta holttnak véli. Találkoznak. A fiú, Hadubrand, megnevezi magát; apja ráismer s mondja. De a fiú nem hisz neki, sőt csalónak véli, hiszen az ő apja rég meghalt. Megtámadja az öreget. Hildebrand tudja, hogy fiával vív, de nem hátrálhat meg, máskép ez gyávának tartaná. Öreg karjaiban ép annyi az erő, mint öreg szívében a bátorság. Összecsapásuk hatalmas s a még durva nyelven hatalmasan is van leírva. De itt a töredék megszakad s a fejlődést belőle nem tudjuk meg. Csak későbbi népdal-töredékekből esik tudtunkra, hogy az apa lett a győztes, de fiát lefegyverezve, nem ölte meg, hanem haza ment vele. Neje mint jövevényt fogadja, mint vendéget asztalfőre ülteti, s a hős gyűrűjét ejti poharába — neje arról ismer rá. Itt már a monda az Odüsszeüszebe játszik belé s a Rusztem és Szóráb tragikus megoldása helyett szerencsés fejleményt kapunk.

E mondakör, melyet déli Németországban eredetnek s onnan északabbra is elterjedettnek vallhatunk, tulajdonkép a keleti-gótok monda-köre, mely az amelungok nemzetségéből származott keleti gót királyok, Hermanrik és Theodorik s hűbéreseik a völsingek történeteit énekli * s később a lombárdi mondakört is magába

* «A gót monda kerete» — írja HEINRICH G. *German kézikönyvének* sajtó alá készülő első (gót) részében, — «igen egyszerű: Hermanrich Róma császára s a berni Detre nagybátyja, erőszakot követ el főtanácsosának Sibichnek feleségén. Sibich úgy boszúlja meg neje gyalázatát, hogy határtalan hűséget és ragaszkodást színlelve, a császárt egész családjá elvesztésére ingerli. Ráveszi

vette és annak hőseit a Hug-Dietrichet és Wolf-Dietrichet a berni Detrével egyesítette. Szomszédos eredetű a burgundi s rajnamenti mondakör, mely — a későbbi *Nibelung*-ének első részének, a Szigfrid-éposznak — magvává vált s a burgundi királyok: Gunther és öcsesei, hűguk Krimhilda, hűbéreseik Hágén, Volker, Dankwart és Rüdiger történeteit foglalja össze; s még hozzájuk harmadikúl az Etele-mondakör járúl, a melybe számos egyes monda, többi közt az aquitaniai Walteré is, kiről külön hősköltemény szól, szerzetesek által latin versekbe foglalva s így föntartva. Önállóan fejlődött a negyedik mondakör, a hegelingek (friz királyi család) tagjai: Hetzel király s leánya Gudrun körül, melybe a dán Horand király mondája is beleolvadt, az északi tenger mellék kalandos és ködös emlékeivel. S végre mint ötödik csoport a jüttlendi Beowulf mondaköre, mely már az előbbi czikkben tárgyalt észak-német és skandináv (eddei) mondákkal érintkezik s WITTICH és WIELAND történeteiben mythikus jelleggel bír s az északi mondakör egyik tagjának tekinthető.

Mellőzöm a tisztán történeti, inkább krónikás mint

Hermanrichet, hogy saját egyetlen fiát s unokaöcsseit megölje s Detré is haddal támadja meg. Detre a hatalmas császár elől a húnok királyához Eteléhez menekül. Legjobb vitézei, köztök Hildebrand, elkísérik szeretett urokat a számkivetésbe. A hún király utóbb serget ad neki, hogy országait visszahódítsa, de siker nem koronázza kísérletét; Raben (Ravenna) mellett Hermanrich esel-lel megnyeri a csatát s Detre újra visszatér Etele udvarába. Itt részt vesz a nibelungok elleni harcban, melyben összes vitézeit, az ősz Hildebrand kivételével, elveszti. Végre harmincz év múltán visszanyeri országát, melynek bitorlója, Hermanrich meghalt. Sibich borzasztóan lakol gazságaiért.» — *Egyetemes Philologiai Közlöny.* 1882. V. (májusi) füzet.

epikus költeményeket, melyek — mint a IX. század utoljáról eredő Lajos-ének (III. Lajos nyugoti frank királynak a normannok fölött kivívott győzelméről) s a Merseburgi ének a X. századból, nem támaszkodnak mondai hagyományokra; valamint a — különben említésre igen is méltó s költői becs tekintetében magasán álló — evangeliom-harmoniákat, melyek közt a *Heliand* a KLOPSTOCK *Messiása* által el nem ért magaslaton áll s az elbeszélés naiv hite s a nyelvi előadás magas érdeme által tűnik ki. Ezek nem tartoznak, legalább szorosán véve, tárgyamhoz.

De időznöm kell egy kissé a már csak régiségénél fogva is — mert a Hildebrand-töredéknél alig újabb — s írásba tételekor is megtartott mondai tartalmánál fogva fölötte fontos Beowulfnál. Ez, mint már említém, kétségkívül éjszokról eredt s a skandináv partokról jött át a német mondába, a skandináv mondai jelleg egészen rajta van. Hrotgár dán király pompás csarnokot építtet lovagjai számára lakoma-palotául; de mikor a hősök alusznak: a mocsárból egy undok szörnyeteg mászik elő s egy-egy bajnokot martalékul ragad és visz el magával a tófenékre. — Beowulf, a geátok főnöke hallja ezt, s fölkerekedik, hogy ő megöli az óriás szörnyet. Meglesi, mikor éjjel prédájáért jó; összecsapnak s Beowulf kiszakítja az óriás egyik karját, hogy az csonkán tér vissza lakába. Más éjjel anyja jó helyette, s ismét elragadja Beowulfnak egyik bajtársát. Beowulf üldözőbe veszi s bejut a mocsár közé, a hová még senki sem merészkedett előtte. A gonosz tündér asszony elkapja a mocsárban eviczkélőt s behurczolja magával. De erős pánczélinge ellenállt, és sikerül kardot ragadnia s levágja vele az óriás nőt. Dicsőséggel tér vissza s uralkodik sokáig. De a mocsárból mégsem vészett ki a gonosz fajzat; sok éven át növekedik ott a sárkány, mely

az ősi kincset őrzi s pusztítja a Beowulf országát. Beowulf párbajban megöli ezt is (a sárkány-ölés az árja-mondák állandó tárgya); kincsét elveszi (a sárkány-örzötte kincs elsajátítása, a mondai daliák állandó szerencséje); de a megölt szörny dögletes lehellete őt is megöli (Tristánt csak elkábította a sárkány-máj); haldokoltában mégis örvend, hogy népét megszabadította a csapástól s a kincset megszerezte számára.

A Beowulf is, mint az azt valamivel megelőző Hildebrand-ének, a rím legrégibb germán alakjával, a betű-rímekkel (a szók első, hangsúlyos szótagaiban fekvő azonos mássalhangzókkal) van írva. Legalább négy-öt századnak kell elfolynia, míg e durva, méretlen (bár ütemes) s csak alliterált sorokból a *Nibelung*-ének szabatos strófája kifejlődhetett.

Nem kevesebb magának a mondának belső alakulására is. Az ősmonda lassanként találta meg egyes medreit a frank, burgond és német történelmi események egyes összeszövődő ágazataiban, melyekből mint patakokból egyesült hatalmas folyammá. A Hug-Dietrich és Wolf-Dietrich mondája már a keresztes háborúk korába esik, mert azok történelméből meríti cselekvénye alaprajzát. Orendel király a szent földre megy hadával. Ott Elberich nevű törpe-király segítségével egy szép szíriai herczegasszonyt nyer magának feleségül, a kit haza hoz székvárosába, Trierbe. A Krisztus varratlan ruháját is akkor hozza magával, melyet azóta mindig s még a mi korunkban is annyi hittel mutogattak s nézegettek. Azonban sógorában, a szomszéd rajnai királyban írigye támad; ez sárkányokat küld országára s azokkal való küzdelemben elesik Orendel király. Őt egy hű lovagja, kit keletről hozott volt magával, Wolf-Dietrich bosszúlja meg, a ki

aztán özvegyét is nőül nyeri. Ez a konstantinápolyi Hug-Dietrich fia, ki nő-ruhába öltözve nyerte meg a tesszalonikai királyleány szívét s aztán kezét is. Így a monda előzményei mind keleten játszanak, bár a monda maga már itt s jelesen Tirolban képződött. Látni való, hogy elemeit keresztes vitézek hozták onnan; a Wolf-Dietrich kalandjaiban sok olyant is, a mi a perzsa mondában az Iszfendiár csatáira emlékeztet. De a monda, a mint itt kiképződött s végleg megalakult, oly határozottan kereszttyén színezetű, mint a középkori német mondák közül — melyek több-kevesebb pogány elemet mind vettek föl magokba — egyik sem. A Wolf- és Hug-Dietrich mondáihoz, epilog gyanánt csatlakozik az *Ortnit*, de már több pogány elemmel az Odin-világnézetből.

A mint a különböző Dietrich-mondák összefolynak s belőlök végalakulásban az amelungi Detre kiválik: úgy tisztázódnak rendre az Edda- és Völsunga-sagabeli Brynhild és Gudrun alakjai. Az ausztráziai Sziegfriedet sógor-asszonya Fredegonda szintűgy ölette meg bosszúból, mint az eddai Szigurdot Brynhild; az ő özvegyét esetleg Brunhildnak hitták; ez is vérbosszút állott uráért; de bosszúja magára fordult vissza, lófarkon hurezoltatott. A történet elég rokon anyagot nyújt, hogy az eddai mondához csatoltathassék s abban egygyé olvadjon annak elemeivel.

A Dietrich- és Gudrun-mondák közé, mintegy áthidalóul, állította a monda-alkotó szellem az Etele-mondákat, egész mondakört, melylyel — minket is különösen érdekelvén — külön szakaszban foglalkozunk. Ebbe s a burgundi mondába közösen tartozik a *Rózsáskert* című szép monda, mely a többiekben oly bőszenek rajzolt királyleány alakjába szelídebb vonást vegyít. Az itt már Krimhildnek nevezett királyleány rózsás kertjéről szól az,

melyet selyemszál vesz körül s melybe senkinek sem szabad belépni az azt ostromló idegen lovagok közül. A mese jelvi értelme világos; de aztán annyi kalandos dologgal van keverve, hogy az alapeszme majdnem elvész bennök. Im a tárgy fölállítása, a SIMROCK KÁROLY fordítása szerint.*

Miután elmondja, hogy a Wormsban székelő Gibich királynak három hős fia s egy szép leánya volt, kiért sok dalia versenyzett s végre a niederlandi Szigfridnek ígérték, «ki oly erős volt, hogy oroszlánokat fogdosott s farkuknál fogva akasztá a várfalra», — de a leány a berni Detréről s nagy orejéről is csodahíreket hallván, ki akarta próbálni: melyik vitézebb, Szigfrid-e vagy Detre? e végből cselet gondolt ki — azután így folytatja:

A bájoló leánynak egy rózsás kertje volt,
Hosszában egy-, szélében mely félmérföldre szólt.
Kőfal helyett körülle futott selyemfonál.
«Meglátom, szólt, ki lép be ide, melyik király!

«Mert a kik kertem' őrzik: tizenkét dalia,
Kik rózsáim gondozzák; merész mindannyia.
Az éd's apám az első, nagy hirű hős király,
Bátyáim Gunther s Gernot, híres vitézi pár.

«A negyedik meg Hágen, ki semmitől se fél;
Az ötödik jó Volker, ki mindig győz mig él.
A hatodik hős Puzolt, Struthan a hetedik,
A nyolczadik jó Ortwein, Asprian a kilenczedik.

«A wasgensteini Walther a tizedik neve,
Kinél nincs jobb vitéz a Rajnán se föl, se le;

* *Das kleine Heldenbüch.* (Stuttgart und Augsburg 1857.)

Tizenegyedik Stutfuchs, ki bajvívásra kész,
S nehéz csatákban is megmutatta mily vitéz.

«A niederlandi Szigfrid a tizenkettedik,
Ki becsületért s hírért bátran verekedik.
Ezek a jó vitézek rózsáim őrei,
Meglátom én, belőlök ki mer szakítani?»

S a berni Detre úrhoz így ízeni szavát:
Ha kertjét látni s abból rózsát szakítani vágy'
Kiválasztott tizenkét bajnok vitézivel
Gibich királyhoz Wormsba a Rajnán jön el.

Gyors hírnökök a berni földjére mentek is. . . .

Detre aztán elfogadja a meg-, vagy inkább kihívást, kiválaszt legjobb vitézei közül tizenkettőt s velök Wormsba megy. A vitézek párharczai aztán, három versben, négy-négy vitéz közt minden részről, hosszan vannak elbeszélve s végre Detre is legyőzi Szigfridet, — de nem öli meg, mert a hír, melyre nagy dühbe jött, hogy legjobb vitéze Hildebrand is elesett, álhírnek bizonyult s erre haragja is elmúlék — s megelégedve azzal, hogy Krimhildtől egy csókot kapott és kertje rózsáiból kivette a dézmát: ismét visszament Bernbe vitézeivel.

E költemény, valamint a többiek is, melyek a *Hel-denbuch*ban foglaltatnak, kétségkívül később nyerték meg szerkezetöket mint a *Nibelung*-ének; de mondai alakulásuk megelőzhette azt. Nehéz lenne azonban korukat szorosán meghatározni.

A különböző mondakörök érintkezéséből a bennök föllépő alakok egybeolvadása s azzal együtt a nevek némi zavara következett. Az északi Valkürből, a tűz közepett jégsziklán alvó Brynhildából a *Nibelung*-ének engesztel-

hetetlen Brunhildája lön; az Eddák és Völsunga-saga Gudrunja azonban Kriemhild nevet vett föl, kétségkívül azért, mert a Gudrun névhez kötött szelíd s nőies jellemet csak a költemény első felében tartja meg, a másodikban pedig, mely az Eddák Atli-ját a történelmi s mondai Etelelével cseréli föl, a Szigfrid nejéből Etele nejévé lett nő oly bösz jellemet ölt, melynek csak a Krimhilda név feleltethet meg. A Gudrun név egy másik, kevésbé későbbi keletű éposz hősnőjének maradt fönntartva; mely éposz olyforma viszonyba szokott hozatni a *Nibelung*-énekkel, mint az *Odüsszéja* az *Iliász*szal, azaz annak fiatalabb testvéreül, a miért a *Nibelung*-ének melléknepjának vagy holdjának is neveztetik.

Nem lévén czélunk a Gudrunnal tüzetesen foglalkozni, itt teszünk reá némi általános megjegyzést, bár inkább a *Nibelung*-ének tárgyalása után volna helyén. A két költemény közt benső, igazi hasonlat is van: mind a kettő a női hűség magasztalása. De a *Nibelung*-ének végére hagyja a tragikai s bösz elemet; míg a Gudrun a bosszú és harag képei után, engesztelőül, a családi és kedélyéletbe hagy pillantanunk. Egyébiránt a Gudrun is ugyanabból az ősmondai forrásból van merítve, melyből a *Nibelung*-éneknek alapúl szolgáló Szigurd-monda. Ugyanazokból az elemekből szövődik meséje; csak hogy míg a *Nibelung*-ének két külön mondakört erős kézzel tud egy egységes szilárd alkotásba összefoglalni, a Gudrun három nemzedéken át játszik s benső kapcsolat híjával mintegy három, egymást csak külsőleg követő, történetre esik szét. Kidolgozása azonban, mely kétségkívül későbbi, mint a *Nibelung*-éneké, ennek a nyomdokain jár; formája is azonos vele, sőt azt némileg tovább viszi, a mennyiben a *Nibelung*-strófa utolsó pársorában rendesen nő-rímetek

használ. Mindkettő egyébiránt egészséges szellem s mély erkölcsi érzet szüleménye.

Mielőtt azonban a *Nibelung*-ének elemzésére átme-
hetnénk, először szemügyre kell vennünk még az annak
egyik alkatrészévé vált Etele-mondát, s azon egész monda-
kört, melyből az ó-kor *Iliász*ával s az újjászületés *Divina*
*Commedia*jával egyenrangú eme szülötte a monda-alakító
népszellemnek és a költői teremő lángésznek, a maga
egyik felerészét oly szerencsés és biztos kézzel vette ki.

IV.

Az Etele-mondák.

«Mindazon férfiak közt», mondja THIERRY AMADÉ,*
«kiknek az a szomorú dicsőség jutott, hogy a földet föl-
forgassák, talán egy sem hagyott maga után oly számos
és oly különböző hagyományokat, mint Etele; a minek oka
azon ép oly erőszakos, mint rövid tartamú hatásban fek-
szik, melyet az egykorú nemzedékekre gyakorolt. Egy
résznél a rémület, másiknál a csodálat benyomása jóval
felülmúlta a tények fontosságát, melyeket kora halála
miatt be nem fejezhetett; de emléke oly roppant maradt,
mint az izgalom, melyet a világban okozott.»

Íme a mondai éposz-hős képe s az epikai mondák
keletkezésének a módja! Egy nagy meteor lecsap s átszá-

* Az Etele-mondákról szóló s *Etele és utódai története*
című munkájának toldalékául szolgáló nagybecsű tanulmányában.
Magyarra a fő művet és a toldalékot is SZABÓ KÁROLY fordította;
a leghívatottabb tudósunk arra, hogy kezéből a jeles eredetit,
az ő jegyzeteivel s itt-ott helyreigazításaival kiegészítve ép oly je-
les fordításban vegye irodalmunk.

gúld a világon; vakító fényben jelenik meg s vak setétet hagy maga után s képe különbözőleg nyomódik be a népek képzeletébe s emlékébe. Egyik csak a fényt véli látni, még eltűnte után is káprázván töle szeme, a másik csak a setétség borzalmaait s a felköltött rémület iszonyát érzi, melyben eltűnte után találja magát.

Eteléről egymással homlokegyenest ellenkező képek maradtak a különböző népek mondáiban; s különös, hogy századokig élhettek párhuzamosan egymás mellett, a nélkül, hogy összekeveredtek, vagy egymást kiegyenlíteni csak meg is kísérlették volna. Más a román-keresztényen, más a germán-barbár népek mondai Eteléje; s ismét más a hún-magyar mondáé. A történelem Eteléje helyett a mondában három Etelét találunk, melyekben alig van valami közös vonás.

A román (latin) népek Eteléjében a romboló «Isten-ostora» a fő jellemvonás. A mint hódító hadseregével a messzi nyugotig előrenyomult, útját pusztulás és romok jelölték. De a közös rettegésnek, mely a népeket közeledtére eltöltötte, halála után, mikor fellélegzeltek, a monda még rettenetesebb kifejezést adott a valónál is. «Ha betűi szerint kellene venni — mondja THIERRY — a VII., VIII. és IX. század legendáit és krónikáit: Etele semmit sem hagyott volna épen Galliában, sem Italiában. Így a szent Lupus (troyesi püspök) második legendájának szerzője egyenesen azt mondja, hogy Galliában a húnok átmenetele után nem maradt egyetlen nyílt vagy erősített város, s egyetlen erősség sem. Rombolás, öldöklés, szentek üldözése: a hún király hívatatos kísérete, mely őt mindennél inkább jellemzi a latin fajok emlékezetében. Annyi iszonyúságot és pusztítást tettek föl róla különben is, hogy minden tartózkodás vagy kételkedés nélkül fog-

hattak még többet is rá. S ha egy évkönyv-író valamely város romlásának — egy szent életíró valamely vértanú halálának idejére nézve bizonytalanságban volt: a hún berohanás korát választotta; ha a közérzelem ellenezte valamely szertelen mesés merény hitelét: Etele nevének említésével tették hihetővé. Így történt, pl. hogy a középkor legendaírói határozottan neki tulajdonítják Orsolya s a tizenegyezer szűz lemészárlását, nem törődve a nehézséggel, miként vértanúskodtassák Kölnben 431-ben a Bretagneból 383-ban megindult fiatal szűzeket! Ily nehézségek soha sem tartóztatják föl a legendát!»

E fölfogás — mellesleg említve — a mondával mindenféle képtelenséget elfogadtatott, bármily ellenkezésben állt legyen is a történeti, sokszor még a földrajzi tényekkel is. Ilyen Páris megszállása, 451-ben, melyet a képzelet költött, hogy szent Genovévát Etelének, az ihletett pásztorleányt a világrendítő hősnek ellenébe állíthassa. A hamis szönyomozásnak is nagy része van a hamis hagyományok költésében; így a catalauni mezőn (Chalons-sur-Marne) környékén vívott csatát, Champagne vidékéről Toulouse a maga határára követeli áttétetni, mivel ő a cataloniai sík szomszédjában fekszik.

Másfelől azonban e fölfogás nem gátolja a latin hagyományt abban, hogy a hatalmas isten-ostorát oly színben ne tüntesse föl, mint ki egyes szentek kérelmére s azok csodás szellemi befolyása alatt kegyelemre is hajlandó; Orleans városát püspöke szent Anián, Troyest szent Lupus, Rómát szent Leo esdeklései mentik meg a földulatástól. Mind ez nem akar jobb fényt vetni a kegyetlen Etele jellemére, csak az egyház isteni hatalma erejét s hatását bizonyítja, melyet a Szent-Lélek még ily pogány lélekre se téveszthet el. Egy-egy adoma — a latin hagyományok

által föntartva — még is jobb színben tünteti föl a rettegett isten-ostort: ilyen a hízelgő költő rossz verseinek máglyára ítélese, magának megkegyelmezése az ízetlen tányérnyaláson nem kapó kevély hún király által.

Egyébiránt az «isten-ostora» elnevezés, mely először csak jelzőül használtatik, egy Ezsajas profétánál előforduló szólam utánzásaúl * később rendes czímmé, majdnem tulajdonnévvé válik, tulajdonkép csak a VIII. vagy IX. században ered s régibb krónikákban elő sem fordul. A szent Lupusról szóló második legenda már az Etele szájába adja; a püspök a fal tetejéről azt kérdi tőle: «Kicsoda vagy te, ki mint polyvát szórod szét a népeket s a koronákat lovad patkóival töreted?» — «ÉN, válaszol ez, Etele, isten ostora vagyok.» A püspök, eszélyes fordulat-tal, melyet valódi ihletnek mondhatunk, nem hogy ellenszegülne neki: «Légy üdvöz, kiált föl, ostora istennek, kinek én szolgája vagyok; nem foglak föltartóztatni.» S leszállván a falakról, egész papságával elébe megy, kinyitattja neki a város kapuit, zabolán fogja a hún király lovát s őt a városba vezetve, mondja: «Jer be, istenem ostora! suhints a merre tetszik!» Etele bemegy, egész serege követe. Végig vonulnak a városon, de szemeikre köd ereszkedett s látásukat csak akkor nyerik vissza, mikor a város túlsó kapuján már ismét kiértek. Íme, a szent hogy győzi le az isten ostorát; a felsőbb hatalom tehetetlenné teszi a földi hatalmasságot.

Ez a mese, más változatban, ismétlődik Orleansnál, Rómánál; holott bizonyos, hogy Etele soha sem kelt át az Appenineken; a Pó északi partján maradvá, még Ra-

* *Ezsaj.* X. 24. hol az asszír király isten bosszúja vesszőjének neveztetik.

vennát sem vívta, melynek állítólagos vívásához pedig új legenda fűződik, mely szintén emberiebb színezetben tünteti föl Etelét s első alakja azoknak a germán mondáknak, melyek szerint Etele, ha nem is lett épen keresztyénné, hajlott a keresztyénséghez s türelemmel volt iránta. De a ravennai monda ismét fordul. Etele gyanút merít, hogy rászedték a ravennaiak s püspökük János; elfeledi szelidségét, megrohanja a várost s borzasztó kegyetlenséggel halomba dönti.

Egészen különböző képet rajzolnak Eteléről a germán monda hagyományai. «A latin hagyomány», mondja THIERRY, «vérmезőkön, könnyek és romok között vezetett bennünket; ez volt az isten ostorának természetes uradalma. A színhely, melyre bennünket a germán hagyomány átvisz, egészen más. Itt nincs többé Isten-ostora, hanem egy böles, felséges, vendégszerető király, ki jól harczol, de még jobban iszik; szóval egy jó király, a mint azt Germániában képzelik.» Ámbár meg kell vallanunk, hogy a THIERRY általánosítását, úgy a román mint a germán mondák Etele-képénél, csak bizonyos tartózkodással fogadhatjuk el. Láttuk, hogy a latin mondák Eteléjének rettenetes képébe is vegyülnek szelídebb vonások; s a germán mondák Eteléje sem oly egészen kegyes, minőnek THIERRY az épen idézett helyen föltünteti. Egészben véve azonban a két kép helyes; s a kirívó ellentmondás, mely a kettő közt van, csakis a középkorban fordulhat elő: egy s ugyanazon emberről, századokon át, ily homlokegyenest ellenkező fogalmak csak oly időben állhatnak meg, mikor a népek közt, melyek azokat hagyományaikban őrzik és táplálják, semmi közösség nincs, sőt minden tekintetben ellentétesség uralkodik.

A latin népek a kegyetlen és romboló hódítót lát-

ták Etelében. A germán fejedelmek s hűbéreseik pedig véduroknak tekintették Etelét s magokat az ő védenczeinek. Mert átment ugyan rajtok hódító seregeivel, de megelégedett ha hódoltak neki s felsősége elismeréseül hűbéradót fizettek. Éltek és virágoztak hatalmas árnyékában s védelmének örvendettek. Így találjuk a germán mondában mindenütt Etelt hűbéres királyoktól környezve, kikkel nem mint alattvalóival, hanem mint vendégeivel bánik s trónja lépcsajén, sőt maga mellett is — egy fokkal alább — helyet enged nekik. Fiaikat s leányaikat túsokul veszi udvarába, de úgy bánik velök mint fejedelmi gyermekekkel, kiket a maga fiaival együtt oktattat a fegyverforgatásban s vitézi játékokban, vagy nejei mellé udvarhölgyekül ad s jó bánásban részesít. A nagy germán s gót törzsek főnökeit, Ardarikot a gepidák királyát, Valamirt és Theodemirt a keleti gótok királyait, szövetségeseiül tekinti, kiket tanácsába ültet s egyes hadosztályai élére állít. Odoáker is az ő katonája volt, s Theodorik, kiből a monda Detréje lett, egyik kapitányának a fia. Sőt a monda, az Etele halála után legalább húsz évvel született nagy Hermanarik nevét is összekötötte az Eteléével. S Jornandes, ki maga is gót volt, történeti elbeszélésébe bizonyára azt a képet vette föl Eteléről, mely a nagy hódítóról honfitársai közt élt.

A germán népek és törzsek a magok körében élt mondákat — nem csak az Eteléről szólókat s az ő korabelieket — hanem (a Tacitus bizonyossága szerint) eleitől fogva mindig, kölcsönösen kicserélték egymás közt, hárfásaik s vándor énekeseik által, kik a fejedelmek udvaraiból vendégkép átmentek a szomszéd vagy rokon fejedelmekhez s így terjesztették a hagyományokat, egymásba fűtték a mondaköröket s általános nem-

zeti közkincsé tették a mi előbb csak egy törzs vagy tartomány sajátja vala.

Mily vándorlásokat tettek az egyes germán-törzsek kebelében keletkezett s Eteléről szóló vagy az ő monda-köréhez tartozó mondák, látni fogjuk, ha e monda-kör egyes alkatrészeinek keletkezési (vagy legalább első föl-jegyzésük) helyeire egy futó pillantást vetünk.

A Hildebrand-ének, melyről föntebb már szoltunk, s mely a Detramonda egyik része s az Etelemondákkal csak később hozatott összeköttetésbe, mikor t. i. Detre maga s Hildebrand is az Etele katonáivá váltak a mon-dában, a germán költészet e legrégibb emléke — vagyis annak csak töredéke, austráziai Frankhonban egy VIII. századi kézirat levelén találtatott meg, és pedig frank szójáráson írva. A történet, vagy monda, melyről szól, közelebb a Póhoz, mintsem a Rajnához történt; mielőtt írásba tétetnék, élő szájon kelle ily messzi nyugotra vándorolnia! Sőt még továbbra is elvitték; mert közel egy-korú angolszász költeményekben is találni czélzásokat és idézeteket, melyek arról tanúskodnak, hogy a monda ott sem volt ismeretlen.

Sőt ki hinné — mond THIERRY — a sarkövi jégvidék közepett, Izlandban és Skandináviában gyűjtötték össze — talán legnagyobb buzgalommal és kíváncsisággal — a nagy hún királyról szóló hagyományokat; a norvég Grön-land skáldjai azok, kik ezek leghűbb emlékeit ránk szál-lították azon két költeményben, melyeknek czíme: *Atla-Mál* (Attila mondája) és *Atla-Quida* (Attila-ének), melyeket más, nem kevésbé érdekes töredékek egészítenek ki s világosítanak. A skandináv énekek, melyekben Atliról (Etele) van szó, több mint egyharmadát teszik a sa mondi Eddának, s tudjuk hogy ezek, jelen alakjukban már a

IX. század első-, sőt hihetőleg a VIII. század utolsó felében is léteztek. Hogy Etele és húnjai soha sem voltak skandináv földön, annál kevésbé Izlandban vagy Grönlandban, legfőlebb a bálti tenger partjain tettek rövid látogatást: tudva van. A monda azonban tovább terjedt, mint hősei jártak; s a távol északnyugatról az ottani ősmondákkal vegyülve s az érintkezésben átalakulva tért vissza. Láttuk fentebb — az Eddákról s a Völsunga-ságáról szóltunkban — mily alakot nyertek a rajnamenti Gunther- és dunamenti Etele-mondák az északi Szigurd- és Völsung-mondák érintése alatt; s meglepő a tény, hogy a mondák a vándorlás által kerekítettnek ki s nyerik meg végső alakjokat.

Etelének a keleti gótokkal való érintkezéséből s jelesen Hermanarik s Theodorich (vagy Detre) iránti viszonyából eredő mondák a VI—IX. századok alatt közkeletűekké váltak az egész nyugoti Európában; míg ellenben a nyugoti germánok s gótok viszonyai Etelével és a húnokkal, kevésbé váltak ismeretessé s az ezekről szóló mondák inkább krónikai feljegyzésekben s tudós mesékben maradtak fenn, mint népszerű mondákban. Ezekre vonatkozólag a történelem is megállapít ugyan egynehány tényt, melyek aztán a monda-alakulásoknak is kiinduló pontokul szolgáltak. Az első az, hogy Etele, galliai hadjáratát szépíteni akarva, ürügyül a nyugoti gótok elleni bosszúját hozta föl, kik Aquitániában (Spanyolországban) székelvén, hozzájuk csak Gallián át juthatott; másik, hogy a Rajnántúli frankoknál magát békebíróvá tette a két jogkövetelő közt, kik az utolsó király trónja fölött versengtek; s végre, hogy míg a Rajna- és Marne-menti burgundok, ellenében a római birodalom szövetségesei voltak, ő viszont e nép azon törzseit birta szövetségeseikül, melyek

Germániában, a hercyni erdőségek környékén laktak. A történelem e meglehetősen sovány adatait a történelem szerepét játszó írott monda elég bőségesen kiegészíti s fel-
 ékesíti.

A chalonsi csata után Aetius, a római vezér, a Phædrus macskája szerepét játszotta: szövetségese Thorizmund, a nyugoti gót király, s ellenfele, a legyőzött, de szekérvarába visszavonulva is rémítő Etele közt. «Egyiket a másikkal, hiába!» gondolta s tette. Hogy a zsákmány egészen neki maradjon, hazugsággal távolította el Thorizmundot, Etelelével fenyegetve őt; s hogy Etele ne merjen újra támadni, hasonló hazugsággal ijesztette őt a Thorizmund összes gótjai megújuló támadása hírével. Czélt ért mind a kettőnél; s Etele nem ment tovább, hanem visszafordult Chalons alól. De kezében volt az aquitaniai királynak Alfernek hős fia, Walter, kit túsúl vitt magával.

Az aquitaniai Walter a nyugoti gót mondában majdnem azt a szerepet játszsza, mint Detre a keletiben. Azzal a különbséggel mégis, hogy míg Detre barátjává s szövetségésévé lesz Etelének, Walter — bár soká udvarában marad — ellensége marad s végre is szökéssel menekül tőle, magával vive a szintén túsúl tartott Hildegunda burgundi királyleányt is, kivel gyermekkoruk óta el volt jegyezve. Az aquitaniai Walterről szóló mondának e része, költőileg kidolgozott latin nyelvű költeményben maradt ránk, melyet Gerard nevű szerzetes a Fleury-Sur-Loire-i kolostorban, a X. században írt, mely azonban világosan az elveszett német eredetinek fordítása vagy átdolgozása, vagyis annak csak egy részének. S e Walter énekben a rajnamenti királyokat, kikről az Edda is tud, ott Giuki, itt Ghibik név alatt, fiával Guntherrel s rokonukkal a vad Högni- vagy Hágennel együtt, azonmód föltaláljuk.

A Rajna mellett, Wormsban székelnek, csakhogy nem burgundiaknak, hanem frankoknak mondatnak. Burgundi király itt más, Herrich, a kinek leánya Hildegunda. Walterről s Hildegundáról szó sincs az Eddában: bizonyságul, hogy nem a nyugoti gót (aquitaniai), hanem a keleti germán monda tette meg északra a nagy vándorútat, melyről főntebb szóltunk.

Mikép jutott Etele mind Walter aquitani királyfinak, mind Hildegunde frank (vagy burgundi) királyleánynak birtokába, hogy őket túsúl vihesse magával, a Walter-énekből olvashatjuk.*

E szerint :

Húnok magas trónján ült a nagy király Etel
S megfúvatá a kürtöt: «No hősök, utra fel!
Fel, lóra, harcra készen. Frankföld felé megyünk,
A rajna-menti Wormsban hivatlan vendégek legyünk!»

A wormsi frank királynak, Gibichnek, épen akkor született első fia, Gunther; annak a keresztelőjét lakták, mikor a rémhír érkezék, hogy nagy had közeledik a Duna felől, a húnok oly számlálhatatlan sokasága

csapott frank földre be:

Mint a csillag az égen, mint tengerpart fövénye...

Gibich király megrémül; nem tud hová lenni. Ellen-

* Sok tekintetben érdekes kísérlet a jeles német író SCHEFFEL Józ. VICTOR-é, ki *Eckehard* című — nagyon elterjedt — regényében a «Waltharilied»-et, a főntebb említett latin átdolgozásból megpróbálta németre visszalöltetni, a *Nibelung*-ének modorában s alakjában. — *Eckehard* egyébiránt a magyarok X. századi betöréseit (Németországba, a Rajnáig) írja le s őseinket (kiket húnoknak nevez) elég gyűlöletes, sőt otromba színekkel rajzolja.

állni nincs ereje; ha szövetséget köt, túszt kell adnia; most született kis fiát csak nem adhatja, annak «anya kell még»; följánlja hát fiatal hős rokonát, a trónjei (trójai?)* nemből származó Hágent. Etele elfogadja a békejobbot s megköti a szövetséget; magával viszi a túszt, az ifjú Hágent s megy tovább nyugatra, a burgundok ellen.

A burgundok királya Herrich. Ennek nincs fia, csak egy bájos szép leánya, Hildegund, a legszebb leány egész Burgundiában. A húnok közeledését, s hogy a frankok is megadták magokat, meghallva: Herrich király sem boldog, hogy maga ellentálljon, ha Gibichnek nem volt — neki sem szégyen megadni magát. S fia nem lévén, túsztúl a szövetséghez, egyetlen leányát, a szép Hildegundot ajánlja föl, pedig szegény leányka menyasszony már s csak ifjúsága virágának teljes kinyíltát várják, hogy az aquitáni király Alfer fiának, a deli Walternek, nejevé legyen.

Burgund után, melynek fővárosa Chalons, a Marne mellett, Aquitaniára kerül a sor; Etele, ha már eddig jöhetett akadály nélkül, nem is fordul vissza, míg oda is el nem látogat. Alfer királyt majd megöli a szégyen, hogy ellentállás nélkül kelljen megadnia magát a betörő húnoknak; de ha a frankok és burgundok megadták magokat kardcsapás nélkül, hogyan kezdjen ellenállást egymaga? Ő is szövetséget kér, s túsztúl ajánlja növendék fiát, Waltert.

— így kincscsel és temérdek

Aranynyal megrakodva, a húnok haza tértek.

* *Veniens de germine Trojae* mondja az Aquit. Walter-ről szóló latin ének; me'y — classikus szokás szerint — mindent Trójából származtatni — Hágent a Hektor fiától, Frankustól, eredezteti.

És Waltert s Hildegundot s Hágent túsul vivék;
Nem is tértek honukba ily vigan sohse' még.

Etel király aztán nagy becsülettel tartotta honn udvarában a túsul elvitt három fejedelmi sarjadékot. De ott együttlétökből, a monda kezeiben, drámai, sőt tragikai fejlemények szövődnek. Hiába bánik Etele mint fiaival Hágennek s kivált Walterrel, vezeti nevelésöket, elnököl s bíraskodik harcztjátekaikon, oktatja őket kopjavesésben s kardforgatásban; hiában a királyné, Ospiru, Hildegunddal, mintha saját édes leánya volna: sem Walter, sem Hildegunda nem tudják felejtetni, hogy száműzetésben élnek s tulajdonkép rabok. Aztán egymásnak is voltak rendelve s most nem lehetnek egymásé, mert Etele hallani sem akar róla, hogy két meghunyászkodott ellenség gyermekeit összeházasítsa, mert kezét fogva nem állanának-e boszút? Waltert mindig azzal biztatja (biztatása fenyegetésnek is beillik), hogy megházasítja, valamely udvari főembere leányát adja majd nőül neki. De Walter csak kitérő válaszokat ad s eláztatja a királyt, hogy eszébe sincs szerelemre vagy házasságra gondolni.

E közben Gibich király Wormsban meghalt s helyére fia, Gunther, következett. Hágen e hírre megszökik az udvartól s haza megy. Etele bosszankodik, de megvígasztalódik abban, hogy Walter, kit sokkal jobban szeret Hágennek, az nem szökik meg tőle, tudja!

Egy ízben háború üt ki. Etele Walterre bízza a húnok vezérletét s a fiatal hős derekasan meg is felel föladatainak. Mikor a diadalból fáradtan, porlepetten visszatér, a palotában egyedül találja Hildegundot. Homlokon csókolja s egy ital vizet kér tőle, mert, úgymond, «meleg napunk volt».

A lány megtölté s ő felhajtá a poharat,
Mint egy csöpp víz az izzó kövön meg nem marad.
Aztán kezébe fogta a lány fehér kezét . .
Rég el vannak jegyezve egymásnak, érezék.

A lány pirúlva hallgat; s az ifju szólt megint:
«Az idegen igát rég hordjuk mindketten itt,
Pedig egymásé lennünk rég kellett volna, ládd!
— Topp! kimondám a szót már, s nem hallgatok tovább.

A lány remegve állt ott, hogy az gúnyolja tán,
S villám gyúlt kék szemében és szóla azután:
«Miért mond ajkad olyat, mit nem érez szíved?
Szebb s gazdagabb arára vetéd, tudom, szemed'»

De hiven, igaz szívvel felelt a hős fiu:
«Ne, azt ne hidd felőlem, beszédem nem hiu,
Szívemben nincsen álság, s mit érzek, igazán
Azt mondta nyíltan mindig, most is azt mondja szám.
Ketten vagyunk magunk itt, nincs kémfül itt, se szem;
Egy édes titkom volna, hallgasd meg édesem!»

Hildegunda most az ifju lábaihoz omlék s kezét
hozzá emelve, mondá: «Parancsolj s megyek a hová szó-
lítász.» Walter pedig elmondá neki a tervet, hogyan szok-
jenek meg:

Halk hangon szóla hozzá, suttogva, csöndesen.
«Mivel a húnok kincsét te őrzöd édesem:
Etel király sisakját s egy pánczél-inget is,
S mindannyi közt a melyik a legszebb vert paizs,
Számomra azt szerezd meg. Meg két szekrényt vele,
Aranynyal, ékszerekkel, színültig rakj tele,
Hogy el se' bird karoddal. Négy pár erős sarut
— Magadnak ugyanannyit — hosszú lesz ám az út,
Sok jó fehér ruhával együtt csomóba rakj.
Azonkívül kovácschal készíttess horgokat

És töröket, melyekkel — mert hosszú lesz utunk —
 Éhünket csilapítani halat s vadat fogunk.
 Mindezt mához hetednap tartsd készen s várj reám.
 Akkor Etele s vitézi ülnek nagy lakomán,
 S mély és nehéz álomba leiszszák magokat . . .
 Isten segít, nyugotnak szabad az út, szabad! »

A húnok lakomája, Etele s bajnokai mámora, s míg
 álomba van merülve az egész udvar, Walter és Hildegund
 szökése, ezek után már csak rövid említést kívánnak.
 Reggel Etele még mámorosan ébred s Waltert kívánja,
 hogy aznap szolgáljon körül. Ospiru királyné is, ébredve,
 bámul, hogy Hildegunda késik behozni öltöző ruháját.
 Senki sem meri egyenesen megmondani, mi történt; de

Cselédek összesúgtak — s abból tudtára lött,
 Hogy Hildegund Walterrel az éjjel megszökött.

Nosza dühös lesz Etele !

Dühébe' nagy léptekkel ödöngö föl s alá,
 Bibor palástját tépte s a falhoz vagdalá,
 Egy szót se' tudta szólni, haraggal oly tele,
 Csak érintetlen állott itala étele.
 Hiába jött az éj is, álmod nem hoz neki,
 Szemét csak le se húnnya, magát hánnya veti
 Az ágyán, jobb felé majd, majd újra balfelé,
 Át mintha minden tagját nyil dárda szegzené,
 Aztán felül az ágyban, a kín-sújtott öreg,
 Kiugrik és a földön ugrál, majd hentereg,
 Kinjában és dühében nincs vég, se nincs határ,
 A míg a szökevénypár már messze-tovajár. . .

Elérnek a Rajnához ; s egy halász hírt visz az ud-
 varhoz — Wormsba — a szökevényekről. Hágen a leírás-
 ból mindjárt rájok ismer, hogy ők azok s nagy öröme
 van, hogy ifjú rabtársra, Walter, is megszabadult a hún

fogságból. De Gunther király, a frankok kincsére gondolva, melyeket egykor atyja a hódító Etelének adott s hogy azokat most Waltertől visszaszerezheti, a szökevények elfogatását parancsolja. Egymásután küldi Walter ellen legjobb vitézeit. Walter mind sorban legyőzi, de nem adja meg magát. A tizenkettedik Gunther király maga. Ő is súlyos sebet kap; de most Hágén, ki ifjúkori barátja ellen eddig nem akart harczolni, most királya segítségére siet s maga is a rettenetes harczba vegyül. Méltó ellenfelek; s egyik sem győzheti le a másikat, ám-bár számtalan sebben vérzenek mindketten. Hildegund kötözi be s ápolja a három sebesültet: Gunther királyt, Hágént s kedvesét Waltert. Kibékülés s kézfogás fejezi be az erővel el nem dönthető viadalt.

E kis hős-ének, mely csak egy fejezete az Etele-mondakörhöz tartozó Walter-mondának, az egyetlen ép-ségben (bár szintén csak fordításban) fönmaradt része annak. De különösen érdekes a *Hildegunda* alakjáért, kinek nevében az Etele-mondák legfontosabb, bár leg-rejtélyesebb alakjának a neve látszik visszahangozni. Erről alább.

A Gunther- és Hágén-mondák épúgy kiegészítő részei az Etele-mondakörnek, mint a Detre-, Hildebrand- és a Walter-mondák. Ezeknek is az északi Edda-dalokban találjuk föl első — bár bizonyára nem eredetileg ott származott — alakját. Láttuk, hogy a rajnamenti német monda Gibich királyát ott Giukinak, fiát Gunthert (vagy Günthert) Gunnarnak, rokonukat, Hágént, az Eddában Högnirnek, a Völsungában Gottormnak, s végre Krimhildet, a királyleányt Gudrunnak nevezik. De e különböző — bár részben csak kiejtésbeli változatot tartalmazó — nevek alatt ugyanaz a történet nyer a mondában kifejezést. Mint a

Walter-énekből is tudjuk, Wormsban a Rajna mellett a frankok (más változatban a burgundok) királya székel, kinek első fia, Gunther, épen akkor született, mikor Etele nyugat felé nyomult előre hódító hadjáratán. A monda könnyen bánik az idővel s a monda legközelebbi fordulatában Gunther király már apja trónján ül s nemcsak maga meglett ember, sőt két öccse, Gernot és Geiselher, is leventék s húguk Krimhilda is eladó leánynya serdült szűz már. E Krimhildet teszi a német monda az északinak Gudrunja helyére s véteti nőül az itt Szigfrid nevet viselő Szigurddal. E Szigfridben, föntebb mondtuk már, hány különböző történeti alakot olvaszt össze a monda: az Odin-utód Szigurdot, a ripuári Sziegbertet, az ausztráziai Sziegfriedet; és pedig oly módon, hogy a mondai csodás- s a történelmi tragikus elemből semmi lényeges el ne vesszen s mégis egységes alkotás kerekedjék ki belőlök. Akárhonnan vette az Etele-monda a maga Szigfridjét, az mindenesetre kizárólag germán eredetű; sem a latin Etele-mondák, sem — mint látni fogjuk — a hún-magyar Etele-monda nem ismeri Szigfridet, annak a worms (burgundi vagy frank) királyi házzal — házasság útján — összeköttetésbe lépését, a *Nibelung*-kincs birtoka fölötti versengéseket, a hős megöletését s özvegyének, a burgundi (vagy frank) királyleány-, Gudrun- vagy Krimhildának Etele nejévé s egy nagy vérbosszú eszközévé, vagy szerzőjévé, válását. S ebből világos, ha különben nem volna is az, hogy a Szigurd-, Sziegbert-, Szigfrid-mondák először önállóan léptek föl s fejlődtek és alakultak, mint másfelől az Etele-mondák is, latin-germán és hún-magyar medreikben, s a két mondakör összekötése csak későbbi fejlemény és talán csak egy névhasonlatnak: a germán mondai *Krimhild*-, *Hildegund*-, és a hún-

mondai *Idikó*-, *Mikolt* nevek közötti hasonlatnak köszönhető.

Nem fogjuk a germán *Szigfrid*- és *Krimhild*-mondák továbbfejlődését e helyütt nyomon kísérni. Az utolsó fejlődési fokon, a közép-felnémet *Nibelung*-énekben fogunk találkozni velök. Inkább vessünk egy tekintetet az *Etele*-mondák harmadik alakjára, a hún-magyar mondára, bár az itt, a germán mondákról szóló fejezetben, nem látszik egészen helyén lenni; de e *kitérést* a tárgy rokonsága s a mondahős azonossága ki fogja menteni.

V.

A hún-magyar monda.

Az utóbbi időben több részről mutatkozott az igyekezet, a hún-magyar mondát, vagy szabatosabban szólva, a magyar krónikákban följegyzett hún-mondát megfosztani léte gyökerétől, a népek mondai tudatától s részint merőben képzeleti, mesterséges csinálmánynak, tudákos könyvmesének, részint a német *Etele*- és *Detre*-mondák átvételéből s némi átalakításából, vagy inkább elrontásából származottnak bizonyítani.*

Hogy az *Etele*- s általán a hún-mondák soha a

* L. HUNFALVY PÁL, egyébiránt igen nagybecsű értekezéseit a hún-magyar mondákról *Magyarország Ethnographiájában* 109—129. és 276—305. ll., valamint *Die Ungarn oder Magyararen* cz. könyve 121—138. ll. Továbbá RIEDL FRIGYES fiatal tudós kisebb tanulmányát a *Budapesti Szemle* XXVII. kötete 321. s köv. lapjain. (Mellékesen jegyezve meg, a szerző a *Nibelung*-éneket, helytelenül mindenütt *Niebelung*-éneknek írja.)

magyar nép tudatában úgy nem éltek, oly alakban s oly teljességben, mint a XI.—XIII. századi magyar krónikákban, Anonymusnál, Kézainál, a bécsi képes- s a Márk-krónikában följegyezve találjuk: azt ma már e mondák leghőbb barátai s e krónikák hitelességének legbuzgóbb védői sem mernék tagadni. Hogy az Etele s a húnok ősei Nimródtól (vagy Ménróttól) származtak, s a hún-magyar törzs egyik ágának őse, Magyar vagy Magor, nem más, mint Magóg, a Jáfet fia: bizonyára nem foglalhatott helyet sem a hún, sem a pogány-magyar népmondában. Mert mit tudhattak ezek az ó-testamentomi s általában a bibliai hagyományokról és nemzedék-rendekről? S ha a hún ág őse Hunor s a magyarság őse Magor testvérek voltak, mikép származhatnak a húnok Nimródtól, a ki a Khám fia, s lehet Magor egy Magóggal, a ki a Jáfet fia? A húnoknak a Jáfet fiával s unokaöccsével való összekötése kétségtelenül a XI—XIII. századi, ízetlenül bibliazó és etymologizáló barát-szokás képét viseli magán.

De viszont az ellenkező nézet vitatói is nagyon messze mennek, ha a krónikákban történeti mondakép följegyzett, szerintök csak agyrém-meséknek, a nemzeti hagyományban egyetlen gyökérszála létezését is kétségbe vonják. Ezer kézen forgó népkönyvekből egy mese átmehet a nép tudalmába; de soha közkézen nem forgott latin nyelvű tudós krónikákból soha. Aztán a monda-átszármazás egészen más természetű s annak közkeletűvé vált a merőben más föltételektől függ, mint a népmeséké. Ezek tetszenek, mint a képzelődés foglalkoztatói vagy erkölcsi s egyéb igazságok jelképes kifejezései, de hitelt csak a gyermekek előtt nyernek; a monda ellenben a történelmi igazság színében jelenik meg az egész nép előtt s mint megtörtént való megy át annak tudalmába. És

azért igaza van GYULAI PÁL-nak,* hogy «semmiféle monda nem terjedhet el, ha nem köti magát valamely élő emlékhöz, bármily csekély legyen is az».

Pedig tény, hogy az összes magyar népben él a hún-magyar rokonság hite; él az Etele neve és alakja; áll a magyar hősmondának, jelesen az Árpád s a honfoglalás mondájának épen az Etele és Csaba öröke visszakövete-léséből való kiindulása.

Ez a monda három főtétele. De ennél még többet is mondhatunk. A magyar Etele-monda nem egy olyényt ismer vagy állít föl, melynek a román és germán Etele-mondákban semmi nyoma, mely nemzeti saját; nem is említve, hogy az Etele alakja maga is lényegesen más a magyar mondában, mint akár a többi mondákban, akár a történelemben. Természetes. Ha THIERRY erre a kérdésre: «Lehető volna-e, hogy létezzenek magyar hagyományok Attiláról és a húnokról?» csak ezt tudja felelni: «lehető volna-e, hogy *ne* létezzenek?» — valóban mi sem mondhatnánk mást, ha az Etele személye és jelleme felől megkérdeztetnénk: lehető-e, hogy a húnok e királyáról a román, a német, a hún-magyar mondákban s a történelemben oly különböző képek alakultak legyen? — mint azt: lehetne-e máskép? Etele történeti alak; s a történelem, igazán-e vagy nem, tisztában van jellemével s világtörténelmi szerepével. De e jellem s szerep más-más színben tűnik föl a latin-keresztény, és a germán-keresztény mondákban, a szerint, a mint a nagy alak különböző hatást tett a különböző népekre, melyekkel harczolt vagy szövetekezett. S lehető volna-e, hogy csak azon a földön ne

* Az utóbb említett tanulmányhoz tett jegyzetében, a *Budapesti Szemle* XXVII. k. 340. l.

maradt volna nyoma, a melyen székelte és uralkodott s annak a népnek és annak utódainak lelkében ne képződött volna ki jellemképe, és pedig másképp mint a többiben, a mely az övé volt?

A húnok azonban elvesztek a föld színéről, rövid uralkodás után, Etele halálával szétesvén hatalmas birodalmuk. Négyszáz év múlva a magyarok foglalták el helyüket; ha nem egyenes utódok is, mint a monda tartja, rokon nép mindenesetre; ezt senki sem vonja kétségbe; az egykorú világ maga kötötte őket össze a húnokkal; * azért-e, mert valóban utódaik voltak, vagy azért, mert a pusztító magyarokat hasonlóknak találták a IX. századi germánok ahhoz a képhez, mely hagyományaikban az V. századi húnokról fönmaradt s még eleven emlékezetben élt? Etele hún népe mindenesetre annyiféle s oly különböző alkotó részekből állt (a messzi keletről hógörgetegként jövő népvándorlás oly ellenkező elemeket szedhetett magába, a fajonként s törzsenként úgy is el nem különített néptömegekből), hogy azok közt bizonyára a későbbi magyarok ősei is helyet foglalhattak s az Etele halála utáni nagy megoszláskor a hún birodalom germán-törzseitől ismét elválhattak, hogy míg ezek, a hún-monda szerint, a Krimhild fiához, Aladárhoz, ők meg a másik asszony (Honorio vagy Opiru?) fiához, Csabához, csatlakozzanak.

Tehát a hún-magyar mondák — vagy szabatosabban szólva, a magyar hún-monda — szerint, az ős időben,

* Mielőtt még a magyar krónikák keletkeztek volt, a IX. és X. századi német krónikák a magyarokat húnoknak nevezik s mint az V. századi húnokkal azonosakat tüntetik fel. A Krimhild csatájáról szóló krónikák is egyenesen húnoknak nevezik a «mai» (akkori) magyarokat.

Szküthiában élt és uralkodott Ménróth fejedelem, hatalmas óriás, kinek első nejétől, Enéhtől, két fia volt, Hunor és Magor. S mivel ezek voltak elsőszülött fiai, daliákká serdülvén, apjoktól külön sátrakban laktak s magok kezére gazdálkodtak és vadásztak. Vadászat közben egyszer szarvas-ünőre akadtak, mely megfutamodva előttök, a mint üzőbe vették, egész a Meótis tava ingoványaiba csalta őket, s itt végkép eltűnt szemeik elől. Bolyongva, míg a szarvast hiába üzték, megtetszék nekik az ingoványos rét, melyet baromtartásra alkalmasnak ítélték, s elhatározzák, hogy ott telepednek meg. Itt lakozva, egyszer, nagy idő múlva, leányok nagyszámú csapatára bukkantak a pusztában, kik tánczot járva mulatoztak. Tündérek vagy emberek leányai voltak-e, magok sem tudák; de vitézeikkel együtt megrohanták a tánczoló leányokat s fölkapva lovaikra, magokkal vitték a Meótis ingoványaiba. Az elfogottak közt volt Dúlnak, az alánok fejedelmének két leánya is, legszebbek mindannyi közt; ezeket Hunor és Magor tarták magoknak feleségül, s ezektől származott a húnok és magyarok két ága, egy törzs két hajtásakép, míg a többi leányok a többi levente nejei lőnek.*

Elszaporodván a Hunor és Magor maradékai, a Meótis ingoványai közti tartományban nem férhettek meg már, hanem éjszak felé mind tovább-tovább leereszkedtek s az Etel (vagy Atel) folyó, a Kaspi-tenger s Ural-hegy és folyó által határolt tartományt, melyet Szküthiának, meg Nagy-Magyarországnak is neveztek, egészen benépe-

* A nőrablás élénken emlékeztet a Romulus vitézeinek a szabinok hölgyein elkövetett erőszakára. A csodaszarvas regéje az árjáknál is előforduló monda. Az egészet ARANY János csodaszépen dolgozta föl, Buda halála egy epizódjában, dalnok szájába adva az eredet-mondát.

sítették. Ez téjjel és mézzel folyó nagy tartomány volt, hol a hegyekben arany és ezüst terem, az ormokon griff-madarak költenek s vadász-sólyom, vagy kerecsen fészkel. E földet a Hunor és Magor maradékai, száznyolcz nemzetiségük szerint ugyanannyi tartományra osztották s itt újra boldogul éltek sok ideig.

De szaporaságuk akkora volt, hogy itt sem maradhattak már mindnyájan; s egy részöknek más hazát kelle foglalnia, nyugotabbra esőt. A kiköltözők hat vezért választának magok közül, és pedig hármat: Bélát, Kevét és Kadosát, Csele fiait, a Szemény nemzetségből; hármat pedig: Révát,* Budát és Etelét, a Bendegúz (vagy Mundzuk) fiait, az Érd nemzetségből. Főbíróul pedig, ki a támadható versengésekben, birtok- és zsákmánypörökben ítéljen, Kádárt, a Torda fiát, állították magok s még a hat vezér fölé is. Most a hat vezér a száznyolcz nemzetségből kiválasztja a legerősb harczosokat, az út fáradalmaira s veszélyeire legedzettebbeket, s azok — nejeikkel, gyermekeikkel, barmaikkal s minden fölkelhető vagyonukkal — útra kelének, nyugatra, átvágva magokat erdőkön, sivatagokon, hegyeken, folyókon és népeken, egész addig, míg a Tiszához nem érkeztek, a melynek jobb- s balpartján megtelepedtek s a húnok birodalmát megalapították.

Abban az időben a dunántúli tartományt, Pannoniát, a rómaiak bírták s a longobárd Macrinus kormányozta. Macrinus, a mint hírét vevé a húnok megtelepedésének, s félvén, hogy Pannoniát is meg akarják szállani, mivel maga őket megtámadni nem merte, segítséget kért Rómából. A rómaiak pedig az alánok fejedelmét, az amelungok családjából való berni (veronai) Detrét, szö-

* Rua vagy Rova. ARANY JÁNOS Rof-nak olvassa.

vetségesöket, szólították föl, hogy legyen segítségére Macrinusnak. Detre alán, gót, herúl s más germán törzsbeli hadakkal jött Pannonia oltalmára s Potentiánánál Macrinust már összeszedett hadai élén táborozva találta. Tanácsot tarta a két vezér, bevárják-e a húnok támadását, vagy átkelve a Dunán, megelőzzék? De míg tanácskoznak: a húnok előzik meg őket. Éjjel, tömlőkön — mint szokásuk volt — átkelnek a Dunán, Sicambriánál, vagyis azon a helyen, a hol ma Buda és Pest áll, s az átkelés helyét maig Kelenföldének nevezik. Megtámadják az egyesült hadakat, kardra hányják Potentiánát s megszalasztják Detrét és Macrinust. Detre a maga hadaival Tárnok völgyébe vonúl vissza, itt új csatát ad a húnoknak s megveri őket. Keve vezérok elesik, s a hol eltemették, a helyet Keveházának nevezik; míg azt, a hol a rómaiak s szövetségeseik, Potentiána alatt a magok halottaikat nagy közös sírokba temették: Százhalomnak.

De Detre is csak úgy maradt győző, hogy jobbnak látta még tovább hátrálni s Macrinussal és hadaik maradvékával Tulna városáig vonúlt. A húnok is összeszedvén magokat, nyomukban. Detre és Macrinus, a húnok közeledtét észrevevén: Czezimornál fogadták el velök a csatát. Ez a legvérengzőbb csata volt valamennyi között; reggeltől késő éjig tartott. A rómaiak legyőzettek, Macrinus is elesett. Detrének vas nyíl fúródott a homlokába, de nem halt bele; homlokában a vassal is harczolt még, sőt a vasat homlokában Rómába is magával vitte, a miért halhatatlan hírbe jött, s őt a húnok magok is «haláltalan Detre»-nek nevezték.*

* ARANY JÁNOS ezt a mondát is feldolgozta Keveháza című kisebb époszában, mely a hún éposz közép-résznének, Csabának epizódjául volt szánva.

De a húnoknak is drága volt a győzelem; negyven-ezer maradt közülök a csatatéren, köztök Béla és Kadosa vezérek is, kiket Keveházába hoztak temetni. Így a hat vezér közül csak a Bendeguz három fia, Réva, Buda és Etele maradtak életben. Réva, a legidősb, nemsokára meghalt s Buda és Etele megosztzkodtak a meghódított s birtokba vett országon. Buda gyöngé, engedelkeny, tette késedelmes fejedelem volt; Etele pedig erős, szenvedélyes és uralomra vágyó, ki maga mellett magához hasonlót nem tűrhetett.

Egyszer álmodt látta Etele. Mintha ismét ifjú volna, még apja Bendeguz udvarában s katonáskodt játszának fiatal növendék társával, Aëtiuszal, a római patricius fiával.* A játék mihamar való lesz s római és hún közt vér foly. Ekkor egy ősz öreg, tiszta fehér fényben, égből szállva le, súlyos karddal övezi Etele derekát. Az álmodónak úgy tetszik, mintha fölértene egy perczre, hogy ágya mellett valóban ott állni lássa az öreg embert s derekán érezze, kezével tapintsa a kardot. De szemei újra álmra csukódnak s álma folytatásában a levegőbe magasra emelkedik, mintha szárny nélkül repülne (ki nem álmodta ezt már?) s kardjával jobbra-balra suhint s minden suhintásra oda lesz egy város. Ez volt az Etele

* Hogy jö a római patricius fia a Bendeguz udvarába, a Volga partjára? Mert a magyar monda szerint Bendeguz még ott élt és uralkodott s Etele is ott növekedék. Látni való, hogy a fiatal Aëtiusnak, Bendeguz udvarában túsul vagy másképp ott tartózkodása, növekedése, későbbi tudós betoldás. Regényes gondolat, Etele egyetlen ellenségét, ki őt ha épen le nem győzte is, de legalább megállította diadalutjában: fiatalkori barátjává s fegyveres társává tenni. Ily gondolat azonban már csak a történeti következtetésekkel ismerős kónikaíróktól származhatik.

álma s fölébredvén : íme teljesül. Mert pásztorfiú tehene a mezőn legeltében megvérzé lábát egy kard vasában, mely a földből látszék kinőni. Csudálatos írás volt rajta — s a mint a kardot Etelehez elvivék : ő azonnal ráismere az álmában látottra. «Ez az!» kiált föl örömmel; s a földből kinőtt kardnak nem lévén hüvelye, keres hozzá fegyveres házában és — talál. Az isten-adta kardot hüvelyébe dugja, felövezi derekára, majd kivonva, háromszor suhint vele mind a négy szélbe s fölkiált, nagy dolgok előérzetével : «Csillag esik, föld reng : eljött a csodák ideje ! Én vagyok a világ pörölye, isten ostroma ! Sarkam alá hajtom a nemzeteket s nem lesz a kerek földnek kívülem más ura.» * Azzal kiment szemlét tartani hadai fölött, melyek tudták már a karddal esett csodát s leborúlva előtte, királyként, «húnok királya»-ként üdvözlék.

Most már nem lehete többé Etele mellett más, hozzá hasonló. Pedig Réva bátyjok halála után — mint láttuk — Budával ők egyenlően osztottak meg a birodalmon s ki volt tűzve a határ, melyet egyiknek sem lehete átlépni.

De a czezimóri ütközet után a német fejedelmek is keresni kezdték a húnok s jelesen Etele barátságát és szövetségét. S midőn Etele tiszántúli szállásában táborozna, több germán fejedelem, köztök maga Detre is megjelent s meghódolt Etelenek. Sőt annyira be tudta magát hízelegni Etele bizalmába, hogy ez az ő tanácsaira hallgatott. Tanácsára indult meg nyugat felé s vitte első hadjáratát a Rajnáig s a Rajnán túl Galliába is.

* «Stella cadit, tellus tremit; en ego malleus orbis» — a krónikák szerint. ARANY JÁNOS-nál (*Buda halála* IX. énekében):

«Csillag esik, föld reng : jött éve csodáknak !
Ihol én, ihol én pörölyje világnak !»

Mikor hadjáratából visszatért, Sicambriában szállt meg, hol egészen máskép találta a dolgokat, mint elhagyta volt s mint találni remélette. Testvére Buda, míg ő nyugaton harczolt, túlment az uralkodásban közösen megállapított határon s Sicambriában erődöt építvén, azt a maga nevére Buda-szállásának nevezte el. Etele ezen méltán fölháborodva, tulajdon kezével ölte meg Budát s testét a Dunába vetette. És megparancsolta népeinek, hogy Sicambriát ezentúl Etele-városának nevezzék. De csupán a németek nevezték azt Etzelburg-nak, félve a tilalomtól, míg a húnok magok a tilalom ellenére Budának hívták s a név a magyaroknál is megmaradt, kik a várost «maig is Budának nevezik».

Buda halálával Etele elérte tulajdonképeni célját: egyedüli uralkodója maradt a húnoknak s már ekkor messzeterjedő birodalmának. Öt esztendeig Etelvárában (Sicambriában) pihent s őrszemeit innen a világ négy része felé szétosztotta. Úgy, hogy egyik ór a másiknak adván át a szót, a világnak mind a négy része megérthette: mikor ébred vagy alszik Etele; mikor száll táborba vagy mivel foglalkozik.

Etele hadjáratairól a magyar krónikák a történelmi adatokat ismétlik, vagy ezek amazokéit; nagyjában legalább összhangzanak. Etele második hadjárata a Rajna felé s Galliába; a katalaunumi csata, hol Aëtius, római hadaival áll vele szemben, s a nyugoti gótok kétséges magatartása miatt a harc, mely a középkor legnagyobb világcsatája, eldöntetlen marad; de Etele sem mehet tovább, mint célja vala, Aquitaniába; a holtak harcza, melyet a monda után a művészet is megörökített: mind ismeretesebbek, mintsem ismételnünk kellene. Hasonlót mondhatunk Etele olaszországi hadjáratáról is, melynek a monda

és történet által egyaránt elfogadott fő mozzanatai: Aquiléja ostroma s Etele találkozása Leo pápával, Róma falai alatt.

A miről azonban a magyar hún-monda egészen más történetet tud regélni, mint a germán mondák s maga a történelem, — s a mi minket, tulajdonképeni tárgyunk szempontjából is, leginkább érdekel — az Etele utolsó násza s abból eredő halála.

A történelem s mondák több nőt adnak Etelének; olyanokat is, kik nem ugyanazon mondában együtt fordulván elő, kérdés: összeegyeztethető-e, hogy ez is, az is neje lett légyen.

A magyar monda, számtalan ágyasain kívül, két feleségét ismeri: Honoriát, a Honorius görög császár leányát, kiről külföldi források — nyilvános czélzatossággal — azt regélik, hogy fattyat vetett volna s szégyenét a különben megvetett barbárral való házassággal takarta el, de kitől a magyar monda szerint Etele idősb fia Csaba származott; és a német (burgundi) Krimhildát, kinek fia Etele másod-szülötte Aladár. E szerint az Etele fiai csak Csaba és Aladár, kik, holta után, versengenek is az uralom fölött s abban a nagy csatában, melyet Krimhilda harczának nevez a mondá, döntik el a magok s a hún birodalom sorsát. S a két feleség után azt a harmadikat, kiről mindjárt szólunk, csak a magyar monda ismeri.

Mert Krimhildet a német és frank mondák is feleségül adják Etelének és pedig szintén második feleségül; elsőnek a Nibelungének Helkét nevezi; de a korábbi keletű Walter-ének s a német és frank krónikás Ospirut, a kit a történelem is elfogadni látszik, Honoriával együtt. A mi fiaikat illeti, a történelem a magyar monda Csabája és Aladárja helyett három fiát ismeri Etelének: Ellákot,

Dengezicset és Irnákot. Ezek közt is kiüt, apjuk halála után, a versengés; az egyik anya fiai, Dengezics és Irnák küzdenek a másik anya fia Ellák ellen; csatájuk (de mely természetesen nem neveztetik a Krimhilda csatájának) felbontja Etele birodalmát; mert e történelmi tény: a csak Etele hatalmas egyénisége által összetartott roppant birodalomnak az ő halálával szétesésének s felbomlásának ténye elől — sem monda sem történelem ki nem térhetett.

A mi azonban a magyar hún-mondában minden mástól eltérő, Etelének öregségében egy új utolsó és végzetes házassága, mely halálát is okozza. A magyar krónikák a leányt, ki Etelét öregségében, diadalaival s dicsőségével jól lakva, még egyszer szerelemre gyúlasztja s kit nőül is vesz: Ildikónak vagy Mikoltnak nevezik. Ez utóbbi név hún vagy magyar hangzású s külföldi krónikaírók, CASSIODORUS s utána JORNANDES is, a leányt, Etele utolsó nejét «hún leánynak» is mondják. Az Ildikó név azonban inkább germán vagy gót s hangzásánál fogva is összeköthető a Nibelungénekbeli Krimhild-, a Walterénekbeli Hildelgunda-, sőt az Eddabeli Hildr nevekkal. Ildiko már görögesen van írva s németül a Hildewige olvasásnak felel meg leginkább.

A hún-magyar hagyomány Ildikónak vagy Mikoltnak nem tulajdonít bűnrészt az Etele halálában. Szerinte Etele meglátván Mikoltot, a ki egy hún fejedelem — vagy hűbéres király — leánya volt, annyira megszerette, hogy nem lehetett el többé nélküle s öreg korá daczára, több felesége mellé, még e szűz leányt is nőül vette. De azon éjjel, melyen menyegzőjét királyi pompával ülte vele, szokottnál jóval többet ivott s mélyen elaludván, hanyatt fektében, orra vére megeredt s torkára ment és lélekzetét

elfojtotta. Kínos hörgésére Mikolt fölébredt álmából, urát rázogatni kezdte s ébresztgetni próbálta, de sikertelenül. Mikolt látván, hogy a megdermedt testből a lélek már kime-
ne s az élet melege is elfogyott: ijedtében nagy sikoltozással hívni kezdte a királyi ajtónállókat és jajgatva adta tudtokul ura halálát s borzadozva mutatta holttestét. Azok, s rettentő kiáltozásukra az egész őrség, majd az egész palota népe fölriad, tolongva siettek a gyász színhelyére, és a palotából nyilsebesen terjedt el a szomorú hír a királyi székhelyen, majd az egész hún birodalomban — és az egész nemzet, a Dunától az Uralig, kimondhatatlan bánatnak adta magát.

Az idegen krónikák azonban nem ily ártatlan színben tüntetik föl Ildikót, a hún király halálában. Némelyek, csak elterjedt gyanúképp említik, hogy «a leány, ki ez éjen Etele mellett feküdt, gyanúsítottott a király halálával» — mások egyenesen törrel öletik meg Etelét a leány kezétől; némelyek e gyilkosság okát is megnevezik, egyenesen boszúnak tulajdonítván azt, mert Etele meggyilkolta volt atyját s annak ravatalától rabolta el a leányt s erőszakkal tette nejévé. Sőt vannak, kik Etele megöletését egy udvarában lappangó s szélesen kiterjedt összeesküvésnek tulajdonítják, melynek Ildikó csak végrehajtója volt; még azt is sejtetik, hogy ez összeesküvésben Etele némely főtisztjei, sőt tán fiai is részesek lehettek, mely föltevést magok azon elővigyázati rendszabályok is megerősíteni látszanak, melyekhez a király fiai s főemberei nyultak, a nép megnyugtatóására s Etele halálának kimagyarozására és ártatlan színben feltüntetésére. A temetési gyászének, mely arra volt számítva, hogy úgy szólván hivatalos színben tüntesse föl az eseményt, szembeszökő tüntetéssel ragaszkodik ahhoz, hogy Etele halála ter-

mészetesen történt, győzelmi diadalünnepei s házassági gyönyörei közepette, és így «halála bosszút nem követel»; mintha a húnok vazalljainak egy részét biztosítani lett volna szükség, valami rejtélyes ki sem mondott vád ellenében, s mintha a politika parancsolta volna a feledés és egyetértés iránti nyilatkozatot, a birodalom föntartása érdekében, annak koporsója fölött, ki azt alapította. Etele fiai hihetőleg késleltetni akarták a fölbomlást, melynek jelei már a hódító életében mutatkozni kezdettek.

THIERRY* különös gondot fordított azon szerep fölvilágosítására, melyet Etele halálának katastrofájában ama nő játszhatott; s kérdésbe tette magának: vajjon a germán népek hagyománya adna-e valami felvilágosítást e részletes pontra nézve?

Először az Eddabeli dán királyleánynyal Hilldr-rel foglalkozik, kibe Hettel (Etel) király beleszeret s a leány is szereti, el is hagyja magát csábíttatni és elszökik Etele-vel. Apja Hágén üldözi, utoléri, megvív a leányrablóval, de aztán kibékülnek. Hilldr szerelme azonban nem soká tart s azon törekszik, hogy férje és apja közt viszályt és harczot élesztessen és minthogy varázsló is, mindkettejüket megigézi. Éjenként énekel s énekére mind a két hős elhagyja ágyát, kezökben karddal keresik egymást az éj homályában s reggelig harcolnak. E mese egy változata

* *Etele és utódai történetéről* írt műve toldalékában, mely az Etele-mondákat részletesen tárgyalja. Idézi e pontra a külföldi krónikák neveztesbjeit: Marcellinus Comes-t, Cassiodorust és Jornandest, kik a halált természetesnek tüntetik föl és csak határozatlan gyanút említenek; Johannes Malala krónikáját, ki összeesküvésről beszél; s a Saxo Poeta és Chronographus-t, kik egyenesen bosszúnak tulajdonítják a gyilkosságot.

a Hilldr név helyébe Gudrun nevet tesz. De látni való, hogy az eddai monda, bár annyiban talál az Ildiko-mondával, hogy Eteleire nézve végzetessé teszi szerelmét s házasságát, csak halvány elemeit foglalja magában a férjgyilkosnő tragikus történetének.

Sokkal közelebb jár ehhez a Walter-énekből előtünk már ismeretes Hildegunda alakja s története. Az Etele által túsúl magával vitt Walter és Hildegund megszökése irtózatos haragra lobbantja Etelét, mert az ifjuban bizott s a leányt szerette. A hév, melylyel a megszökötteket mindenütt keresi s keresteti, a düh kitörése, midőn sehol sem találja, kétségbeesése elvesztésök felett: csak szerelme féktelen szenvedélyéből magyarázható. De, fájdalom, a Fleury-sur-Loire-i barát, ki a Walter-éneket latin versekben megírta, a Walter- s Hildegund-mondából csak e szökés epizodját dolgozta ki; s azt: miként ment Etele boszúálló haragjában utánok s ragadta vissza elrabolt kincsét: hallgatással mellőzte és feledésben hagyta.

Legközelebb jár a hún-magyar mondákhoz a szintén az eddai körbe tartozó Atlamál elbeszélése, azzal a különbséggel, hogy ennek Gundrunája (ki a *Nibelung*-énekben Krimhild nevet nyer) nem mint szűz leány lesz Etele nejévé, hanem mint a Szigurd özvegye, s nem a nászéjen Etele gyilkosává, hanem csak miután két fiut, Erpe-t és Eitill-t, szült neki. A rettenetes asszony, miután Atli (Etele) a nibelung-kincsért magához csalta s megölte bátyjait Gunthert és Hagent (az Edda írása szerint Gunnar és Högni), meggyüldöli férjét s rettenetes boszút áll rajta a megöltekéért. Először is saját (s Atli) fiait, Erpét és Eitillt öli meg s szívöket, a bátyjai tiszteletére rendezett toron, apjokkal eteti meg; azután a Hagen fia Aldrián segélyével álmában öli meg Atlit magát. — Az Atlamál

mellett az Atlaquida is elbeszéli e rettenetes történetet, sőt még tovább viszi azt: Gudrun felgyújtja a királyi palotát s a lánggal megemészteti a holtakat és a hún főnemeseket is mind, apraját nagyját, férfiakat s nőket, engesztelő áldozatul testvérei lelkeért.

Látni fogjuk, hogy a *Nibelung*-ének, valamennyi forrásai közül a mondának, az Edda-kör e két költeményéből, az Atlamálból és Atlaquidából merített legtöbbet. Így az Etele s utolsó nejeről szóló monda, mely a hún hagyományból oly messze éjszakra vándorolt s ott oly tragikai fejlődést nyert, visszatért a skandináv földről déli Németországba, átvivén a Rajna és Duna partjaira, azon történeti személyekkel együtt, kiket onnan kölcsönzött volt, saját képzelményeit s mythosi keretét.

De vessünk előbb még egy pillantást az Etele-monda végkifejlésére a magyar krónikákbeli hún hagyományban.

Etele temetését népe nagy pompával tartotta. A királyi székhely előtt selyem sátrat ütöttek s a holttestet abban terítették ki pompás ravatalon. Lófuttatást és harczy játékokat tartottak a holtat rejtő sátor előtt, mint a trójaiak Hektor s a görögök Patroklos ravatalánál. Aztán halotti énekeket zengedeztek fölötte, melyben diadalmas harczait s félvilágra kiterjedő hódításait magasztalták. «Mindezek után — így végzé az ének — nem ellenség csapása alatt, *sem övéinek árulása miatt*, hanem ünnepi örömben, nemzete kebelén, fájdalom nélkül halt el. Ki mondaná hát azt halálnak, a mi senkitől sem követel megtorlást?» — Azután a temetéshez fogtak. A király testét hármas koporsóba zárták: az első arany volt, a második ezüst, a harmadik vas, annak jeléül, hogy vassal győzte le ellenségeit s udvara ezüستől és aranytól fénylett. A koporsót, a monda egyik változata szerint, sirba tették s fölé

nagy halmot hánytak, a halomba sok fegyvert, miket el-
lenségeitől vett vala el, drága kövekkel kirakott tegzeket s
becses ékszereket raktak; a sírba tétel pedig éjjel történt,
hogy ennyi kincset az emberek kíváncsisága s szomja elől
elrejtse és a sírásó szolgálkat, kik a sír helyét tudták,
legyilkolák. A monda másik változata szerint azonban a
Duna árját, nagy munkával ideiglenesen kitérítették med-
réből, annak fenekén ásott sírba bocsátották le a hármas
koporsót, aztán a Dunát ismét reá ereszték, hogy árjával
zúgjon tova egykori ura fölött s örökre rejtse el a helyet,
a hol alszik.*

Etele halála után fiai közt csakbamar megindult a
versengés, öröksége fölött s hűbéresei szították az egyenet-
lenséget a fiúk közt. Mert Etelének, különböző nejeitől s
ágyasaitól temérdek fia maradt, kik közül a hún hagyó-
mány szerint Csaba a Honoria, és Aladár a Krimhild fia
váltak ki leginkább. A törzsökös húnok az előbbivel tar-
tottak, az levén az elhunyt király idősbje; a gót, germán s
longobard népek ellenben a német asszony fiához Aladár-
hoz szítottak inkább. Először a két testvér megosztotta
maga közt az uralkodást, Csaba a keleti, Aladár a nyugoti
tartományokon emelve trónját. De a verónai Detre, a ki már
Etele és Buda közt is gyűlöletet szított vala, álnok kétszín
mesterségét a fiak között is folytatta s nem nyugodt, míg
őket össze nem vesztette s harczra nem ingerelte egymás
ellen. Az első összecsapásban Aladár volt a vesztes; de a
második ütközetben, mely Buda mellett két álló hétig tar-

* Az Atlamálban a haldokló Etele, szívében a neje vasával,
kéri ezt, ne hagyja testét tisztességes eltemetés nélkül. Gudruna
megígéri: «Hajót veszek majd, festett koporsóval, viaszba eresztet-
tem szemfedődet s abba takargatom testedet s úgy adom meg
végtisztességedet, mintha szerettük volna egymást».

tott, s melyről a krónikák azt írják, hogy Sicambriától Potentianáig vérbe fúlasztotta az egész területet, s a Duna vizét, a beleomló vérpatakoktól napokig nem ihatta sem ember sem állat: Csaba ellen fordúlt a szerencse, hadát legyőzték s a húnokból csak egyes csapatok menekülhettek meg. E nagy csatának talán maga a bőszi királyné Krimhild lehetett intézője, vészszelleme mintegy, mert ezt a krónikák a Krimhild harcának nevezik. Csaba is megfutott, népe maradványaival s mintegy tizenöt ezred magával előbb Görögországba menekült, onnan az ős hazába Szküthiába tért s ott telepedett meg. A honmaradtak mintegy három ezren, a birodalom keleti havasai közt húzták meg — s székelyeknek nevezték magokat. És valahányszor háborgattatának, a Csaba húnjainak holtjai fölkeltek sírjaikból s az ég tejútján — melyet ezért Hadak útjának neveztek, segítségére jöttek honmaradt rokonaiknak.

E ponton, a Csaba vitézeivel s a székelyekkel, köti magát össze a húnmonda a későbbi magyar mondával; de ezt most vizsgálni nem tartozik reánk.

NEGYEDIK FEJEZET.

A NIBELUNGEN-LIED.

I. A NIBELUNGENLIED KELETKEZÉSE S IRODALOMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE. A NIBELUNG-KÉRDÉS. — II. A NIBELUNG-ÉNEK ELEMZÉSE : 1. AZ EXPOSITIO. — III. FOLYTATÁS : 2. AZ ELSŐ RÉSZ KATASTROFÁJA. — IV. FOLYTATÁS : 3. A MÁSODIK RÉSZ ELSŐ FELE. — V. FOLYTATÁS : 4. A BOSSZÚ. — VI. A NIBELUNG-ÉNEK VISZONYA FORRÁSAIHOZ.

I.

A Nibelungenlied keletkezése s irodalomtörténeti jelentősége.

A Nibelung-kérdés.

A megelőző fejezetekben a középkori naiv epikákról, különösen az utóbbiban a germán epikáról s a német és a hűnmagyar Etele-mondákról elmondottak tulajdonképen csak bevezető előzményekül kívánnak tekintetni a középkor legnagyobb époszának, egyetlen igazi naiv-époszának, a *Nibelung-éneknek* itt következő tárgyalásához.

Az olvasó már az eddigiekből is sejti, mennyi s mily különböző elemek járultak hozzá e nagy éposz megterem-

téséhez. A Rajna- és Dunamenti mondák északra vándoroltak s a skandináv (északi germán) mondakörökben sajátlagos alakot öltöttek, egyfelől a Szigurd- másfelől az Atli-mondákban, melyek az eddai költeményekben bevégzett kifejezést nyertek; de onnan ismét visszavándoroltak eredeti bölcsesjökhez, hogy itt egy nagy mondakör részeivé váljanak, mely időközben új elemeket dolgozott ki, hogy a régieket azokkal kiegészítse; érintkezett a latin s a hún-mondakörökkel, hogy azokból részeket vegyen föl magába, s ennyi különböző források összefolyásából végső alakulásban teremtődött meg az a nagy folyam, mely a Dunával és Rajnával, közép Európa e királyi folyóival versenyez hatalmas áradásban; az a nagy műalkotás, mely — mint a középkor másik nagy műve a kölni Dom — századokon át készül, míg nagyszerű szerkezetét megnyeri, hogy minden időkre fenmaradjon s imponáljon a késő századoknak.

Ha ezek szerint a nagy német éposz mondai anyagának keletkezéséről, viszontagságairól s fejlődéséről meglehetősen világos képet alkothatunk magunknak, annál kevesebbé állapíthatjuk meg nézeteinket az iránt, mikép nyert írott alakot maga e nagy éposz, a *Nibelungenlied*, a német irodalom e méltó büszkesége. Még a homéri költemények szerkesztése s írásba tétele fölött sem borong nagyobb homály ennél.

Úgy látszik nem is német nyelven szerkesztetett először.

Pilgrim — a X. század utolsó negyedében — passai püspök, ki a kétes történelmi hitelességű lorch-i érsekséget visszaállítani, s magát e jogcímen a salzburgi érsek fenhatósága alól kivonva, metropolitai méltósággal kívánta fölruháztatni (s e végből hamis okleveleket koholtatott és

az épen keresztyénné teendő Magyarország fölött egyházi fenhatóságot követelt magának), az új Hunnia iránti érdeklődésének az által is tanújelét adá, hogy összegyűjtette s latin nyelven leíratta a német mondákat, melyek a burgundok és húnok történeteit elbeszélik. Azokat aztán később németre fordították, jobban mondva átdolgozták s költőileg újra alakították, s így keletkezett a *Nibelungenlied*.

Egy másik versio nem a *Nibelungének*, hanem annak csak egy utóhangja, vagy részének más feldolgozása, történetét adja elő. E versio szerint Bajorországban, a Duna és Inn között van Passau, régi erősség, abban székel a gazdag Pilgrim püspök, kinek híre nagy messze kiterjed. Meghallván, hogy kis-húga Krimhild, a burgundi királyfiak (Gunther és öcsesei) testvére kelet felé utazik, mert Eteléhez (Etsel) megyen férjhez, a püspök egész hadastól eleibe lovagol és élelemről, szállásról gondoskodván, a Rüdiger (örgróf) bánságán keresztül, mely az Enns mellett van s Etele birodalmához tartozik, a keleti tartomány (Osterland) határaig kíséri el. Mauternben (Mutaren) elbúcsuzik kis-húgától, arra kérven, hogy térítse vissza a keresztyénségbe leendő férjét Etelét, — a ki már előbb öt évig keresztyén volt, de ismét pogánynya lett, s a kinek udvarán mindenféle hitű ember nyugodtan és békében él együtt. Krimhild Mauternből Zeisenmaurba, Tulnába, Bécsbe jut, hol Etelével egybe kél, Misenburgban (Mozsony*) hajóra szállnak s úgy érnek Etelvárra, a hún király székhelyére, a hol együtt uralkodnak. Hét év múlva Krimhild fiút szülván, megemlékezik nagybátyja kéréséről s kis fiát megkeresztelteti. Azután újra hat év elteltével,

* Fordításomban: *A Nibelungok*, 1869, a 256. lapon nyomtatási hibából, Pozsony.

Krimhild unszolására Etele két hegedőst küld Wormsba a Rajnához, a burgundi királyfiakat és társaikat nagy lakomára híni meg Húnországba. Krimhild első férje, Szigfrid, megöletése miatt, bosszút szeretne állani rokonain. A meghívottak, véelve, hogy a régi sérelem el van már feledve, eljönnek; Krimhild összeveszíti őket a húnokkal s a nagy vérontásban a burgundiak mind elvesznek. De maga Krimhild sem menekül meg. Etele most egy hegedőst küld Wormsba a szomorú hírrel. Menőben az Passauban száll meg a püspöknél s elbeszéli a mi történt; Pilgrim pedig, íródeákja Konrád mester által, felírta az egészet. Latinul íratta meg ezt is; de azután németre fordíttatott s *Klage* czím alatt a *Nibelungéneknek* mintegy utóhangjául szolgál.*

* Ime a *Klage* végsorai:

A passai püspök Pilgerin,
 Őcséihez való jó szíve szerin',
 Leíratá e gyász mesét,
 Hogy tudja minden, hogy' esék;
 Latin betűkkel még pedig:
 Ezt mindenek elhihetik,
 A mint kezdődék s eredett
 Mindvégig a történetet,
 A hősök gyásztörténetét,
 Hogy mind rakásra öleték:
 Azt sorba úgy leírta mind,
 Maga s világ tudásakint
 Konrád mester, íródiák.
Azóta aztán átírák
 S megvan németül is a dal.
 Olvassa agg és fiatal,
 S jól ismerik mind a regét!
 Mely majd vidám, majd bús setét.
 De minek mondjam? Itt van az:
 A dalnak neve: *A Panas*sz.

Mindenek előtt feltűnő az anachronismus, melylyel a X. század végén élő, a Nibelung- és Etele-mondákat összeszedető s írásba tétető passauai püspök Pilgerim magát az V. századbeli Etele és Krimhild kortársává s emennek nagybátyjává teszi s a X. századi magyarok keresztyénekké tételére irányzott törekvéseit egy képzeleti Pilgrim püspöknek az V. századi Etele és húnjai keresztyénekké tételére irányzott törekvéseivel azonosítja.

Feltűnő másodszor, hogy Pilgrim püspök — az igazi, a ki 971—991 közt ült a passauai püspök-széken, összegyűjteti a régi germán és hún mondákat s azokat latinúl írásba téteti, írata forrásúl szolgálандó a *Nibelungenlied*nek; és Pilgrim püspök, a képzeleti, ki az V. században élt volna s a burgundi királytestvéreknek s Krimhildnek nagybátyjok lett volna, egy gyász hír vivő hegedőssel közvetlenül elbeszéli magának az Etelváron történeteket, azokat is (szintén latinúl) felírhatja s ez írata a *Klagenak* szolgál forrásúl.

A *Klage* tehát és a *Nibelungenlied* nem csak ma is fönn levő, egymástól különböző (bár részben ugyanazon tárgyú) költemények, hanem latin eredetijök (vagy forrásuk) is, egészen különböző.

A *Klage*val részletesebben nem foglalkozunk. Mint föntebb közölt végsoraiból látható, rövid sorokban írt —, s mint címe is mutatja, nem szorosán epikus költemény. Tárgya az etelvári katasztrófa elbeszélése, a burgundi hősök elpusztulása s elsíratása. Az előzményekre, jelesen azon mondakörökre, melyekből a nagy Nibelung-éposz megalkottatott, nem terjed ki.

Ellenben a *Nibelungenlied*nek csak második része — s tulajdonképen e résznek is csak második fele — foglalkozik a *Klage* tárgyát képező nagy katasztrófával. Első ré-

sze az eddai Szigurd mondakörből átvett (de tetemesen átalakított) Sziegfried-mondával foglalkozik, melynek szín-helye a rajna-menti Worms s hőse a Krimhild első férje, kinek neje rokonai által áruló s orgyilkos módon történt megöletése képezi a katastrófát. Ez önálló monda, melylyel Etelének tulajdonkép semmi köze. De a meggyilkolt hős neje Eteléhez megy második házasságban, azzal a titkos — később rettenetesen végrehajtott — szándékkal, hogy rokonain, férje gyilkosain, bosszút áll Etele segélyével. A két külön mondakört e szerint Krimhild köti össze. A két mondakör ez összekötése azonban nem a *Nibelungének* szerzőjétől vagy szerkesztőjétől származik, hanem már az eddai költemények, jelesen az Atlamál és Atlaquida szerzőitől, kik ugyan Krimhildet még Gudrunnak, Etelét Atlinak, Gunthert Gunnarnak s Hágent Högninek nevezik, de nagyjában ugyanazokat a viszonyokat állítják föl a szereplők közt s ugyanazon katastrófára vezetik a cselekvényt, melyekkel a *Nibelunglied*ben találkozunk.

Így a *Nibelungenlied* anyagának — a mondai tartalomnak — keletkezését s lassú alakulása kezdeteit a VI. és következő századokra vihetjük vissza; költői megalakításának, vagy szerkesztésének kezdetét s első szerkezetét azonban nem tehetjük előbbre a X. század végénél, vagyis Pilgrim passauai püspök koránál, ki «a burgundi, germán és hún mondákat» — a magyarok megtérítésére való tekintetből is, meg más okokból s érdeklődésből is — «összszeszedette s latin nyelvben írásba foglaltatta».

Mikor s ki vagy kik által nyerte meg a *Nibelungének* utolsó (ma is fönlevő) szerkezetét: oly kérdés, mely fölött még «grammatici certant et adhuc sub iudice lis est».

A kérdés boga a *Nibelungének*nek a középkorból fönmaradt kézíratain (codexein) sarkallik. E kézírati codexek

igen számosak, s a XIII. századtól a XV.-dikig terjed keletkezésök ideje. Részint teljes kéziratok, részint töredékesek, összesen megközelítik a harminczat; de három fő codex körül csoportosíthatók, melyeknek másolatai s variánsai gyanánt tekinthetők a többiek.

LACHMANN KÁROLY, kitünő német philológ s irodalomtörténet-búvár volt főkép, ki a jelen század első negyedében, mint egy elásott kincset, napvilágra emelte a *Nibelungéneket*,* s 1816-ban kiadott művében «Ueber die

* «A *Nibelungének* — írja dr. HEINRICH GUSZTÁV a Nib. Jubileuma című értekezésében, az *Egyet. Philol. Közl.* 1882. VI. (júniusi) füzetében — a német középkor egyik legnépszerűbb és legelterjedtebb műve volt. — Ezt a kortársak számtalan idézeteiből s a reánk maradt kéziratok nagy számából következtethetjük. Egészen a XV. század második feléig ismételve másolták a nagy művet; az utolsó kézirat, mely reánk maradt, I. Miksa császár rendeletéből készült. Sőt Miksa, «az utolsó lovag», ki a középkor emlékei iránt élénk rokonszenvvel viseltetett, a költeményt nyomtatásban is ki akarta adni, de ezen szándéka, ismeretlen okokból megghiúsult. A könyvnyomtatók, úgy látszik nem bíztak a nagy munka értékében, mert nem vállalkoztak kiadására.» — «A XVI. században már csak egyes tudós történetbúvárok tudnak a *Nibelungénekről*, melyet történeti forrásnak tekintenek s főleg Attilára s a húnokra nézve kutatnak és fölhasználnak.» — «A XVII. században senki sem ismeri a *Nibelungéneket*. OPITZ MÁRTON, a század legtekintélyesebb költője és SCHOTTEL GYÖRGY (1612—1676), korának legkitünőbb német grammatikusa, tudnak ugyan létezéséről, de csak régibb írók megjegyzései s idézetei alapján. — Végre a XVIII. század közepe táján ismét van szó a nagy époszról. BODMER J. J. (1698—1783), az ismeretes schweizi író, ki a régi német nyelv és irodalom iránt érdeklődött, megtudta, hogy Hohenems várában a *Nibelungéneknek* egy kézírata van (a szövegben említett Hohenems-Lassberg-féle C. kézirat), melyet 1756. évben kölcsön kért s tanulmány tárgyává tett. Ő azonban sem a költemény nyelvét nem értette kellően, sem költői becsét nem

ursprüngliche Gestalt des Gedichtes von der *Nibelungen Noth*» tudományos vizsgálat alá vette a kérdést.

WOLF ismeretes elmélete a homéri költemények eredetéről, mely Homér egysége ellenében a több rhapsód által szerzett s azok töredékeiből később csaknem mechanikailag összeállított költemények tanát állította föl, legnagyobb virágzatában volt még. S LACHMANN, ez elmélet tetszősége által csábítva, azt a *Nibelungénekre* is átvitte, kimondva s a kéziratok — bár nem kevésbé önkényes — bírálatából megállapítani törekedve azon nézetet, hogy a *Nibelungének* nem egyéb mint egyes, s most is megkülönböztethető románczszerű költemények összefűzött láncolata.

LACHMANN ez elmélete, mely a legújabb időig általános érvényben volt, a legszorosabban összefügg magoknak a codexeknek bírálatával, s azért szükséges egy tekintetet vetnünk e codexekre magokra.

Ama három fő codex, melyek körül a többiek mind csoportosúlnak, a LACHMANN által saját elmélete érdekében megállapított, de általánosan elfogadott s még a

fogta föl s az egész művet nem találta kiadásra méltónak; és mivel a kézirat közepéből különben is hiányzott néhány levél, csak a költemény második felét adta ki teljesen, első feléből csak töredékeket közölt.» Húsz évvel később MYLLER Kr. H. berlini gymn. tanár vállalkozott az egésznek kiadására és pedig a hoheneims-müncheni (A) codex szerint. Az 1782-ben megjelent munka oly kevés hatást tett, hogy pl. GOETHE bele sem nézett azon példányba, melyet MYLLER neki megküldött; HERDER nem képes ily hosszú epikus költeményt végig olvasni; ADELUNG üresnek, hosszadalmasnak, silánynak, költőietlennek találja az összes középkori költeményeket.» — Ezért mondjuk, hogy LACHMANN mint elásott kincset emelte napvilágra a *Nibelungéneket*.

LACHMANN elmélet megingatása után is szokásból föntartott sorozatban, a következők:

Első, melyet LACHMANN *A* betűvel jelöl, s melyre ő minden kiadását alapította, a müncheni könyvtárban levő, eredetileg azonban hohenemsi kézirat, mely a XIII. századból, bár valószínűleg annak csak végéről, származik. E kézirat, melyről LACHMANN maga elismeri, hogy két, nem igen gondos kéz által, s nem is szépen, nem is hibátlanul van írva, a legrövidebb a három fő kézirat között, melyek — ha ez csakugyan a legrégebbs a többinek alapja volna, mint LACHMANN állítja — ebből kibővítve s toldva volnának.

A második a legelterjedtebb, azaz legtöbb közel egykorú másolatban fönlevő codex az, melyet LACHMANN *B* betűvel jelölt, mely sz.-galleni kéziratnak neveztetik, s melyre már LACHMANN előtt, VON DER HAGEN alapította a maga kiadásait, melyek azonban a LACHMANNÉIVAL teljességgel nem versenyezhetnek. E codexet elterjedtségeért, mely a középkorban legáltalánosb érvénye mellett látszik tanúskodni, a *Nibelungének* «Vulgátá»-jának is nevezik.

Végre a harmadik s LACHMANN által azért *C*-nek nevezett, legterjedelmesebb, a más kettővel szemben számos saját strófát tartalmazó, leggondosabb s legszebb kézirat az, mely eredetileg szintén hohenemsi volt, később különböző kezeken át Laszberg báró birtokába került, s jelenleg a donau-eschingeni (bádeni nagyhercegi) könyvtár fő dísze; közönségesen azonban most is hohenems-laszbergi kéziratnak neveztetik. Újabb kutatások, a kézirat jellemének meghatározásával, azt mutatják, hogy a három kéziratnak, LACHMANNnal ellenkezőleg, épen ez a legrégebbs, s a XIII. századnak elejéről, ha nem a XII. végéről származik.

Megjegyezzük, hogy az előbb említett két kézirat, végstrófájában, a költeményt így nevezi: «der Nibelunge Noth», a Laszberg-féle pedig «der Nibelunge Lied». LACHMANN, saját elmélete s az alapúl vett A kézirat szerint végig megmaradt a *Noth* elnevezésnél, míg a (német) fordítók, ha LACHMANNT használták is, többnyire a *Lied* elnevezést használták a költemény címében.

LACHMANN elméletének a *Nibelungének* több szerzőjéről, világosan kedvez azon fölvétel, hogy a müncheni (A) codex a legrégibb s a tulajdonképi eredeti. E kézirat sokkal töredékesebb s hézagosabb a többinél; könnyebb volt részekre osztani a nélkül, hogy a műtétel nagyon erőszakosnak tűnjék föl. Mihelyt fölteszszük, hogy a költemény nem egy szerző műve, hanem többek énekeiből van összetoldva, melyek ugyanazon egy mondakör több tagjait tárgyalják, maga a codex rövidege is igen előnyösen bizonyít a régiség mellett. Közvetlenül a nép és rhapsódjai ajkáról rövidebben jönnek le az énekek, s természetes, hogy az, ki azokat egybe fűzi később, új strófákkal pótolja ki a hézagokat.

Úgy de épen e föltétel az, a mi a fönlevő kéziratokra nézve legalább, teljességgel nincs kellőleg megállapítva. E codexek egyike sem közvetlenül a nép ajkáról vett ének vagy énekek első leírata, hanem minden esetre másod kézből van véve. A leírásnál pedig épen az ellenkező föltevés a természetesebb, t. i. az, hogy minél többször másolják, annál rövidebbé lesz mindig, részint a leírók gondatlansága miatt, kik könnyebben hagynak ki egyes strófákat mintsem újakat költenének, részint szándékosan mellőztetvén a kevésbbé érdekes s megkapó részletek.

Általában LACHMANN csak fölállította elméletét, a nélkül, hogy főleg a kéziratok korára s idősbségi soroza-

tára nézve valamit bizonyított volna. Azon petitio principii-be esett, hogy a több szerzőség elméletét előre fölállította, s ebből következtetett az *A* codex legrégibb voltára, mint a mely e föltevésnek leginkább megfelel. Elméletét ő maga s utána mindenki, — ismételjük a WOLF-féle homéri elmélet teljes virágzatában volt, — valami oly természetesnek s önként értetőnek találta, a mit bizonyítani sem szükséges, megtámadni pedig a legnagyobb képtelenség volna.

1826-ban megjelent a LACHMANN-féle szöveg az *A* kézirat alapján, s oly általános érvényre jutott, hogy annak egyedüli jogosultságát senki sem vonta kétségbe. S bár a későbbi kiadásokban (második kiadás 1841., harmadik kiadás 1851., negyedik lenyomat LACHMANN halála után, 1859.) ő maga is felhasználta a szerinte későbbi kéziratok külön strófáit, a nélkül hogy hitelességöket elismerné, s éppen azért nyomdailag megkülönböztetve az általa hitelesnek tartott szövegtől, — elmélete mind a mellett senki által meg nem támadott érvényben állott egészen 1854-ig, midőn azt HOLTZMANN egyszerre halomra döntötte.

HOLTZMANN könyvével: «Untersuchungen über das Nibelungenlied» kezdődik tulajdonképen a *Nibelungkérdés*, mert eddig nem kérdeztek, nem vizsgáltak, — csak hittek s esküdtek a mester szavára. A könyv három főrésztre oszlik. Az *első*, mely minket itt leginkább érdekel, a kéziratok kérdését vizsgálja s beható bírálat alá veszi a LACHMANN által megállapított sorozatot és vele tökéletesen ellenkező eredményre jut, arra tudniillik, hogy a kéziratok, régiség tekintetében éppen fordított sorban állanak; legrégibb a *C*, annak rövidített másolata a *B*, s ennek ismét megkuratása az *A*, mely különben is legtökélytelenebb a három

között. Részletekbe kellene követnünk HOLTZMANN-t az összehasonlításoknál, hogy előttünk is világossá váljék, miszerint a *B* codex a *C*-t, az *A* codex pedig a *B*-t szándékosan rövidíti s czélzatosan változtatja.

HOLTZMANN sem állítja azonban, hogy a *C* codex is az eredeti kéziratot tartalmazza. Az is csak másolat, csak-hogy a legrégebb, s az eredeti forráshoz a legközelebb álló.

Engem HOLTZMANN elméletének helyességéről, miről közvetlenül a codexek összehasonlításából úgy sincs alkalmam ítélni, a költemény maga s annak tanulmányozása győzött meg. Soha sem tudnám elhinni, hogy akár az *Iliász*, akár a *Shahnáme*, akár a *Nibelungének* több szerző műve volna azon értelemben, mint WOLF az elsőre, LACHMANN az utolsóra nézve ezt állítja, hogy t. i. a bár népszájon mesealakban létező mondakör több darabját, különböző költők s tán hosszabb időközökben, egymástól függetlenül, egymásról tán nem is tudva, dolgozták volna föl, s az utánok jött gyűjtőnek csak az összeszedés, kellő rendbe sorozás s legfőlebb az egybekötő lánczszemek hozzatoldása maradt volna fönnt teendőül, minden lényegbe vágó alakítás nélkül. A perzsa királyok könyvéről tudjuk, hogy ha a mondakör a hagyományban megvolt s egyes részek valószínűleg többé kevesbbé ki is voltak dolgozva, a tulajdonképi alakító költő érdeme osztatlanul a FIRDÚZÍÉ. Az ő csodagazdagságú szelleme átalakította s úgy szólván másodszor megteremtette az egész költeményt. Pedig, ha a szóban forgó költemény valamelyikénél, úgy épen ennél volna némi valószínűséggel föllállítható a több költő elmélete, akár a műnek egy ember erejét felülmuló óriási terjedelme, a leggazdagabb képzelődő erőt is kimerítő tartalmi és alaki gazdagsága, akár a lazább s kevesbbé egységes szerkezet tekintetéből. De hogy az *Iliászt*, s bát-

ran mondhatom még inkább a *Nibelungéneket*, csak nagyjában is, több költő írhatta volna meg s nem egy költői agy alkotása volna, azt senki sem volna képes elhitélni velem. Nem azért, mert a költemény különböző részei gyakran utalnak és hivatkoznak egymásra; ezt bármely gyűjtő kéz is pótolhatta volna; hanem azért, mert az egész mű oly egységes, oly szilárd szerkezetű, részei közt oly organikus összefüggés van, minő csak akkor lehet, ha alapeszméjétől kezdve kiviteléig egy teremtmény és alakító agyban fogamzott és született. Ez nem zárja ki: hogy a monda, néphagyományban, mesealakban készen volt; sőt azt sem, hogy egyes részekre költői előmunkálatok is létezhettek, melyeket egészen saját terve szerint fölhasznált vagy elvetett a szabadon alakító költő; sőt végre azt sem, mi úgy is önként érthető, hogy magában a nép által alkotott s fentartott mondában is már van bizonyos, inkább vagy kevesebbé tökélyes és költőinek mondható *alakítás*; csak azt vitatom, hogy az, a kinek kezéből először jött ki a *Nibelungének* úgy a mint van, nem előbbi költők románczainak gyűjtője, hanem maga önállóan teremtmény s alkotó költő volt.

Visszatérek az irodalomtörténethez.

Midőn HOLTZMANN könyve megjelent, LACHMANN már nem élt. De tanítványai közül akadtak elméletének pártolói, kik nézeteit tovább is fentartották s erősen vitatták, valamint HOLTZMANN s követői sem maradtak adósok. A legnevezetesebb mozzanatok egyike, a mire LACHMANN ellenében mulhatlan szükség is volt, a *Nibelungéneknek* egy új, szigorúan kritikai kiadása a LASZBERG-féle *C* kézirat alapján; mit maga HOLTZMANN teljesített 1857-ben. Az irodalmi vita, mely e kérdésben kifejlődött, s melyet a vitaíratok egyike, szintén magától HOLTZMANN-tól «A Ni-

belungkins fölötti tusá»-nak találóan nevez, ezentúl azon kérdés körül forgott, mely egy másik vitáiratnak czímül is szolgál: «Nibelungének-e, vagy Nibelungének?» (FISCHER Henriktől). S mondhatjuk, hogy a vita ma sincs teljesen eldöntve még, mert egyik fél sem adta meg magát, de több érv s úgy látszik a közvélemény is, szól az egy költő elmélete mellett.

S ki e költő? ki a németek nagy nemzeti époszáinak s általában a középkor legremekebb naiv époszáinak költője?

Míg LACHMANN elmélete állt, a szerzőség kérdése részint megoldhatlan, részint érdektelen volt, s azért jóformán szóra sem került. Megoldhatlan, mert ha LACHMANN szerint húsz külön s meg is különböztethető románcz sorozata a *Noth*, húsz költőt hol keressünk, mikor egy után is alig vezetnek elmosódott nyomok? S érdektelen, mert csak arról lehetvén szó, ki volt a gyűjtő ki a húsz románczot összeszedte s egy kissé nyélbe ütötte: e jó íródiák kiléte bizony nem nagyon érdekli az utókort. Mióta azonban az egy költő elmélete felül került, a kérdés rendkívül érdekes lett. Ki ne óhajtaná névén nevezni tudni a világ legnagyobb költői egyikét? Az érdek természetesen százszoros a németekre nézve, kik sajátjokat és pedig legnagyobb nemzeti költeményök költőjét keresik. S természetes, hogy már HOLTZMANN sem utasíthatta el magától e kérdést. Meg is kísérle megoldását, de meg kell vallani, hogy megoldása azoknál sem nyert kedvességet, kik különben elméletét elfogadták. De véleménye nevezetes azért, mert később kiindulási pontul szolgált némileg, egy újabb s több tetszéssel fogadott kísérlethez.

Ő ugyanis Konrád íródiákban, a *Klage* latin szerzőjében, vélte a *Nibelungének* szerzőjét föltalálni. Hozzáve-

tése azonban elhangzott, s a *Nibelungének* valódi költőjéről ismét nem volt szó egy jó darabig. 1862-ben azonban új lendületet adott az ügynek Pfeiffer Ferencz, a *Germánia* irodalomtörténeti folyóirat kiadója, kinek folyóirata a Nibelungkérdéssel már azelőtt is ismételve foglalkozott volt, ily című értekezésével: «Der Dichter des Nibelungenliedes. Ein Vortrag, gehalten in der feyerlichen Sitzung der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, am 30. Mai 1862.» E kis röpirat eredményénél, mely lényegileg még vita alatt áll s a kérdést végleg eldöntőnek nem mondható, érdekesebb az út és mód, melyet Pfeiffer a kérdés vizsgálatára s tisztába hozatalára használ. Ő, a *Nibelungének* költőjének keresésére indulván, a költemény metrikai formájából indul ki, s először is e kérdést veti föl: Vajjon a nibelungstrófa, ismeretes szerkezetében, közvetlenül a nép teremtő költői szelleméből eredett, ősi, eredeti s bizonyos korszakban általánosan használt versmértéke s alakja-e a népeposznak, vagy az előhaladott műízlés s valamely egyes költő teremtménye-e? S ha e kérdés az utóbbira dőlne el igenlőleg: ki a nibelungstrófa teremtője?

Előttünk, az idegen s azért elfogulatlan előtt, a nibelungstrófa, a német népzene és táncz ismeretes lejtésével s hangméretével annyira rokonosnak tűnik föl, hogy első tekintetre hajlandók volnánk a priori a kérdés első felére felelni igenlőleg. Ez azonban nem sokat bizonyít. Legfőlebb annyit, hogy a strófa első szerzője eltalálta népe költői s zenei szellemét s oly strófát tudott alkotni, mely utána nem csak a költészetben emelkedett általános érvényre, hanem a zenében is alaphangul szolgált. A német irodalomtörténet pedig azt tanúsítja, hogy a mérték és a strófaszerkezet, mely első sorban mindig a lyra kizá-

rólagos sajátja, utóbb azonban az éposznak is formául szolgál, *kivétel nélkül mindig egyes költő föltalálása s alkotása volt a középkor költészetében.* Az első német népeposzok mindenikének saját különböző formája van, az alliterált Hildebrand-énektől lefelé; s maga e tény valószínűtlenné teszi a hűsz költő elméletét. S csak a *Nibelungének* teljes megalkotása után fogadtatik el annak strófája általánosan, s lesz (habár nem is mindig eredeti tisztaságában) egy egész sor epikai költemény közös formájává.

A nibelungstrófa tehát aligha volt eredetileg nemzeti köztulajdon, hanem egy költő sajátja. A föladat tehát keresni azon költőt, kinek műveiben e versalak először jelenik meg határozottan, s kinek annál fogva azt sajátjának mondhatnók. És íme, a német irodalomtörténet ismer ily költőt egyet a XII. századból. S ez egy költő, történetesen szintén egy Konrád, de nem a passauai püspök íródiákja, hanem egy előkelő felső-ausztriai lovag, a *Kürenbergiek* nemzetségéből, kinek egy csomó lyrai darabja maradt fönön ugyanazon versalakban, melyet maga dalai egyikében *saját formájának* nevez, szólván egy lovagról, a ki «in Kurenberges Weise» énekel.*

E lyrai költemények, melyekről már kétségtelen, hogy Kurenbergi Konrádái, előbbi keltűek, mint a *Nibelungéneknek* fönön levő legrégibb kézírata is. A Kurenbergi ugyanis a XII. század közepe táján élt és írt, a legrégibb Nibelung-kézíratot pedig a XIII. század elejénél, vagy legfőlebb a XII. legvégénél korábbra tenni nem lehet. Így a *Kurenbergi-* és a *Nibelungének* közt 60—80 évi időköz esik;

* A Kurenbergi lyrai költeményeiből némely mutatványokat (I—V) adtam kisebb *Műfordításaim* (1870) harmadik kötetében.

s ez megdöntené a Pfeiffer föltevését, ha a jelenleg fönlevő kéziratok közül bármelyiket is az eredetinek lehetne tartani. E nehézség azonban nem létezik; mert hogy a *Nibelung-codex*ek mindenike csak másolat másod harmad kézről, azt senki sem vonja kétségbe.

Mindezeknél fogva, bár teljesen bebizonyítottanak nem vehetjük, addig míg biztosabb adatokat nem állítanak ellenébe, legalább hihető és valószínű gyanánt elfogadhatjuk Pfeiffer hozzávetését, s egyelőre a *Nibelungének* költőjének Kürenbergi Konrádot tarthatjuk.

A *Nibelungének* előállása s fejlődése tehát e fölvétel szerint így állana. Az ősmonda, mesealakban, a hagyomány által nemzedékről nemzedékre adva, idomítva megvolt, valószínűleg (s erre még visszatérek) a németiség pogány korában. A X. században Pilgrim passauai püspök följegyeztette a mondát diákul s hihetőleg csak prózában, a maga íródiákja Konrád által, ki püspökét beleszötte a mondába. Konrád mester latin följegyzéséből német fordítások, átdolgozások készültek, s valószínűleg ezek egyike a *Klage*, páros rímes soraival, strófátlanul, az epikai alkotás minden ereje nélkül. Lehet, hogy egyes részletek epikaibb földolgozásokat is nyertek. Jött a XII. század közepén egy valóban adományozott kitünő költő, kinek lyrai darabjaiban már meg van alkotva a nibelungstrófa: Kürenbergi Konrád; előtte feküdtek az előmunkálatok, melyekből ő szolgailag bizonyosan semmit sem vett át, hanem az egész mondát, mely művészi alakítás tekintetében, úgy a mint a hagyományban élt, kétségkívül még nem kevés kívánni valót hagyott fön, saját lelke kohában még egyszer megolvasztva, egészen újjá alakította, s ez a dicső *Nibelungének*, melyet azonban ma nem az eredetiben, nem is egykorú másolatban, hanem legalább is

50—60 évvel később s így valószínűleg némileg megrontva, vagy legalább eredeti becséből alászállítva bírnak a hohenems-laszbergi, s utána a többi codexekben.

Mit tett a Kürenbergi a magából a mondához, mit változtatott rajta? ki tudná egész bizonyossággal megmondani? De e kérdésekre egyelőre még hozzátétőleges feleletet sem kísérlehetünk adni, míg magát a költeményt úgy a mint végszerkezetében áll, nem vesszük szemügyre.

S ez a *Nibelungének* elemzésére vezet át; e munka végeztével fogjuk a meglevőt, forrásaival s eredeti elemeivel és alkotó részeivel egybevetetni.

II.

A Nibelungének elemzése. 1. Az expositio.

Világ-híres csodákat beszélnek ős-regék :

Dics-teljes daliákat, harcok történetét,

Zaját víg ünnepeknek, siralmas bánatot,

Bosszút, mely földet renget : most ily csodákat halljatok !

Ennyi az egész bevezetés, minden szokott mûzsai fölhívás nélkül. Az irodalmunkba is ájtott nibelung-strófa szerkezetét e négy sorban látja az olvasó ; a sorközi rímek : *csodákat, daliákat, — ünnepeknek, renget* — azonban csak fölötte ritkán fordulnak elő s inkább csak kiváló helyeken, annál gyakoribb az utolsó sor szabálytalan szerkezete, miszerint annak második fele egy, néha másfél lábbal van megtoldva, mi azonban olvasáskor (megszokva) akadályúl épen nem szolgál s csak olyformahatást tesz : mint a rendes folyamú jambusban a súlyos

spondeus, vagy egy-egy nekiszaladó anapestus bevégyülése.

A rövid kezdet után, a költő siet azonnal bemutatni legfőbb személyét, kinek sorsa egész költeményén átvonul s ki abban, mint kell, a legfontosabb cselekvő, — s egyzersmind a legvégzetesebb személy is.

Burgondban régidőben egy szép leányka nőtt,
A kinél bájosabbat még nem nevelt a föld.
A szépek szépe : Krimhild nevéen nevezteték,
Kiért sok hősnek kelle letenni életét. . .

E jóslatszerű előkészítése a végzetes katasztrófnak, így s más alakban, számtalanszor jő elé a költemény első felében, s mutatja, hogy ha eredetileg egymástól merőben különböző részek valának is a «Szigfrid halála» s az Etele mondához tartozó «bosszú»: de a gyűjtő, ki ezeket összeköté, kezdettől fogva a cselekvény egységének teljes öntudatával járt el alkotásában, s az esemény gépezetének minden, legkisebb kereke is pontosan összevágott tervében.

Krimhildet három vitézlő királyi testvére tartja, ápolja: Gunther (a valódi király) s két öccse Gernot és az ifjú Geiselher, az ének egyik rokonszenves alakja, kit a gyászos katasztrófban, Krimhilddel együtt mi is legjobban sajnálunk. A négy testvér özvegy édes anyja a vén Ute királyné is él még s mind együtt Wormsban lakoznak a Rajna mellett. Udvaruk sok fényes és híres dalia fészke, mert

Bátor s vitéz, mint mondám, volt a három király!
Nem is volt a világon ő daliáinál
Vitézebb és erősebb lovagkőr soha tán:
Mind vakmerő s hatalmas és ijedetlen a csatán.

S itt, még csak futólag és névszerint bemutatva a burgundi vitézek virága, a tronjei Hágen s testvére a gyors Dankwart, a metzi Ortewein, a hegedős Volker s még néhányan.

E rövid bemutatások után egyszerre a történet folyamába ragadtatunk. Krimhild álmod láta.

Krimhilda szűz szívének ily álom tüne fel:
 Hogy ő soká, hű gonddal egy vad solymot nevel,
 S azt két sas elragadta. . . . Mint e gyász képzeté:
 Nagyobb keserv a földön ennél nem érhető.

S hogy anyja — Úte asszony — előtt panaszkodott,
 Az így adott felőle hű magyarázatot:
 — «A sólyom, kit növelsz majd, az egy nemes vitéz;
 Az isten óvja őt meg, *különben odavész!*»

De ez álommagyarázat nem búsítja Krimhildet; ártatlanságában elhatározza, hogy sohasem fog szeretni s férfira gondolni.

Azonközben Niederlandban egy ifjú hős királyfi növelkedék, az erős Szigfrid, kit szülei Zsigmond király és Szigelinde minden erényben és vitézségben neveltek, s ki már kisdéd és növendék korában kitűnt hős szelleme s csodás ereje által. Hogy ifjukort ért, atyja őt nagy ünnepélyek közt ütötte lovaggá; hölgyek s daliák roppant tolongása volt az udvarnál; nagymisét énekeltek s ékes lovagjátékok tartattak.

Hogy visszadöngé attól palota és terem;
 S a büszkeszívű dalják sürögtek szertelen.

Szigfrid azonban hírét hallja a bájos burgundi szűznek s vágyra gyúl iránta. Elhatározza érette menni. Atyja

egész sereg kíséretet akar adni mellé, ő azonban jobban szereti csak tizenketted magával menni, kiválasztott kedves vitézeivel. Zsigmond király aggódik, a bösz Hágen miatt, kinek gonosz hírét hallotta, hogy az el fogja rontani fia örömét; de az ifju bízik erejében, hogy, ha önként nem adják, erejével is kivívja választottját. Az indulás közel. Szép, mint készítik ki ruhával, s minden szükségessel a tizenkét lovagot, mint varr reá az egész udvari nősereg éjjel nappal, hogy gazdagon el legyen látva, — mire utóbb is látunk még több példát: ez az udvartartás kezdetleges egyszerűsége, a nemes fenség s roppant gazdagság mellett; olyas, mint HOMÉR görögjeinél.

Hogy Günther király udvarába érkeznek, senki sem ismeri őket, de meglátszik rajtok, királyi alakjok s fegyverzetökön, hogy nemes lovagoknak kell lenniök. A király s udvara bámulva nézik a palota ablakából, kik ők? nem tudják eltalálni. Hágen után küld a király, mert az sok országot látott s mindenütt ismerős, talán reájok ismer. Hágen jő s nézi: «Nem ismerem, soha sem láttam e hősöket, úgymond, de a mint Szigfridet híreből ismerem, fogadom annak kell lennie.» S elkezd beszélni a csoda dologról, miket Szigfrid hős tetteiről hallott. S szép látni, hogy az, kiben már sejtjük a rontó ellenséget, az a sas, mely a szegény Krimhild solymát majd széttépendi, mint magasztalja a hős ellenséget. A Szigfrid mondakör előtagjai, mik époszunk szoros körén kívül esnek, nagy tapintattal, a Hágen szájába vannak adva. Hogy Nibelung király halálával, két fia Schilbung és Nibelung a rengeteg kincsen megosztózni nem bírván, magok közt igazságot s osztályt tenni Szigfridet hívták; ő föl is osztá a tömérdek hagyományt s jutalmúl Nibelung király győzhetlen kardját, a Balmungot, kapá; de a haragos fiak nem voltak

az osztálylyal meglelégedve s dühökben Szigfridre rontottak; ez méltó bosszújában mindkettőt s testörzőiket megölte s a kincs, a mesés *Nibelungen-hort*, övé lett. E végzetes kincs! Azonban a csodaerejű törpe, Alberich, nem akará hagyni a kincset s bosszút akart venni megölt uraiért; azt is meggyőzte s elvette tőle a bűvös sipkát (vagy csuklyát; Tarnkappe) mely láthatlanná tesz; ekkor Nibelung egész népe meghódolt neki, Alberich is hűséget esküdt s a kincs őrzője maradt továbbra is. Még egy hős kalandot tudok róla, folytatja Hágén, alig fogyhatva ki a hős dicséretéből. Egy sárkányt is megölt s vérében megfürödvén: bőre szaruvá változott, hogy most már semmi fegyver nem fogja. (Jegyezzük meg, hogy itt még nincs róla szó, mit később megtudunk, hogy egy falevélnyi helyen testét a sárkányvér nem fűroszthaté meg s az ott még sérthető maradt. A végzetes falevél!)

Hágén újra nagy magasztalással végzi elbeszélését. A király e'ragadtatva mondja: menjünk elébe, megtisztelni őt. A kevély Hágén is beleegyezik, s az egész királyi lovagesoport elébe indul s így fogadja Szigfridet.

Szigfrid nemes, önérzetteljes, erejében bízó de a mellett egyszerű lélek, dicsekedés és gőg nélkül. Azt mondja: dicsőséget keresni jött, s kész megmérkőzni Günther királylyal és egyenként minden hősével, hogy országot nyerjen vagy veszítsen a viadalban.

«Ha oly vitézek vagytok a mint a hír lefest:
 Én kész vagyok (s vegyétek zokon vagy örömet),
 Elvenni karddal mindazt mi most még tietek,
 S alattvalómmá tenni várakat, népeket».

S ismét Günther királynak:

«Egymáshoz épp egyenlők országom s a tied;
Kettőnk közt másikán a melyik győztes leend:
Az bírja mind a kettőt s szolgálja mind a nép ...»
De nem egyezett Gernot se Hågen abba semmikép.

A higgadt Gernot nyájassága hamar lefegyverzi a haragtalan Szigfridet. S a komoly mérkőzés helyett lovagias vetély s harcjátékokban keresnek elsőséget. S mindabban a niederlandi hősé volt csak a diadal.

Szigfrid, tudjuk, tulajdonkép Krimhild végett jött Wormsba. De erkölcsök s szokás nem engedé egyszerre elárulni czéljait. A királyi szüz, az udvar napi mulatságaiban nem vett részt s anyjával együtt a belsőbb szentélybe vonulva élt. De ő azért látta, titkon s nem látatva, bátyjai hős vendégét.

A hányszor hősjátékot kezdettek oda lenn
A lovagok s szolgálk: -- csak nézte szüntelen
Krimhilda, ablakából, a szép királyi lány ...
Szíve más mulatságot ezentúl nem kíván.

S ha ő tudná, hogy látja a kit szívéen visel,
Lelkét a hős mulatni mi jól tudná evvel!
Ha megpillantaná fenn a lánykát, — azt hiszem
A földön vágya többé nem volna semmisem.

De egy évnek kelle még eltelni s nagy dolgoknak jöni közbe, míg a hős s a királyi szüz találkozhattak. Gunther király országába rossz hírek érkeztek; a hatalmas Lüdger és Lüdegast, amaz szász ez dán király, hadat izentek, régi gyűlöletből s nagyravágyásból. Gunther király derék ember lehet, s személyes vitézség tán nem is hiányzik benne, de a veszélyben magát föltaláló lelki bátorság,

úgy látszik, nem legerősb oldala. Szigfrid azonban megbiztatja őt: bizza reá, helyette megvívja ő a csatát s fogadja: győzelmet nyer. Tizenkét bajnokához ezer embert kér még Gunther király hősei közül, az neki elég, hogy Lüdeger negyven- s Lüdegast húsz-ezerét leverje. Be is nyomulnak a szász földre s visznek nagy vérontást és pusztítást végbe. Azonban Szigfrid hátrahagyja, Hágen s többiek őrizete alatt, csapatát s egymaga nyomul a visszavonuló ellenség után. Rá is talál mintegy negyvenezer emberre s nagy örömmel tör reá. Ott egy vitéz, kiválva a sokaságból, őrt áll; maga Lüdegast király az, seregét őrzi. Összecsapnak nagy erővel; vagdalkoznak soká — s Lüdegast nagy sebben elesik és kegyelmet kér. Emberei Szigfridre rontanak; harminczat közülök megöl — egy híján; azt a többihez viasszaszalasztja, hogy vigyen hírt a vereségről, az elrohan —

És hírül viszi nékik, az iszonyú csatát;
S hogy igazat beszélett: *piros siskáról lathaták.*

Annál boszúsabb Lüdeger király s nagy erővel várja a burgondiakat. Összetalálkoznak. Hajh! mily véres csata!

Ott Volker, Hágen, Ortwein, három kemény lovag
Sok sisakfényt, setétlő vérrel kioltanak.
Ott látni soknak nyergén vért folyni, eleget
S tátongni mély seb száját, mi bé sosem heged.

Lüdger király, kardjával úgy oda-odavág,
Hogy tántorogni látják, súlyától önlovát;
De újra neki bátrúl. A bátor Szigfrid ott
Magának a gomolyban sok tág utczát nyitott....

Ott látni, hogy zudúl meg sok szörnyű kelevész;
Sok szép paizsna széle hogy vérbe szegve lész.

Erős rohamban érve nyergéből hogy leszáll
 Sok jó lovag. ... A vészben egymásra most talál
 Lüdger király s a bátor Szigfrid;

Lüdeger, lankadva a hős csapásai alatt, békét kér; s a sebesült Lüdegasttal együtt, Burgondba kezesül menni ajánlkozik. A győzelemmel hírnököket küldenek haza Gunther királyhoz. A hírnököt Krimhild is föl hívatja s kikerdezi. Megérti miket vitt végbe Szigfrid, s hogy a diadalt csak neki lehet köszönni. Örül a szűz a hírnek s szűz arca fölpirul: hogy szerelmére méltó, a kit titkon már rég szeret.

Gunther király országa fölvidült. Egymást érik az ünnepek. Idegen lovagok s fejedelmek jönnek és mennek. Most nagy ünnepet rendeznek, melyen a királynéknak is meg kell jelenni; ez a legfőbb tisztesség, mivel a vendégeket s Szigfridet elhalmozhatják. Nagy kísérettel, száz lovaggal jelen meg az özvegy Ute s leánya. «Mint a hajnalfény, zord felhők közül» jött a szűz s «mint tele hold a csillagok előtt, úgy ragyogott a többi nők felett szépsége». Szigfridnek «jólesett s ismét fájt, őt látnia. Gondolá: hogy nyerhetném meg őt? S ha nem bírhatom, jobb halva legyek. Sokszor lett halvány és ismét piros, e gondolatra.» Aztán úgy állott ott, «mintha csak pergamentre festve volna mester kezétől;» — a király-fiak pedig, jó szolgálataért meg akarják jutalmazni őt. S mi legyen méltó jutalma? elhatározzák, hogy Krimhild menjen hozzá s üdvözölje őt. Mily gyöngéd üdvözlés!

A mint a bajnok ifju most ő elébe lép,
 A hősnek arca lángolt. Így szólt hozzá a szép:
 «Nemes lovag, hős Szigfrid, légy üdvöz általam».
 A szóra Szigfrid éled s már nem bátortalan.

És nyájasan köszönve meghajlik hirtelen;
 Egymáshoz készti őket a vágyó szerelem;
 És szomjú szemmel nézi régvárt szerelmesét
 A hős is, a leány is ... de ez titkon esék.

Vajj' megszorongatá-e picziny fehér kezit?
 Mint szeretők szokása? ... hír nem emlékezik;
 De azt hiszem, megtették; s bizonynyal, hogyha nem:
 Két gyöngéd szerető szív nem tette helyesen. ...

A történet látköre szélesedik. Új személyeket vesz föl.
 «Új hír jött a Rajnán-túlról. Szép leányokról, kik
 közül egyet nőül kérni, kedve jött Gunther királynak».
 Királylány él, mondák, ott a tengerparton: nagy szépségű
 s nagy erejű, ki szerelme birtokáért harczy vetélyt tűz ki:
 kopját vet, követ hajít s messze ugrik utána; három játé-
 kot ajál kérőinek, s a ki a közül egyet elveszít ellenébe,
 fejét veszti el; ki mind hármat megnyerné őt magát nyerné
 meg vele. — Hiába akarja leverni Szigfrid, ki Brunhildet
 ismerte.* Gunther király elhatározta vakmerően, kérőül
 lépni föl a hódíthatlan királyi szűznél. S mert arról a ki-
 rályt leverni nem lehet, Hágén tanácsolja, vigye Szigfri-
 det is magával. S

«Fogadom, mondja Gunther, s Szigfrid halld meg szavam':
 Ha segítséged által Brunhilda nyerve van:
 Neked adom azonnal nőül szép húgomat,
 Gyönyörben véle, jó hős, éljed világodat!»

* Az eddai Szigurd-monda szerint, nem csak ismerte, hanem
 jegyben is járt vele előbb. De erről a *Nibelungének*be nszó sincs.

Csak négyan indulnak : Gunther, Szigfrid, Hágén és Dankwart, egy hajón a Rajnán ; de gazdag készülettel, szép ruhákkal s dús ajándékokkal. Krimhild maga készíté el, hölgyeivel, őket a kérői útra. Pedig szomorú előérzetek gyötrék a szűz szívét ; csak Szigfrid erejében bízott, csak reá bízta bátyja életét is, mit, tudá, mily veszély fenyeget, Brunhild országában. Szigfrid is azt mondja magában :

«Nem is tenném térted, szép húgodért teszem,
A bájoló leányka kedvéért, szívesen.
Ő nekem testem, lelkem ; szívemmel összenőtt, —
Szívesen rászolgálók, csak nőül nyerjem őt.»

Mikor Brunhild vára előtt a négy hős vendég hajója kikötött, a bátor királyleány, hölgyeivel ablakában állott. Mindannyi közt maga volt a legszebb, s ismeretlenül is őt választotta Gunther király. A hősöktől beléptükkor elkéri fegyveröket ; Hágén nem akarja átadni s letenni, mert soha sem is szokta, de Szigfrid az itteni szokással inti. A közben Brunhildnak is hírül viszik a nemes vendégek érkezését. Kik azok ? kérdi az úrnő, de senki sem tudja megmondani. Azonban leírják előtte :

Szól egy, cselédi közzül : — «kegyelmes asszonyom,
Soha sem láttam őket, ha meg kell vallanom ;
De köztük *egyik*, mintha hős Szigfrid volna . . . azt
Ha kérnelek szabad, jó fogadni el ne mulaszd.

A *másik*, nem csalódom, derék, nemes lovag ;
Ha volna rá hatalma : gazdag királyfinak
Kiterjedő országok fölött beillenék,
Oly büszkén hordja szerte hős társain szemét.

A *harmadiknak*, úrnőm, lásd büszke természetét,
De arcza színe zordon, tekintete setét;
Gyors pillantása jő-megy, s mindegyre száll, vadúl;
Úgy vélem, bösz szívében harag vad lángja dúl.

A *negyedik* legifjabb; azt jónak gondolom;
Oly könnyű szívvel hordja kardját baloldalon ...

Az egyszerűn vázolt képekben könnyű, sorban, Szigfrid, Gunther, Hágen és Dankwart alakjaikra ismernünk.

Brunhild kész fogadni őket. Először is Szigfridet üdvöзли, vélvén, hogy a többi csak ennek kísérete. De ő Guntherre utal, mint urára. Megmondja jöttük okát; s Brunhild kész mindjárt a hármas versenyre szállani: követ dobni s utána ugorni, és dárdát vetni. Míg a kemény hölgy fegyverkezik, Szigfrid a hajóhoz oson, hol a *varázscsuklyát* elrejtve hagyá — s az alatt láthatlanúl jő vissza és áll Gunther mellé. Hozzák a hölgy nehéz fegyverzetét. Súlyos paizsát négyen emelték, Hágen maga is elíjedt tőle; hajító dárdáját, két élű iszonyú vasával, három csatlós alig bírta; Gunther király elvesztette kedvét, látára. A követ, dobásra, tizenkét erős vitéz czipelte, oly roppant volt; a burgondi vitézek ugyan megszorodtak miatta! Most a leány könnyedén fölragadta paizsát dárdáját, s Gunthernek vívnia kellett; de nem mert volna magától, ha a láthatlan Szigfrid meg nem érinti s nem bátorítja; ő veszi ki Gunther kezéből a paizsot, a dárdát; ő vívja meg a párbajt; így is iszonyú a küzdése, s ha a bűvös csuklya nincs, mindketten elesnek. — Dárdával nem győzhetve, a követ ragadja Brunhild s haraggal veti nagy tova; maga, suhogva röpül utána; tizenkét öltre süvöltött a kő, a leány mégis elérte szöktével. S

Szigfrid szálas s erős volt s merész ezer között,
A követ messzibb dobta és még tovább szökött;
Varázs-csuklyája oly nagy erőt adott belé,
Hogy szöktében magával Gunthert is emelé.

Haragtól pirult Brunhild, de meg kelle magát adnia. Összehívá vitézeit, cselédeit s magával együtt Gunther király alattvalóinak nyilvánítá. Szigfrid azonközben ismét hajójába rejté a varázs-csuklyát s mintha mit sem tudna: csodálkozva jött vissza, hallgatni a király által nyert győzelem hírért. Brunhild pedig semmit sem sejtett; de rosszban törte fejét; vonakodott követni Gunthert, azon szín alatt, hogy bátyjait összehívja, tanácsot s búcsut venni tőlök; igazán pedig hadait gyűjté, hogy a burgundiakon bosszút s diadalmat vehessen. Észrevették ezek; s Szigfrid megemlékezett a Nibelung-népről, mely neki állt szolgálatában. Titkon, haladéktalan érettek meg; az óriás termetű népből, válogatva választja ki a legvitézebbeket, ezeret s hajókon Brunhild vára alá hozza, mintha csak Gunther királynak hátramaradt kísérete volna. Brunhild sem ellenkezhetik tovább — s bár nőszetlen még, követi urát, Burgund felé.

Kilencz nap útaztak, a nagy sereg miatt késlekedve, mikor Hágennek eszébe jut, hogy hírnököket kellene előre küldeni, kik diadalukat s közelgésöket honn megjelenének. A király Szigfridet kéri követül:

És monda: «menj el értem, s ha nem méggy értem el,
Menj el Krimhild kedvéért, mit ő megérdemel,
Ő a legszebb leányka, ő szíved angyala. . .
Szigfrid mihelyt ezt hallá, azonnal kész vala.

Honn, örömmel fogadták a hírt, az udvar, a királyfiak, Ute asszony, s legfőkép a bájos Krimhild; követdíjt is adtak Szigfridnek s készítettek nagy ünnepélyeket az érkező Brunhild fogadására, nagy fényben, nagy örömben. A fogadás a királyi hölgyek részéről legszívélyesb. Brunhild mosoly alá rejti még bosszúját, terveit: Krimhild, szíve tisztaságában mit sem sejt. Oly szép e két hölgy, a mint összeölelkeznek s egymást testvéri üdvözléssel csókolják meg! Őket, körben

Kiváncsi szemmel nézték, kik gyakran hallhaták,
Hogy szebb egy pár leánykát nem tart a nagy világ:
S igaznak is találták; — mindkettő gyönyörű,
Szépségök kendőzetlen és természetszerű.

Ki szépségről ítélhet és női bájhoz ért:
Gunther király aráját dieséri bájaért,
De a böles, szemtől szívtől tanácsot a ki kérd:
Brunhild felett Krimhildnek kész adni a babért.

Aztán harczjátékok s fényes lakomák, Gunther király kéri Krimhildet, váltsa be szavát mit ő Szigfridnek adott; a leány engedelmeskedik s eljegyzi magát. Mikor Brunhild őket egymás mellett ülni látja az asztalnál, sírni kezd. «Mit sírsz, kedvesem; kérdi Gunther. Krimhildet siratom, felel az, hogy királyleány létére alattvalódhoz adod nejül. — Majd megtudod okát, miért kell őt Szigfridhez adnom; különben is ő királyfi, van sok országa, népe.» De csak hiába, Brunhild sír s nem akar vigasztalódni.*

* Brunhild sírása okát csak az Eddából érthetjük.

Késő az éj s a két királyi pár fekünni megy. Szigfrid boldog szerelméről egypár sorban veszünk hírt. Nagyobb bajjal van Gunther király. Brunhild őt az egész úton soha sem hagyá magához közeledni; most is ellenszegül s nem enged. «Nem! kiált, leány maradok mindaddig, míg meg nem mondod, miért vagy Szigfridnek annyira kötelezve?» Gunther király erőszakhoz folyamodik; megszaggatja Brunhild ruháját; de rajta veszt: az erősb hölgy egy derekán hordott övvel összekötözi kezét lábát s egy szegre akasztja a falon s minden esdeklése daczára ott hagyja reggelig.

Másnap ismét ünnepélyek; de Gunther királynak kedve nincs. Szigfrid sürgető kérdésére elpanaszolja bajját. «Majd segíték én rajtad, mondja ez. Estére a bűvös csuklyával láthatatlanul veled megyek hálószobádba, s ha a gyertyákat kioltjuk, majd lebírom én számodra a kegyetlent.»

Úgy lett. Azonban Brunhild minden erejét kifejté s a küzdelem kétségbeesettebb mint valaha; már-már elnyomja Szigfridet, órahosszant dulakodnak, élethalálra. Végre is a hős győz s iszonyú erővel ágyba szegzi a makacs leányt.

Szigfrid most elvonúla — (ágyban feküdt a lány)
 Azt vélte: csak ruháját levetni megy talán —
 (De sikerült levonni egy gyűrűt, csendesesen
 Brunhild újjáról; azt ez nem vette észre sem.

Az övét is elvette s keblébe eltevé;
 Nem tudom, kevélységből: hogy győzött, tette-é?
 Aztán nevének adta. — Hejh, még megbánta ám!
 — S egymás mellett feküdtek most Gunther és a lány.

Szerelmi hévvel az, csak most ölelhette még;
 Ez elfojtá — mit tenne? — haragját, szégyenét.
 Halvány lett büszke képe, — bosszú mián, hogy ott
 A nősző férj szerelmén nagy ereje elfogyott;

S már ő sem volt erősebb mint más akármilyen lány,
 Elveszti nagy varázsát a nászi nyoszolyán;
 Hiába állna ellent, ereje törten ing.
 És ezt Gunther királynak nösszése tette mind. . . .

Jó kedve volt másnap Gunther királynak; s az örömmünnepek még tizennégy napig tartottak. Akkor Szigfrid is hazavitte nejét, a bájós Krimhildet, apja országába.

A tragédia elemei előttünk állanak; cselekvő s szenvedő személyeit s viszonyaikat egymáshoz ismerjük: ítélnünk felölök, gyaníthatjuk mit kell várnunk együttműködésöktől. Elsietés nélkül, széles alapra, egész époszi nyugalommal, mit semmi sem sürget, van fölépítve a tágas előcsarnok. S pedig nem mintha ok- és helytelen szószaporítás, fölösleges mellékdolgok tennék valahol hosszadalmassá az előadást. Minden sorra szükség volt vagy maga a történet — vagy a művészi előadás érdekében. Modern költészetünk betegségének: az elmélkedő fejtegetésnek vagy érzelmi áradozásnak sehol semmi nyoma. Az elbeszélés egyöntetűségéből az előadás sehol sem lép ki; s a mi tért a leírások és festések foglalnak el, az vagy a jellemzés érdekében van, pazarlás nélkül felhasználva, vagy legszorosabban magához a cselekvényhez tartozik. Elég az ünnepélyek, harcjátékok s ütközetek plasztikailag domború leírásaira utalnunk. Bennök minden természetes, keresettség nélküli; a gyér képek a legközelebből vettek; az új költészet hasonlat-czafrangjai

még ismeretlenek a *Nibelungének* szerzője (vagy szerzői) előtt — sőt HOMÉR «fénydús egének» sugarai, képgazdagsága is nagyobbára le van kopva a középkor — a józan germánság époszáról. Eszmeszegénynek azért nem mondhatjuk; az emberi szív ismeretében csak annyiban áll hátrább HOMÉR-nál, hogy ez alakokban végtelenül változatosabb, sokkal többet, többfélét ismer; de ő se jobban; a *Nibelungének* lélektana szűkebb körében szintoly igaz, mint az *Iliász*. Az emberi viszonyokkal is épen úgy van; nála: a férj és nő, a király és a lovag — ennyiben ki van merítve a társadalom; még a testvért és testvért is, csak mint királyt és királyt, vagy királyt és hűbérest fogja föl. De e körben aztán oly otthonos, mint csak lehet s ennek határin belül változatos is; Gunther és Brunhild, Szigfrid és Krimhild viszonyában szintannyi a különbség, — mint Gunther, Gernot, Hágen, Szigfrid s a többiében egymásközt. A természetről már keveset látszik tudni, alig vet ügyet reá; vagy inkább a *Nibelungének* hazájában a természet se pompájával, se gazdagságával nem gyakorol oly túlsúlyú hatalmat az ember fölött, hogy ez tőle nyomról nyomra ne szabadúlhatna. Azért a külvilág alig játszik valami keveset (alább látandjuk) az egész eseményben, s azért az előadás majdnem egészen ment a természeti képek s hasonlatoktól, minőknek egész raját találjuk mind HOMÉR-nál, mind FIRDÚZI-nál egy-, s az észak költőinél másfelől. Egyszer, midőn a legbájosabb jelenetben, a Szigfriddel való találkozásnál hozza be Krimhildet, mond róla annyit, hogy:

Ott jött a bájló; így lép a hajnalkelti fény
Zord fellegek közül ki. ...

s ismét:

Mint csillagok felett hogy a telehold lebeg,
S előnti tiszta fénynyel a halvány felleget:
Úgy fényle ő valóban más asszonyok előtt. . . .

Vagy nagy ritkán, a csata-leírásoknál mond egy
ennyit:

A paripák röptek, *mintha fújná a szél.*

Szökött a tűz a vasból, *mintha fújná a szél.*

De ne gondoljuk, hogy a természeti hasonlatok ezen csaknem teljes nélkülözése miatt meg kellene szorúlnia a leírásokban, sőt inkább azok festőiségben oly gazdagok, mint csak az époszi jellem általában kívánja egy- s engedi másfelől. A leírások valódi szemléletessége (s ez a cél bennök) nem a hasonlatoktól függ, — ez ma már nagyon is elemi igazság. Sőt sokszor a hasonlítások s képek többet ártanak a képzelődésnek, mint segítenek rajta; a művész valódi ereje abban mutatja ki magát, ha banál hasonlítások nélkül tud világosan festeni, szemléltetvé tenni. Forgassuk át a *Nibelungéneknek* csak azon egy-negyedét, min eddig átmentünk, a történet jóformán csak most kezdődik még benne, s már mily gazdagságát leljük eddig is az epikai előterjesztésnek! A személyek jellemzéséről s alakjaik bemutatásáról itt nem szólok, mert rólok külön kell, egyenként szólanom mindjárt; de az események egymásutánjában, a jelenetek szemléletessé tételében s egyéb leírásokban, csaknem beszél a hűség, a valódiság. Az esemény színhelye ugyan elég gyakran változik, de azért az átmenetek természetesekek, mint az előszóval való elbeszélésnél, s az olvasó mindenütt jelen van, mindent kezeivel tapinthat, semmi sincs mintegy a

színpalak mögött hagyva s úgy beszélve el; sehol a modern írók esetlen szokása, a visszapillantások, előre s hátra ugrások, az elbeszélési fonal megszakítása s újra összekötőzése nincs. A történet összes menetének e természetességéhez hasonló a részletek természetessége is. Ha például ütközetet ad elé, mint Szigfrid dolgát a szász és dán királyokkal, bár a párcsaták szűk körére ritkán szorítkozik, semmi zavar nem bonyolítja az előadást össze-vissza, hanem az összes benyomás határozott képet láttat belőle kidomborulni. Úgy az ünnepélyek s harczjátékok leírásainál. Érdekes részletek azok, melyekben a hősök útra készülései vannak leírva; valami házias van abban, a mint ruháikat készíttetik s magok a királyi hölgyek dolgoznak rajta, hogy minden szép, gazdag s ily lovagok- és fejedelmekhez méltó legyen. Például mikor Brunhildhoz készülnek négyen, leánykérőbe, stb.

Egyes, epikai jellemű vonások, mik egymást minden lapon sűrűen érik, végre meg sem lepnek, minden szépségük mellett is. Mint:

Az Indiákról szerzett gyémántok, fáklyaként,
Ruhájokon fel és le lobogtaták a fényt.

Ott Volker, Hágen, Ortwein, a három hős lovag,
Sok siskon lobogó fényt vérrel kioltanak.

... a hősök ökliből

Sok fénylő pajzson által vas kópjaszál röpül;
Sok pajzsnak lesz a széle hősvértől piruló;
Sok levert hős súlyától megtántorúl a ló.

Azonban az epikust nem a festések, leírások, szóval az előadás választja meg, hanem az: mikép tudja megalkotni jellemeit s kiszőni belőlök a cselekvényt. Vessünk

azért a *Nibelungének* eddigi részében föltűnt jellemekre egy tekintetet.

A burgondi csoport, a királyi ház és udvara, állanak legelől; ezekkel foglalkozik mindjárt kezdetben a költemény s ezek sorsa, bukása, veszedelme képezi utóbb is az egész mű katasztrófját. E királyi körben pedig a valódi középpont Krimhild; itt inkább még csak szenvedőleges részvevő a történetben, utóbb a fő cselekvő személy leendő; s ez utóbbi kifejlődésre fordított tekintettel, most már úgy feltüntetve, mint életrevaló, tevékeny s önakaratú. Mint leány, a szűz szemérem s tudatlanság egész bájával előntve, mint egy varázsfátyollal beborítva jelenik meg előttünk; mint szerető és ara, forró szívet, magasztos, nagy szerelmet visel keblében. Először, midőn a sasok által széttépett sólyomról álmodik: még nem tud, tudni sem akar a szerelemről s egész naivsággal hiszi, hogy ő a nélkül el is lehet; de végzete csak azért tartja őt ily tisztán, hogy Szigfrid, a kiválasztott hős számára óvja meg, s mihelyt az megjelen, mihelyt, még nem is szemtől szembe, csak ablakából távolról megpillantja: ábrándos szerelemre gyúl iránta. E táplálék nélkül önmagából táplálkozó ábránd jellemzi lelkületét; éven át, míg Szigfriddel szembe nem jő, nem gyöngül az, sőt folyvást növekszik s válik az életet határozó szenvedélylyé. Ugyanez a magában élő, mély gyökerekről táplálkozó ábránd s szenvedély az, mi később esztendőkön át hallgatva érleli a boszút a hű nő szívében, megölt férjeért. Annak a sötét szenvedélyű, boszúforraló, kérlelhetlen asszonynak: leány s szerető korában ilyennek kellett, csak ilyennek lehetett lennie. Ki nem látja, hogy mikor ablakából szenvedélylyel lesi a lovagok, sőt a cselédek harcjátékait is, hogy azontúl más mulatságot már nem is kíván: mily tökéletes

jellemvonása ez a szenvedélyesen szerelmes leánykának, kit szégyen vagy körülmény tilt, hogy szívéen szóval könnyíthessen? ki nem látja, hogy mikor a szász és dán hadból haza küldött követet kikérdezi, s nem is nevezve Szigfridet, mégis úgy intézi kérdéseit, hogy azok rá czélozzanak,

«Mondj, jó hírt mondj nekem most, s díjúl aranyt adok,
S ha igazat szólsz, hozzád örökre kegyes maradok.

Hogy jött ki a vitából jó bátyám Gerenot?
És többi jó barátink? Ki maradt sebben ott?
Ki volt a legvitézebb, s tett legtöbbet? beszélj!»

s mikor a csata elbeszélése után «fényes arcza fölpirúlt» — «szép képe rózsaszín lön» — örömében, hogy Szigfrid volt a legvitézebb és sértetlen maradt; s mikor a hírnököt jó híreért gazdagon jutalmazva bocsátja el, mire énekünk ártatlanul azt jegyzi meg:

«Azért jó, gazdag nőknek ily jó hírt mondani!»

— ki nem látja, mint viszi mindez előbbre szerelmét, azon pontig, melyen már nyilvánulnia kell? Mikor először találkozik Szigfriddel, mintha csak a leány s a hős szerepet cseréltek volna: ez félénk, hallgatag, reszket és sikeréről kétkedik; az bátran s elfogulatlan megy hozzá s üdvözli. Mily nemes vonás mindkét részről! A szerető Krimhild itt ragyog legtisztább fényében! szerelme oly tiszta, büntelen, — s eléggé megért már, hogy a napvilágra lépjen: nagy ártatlanságában szégyen s félelem nélkül ad annak kifejezést. Második találkozása Szigfriddel, mikor ez Gunthernek Brunhild fölött nyert győzelméről hírt hozni előre jött, még közelebb viszi őket cél-

jokhoz. Csodálatos, mily egyszerű, utógondolat nélküli, s a mellett mily elfogulatlan Krimhild, minden szavában hősével szemben. Testvér nem lehet inkább testvérével; csakhogy melegebb, édesebb, mint a hús; a nemes, daliás erkölcsök hozzák létre e viszonyt a szerelmes leány és hős között, — s ez erkölcsök legtisztább typusa Krimhild. Mellőzzük sürgő munkásságát, mikor a négy vitézt útra készíti. Csak még nemes egyszerűségét említjük, melylyel Gunther király szavára, Szigfridnek adja kezét. E tettében két elem van: engedelmessége, melylyel a királyi ház fejének, a ház minden tagja tartozik, mi Krimhildben több ízben föl van tüntetve; és büszke egyenessége, mely megveti a vonakodás s álszemérem gyermekes fogásait, mikor olyat kell tennie, mi szíve régi s legfőbb vágya volt, de mit a gyöngé lelkék bizonyos nevetséges tettetéssel akarnak csak elvállalni; Krimhildben semmi ilyes: szabadon s bátran nyújtja kezét szíve választott hősének, a legnemesebbnek, a legméltóbbnak reá.

Krimhild mellett a burgondi ház többi tagjai csak mellékszemélyek. Jellemzésök a költemény eddigi részében kevésbé teljes még, mintsem rólok itt már kimerítőleg szólhatnánk. Gerenot és Geiselher, a fiatalabb testvérek, különösen ez utóbbi, mint rendesen a három fiú közt a legifjabb, rokonszenves alakokul vannak föltüntetve. Gunther király jó ember, de nem jár a maga lábán; mert nagyravágyása királyilag nagyobb, mintsem önereje elég volna neki. Szeret király lenni országában, fényes udvartól, erős daliáktól körülvéve: de az első hírre, mely Lüdeger király hadüzenetét hozza, megijed, elveszti esztét, s kapkod a segítség után, kész volna tán hűbérese lenni Szigfridnek s hálálkodása csaknem szolgai. Neki a világon egyetlen hölgy, az erős, legyőzhetlen Brunhild kell nőül;

de azt nem ártallja, hogy más szerezzé meg, sőt a nász-
ágyba is más kényszerítse le számára; mikor Szigfridet
erre is segítségül hívja, hogy az dulakodjék a hajthatat-
lannal, — csak annyit köt ki, gyerekes, nevetséges aggo-
dalommal, hogy hagyja nőszetlenül. A különben túlságos
«ne nyúlj a királynéhoz»-féle elv ugyancsak távol van a
büszke — de gyáva, férfiatlan Gunther királytól... Épen
ilyennek kell lenni, kezdettől fogva, azon embernek, ki
mindent Szigfridnek köszön, s oly iszonyú hálátlan lesz
hozzá.

A burgondi udvar hősei közül Hágenre vár legtöbb
teendő cselekvényünkben. Itt ugyan alig válik még ki a
többi közül s figyelemmel és szorgalommal kell keres-
nünk a vonásokat, melyek megkülönböztetik. Rokon a
királyi házhoz, s azért, uraival szemben sokkal bátrabb
mint a többiek; nem közönséges hűbéres, s azért mond-
hatja, mikor Krimhild osztozni akar bátyjaival s őt is
magának kéri, egész büszkeséggel: «minket Gunther ki-
rály a világon senkinek el nem ajándékozhat». A harc-
ban mindenekfölött erős, s ha Szigfrid nem volna, ő lenne
a világon a legelső vitéz. Mily becsben áll a király előtt,
mutatja, hogy mikor Brunhildért mennek, a királyon s
Szigfriden kívül csak Hágen és öcsce megy; mily becs-
ben maga Krimhild előtt is, hogy ez, mikor férjével menni
készül, legelőször Hágenért küld, megkérdeni: akarja-e
őt követni új hazájába? Ha az udvarnál valamiben föl-
akadás van, ha tanács, erő, tapasztalás, vagy segítség kell,
csak tőle kéri; például mikor Szigfrid megérkezik és senki
nem ismeri, mikor a fenyegető szászok ellen kell menni,
mikor Brunhildhez készülnek stb. Azonban alakja is már
tiszteletparancsoló; zordonabb, fenyegetőbb a többinél;
homloka sötét, baljóslatú, fegyverzete iszonyú, gyilkoló;

ruhában is a feketét, gyászosat kedveli. Mikor Brunhild szigetén kiszállva, Gunther és Szigfrid fehér lovon, hó-fehér ruhában jelennek meg, ő akkor is talpig «holló-feketében» van. A mint az érkezőket Brunhild szolgálóleánya leírja asszonya előtt, Hágent festi legrészletesebben, egész rémítő voltában; úgy látszik az jobban elrémitette szegényt, mint a mennyire a többiek kedvező benyomása hatott. Mint otthon, az idegen udvarban is, ő a leggőgösebb s legdaczosabb. E gőgteli dacz jellemének alapvonása. A Brunhild udvarában dívó szokás daczára, nem akarja letenni fegyverét s pánczélát: «azt nem adjuk», úgymond, «elbírnjuk magunk is», s a mint már említettük, daczosan tagadja meg Krimhild kérését, hogy őt kövesse; sérti, hogy fölötte, mint valami ingóság fölött, osztozás történjék, holott ő nem hűbéres s őt senki el nem aján-dékozhatja; hogy is lehetne ő Szigfrid alattvalójává, kit a világon legjobban gyűlöl, mert egyedül lát maga fölött! Ez a sötét arcú lovac, kitől első megjelenése óta visszariad szívünk, de ki ereje s méltósága által nem csekély mértékben veszi érdeklődésünket igénybe.

Szemben vele, egy fejjel magasabb nála, áll a niederlandi hős Szigfrid; karban is hatalmasabb, szívre, nemesség által, épen ellentéte. Szigfrid azon legritkább hősi példány, kinek majdnem emberfölötti nagy erejénél még nagyobb szíve, királyi nemes származásánál sokkal nemesebb lelkülete. Ártatlanságban gyermek, szerelemben szűzleány, a harcban oroszleány, az udvarnál csalfaság s gőg nélküli lovac. Erényénél, úgy látszik, eddig csak szerencséje nagyobb. A Nibelungok rengeteg kincsének fegyverrel, vérontás által s mégis egészen ártatlanul jut birtokába. Mikor a sárkány vérében megfürdött, hogy ember és sérthető maradjon, egy falevélnek kelle reá esnie. Mikor

a megölt királyfiak hű törpéjét, Albrichot, nagy harc után legyőzi, nem csak a hasznos varázscsuklyát kapja tőle, hanem leghűbb szolgát is lel benne s a Nibelungok egész népében. Hogy szívében, az ifjúsággal, szerelmi vágy ébredt: a legszebbet, a hozzá egyedül méltót látatában is megtalálja, azt, ki neki hű szerető s holta után kérlelhetlen boszulója leend. A mihez kezd, minden sikerül neki. Egymaga, bátran s benső örömmel megy ezekkel szembe s győz. Csak akarnia kellene, hogy Gunther királyt megfoszsza országától, a mint erejével országot s feleséget tudott adni neki. De ily erő és szerencse mellett, nemesebb s tisztább, hogysem elbizakodott lehessen. Mikor a burgondiak országát fölkerde, magát vetvén az egyenlő koczkára érette, csak egy jó szó kell, hogy megszelídüljön mint a bárány s azontúl örökre hű barátta legyen. A legyőzött Lüdeger és Lüdegastnak nemcsak életöket adja vissza, mikor kezében voltak, hanem foglyúl vivén őket, Wormsban, minden váltságdíj s bánatalom nélkül bocsáttatja szabadon, csakhogy Gunther királynak belőlök szövetségeseket szerezhessen. S mily szelíd és igénytelen e nagy hős! Ő kész Gunther király lovának zaboláját tartani, míg az fölül; magát egyszerűen Gunther alattvalójának vallja a büszke Brunhild előtt; nem tartja méltósága alattinak, hírnökül sietni előre Wormsba vissza. — Szerelmében galambnak társa. Mint kételkedik, mint remeg ez az erős vitéz; önbecsét elégtelennek érzi Krimhild birtokára; mikor őt meglátja, majd pirul, majd színében elhal; mikor az szól hozzá, jól is esik, fáj is szívének. Érette büszkeségét is megtagadja, sőt büszkesége sincs vele szemben: a végetlen kincsek ura, ki csak adni, nem elvenni szokott, elfogadja a hírnökdijt, mert Krimhild adja. A kinek egyszer szövetségese lett, azért mindenre

kész, megmutatta Gunther királyon, érette hadat vív, nagy erőfeszítéssel szerzi meg Brunhildet számára, sőt kész a kivívott győzelmet másodszor is kivívni érette. Önzetlensége annyira megy, hogy Krimhildet ősi birtoka fölött bátyjaival osztózni sem engedi, abból magának részt nem kíván, a Szigfrid neje a nélkül is a leggazdagabb asszony a világon. De még ily nyilatkozataiban is minden gőg vagy dicsekedés nélkül van; sokkal őszintébb, semhogy rátartó lehessen — olyan mint a gyermek, szíve egyszerűségében. Ilyen a Szigfrid-monda hőse, s ilyennek kell lenni azon vitéznek, kit — mert erényei irigységet költenek, bűnei pedig tulajdonképen nincsenek, miket ellene lehetne fordítani, a legundokabb hálátlanság s árulás dönt meg. A jellem eme tiszta alaprajza szükséges előzmény volt a következő magas tragédiához.

Még egy sötét alakot kell szemügyre vennünk, mielőtt előadásunkban tovább mehetnénk. Mint a trónjéi Hágen Szigfridnek, úgy az izenlandi Brunhild királyhölgy, e csodás lény, ki oly drága áron adja szerelmét, hogy kérőinek fejökét kell érette kockáztatniok, s többnyire el is veszteniök, a nőies Krimhildnek valódi ellenlábasa. Ha az galamb, ez nöstény tigris; s pedig mind a kettő valódi asszony. Költőnk (vagy a hagyomány) művészi keze sehol sem hatalmasabb, mint épen e nehéz alak, Brunhild rajzában. Ereje tökéletesen természetfölötti, nemcsak a mennyiben asszony, de a férfi hősökén is túl van; szeszélye oly kegyetlen, mely gyönyörét találja benne, ha kérőinek — azaz áldozatainak száma szaporodik; szinte játszik — hogy ereje nagyvultát kérkedve fitogtathassa — a barlangjába tévedt szerencsétlen jövevénynyel; s mégis, a mellett állunk, valódi asszony. Ablakából lesi, szolgáló hölgyeivel, az érkezőket s kíván-

csian küld tudakozni, kik s milyenek azok. Mikor meghallja, hogy Szigfrid köztük van, kinek nagy híre hozzá hatott, kétszeresen ébred hiúsága, szépen öltözik s biztatja magát, biztatja cselédit, hogy Szigfrid sem fogja őt meggyőzni; jól tudja, hogy kérőbe jöttek s mégis, a mint üdvözli, így szól:

«Légy üdvöz, Szigfrid ur, itt házamban, földemen.
Miért ez útazástok? Kérlek mondd meg nekem».

A küzdelemre öltözése bár harcziás, mindamellett nőies is; a fegyverzet roppant súlya mellett — a már említett erőfitogatáson kívül — nagy gond van a ragyogásra, mondhatnók asszonyos czifrára is fordítva:

Szép azagógi selyem volt harczi öltönye.
Az gazdagon himezve csillámla, róla szét
Sok drága kő, a néző szemébe, szóra fényt.

Utóbb, mikor már épen harczra gyürkőzik:

Felgyűrte köntös-ujját, gonddal, fehér karán.

Mikor Hágen s Dankwart panaszkodnak, hogy tőlök fegyvereiket elvették s mondják: «csak azok még kezökben lennének... majd alább hagyna gögjével az asszony...»

Hágen szavát az ékes királylány hallhatá;
S csak úgy vállán keresztül, nézett kaczagva rá.
«Ha oly vitéznek véli e jó lovag magát,
Adjátok vissza kardját pajzsát s páncélzatát».

Soha azonban a nő, s pedig a csalfa nő, oly világosan ki nem mutatja benne magát, mint reménytelen legyőzésekör. Egyszerre megadja magát, s kíséretének

megadást parancsol, nem tudva mit tenni; — s vélnők: utógondolat nélkül; világért sem, csakhamar meglátjuk, hogy épen nincs szándéka követni Gunthert. Cselét azonban Szigfrid, az ezer Nibelung-vitézzel kijátszsza; kész ismét megadni magát s indul vélt győzője után, de az úton is új ellenzésre készül s nem adja magát nőül a királynak. Otthon megtartják a nászt; hálósobájokba mennek, tovább már nem lehet halogatni — újra megpróbálja erejét férjén s mit maga is alig remélhetett: győz. Ismét az előbbi Brunhild, szívtelen, gögös, gúnyos. Másnap már könnyedén beszél vele, nem gyanítva, hogy valódi győzője, az elburkolt Szigfrid áll mellette. S mily elfojtott düh, a hős boszúja s az asszony mérge együtt marja szívét legyőzetésekor! Ebből majd még többet is fogunk látni... Még csak egy vonást, mely csalfasága képét kiegészíti: mikor Wormsba érkeznek, s a két királynő (Úte és Krimhild) oly szeretettel fogadják, mikor különösen a két fiatal hölgy ölelkezik s testvéri csókkal függ egymás ajkán: mintha a kígyót látnók a galamb körül tekerőzni; mert tudjuk, hogy Krimhild a mily egyenes és őszinte, Brunhild ép oly szeretetlen, tettető, csalfa ez ölelésben; hisz ő férjét s egész házát engesztelhetetlen boszúval gyűlöli.

Im a főbb alakok jellemzése, kiindulási pontjaiban, kikből a cselekvény fejlődik. Azon ponton, melyhez érkezünk, a történet még csak kezdetén áll s azért a szerkezetről jobban fogunk szólhatni következő megállapodási pontunknál, Szigfrid halálánál, mi az egész műnek közép-pontját képezi.

III.

Folytatás. 2. Az első rész katasztrófája.

Brunhild sehogy sem feledheté irigy boszúját Szigfrid s Krimhild ellen:

Mindennap azt hajtotta Gunther király neje:
«Hogy volt Krimhilda asszony olyan göggel tele:
Hisz férje Szigfrid mégis a mi hűbéresünk;
Bizony régóta nem tett szolgálatot nekünk!»

Férjét előbb ingerelni kezdi a kötelességfeledő «hűbéres» ellen; mikor arra Gunther csak titokteljesen mosolyog, más cselt vesz elő. Dícséri Krimhildet s férjét, sajnálja, hogy oly messze vannak, hogy oly rég nem láthatta őket s kéri a királyt, küldene szívesen hívó küldöttséget érettök. A gyöngé Gunther bele megy a hálóba s nagy követtséget küld. Azt nagy örömmel, semmi rosztat nem gyanítva fogadja a Nibelungországban székelő Szigfrid szeretettel kérd tőlök hírt bátyjairól, anyjáról, Brunhildről a jó és hűszívű Krimhild; s mind készek a meghívásnak engedni és elmenni a burgondi udvar ünnepélyeire. Még az öreg Zsigmond is hozzájuk csatlakozik. Dús ajándékkal bocsátják el a szívesen látott követeket; azok megviszik a hírt; örül a csalfa Brunhild s csak az érdekli, eljő-e Krimhild is? Szinte szisszen szavában a kígyó, mikor kérdezi:

— azt kérdi a dús királyi nő:

«Csak szólj, eljő-e Krimhild? Szépsége, mondd, minő?
Megvan-e régi bája, magas szépsége még?»

Hágen is hallja a hírt. Az ő fület csak az üti meg benne, hogy Szigfrid mily dúsan ajándékozta meg a következőket:

«Ő adhat, telt marokkal — rá Hágen így felel,
Bár éljen örök éltig nem fogyhat kincse el:
Övé a nibelung-kincs! . . . Hej nem panaszlanék,
Csak azt ide hozhatnám Burgond hazámba még!»

Nagy pompával, nagy sereggel jöttek a vendégek, Szigfrid ezer, hozzá az öreg Zsigmond kétszáz lovagot hozott. Fogadtatásuk a legszívesebb. Brunhild nyájasságban túl akart tenni azon is, a mint őt, idejöttekor Krimhild fogadta volt. De titkon sértette őt Szigfrid nagy pompája, gazdagsága. Mikor őt tizenkétszáz vitézével asztalhoz ülni látta, azt mondá magában: hűbéres, ily gazdag, több nem lehet. Az első örömnepélyek után pedig:

Gondolta a királynő: «tovább nem türhetem!
Bármint lesz: Krimhild meg kell hogy vallja már nekem,
Mért ily soká a férje, hogy hűbért nem fizet?
Hisz csak hűbéresünk ő; — ma még kérdést teszek».

Az ördögtől sugallott órát így leste meg:
Mikor majd ünnep s játék keservre fejlenek;
Gyanúja nem sokára nyert új táplálatot,
Mely miatt sok országban nagy jajszó hallatott!

Hamar akadt alkalom a két nő közt a vitára. Egy lovagjáték alkalmával, férjeik delisége s elsősege fölött kezdettek vitázni. Brunhild kevély volt hogy királyné s Szigfridet hűbéresének nevezte: «magától hallám, úgymond, midőn férjem kíséretében először jött hozzám, kérőben». Krimhild is büszkeségében sértve, férje hűbéres voltát tagadja. Szóból szó lesz. «Majd meglátjuk, — szolt

Krimhild — melyikünk előbb; én megmutatom, hogy ma még előtted megyek a templomba be.» — Megis tette. Udvarhölgyeit leggazdagabb ruháikba parancsolá öltözni, s büszkén, nagy kísérettel indult a misére. A templom előtt várta, hölgyei s lovagjai körében a dühös királyné. Mikor Krimhild be akart lépni, amaz reá kiáltott:

«Hübéresné ne menjen a királyné előtt!»

A szép Krimhild meg erre haragban válaszol:

«Bölcsebben tetted volna, s jobb lett vón hogy ne szólj!

Szép tested. . . . Tenmagadtól esett reája folt.

— Hogy lehet az királyné, ki más *rimája* volt?»

A szó ki van mondva s lesz nagy tűz belőle!

«Kit akarsz itt rimázni?» királyné ráriad.

«Téged!» felel Krimhild — Az: «S ugyan mely ok miatt?»

«Mert Szigfrid volt, hős férjem — ki szép tested bírá,

S elvette szüzeséged' — és nem Gunther király!»

Krimhild azzal büszkén bement a templomba. A királyné, boszútól tépve, várta kinn. Majd számon kérem tőle még szavát, mondá magában. Végre jött Krimhild,

— s a kíséret, nyomon.

Most szólt a nemes Brunhild: «Megállj csak, asszonyom.

Te engem megrimáztál: bizonyítékokat!

Mert mérges szavad, tudd meg, a szívemen akadt!»

Krimhild megállt: «Miért nem hagysz mennem, asszonyom?

E gyűrű a bizonyság, ez itt az ujjamon.

Szigfrid hozá ezt tőled, hogy nálad feküvék.»

Brunhildnak sohse volt ily keserves napja még.

De szólt: «E gyűrűt tőlem ellopta valaki.
 Hová lett? Ki a tolvaj? nem tudtam soha ki,
 Most jó hát napvilágra! Csakhogy kitudhatom . . .»
 A két asszony haragja már lángra gyúlt nagyon.

Krimhild szólt: «A lopást rám hiába is veted,
 Jobb volna, hallgatnál — ha kedves becsületed.
 Nézd: *derekamon öved*, ez a bizonyíték:
 Hogy Szigfrid bírt le téged . . . lásd, hogy nem hazudék!»

S mutat egy ninivéi selyemből varrt övet,
 Rajt' szép sorban csillognak arany s gyémántkövek.
 Hogy azt meglátta Brunhild, csak sirva elfakadt. . . .

Az a gyűrű, az az öv volt ez, mit Szigfrid ama küzdelmes éjen vett vala el Brunhildtól, mikor a makacs nőt férje számára lebírta; kétségtelennek látszik a sértett királyné előtt, hogy Szigfrid fecsegett s dicsekvék; de tán mélyebben sérti a gondolat, mi eddig még sejtelmében sem fordulhatott meg, hogy férje elég gyáva lehetett más által szereztetni meg magának nője birtokát. Elpanaszolja férjének mit mondott Krimhild; az — tudván mennyi igaz van a vádban, hidegen felel. De mikor boszús emphasisissal folytatja panaszát :

«Rég elveszített övem' ő hordja, nézd, magán!
 Ő sár-arany gyűrűmet! Oh mire szült anyám!
 — S Gunther király, e szégyent ha rajtad hagyhatod:
 Tudd meg, hogy át nem lépem menyegzős ágyadot!»

a király nem térhet ki előle. Hívatja Szigfridet; az hittet fogadja, hogy a szó nem tőle került ki. Látszólag béke lesz. — Brunhild azonban tovább búsong, hogy mind a ki látja, szíve megesik rajta. Hágen, ki Szigfrid ellen rég el-

rejtett irigy boszújának ennél kedvezőbb alkalmat nem is várhatott, vigasztalja a királynét, felfogadván előtte:

«Hogy meglakol ezért még a Krimhild férje, meg!
És addig vigadók közt engem ne érjenek!»

A burgond hősök összejönnek s elvégzik Szigfrid elvesztését, ha erővel nem bírják, csellel is. Mikép csalhas-sák törbe, a gonosz Hágen tervezi ki s intézi el: hogy ál-hírrrel, álkövetek jöjenek, mintha a minap szabadon bo-csátott Lüdeger s Lüdegast véres hadat izennének Gunther királynak, — akkor fegyverkezzék az egész udvar, bizo-nyosan Szigfrid sem fog hátramaradni s csatára készü-lend: Hágen majd körülveszi Krimhildet s tőle, a hős ag-gódó hű nejétől szép szín alatt kilopja a titkot, — teste mely pontján maradt Szigfrid sérthető, hol a falevél miatt a sárkány vére nem érhetne. Gunther, először vonakodik a gyáva hálátlanság e tervébe beleegyezni; de sokkal gyön-gébb, hogysen környezetével ellenkezni bírjon s a terv megáll. — Szigfrid is, Krimhild is sokkal nemesbek, mint-sem az ördögi törbe bele ne mennének, semmi gonoszt sem gondolva. A hírnökök megjönnek s az egész had ké-szül, fegyverkezik. Szigfrid, szokott hősiségével ajálja ma-gát a csatára: hisz, az ő javaslatára lön a két királynak ke-gyelem adva, neki illik hát hálátlan hitetlenségek meg-büntetnie. S ezer lovagjával fegyverbe öltözik. Hágen, mintha búcsúzni, Krimhildhez megy. Az örül, hogy a hős-ben barátot talál; szeressétek, kéri, Szigfridet s ne boszul-játok meg rajta, mit én vétettem Brunhild ellen; úgyis, teszi elég naivsággal hozzá:

«Megis szenvedtem érte» mond a királyi nő,
«Mert büntetésből, *kekre veré a testem ő;*

Mért mondtam *azt* Brunhildnek, neheztelt rám igen.
S jól boszút álla érte, azt elhihedd nekem».

Hágen fogadja, hogy kész minden jó szolgálatot tenni Szigfridnek, csak tudhassa: mikép. Oltalmazd őt a csatában, kéri Krimhild.

S megmondja néki azt, *mit titkolni lett volna jobb*,
hogy a hárslevélnyi sebhető hely, a hős hónalja táján maradt.

Szólt a trónjéi Hágen: «varrj öltönyére fel,
Miről reá ismerjek, csak egy piczinke jelt,
Hol védjem, ha körülé dühöng a bösz csata . . .»
Éltét akarta védni, s vesztének lőn oka!

Mikor épen indultak a hősök, Hágen mellé lovagolt Szigfridnek s meglátta vállán a kis jelt. Intett s két új alkövet jött, békehírrrel. Szigfrid csaknem neheztele, hogy nem harczolhat. De Hágen tanácsára, Gunther vadászatot indítványoz az elmaradt harcz helyett. Örömmel egyeznek belé s Szigfrid nejéhez megy búcsúzni. Szegény Krimhild most kezdi a rosszat sejteni, s hogy akaratlanul ő árulá el férjét. De nem meri megvallani, hogy Hágennek szólt. Csak

Szólott a hősnek: «kérlek ne menj, maradj ma honn.
Oly rosszat álmodám: *hol legsűrűbb a vadon*,
Két vadkan üze téged, piros lett a virág . . .
Úgy sírhatnám s nem értem, hogy szívémen mi rág.

Félek s aggódom érted, sejtek gaz árulást;
Mert többen ellenünk itt föl vannak gyúlva lásd.
Azoktól még, kitudja minő veszély követ?
Maradj, oh férjem, itthon; esengve kér hüved.»

Felelt az: «Édes szívem, megtérek én korán.
Nem is tudok itt senkit, hogy haragunna rám.
Sőt rokonid, barátid, szeretnek engem is;
Hűségemért ő tőlök, e díjt érdemlem is.»

«Ne, drága Szigfrid, félek, ne érjen baleset!
Oly rosszat álmodám még, hogy *két hegy rád esett*,
S úgy elboríta! többé nem láttalak soha!
Jaj meghalok ha elmégy, ne menj, ne menj oda!»

Hiába; Szigfrid oly nemes, oly gyanútlan, hogy az árulás gondolata be sem mehet elméjébe. Elmennek. Vadásznak. Szigfrid a legjobb vadász; tömérdek vadat elejt. A vadászat leírása a legszebbek egyike, szűk terünkön azonban kívül esik. Sietnünk kell a katasztrófhhoz. Mikor a vadászok összegyülekeztek, az evégre készített tanyán s köztök Szigfrid is megjelent, nagy tiszteletet s szívességet mutattak iránta; a hős szíve távol volt minden gyanútól. Fáradtan ültek a szép gyepra s kezdettek enni. Akkor veszik észre, hogy bort elfelejtettek hozni; Hágenre volt bízva, de az vétségből más felé küldötte a bort. Kicsinált dolog volt az egész.

«De — szólt tronjéi Hágen — nemes vitéz urak,
Közel tudok egy helyet, hol friss forrás csurog;
Felejtsük a bort; inni majd elmegyünk oda.»
Hajh! e tanácsból soknak végveszte támada.

Szigfridet szomj kínozá; fölkél, hogy a forráshoz menjen; Gunther és Hágen is vele. «Mindig hallottam, — mond a csalfa Hágen, — hogy futásban téged elérni nem lehet. Szeretném megpróbálni». — «Azt megpróbálhatjuk, felelt Szigfrid, fussunk a forrásig. S én még egész fegyverzetemmel futok; ti ketten fussatok a nélkül». Mégis ő lett

első a futásban. Ott, hogy a forráshoz hajolhasson, leoldá kardját, letette a paizsot s lándzsát. Gunther ivott előbb; akkor Hágen titkon eltette kéz alól a Balmungot. Mikor Szigfrid épen a víznek hajolt, a tronjéi felragadta a lándzsát s a megjegyzett helyen általütötte, hogy szíve vére magasan kiszökelt; azzal Hágen futni kezdett s szaladt a mint tudott a völgybe le. A hős nem találta kardját, s csak paizsát fogta és azon sebzetten, utolsó erejét összeszedve, ment gyilkosa után s utólérte.

Habár halálra sebzve : csapása rettenet;
 Hogy pajzsa széléről le záporként pergenek
 A drága kövek, gyöngyök; a pajzs is összetört ...
 Szeretne bosszút állni a rút gyalázatért!

Megtántorúla Hágen, a mint reá csapott;
 A föld, a nagy ütéstől jajt döngve hallatott.
 Csak kardja vón kezében: Hágennek vége lesz!
 Oly nagy bosszúra indult a megsebhedt vitéz.

De még eddig egyet sem szólt; hanem most ereje
 gyöngülvén,

Lehullt a Krimhild férje, a *virágok közé*,
 Omlott a szíve vére s a fűvet színezté.
 Akkor vádolni kezdé, kinsajtolta szavain,
 Kiknek gonosz tanácsa vesztét okozta im.

«Nem fáj másért a szívem, csak nőm, Krimhild miatt!»

Ott szörnyű kín csavarta, hogy majd kettészakadt;
 S még szólt, gyötört szívével: «Orgyilkolástokat
 Majd meg fogjátok bánni, megbánni még, nagyon!
 Önmagatok' — nem engem — csapátok itt agyon!»

Hős vértől lettek ott a virágok nedvesek;
Még a vitéz vivódék, de már csak keveset,
Mert mélyen vág fölöttébb a halál fegyvere.
S csakhamar halva hullott a véres fűre le. . . .

Most azon törődtek, mikép titkolják el, hogy a gyilkosság Hágén által esett; ámbár ő vadkevélyen mondá, hogy föl sem veszi, ha megtudja is Krimhild, s akár mint sír s átkozódik is majd. De a többiek úgy állíták meg a mesét, hogy Szigfrid egyedül ment vadászni s a rengetegben rablók támadták s gyilkolák meg.

Azzal Hágén a testet haza vitte, s Krimhild hálószobája elébe, a küszöbre titkon letéteté. Mikor hajnalban misére akartak menni, ott megtalálták. Lett szörnyű bánat. Krimhild szótlán rogyott le. Hamar eltalálta, hogy

«Brunhild tanácsolá ezt, és Hágén tette meg».

Keserves hangon akkor a jó Krimhilda mond:

«Oh jaj, e gyásztörténet! Nincs, íme, pajzsodon,
Egy kardsapás! Elöltek, s orgyilkos módra még!
Csak tudnám hogy ki tette, majd bosszút állanék».

Jól tudta pedig. De szíve, e rettenetes csapástól egyszerre megváltozott. Ha eddig soha be nem zárta szívét ajkaival: most megtanulta, hogy hallgatni és titkolni kell. A vén Zsigmond s a nibelungi lovagok bosszút akarnak mindjárt állani s kardot rántanak már a burgondiak ellen; Krimhild beszéli le őket: «még kevesen vagyunk, Gunther királynak sok jó vitéze van, a bosszú ideje, alkalma nem jött még el». Azonban magának bizonyosságot akar szerezni még s az istenítélet egy neméhez folyamodik.

Azok mindcsak tagadták. Krimhild így szóla most:
 «Ki ártatlan? megtudni könnyű a bizonyost;
 Csak a koporsó mellett álljon meg egyszerűn,
 S az igazság azonnal nyilvánossággal kitün.»

Mi gyakran szokott esni, esett itt nagy csoda:
 Mihelyest a megölthez a gyilkos áll oda,
 Azonnal minden sebe megint vérezni kezd.
 Most is, hogy Hágen ott állt, látá mindenki ezt;

*Sebéből úgy ömölni, mint legelőbb, a vért;
 Hogy mely némán panaszlott, bossút most sírva kért.*

Íme a mi ókori törvénykezési gyakorlatunkban is
 ismeretes «tetemre-hívás»! S most már bizonyost tudott
 Krimhild; de bosszúját elrejtette még. Három nap sírva
 virrasztá a halottat; mikor temetni akarták még egyszer
 feltörette érette a koporsót, hogy utoljára megláthassa —

Szegényt hozzája vitték hol hőse fekvék;
 Fehér kezével ott fölemelte szép fejét,
 Megcsókolá a holtat, a drága lovagot;
 Míg szép szemén, a bútól, vérkönyje lobogott.

Temetés után az öreg Zsigmond haza készült. Krim-
 hildet is hívta magával; de azt testvérei s anyja nálók
 maradásra kérték; a két fiatalabb, Gerenot és Geiselher,
 teljes szívből szerették őt és sajnálták Szigfridet; ártatlanok
 is voltak halálában. De ő nem értök, — halottjáért maradt
 itt, kit síratni s megboszúlni akart. Híven is gyászolta,
 sok éven át férjét, s nem akart sehogy vigasztalódni, s attól
 fogva, se Guntherhez se Hágenhez egy szót sem szólott, nem
 is üdvözlé őket. A Nibelungok tömérdek kincse pedig, mind
 csak Szigfrid hazájában maradt. Most azon mesterkedett
 Hágen, mikép lehetne azt magokhoz szerezni. «Ki kell —

mondá — Krimhilddel békülnünk; ha megnyerjük kedvét, ide hozatja kincseit, mert özvegyjogon minden az övé». Körülvették azért s reá beszéltek, hogy béküljön ki Guntherrel s a többivel. «Jó, mondá, ha annyira rajta vagytok, szólok a királyhoz. Ajkam megbocsát neki, de szívem sohasem.» Azután :

Meg is bocsáta mindnek, *az egynek* nem csupán ;
 «Ha Hágén nem tette vón meg : más meg nem ölte volna tán».

Ekkor könnyen kivitték, hogy kincsét hozassa haza. El is hozták a rengeteg aranyat s drágakövet ; ő pedig nem sokat gondolt vele ;

S lett volna ezer annyi a kincs, a mennyi volt, —
 Csak támadt volna még föl Szigfrid, a drága holt :
 Hozzá állt volna Krimhild, egy ingben, szívesen ...
 Nem volt a földön ily nagy egy nő hűsége sem !

Böven s kegyesen osztogatta kincseit, hogy a gonosz Hágén egészen megijedt tőle :

Adott, gazdag s szegénynek, hogy nem volt benne vég ;
 S szólt Hágén a királyhoz : «Ha így folytatja még :
 Pártot szerez a pénzen, szegődik majd ahhoz
 Sok jó vitéz ; meglátod nekünk még bajt okoz».

Gunther hallani sem akar róla, hogy a kincset elvegyék tőle ; Hágén, szokása szerint mindenén túlteszi magát : «legyek én a bűnös» — úgymond. Végre megegyeznek, hogy az egész kincset a Rajnába elsülyeszti. De még előbb megfogadták, hogy soha se magok föl nem veszik, se a helyet hova rejtették, senkinek föl nem fedezik. A kincs elsülyedt s örök időkre rejtve van. Krimhild pedig tizenhárom évig siratta férjét.

Szigfrid halálával s a nibelung-kincs elsüllyesztésével a tulajdonképi Szigfrid-monda be van végezve. Egész mondakör és pedig a leggazdagabbak egyike, de melyből, ritka tapintattal, csak az van adva költeményünkben, a mi itt valóban helyén van s minden egyéb nagy mérséklettel elmellőzve, bármily kedvezően kínálkozott is az énekes lantjának. A német ösköltészeti hagyományok dús tarlózatot nyújtanak e mondakörből most is, bár több mint hihető, hogy a mi mostanig fönmaradt, tarlózat csak abból, mi egykor volt. A többi közt különösen egy, *Der gehörnte Siegfried* — mit a *Kleine Heldenbuch* tartalmaz — bőven, s néhol festőileg adja elé Szigfrid korábbi kalandjait, miket a *Nibelungének* elejéből vázlatosan mi is ismerünk; a mint ott, e költemény céljához képest, — mint tárgya körén tulajdonkép kívül eső, — és pedig, mint már megjegyzők, igen szerencsésen épen Hágen szájába adva, csak röviden lön előterjesztve. A költemény bölcs gazdálkodását ez egy körülmény is eléggé mutatja. De valóban, bármily figyelemmel olvassuk is újra meg újra, alig fogunk valamit, csak egy kis részletet is találni benne, mit fölöslegesnek mondhatnánk. Ha — mint előre már mondtuk — néhol egyhangúsága miatt untatónak tetszik is az előadás, ha mint mondai elbeszélésnél gyakran szokott, ismétlések fordulnak is elé benne: de semmi, mi a tárgyhoz tartozó s megértésére szükséges nem volna.

E szempontból ítélnünk, itt e fordulóponton már egész méltányossággal, a *Nibelungenlied* szerkezete felől. A történet úgy van berendezve, hogy benne minden helyén van. Vessünk reá még egy futó visszapillantást.

Legelőbb a két főszemély, Krimhild és Szigfrid van bemutatva, s az első bemutatásnál azonnal kellőleg jellemezve is. Egyszerűen, a szóbeli elbeszélés módja szerint

hozza őket elő az éposz. Nem ragad, mint a dráma tenné, egyenesen «in medias res». De e bemutatásban s jellemzésben sincs semmi henye részlet, mi később alkalmazását ne nyerné. Krimhild álma, s utána rövid beszélgetése anyjával, híven jellemzi az ártatlan leányt, — de jós-kép is egyszersmind. Szigfrid, növekedésében már, mint a legerősebb s legnemesebb lovag van föltüntetve és szíve legelső mozdulata már az, mikor a bájos Krimhild hírét hallja. Ennyi előzmény épen elég volt arra, hogy mostantól fogva több megszakítás nélkül, gyorsan induljon meg s folyjon le a cselekvény.

Szigfrid, tizenkét lovagjával jő a burgondok földére, mint egy kalandra. Vitézi híre előzte meg. Tulajdonkép Krimhildért jő; de azt nem mondja. A lovagnak először meg kell érdemelnie a hölgyet, mielőtt kérőül léphetne föl s a niederlandi hős királyfi, bár vitézekkel szemben bízik erejében, az imádottal szemben elhagyja önbizalma. Szép s nemes vonás a hősben, de jól kiszámítva egyszersmind a cselekvény szerkezetére nézve is. Mert ebből foly, hogy Krimhildről mitsem szólhatván, jötte okául csak kalandvágját adja, s merészen kéri föl Gunther király országát, magáét vetvén kockára érette, s e lovagias föllépésével egyszerre egyenlő magasságba emeli magát a burgondi királyházzal; vakmerő s félelmes ellenségből, csakhamar megszeliélkülve, jó barát s nemes bajtárs lesz; de minden próbán, lovagijátékban s versenyen felülmúlja valamennyi királyt s vitézt. Ily hősül kell kitüntetnie magát, hogy barátsága szívesen fogadott, szövetsége nyereség — de jelleme egyszersmind irigység tárgya is legyen. S itt már láthatólag meg van alapítva a későbbi katasztróf. Még tovább... Krimhildről mind semmi szó, de titkon ő is látja Szigfridet s kiválasztja szívében. Ám arra, hogy

hölgyét kivívja, még nagyobb szolgálatot kell a hősnek tennie. Következik a Lüdeger és Lüdegast királyok hadüzenete. Ellenök Szigfrid tartja meg Gunther király birtokát, becsületét. Ennyi elég, de szükséges is volt, s mindez elmarad, ha Szigfrid először is mint a királyleány kérője áll elé.

Most már jutalomról kelle gondoskodni jó szolgálatért. De mi legyen ily hősnek méltó jutalma? Országá van neki is. Kincsek? végetlen gazdagságot bír a Nibelungok hagyományában. A foglyúl esett királyok? de hisz azokat maga kívánta, váltságdíj nélkül, szabadon bocsátatniok. Csak egy jutalom lehet Szigfridhez méltó: a legnagyobb kincs, mire év óta hallgatva vágy, oly nemes és gyöngéd mint maga: hogy Krimhild elébe jöjön s őt üdvözlje. Ez a Gernot királyfi gondolata volt, de akárkié, gyönyörű gondolat. Tudjuk, mikép találkoztak, — mikép habozott Szigfrid, önbecsét s országát s minden kincseit méltatlannak ítélve Krimhild birtokára. S tán kétségeskedve, hogy őt valaha nőül nyerhesse, haza is megy valami: ha új hír nem érkezik, — a csodaerős és szép Brunhildről.

Ha eddig csendes patak volt, vagy lassan növekedő folyam, époszunk cselekvénye, mostantól kezdve rohanó árrá válik. Mi volna egyszerűbb, mint Krimhildet megnyernie Szigfridnek? oly méltók egymásra. S egymás birására bennök s kívülök minden elő is van kellőleg készítve. De cselekvényünk így éposz helyett csak egy kis idyllé kerekednék ki. Most a Brunhild erőteljes, kalandor jelleme; most a gyöngé, de nagyravágyó Gunther király föltétele, bírni őt; most Szigfrid igyekezete, ezt leverni szándékáról s mikor az nem sikerül, nemeslelkű ígérete: segítni őt veszélyes vállalatában, miből őt szerencsésen

kihozni, a világon senki más nem volna képes; most Gunther kölcsönfogadalma, hogy Brunhild megszerzéseért Krimhildet adja a hősnek; mindez egy jelenetben. Tudjuk: mi csellel s egyszersmind erővel nyerte meg Szigfrid Gunther királynak Brunhildot. A világon egy ember volt, ki Brunhildot legyőzheté: Szigfrid a varázscsuklyával; de neki nem kell, ő Krimhildet szereti; s hogy bírhasssa, kész — bár vonakodva — a semmi esetre nem igazolható csalfaságra Brunhilddal szemben; azonban még sem mondhatjuk, hogy merő csel ejtette volna meg ezt; mert nagyobb erő győzte meg az erőt. Még nagyobb hibát tesz Szigfrid, mikor már a kettős nászeskü után, saját nejét is elhagyva, reá áll, hogy a makacs Brunhildot a nászágyban újra is lebírja a király számára; de ez a hiba már elkerülhetlenül foly az előbbiből s úgyszólván kezdete a büntetésnek az a kényszerűség: hogy Szigfridnek e második csalfaságot is el kell már követnie, ha Gunther királyt egészen cserben hagyni s az udvarnál elláthatlan zavart és szégyent okozni nem akar. Hogy a gyűrűt és övet magával vitte, mint a szöveg odavetőleg megjegyzi, talán gögből (aus Übermuth) történt; nagy s egyenes lelke, mintegy elveszíti egy perczre egyensúlyát; újra mesterileg gondolt vonás. És ezután már csak következetesség: hogy azokat, mint diadaljeleket, átadja nejének. Azonban azt kell hinnünk, a dolgot egészen ki nem magyarázta, s Krimhild magára volt hagyva a találkozásban. Természetes, hogy az igazságot egészen el nem találhatta, s többet gondolt, mint valóban történt. Különben nem azt mondta volna Brunhildnak, hogy' Szigfrid *rimája* volt, a mi nem is való, csak azt, hogy meg van csalva s csúffá van téve. S ha tudta volna, hogy történt a dolog, világosabban bizonyíthatta volna: Gunther király

mennyivel áll Szigfrid mögött; így azonban vádja sértőbb lesz, megbocsáthatlanabb, mint amúgy lehetett volna; mert bár Geiselher azt mondja: «Sok minden van, miért az asszony megharagszik», bizonyosan semmiért sem inkább, mint a mivel Krimhild sértette a királynét. Elég ok, hogy Szigfrid meghaljon s hogy halálát épen az okozza, kit ő — s ki őt legjobban szereti. De tragédiánk még többet bír tenni. Szigfrid — mert mit titkolhatna el a férj nője elől — megmutatta Krimhildnek teste azon helyét, melyen egyedül sebhető; s épen a szegény nő adja kedvesét gyilkosa kezébe e titokkal; adja hű s féltő gondoskodásból; adja épen Hágennek, kit ő hű rokonának véle; adja utóbb gyöngeségből, mikor nincs elég önmehtagadása, hogy a vadászatra készülőnek bevallja, hogy titkát elárulá. Krimhild ez önkénytelen árulása csak azon bölcs mérséklet által van lehetségessé s valószínűvé téve, melylyel époszunk Hágen körül jár el. A zord hős folyvást hallgat; tanuja Szigfrid szolgálatainak, növekedő befolyásának az udvarnál; irigy az idegenre, az világos; de sehol ellene ki nem tör; zárkózott, nem nyílt ellenség. Különben Krimhild nem követhetné el azt a nagy hibát. De Hágen jellemzésére is így jobb: nem illenék hozzá az időelőtti fecsegés vagy épen hetvenkedés. Ő ellentéte Szigfridnek, ki őszinteségében nyelvéen hordja szívét; s ellentéte Gunthernek, ki szájjal nagy, de tenni mitsem tud segítség nélkül.

A mit e rövid visszatekintés által világossá tenni akarnánk, az: hogy a *Nibelungének* szerkezetében minden részlet a katasztrófért van, azt készíti, azt segíti elő. Ha az egyes részleteket tekintjük, mindenikre azt mondhatjuk: ez idézi elő a katasztrófát, e nélkül nem lehetne az meg; ha pedig a katasztrófot nézzük, látjuk, hogy az

minden előzmény közremunkálásával jöhetett létre csak. Szigfridnek halni kelle: mert erénye oly magas, kincse oly tömérdék, szerencséje oly rendkívüli: hogy mindenk irigységét kelle költenie; s im — a történetünk megnyílt előtti kalandjai így folynak be vesztére. A sárkányvérben fürdése, legalább sophistikus mentségül szolgál orgyilkosának, mert nyílt harcban sérthetlen volna; s a ráesett falevél szükséges volt, hogy még se legyen isten, hanem sérthető ember maradjon. Szigfridnek meg kelle halni, mert oly nyílt, bizalmas, cselről nem is álmodó vala, hogy mintegy behúnyt szemmel járt az örvény fölött. Meg kelle halnia, mert annyi jót tett Gunther királylyal, hogy az nem türheté a tartozó hála nagy súlyát szíven. Gyenge, nyomorúlt lelkek sajátja, hogy a hála türhetlen nekik, s gyűlölik, ki velök jót tett, és nyomasztóan érzik jelenlétét s azon erkölcsi uralmát, melylyel jótéteményei folytán bír felettök; így Gunther király ellenállása — midőn Hágen Szigfrid elvesztését javallja — oly gyöngé, és inkább csak illemből való, hogy világosan látjuk, mint örül, ha megszabadulhat azon Szigfridtól, kinek pusztá létele is szüntelen arra emlékezteti, mily lefizethetlen sokkal tartozik neki. Maga azon nagylelkűség is, melylyel Szigfrid a foglyúl esett Lüdegert és Lüdegastot szabadon bocsátja, vesztére szolgál; mert ezek neve s költött hálátlansága a maszlag, melylyel elkábítják s a hálóba csalják. Hogy a Brunhild ellenébe elkövetett kettős csalfajáték, — hogy Krimhild irányában, titka fölfedésével kimutatott férfigyöngesége, — hogy még azon kis körülmény is, miszerint a gyűrű- s övhez jutása részleteit egészen el nem mondta nejeének, — mind szükségeskép eszközlik a hős veszedelmét, főlebb is mondtuk már. S csak ismételnünk kell, hogy leggondosabb kereséssel sem találunk egyetlen rész-

letet sem, mi ne a nagy katastrófra dolgoznék s miből ez valamely szálát ne venné. Szigfrid halála, a költemény ezen első felének (s meglátandjuk: a másodiknak is) annyira uralkodó pontja, hogy eddig minden azért történt (s ezután minden abból ered). Ez erős központiság, e minden részletnek egyhez irányulása, minden érdeknek egyfelé fordulása, az: mi velünk a *Nibelungének* szerkezetét tökéletesnek mondatja.

De vessük ki, ha lehetséges, egy kissé Szigfridet s mind a mi rá vonatkozik a játékból (ha lehetséges, mondjuk, mert nála nélkül egy lapja sincs a műnek) s lássuk meg egyebekben is, mily vaskövetkezetesség fűz mindent össze. Gunther király, testvéreivel s hőseivel, kik közt Hågen tűnik ki, egy csoport. Háttérben állva ugyan, hogy úgy szóljunk: a perspektív szabályai szerint csak körvonalozva, de azért teljes következetességgel jellemezve állnak előttünk. Egy jeles királyi törzs, mely atyáitól dicsőséget s országot örökölt, de arra van hívatva, hogy magasabbra emelkedjék. Mint sokszor szokott, nem maga a király (vagy családfő) épen a legkiválóbb egyéniség is egyszersmind, de mégis van benne oly vonás, mi őt a többitől elkülönzi s föléjük emeli. Guntherben nagyralátása az. Ő magát a világ központjául nézi, s úgy nézi környezete is; természetesnek tartja, mint a királyok szokták, hogy testvérei, kik magok is néha király nevet viselnek, neki szolgáljanak; hogy oly hős, mint Hågen, neki jobbagya, hűbérese legyen; hogy egy idegen lovag, ki neki nem is alattvalója, maga is királyfi s majdnem király, érte annyit tegyen, mennyit a legszorosabban kötelezett is alig tenne. S ennek a büszke, öntelt, nagyralátó Gunther királynak — az még sem sérti büszkeségét: hogy számára feleséget más érdemeljen; a rosszúl helyezett

büszkeség, más oldalon könnyen tűri a megalázást: a ki szégyenlené bevenni a jó tanácsot egy Szigfridtől, nem szégyenli nászágyába hívni őt; mélyen talált lélektani vonás. — E királyi udvari körben, valami különös összetartást találunk. Valamennyi egy test, egy lélek. Közös érdekekért mindenik mindenre kész; Gunther engedni, Hágen merni, a két kisebb királyfi szemet húnyni. Az emelkedő királyház sajátsága: eszközökben nem válogatni s egyéniségét is szívesen megtagadni a főczélért. Távol legyen, hogy a *Nibelungéne*ben politikai tanok vagy irányok nyomait keressük; sokkal együgyűbb, kezdetlegesebb, népiesebb költemény, mintsem ily czélzatoságai lennének. De öntudatlanul is azt teszi, mit mondánk: a Burgond királytörzs hirteleni emelkedését s még hirtelenebb pusztulását festvén, lehetetlen, hogy e változások emeltyűit s mozzanatait föl ne találjuk benne.

Másik pont, mire figyelmünket még irányoznunk kell: a Brunhild története. Magában egy tökéletes cselekvény; s a Szigfrid- és Gunther-körhez mérve annyiban előnyben áll, hogy jóformán be is van már végezve; Brunhildről a költemény második felében csakis említés történnén már. Brunhild történetét, az egészből kiszakítva, vevén szemügyre, abban egy teljes középkori monda szellemét találjuk. Egy rendkívüli erejű, s abban elbizakodott leány, ki még nem akadt mesterére — s az eddig legyőzött hősök után azt véli, hogy nem is fog akadni soha; ki azért önfejű, gúnyos, kegyetlen, szívtelen: lehet-e a népmesének, választva is, méltóbb tárgya? Az ének különös előszere-ttel is foglalkozik vele. Mikor először van róla szó, s csak nagy ereje és szépsége van említve, már érezzük, a történet mily érdeke fűződik hozzá. A rövid említés után, mely a Wormsba jött hír reflexében van előadva, nagy

ügyességgel mindjárt Gunther királyhoz fordul az ének, megmondani, mily hatást tett rá a Brunhild híre, mint vágyik birtokára, határozza el, küzdeni érette, mint készülnök, mint mennek négyen érte, stb. Ekkor foglalja el már Brunhild egészen és közvetlen a tért. S mondhatjuk, hogy az egész költeményben jobb s részletesebb leírást senki sem nyert, Krimhild s Szigfrid sem, a kemény Brunhildnál. Személye, lelkülete, járása, kelése, öltözete, fegyverkezése, viadala — mind, mind teljes élethűséggel s szemléletességgel vannak a legkisebb részletekig elénk állítva. Jellemzését már fölebb láttuk. Most az egész szerkezet reá vonatkozó szálaira van főgondunk. Sorsát Szigfrid döntötte el; ő dönti el viszont a Szigfridét. Bár azt, a mi a varázs-csuklya segélyével történt, ő nem is sejtethé: valami megfoghatatlan volt neki az egészben. Ő Szigfridnek hallá, mint a föld első hősének, hírét; s ez most mint a gyöngye Gunther hűbérese jó hozzá; őt üdvözli először — s ő Guntherhez utasítja, mint urához. Guntherből nem néz ki oly erő, mitől Brunhild tarthatna, — s az mégis, hogy hogynem, legyőzi; különös, hogy azalatt Szigfrid sehol sem látható. Brunhild sejtethett valamit, maga sem tudta mit, mert különben nem merte volna Gunthertől a nászeskü után is megtagadni férfi jogát; nem mert volna ellene oly makacsul s tetteleg szegülni, mint azon éjen tette, melyen az övvel gúzsba kötözté. Semmikép nem értette meg: mikép történt, hogy Gunther, ki a három versenyzőjében oly erős volt, most meg hagyja magát csúfosan kötöztetni s nyöszörögve kéri föloldatását, s másnap ismét oly iszonyú erővel bírja le őt; mi ember ez, kinek így jó meg s megy el ereje? vagy mi varázs, mi titok lappang alatta? föloldást hiába keresett. Iszonyú világosságot gyújt lelkébe Krimhild beszéde; valljuk meg, igaza

van : hogy ily sérelmet boszúlatlan hagyni nem lehet. Az ide tartozó három jelenet : a két királyné veszekedése, a Szigfrid orvúl megöletése, s aztán megsíratása és eltemetése, az egész költemény legremekebb részletei. Krimhild, a veszekedésben, épen oly hibás mint Brunhild ; a tragikum természete szerint, végzetesen ragadtatik hibából hibába. Ő is kezdte a dicsekedést, ő emelte Szigfridjét egyenesen Gunther fölébe ; tehette, mert tudta elsőségét, de még sem kellett volna tennie, mert Gunther neki bátyja, s király, házigazda ; legkevésbbé kellett volna pedig ezt tennie a királynő — a kevély és sérthető Brunhild előtt. Az természetes, hogy ez nem engedi elsőségét. Aztán szóból szó lesz, mint az asszonyok vitáinál rendszeren szokott. A legsértőbb szót, mi a mellett tévedésen is alapul, szintén Krimhild mondja ki ; s természetes, hogy azt Brunhild nem akarja annyiban hagyni. Krimhild ugyan váltig mondja : «miért nem hagysz engem menni? jobb lett volna nem szólnod, nem kérdezned» stb., mindamellett igen megfoghatónak találjuk, hogy Brunhild tudni s nyilván hallani kívánja, mi joga nevezte őt sógornéja Szigfrid rimájának. Azelőtt sem szerette Szigfridet s Krimhildet ; ennek büszkesége mindig fejében főtt s nem feledheté gőgös magatartását előtte ; azért is hívta, s hívatta férjével, magához őket : hogy rajtok valamikép boszút állhasson. Most már megért az.

De még Krimhildnek más hibát is kell tennie, hogy Brunhild boszú-szándéka célzt érhessen. Mert Szigfridet nem oly könnyű volna kézhez keríteni, még oly nagy hősöknek sem, mint Hágen, s a Gunther király egész lovagköre. Most lép előtérbe a trónjéi, s veszi a cselekvény szálait egyidőre egészen kezébe. A mely perczben ő Brunhildnak kezet adott : hogy Szigfriden érte boszút áll,

az asszony háttérbe vonul s az ádáz hős lép cselekvőleg elé. Krimhild maga is tulajdonképen csak szenvedőleg s önkakarat nélkül tesz, midőn Hágén kilopja titkát. Az egész árulás, a terv — intézés — végrehajtás, mind a Hágéné. S mégis. értjük s helyeseljük, hogy érette, Gunther királytól kezdve az utolsóig mindnyájan felelősek, s mind a mennyinek lakolni kellend érette. Mindenik beleegyezett s vagy tetteleg segítette vagy hallgatólag megesni hagyta. A hős mellett, ki annyi jó szolgálatot tett, egy hang sem szólalt föl Gunther király szívében, Gunther király udvarában; neki el kelle esni, segítség, majdnem szánsalom nélkül; s mind az egész háznak és lovagkörnek utána kelle bukni, irgalom nélkül! Krimhildnek is, ki a végzetes boszút intézi, de ki maga is oka a tettnek, melyért boszút áll.

A tragikai igazságtétel ez. S a *Nibelungének*, egyes részletekben, s egész szerkezetében, e magas igazságtétel megtestesülése.

IV.

Folytatás. 3. A második rész első fele.

A költemény második felét egészen Krimhild boszúja tölti be. Két szakaszra oszthatjuk ugyan ezt is; egyik a boszú megfogamzása, előzményei, készüllete; másik maga a boszú végrehajtása. A tulajdonképi Szigfrid-mondán ez kívül esik s egy része a nyugoti Etele-mondának s egy burgondi királyház végpusztulását tartalmazza. De akár a kora hagyomány, akár a nép költői ösztöne, akár egyes énekesek szerencsés lángesze köté össze a kettőt, — mit ma már eldönteni nem lehet, — kétségtelen: hogy a költészet birodalmában a legszerencsésebb fogások egyike

volt. Két koronát illőbben s tökélyesebben egymáshoz olvasztani nem lehetne, mint ezeket, hogy külön eredetök világos jelei mellett is oly valódi egy egészet képezzenek, melynek részei mintegy egymásért látszassanak teremtvé lenni. Szigfrid haláláért boszúnak kell következni, a legnemesebb hős nem lehet a legundokabb orgyilkosság áldozata a nélkül, hogy vesztétől országok ne rendüljenek, s a trón, mely elejté, sírjára ne omoljék; az első rész megkívánja a másodikat. De a boszúnak nincs értelme, engesztelhetlenségének nincs mentsége, ha Szigfrid nem az, kinek ismerjük s nem úgy lőn áldozat mint tudjuk; a második rész feltételezi az elsőt.

Ily szoros összefüggés s egymás kiegészítése mellett, önként tolul fel a kérdés, miért nem azt venni föl egyszerűen, hogy a költemény eredetileg mostani egységében született, miért az így összefüggő két részt külön eredetűnek, más más mondakörhöz tartozónak vélni? Azonban, az irodalomtörténeti nyomokon kívül, úgy véljük, belső erősségek, magából a költeményből is elég valószínűvé tehetik, sőt egyedül valóúl állapíthatják meg fölvetelünket.

A Szigfrid-mondakör magában egy nagy egész. A hős gyermekkorán kezdődik, s felette sokban hasonlít a görög Herakles-mondához. Fő, sőt egyetlen hőse Szigfrid, ki a tért pillanatig sem engedi senkinek. Egyes tagjai e mondakörnek: a Nibelung-királyfiak osztoztatása, — a varázscsuklya megszerzése, — a sárkány megölése s vérében megfürdés, — a kincs birtokba vétele s a Nibelung-óriások és Albrich törpe legyőzése stb. külön kidolgozásokat nyertek, melyek egygyé olvasztva, alkotják az egész Szigfrid-mondát. E mondakör egyik legkiválóbb tagja, Szigfrid nőszülése Krimhilddel, a mi époszunk tárgya. Ebben is, természetesen a főszemély maga Szigfrid, kinek hőstettei,

miket Krimhild megnyeréseért visz végbe, teszik az ének tartalmát. Ez egész Szigfrid-mondakörnek méltó és természetes zárköve a Szigfrid halála. Ő ugyan büntelen, ha a *bűn* szót valódi értelmében vesszük, de eleste saját jelleméből s történetéből foly és így szükségképeni. Nem egy különálló s rajta kívüli gonosztett csak, a mi őt elejti, mikor múlhatlan kellene még következni valaminek, s jelesen a büntetésnek; a Szigfrid élete s halála magában bevégzett tragédia lehet, — melyben van már *költői* igazságtétel, miben megnyugodhatunk. Kívánjuk, kérjük a boszút; de ha az be nem következne, ha szó sem volna is róla: nem mondhatnók a Szigfrid-mondát csonkának.

Egy óriási különálló egész túlfelől az Etele-monda. A mellett, hogy földrajzi fekvés szerint, azon országokban s népeknél, melyeket meghódított, vagy csak sújtott, különböző s egymással sokszor ellenkező mondakörök alakultak, melyeknek szintén eltérőleg jellemzett hőse az istenostor hún király: csak egy-egy Etele-mondakör is számos, inkább vagy kevésbbé önálló tagból áll. Egyes hadjáratait, tetteit, nősziüléseit stb. tartalmazzák ezek, — saját hagyományok szerint; de abban mind megegyeznek, hogy bennök Etele, soha mint történetes mellékszemély, kit mással is föl lehetne cserélni, nem szerepel. Ez történnék pedig, ha a *Nibelungének* második része csak a Szigfrid mondakör egyik tagja volna. Azon szerkezeti különösségnek lennénk tanúi akkor, hogy a tizenkétszáz strófából álló mondadarabban, a tulajdonképi hős meg sem jelen, mert halva van, — s a hatalmas hún király neve, mint háttér szerepel, csak azért, hogy a hősért tervezett boszú kivihetőbb legyen.

Igaz, hogy a *Nibelungének* Etelében, mi a mi nagy királyunkra nem ismerhetünk. S ha jól szemügyre vesz-

szük, nem is az egyik sarkától másikig földült, megrémült Nyúgot iszonyú Eteleje az. Ez a gyöngé, hajtható jellemű, bár szintoly nagy fényű, birtokú s hatalmú hódító, nem más, mint a germánmondák Eteleje. Ott olvadt össze a két (Szigfrid- s Etele-) mondakör egy-egy tagja; ott kapcsoltatott — azon egyszerű fogással, hogy Szigfrid özvegye téteték Etele számos nejei egyikévé, — egybe az egymást kiegészítő «Halál» és «Boszú», — adatott hozzájuk, később már, a «Nibelung-panasz» — mi velök szerves egészét nem is alkot. A nagy Detre-monda is belejátszott a «Boszú» utóbbi részébe. Miről fönntebb már szoltunk s alább még bővebben szolandunk.

Etele nejeivel, nászaival nem jöhetnek tisztába — mint fönntebb már láttuk — a különböző mondakörök. Azokat bírálatalig összeállítani itt sem terünk sem időnk; csak a mi épen reánk tartozik, kísérjük némi megjegyzéssel. A *Nibelungének* szerint Attila egynejeinek látszik. *Helke* királyasszony meghalván, özvegyen gyászolja, s úgy veszi el helyette *Krimhildet*. A két név melyikében ismerjünk a mi mondánk Ildikójára? — mert *Helke* egyenesen az *Ilka* névre utal, s *Krimhild* és *Ildiko* is egy gyökkel látszanak bírni. A mi mondáink is egynejeinek tartják, nem csak közvetlen őseinket, Árpádot s vitézeit, de — ágyasai mellett — Attilát is, mert a Csaba és Aladár anyjai, Honoria és *Krimhild*, iránt nincsenek tisztában. Ildikóval (vagy Mikolttal) azonban nem élt férje soká, nász-éjén halván meg elvérzés következtében. S így tulajdonkép sem egyik sem másikkal Ildikót nem helyettesíthetjük. De ez még csak egy részlet, miben a *Nibelungének* Etele-mondájától a mienk idegen. Egyébiránt, Etele székhelyét, ha nem is pontosan, mit nem is várhatunk oly kérdésben, mivel a történet sincs távolról se tisztában, de azért a valósághoz

meglehetősen közelítőleg jelöli meg.* Blédát, Attila testvérét, is ismeri époszunk. Meg is öleti; csakhogy nem bátyjával, mint a mi hagyományunk, hanem a burgondiakkal.

Ez előre bocsátott megjegyzések után folytassuk munkánkat.

— Tizenhárom évig gyászolta már Krimhild, meggyilkolt hősét,

S bevenni nem akarta sehogysem a vigaszt.

Hogy ily hű volt hőséhez, minden dicséri váltig azt.

Ez időben történt, hogy a húnok hatalmas királyának Etelének nője Helke meghala s ő más nő után nézett körül. Némelyek mindjárt a burgondi királyleányt, a niederlandi Szigfrid özvegyét, a büszke Krimhildet ajánlák neki. Etelnek ugyan aggodalma van, hogy pogány létére mikép nyerhetné meg a keresztyén nőt? de hívei csak biztatják; kérdi: ki ismeri azt a rajnai vidéket s népet, ki tud az özvegy felől is bővebb hírt mondani? Mindjárt eléáll a bechlári derék örgróf, az öreg Rüdiger; elsorolja a három burgond király-testvér nevét s erényeit, dicséri az özvegy ritka erényét, nagy szépségeit, mert ő, úgymond, gyermekkorra óta ismerős ama vidékeken; kedvet kap a király s követéül magát Rüdigert rendelve, megbízza őt, hogy Krimhildet kérje meg számára. A szokott készületek után, hét nap múlva, ötszáz jó hún vitézből álló kísérettel indul meg Rüdiger. Saját hazája Bechlaren felé veszi útját, hogy nejétől Gotelindétől s szép lányától (ki megnevezve nincs) búcsút vegyen, mielőtt a nagy útra indulna. Gotelind örömmel is, búval is fogadja a hírt; igen jó, szeretett

* Lásd HEINRICH G. székfoglalóját: *Etzelburg s a magyar húnmonda*. (M. Akad. Értekezések, Nyelv. és Szépt. X. k. II. szám).

asszonya volt neki Helke király-asszony s nem tudja oly jót nyere-e az új úrnőben is? Hetednap innen is tovább mennek a követek s tizenkét nap múlva a Rajnához érkeznek Gunther király országába. Ismétlődik, kevés változással, az a jelenet, mikor Szigfrid, tizenkét lovagjával először jött volt Wormsba. Az érkezőket senki sem ismeri. Kérdezik Hágent, mert annak mindenkit ismernie kell. «Még nem láttam őket, úgymond, de mihelyt meglátom, azonnal reájok ismerem». Úgy is lesz. Mikor

Bevágat az udvarba a sok derék lovag;
Mind jó szabású, gazdag ruhákat hordanak.

Most a gyors Hágen így szól: «Ha jól ráismerék,
Mert ez urat nem láttam immár fölötte rég:
Öltözve épen úgy van, mint Rüdiger szokott,
E húnországi jó hős; — s ő is lesz, fogadok».

Akkor elébe mennek, nagy örömmel fogadják, s viszik mindjárt egész tisztességgel a király elébe. Ez is, két öcscsével szívesen fogadja, ülteti a követeket, kérdezi, hogy vannak Etele és Helke?

A hű követ felel rá: «Sok jó üdvözlétet
Küld, uram, a Rajnához, a nagy király neked,
És minden daliádnak, és mind ki csak hived —
S szolgálatát ajánlja, őszintén, meghihedd.

S búját is panaszolja királyom, egy nyomon;
Örömszegény lett népe; mert drága asszonyom,
Jó Helke, szép királynénk, dús asszonyunk — halott;
Szép szüzeányok árvák lettek nagy számmal ott;

Nemes fejedelmi lányok, a kiket ő nevelt!
Azért egész országunk keserv, gyász verte fel;
Szegények! senki sincs ki pártjuk' fogná nekik.
Pihenni a királyt is gond s bú nem engedik.

Mire, a részvétnyilatkozatok kicserélése után

Jó Rüdiger szólt újra, a hű, nemes követ:
«Királyom, többet is még mondok, ha engeded,
Mit mondanom parancsolt erős király uram,
Hogy Helke holta óta folyvást nagy búa van.

Hírül hozák uramnak, hogy Szigfrid özvegyen
Hagyá Krimhilda asszonyt; ha ez igaz: — legyen
A te akaratoddal, hogy most ő tegye fel
Szép Helke koronáját; kér hős urunk, Etel».

Gunther szívesen fogadja az ajánlatot, s három nap alatt, Krimhildtől választ ígér reá. A követeket szállásaikra bocsátják; összegyűlnek a daliák s mind örülnek a hírnek,

S tanácsolják is mind; az egy Hágen nem csupán,
Vitéz Gunther királyhoz ekkép szól azután:
«Vigyázz, uram, magadra, ha jó dolgod vagyon!
S ha Krimhild akarná is, te azt mondd: nem hagyom.»

s bármennyit beszélnek a többiek, Hágen makacsúl ellene szól. Sok jó vitéze van Etel királynak, s ha az mind Krimhild alattvalója lesz, — meglássátok, úgymond, mennyi bajt, mi gyászt fog mindnyájunknak szerezni. Fölösleges a Hágen ellenzése, Krimhild, mikor Gere örgróf sietve hírül viszi neki Etele kérését, azonnal határozottan így válaszol: «ne üzzetek csúfot szegény fejemből! mi lehetnék én oly férfinak, ki valaha nőtől szerelmet nyere!» Ellenmondása állhatatos. Testvérei hasztalan igyekeznek reá beszélni: csak annyit eszközölhetnek ki, hogy Etele követét maga elébe bocsássa. Az öreg Rüdiger tizenketted magával nyer másnap elfogadást

Krimhild a szűz kedélyű, bájos királyi nő
 Várt a jó Rüdigerre; ez most a mint bejő
 Azon ruhában lelte őt, *mit naponta hord*;
 De hölgyein elég sok szép s drága pompa volt.

Különben is meglátszott rajta bújja, mely őt minden
 pompától s minden örömtől eltiltá.

Körülte űlni sok szép leányzót láttak ott;
 S láttak a szép királynén nehéz búbánatot.
 Hő könnyek árja — keblén ruháját áthatá.
 Jó Rüdiger Krimhilden ezt tisztán láthatá.

Mind a mellett elkövet mindent, hogy küldetésében
 eljárjon s rábeszélhesse a bús özvegyet: legyen Etel ne-
 jévé. Biztatja szerelemmel, mely a bú legjobb enyhítője;
 nagy hatalommal, gazdagsággal, mi annyit elfelejtet. De
 a hű özvegynek mindenre csak egy felelete van:

«Ha szívem nagy keservét ismerné valaki:
 Az új férjet keresnem nem tanácsolna; mert
 Én *többet veszték egyben, mint nő valaha nyert!*»

«Hogy lenne kedvem, vágyam — a királyné felel —
 Megint megosztani ágyam' egy hős szerelmivel?
 Ki már egyért szenvedtem oly nagy keserveket,
 Miket éltem végéig el nem feledhetek».

De Rüdiger még sem hagy föl kéréseivel; s Krim-
 hild más napra ígér végválaszt. Addig Geiselher, legked-
 vesb testvére, s anyja a jó Ute is újra rábeszélni igyekez-
 nek. De mind hiába.

Elgondolá magában: — «Azt tenném? 'Testem' e
 Pogánynak, mint keresztyén nő, odavessem-e?
 Világ hibáztatását s gúnyját érdemleném!
 S ha nekem adná minden országait: — nem én!»

Ebben maradt. De éjjel, egész pitymallatig,
 Gondok miatt, a szép nő ágyán nem alhatik.
 Pilláiról könnyét nem is törülhette le;
 Míg reggeli misére, szegény föl nem kele.

Mise tájatt a három király is érkezék;
 Gyöngédeden megfogták bús nővérök kezét;
 S tanácsolák, hogy a hűnt férjül fogadja el.
 — De vidámabbnak őt, nem találták semmivel.

A követek jöttek s a válasz az előbbi volt. . . .

Nem használt semmi. S már már reményök vesztik el.
 Mikor a királynéval *titkon* szólt Rüdiger:
 Reméli, minden bűját ő helyrehozza még.
 — Krimhild nagy gyásza, mintha kissé hajnallanék. . . .

Mondá a királynénak: «Szüntesd siralmadat!
 Ha húnok közt más híved, mint én ím, nem akad,
 S mind a ki jó barátom avagy hűbéresem:
 — *Ki valaha megbántott, megbánja keservesen!*»

A bús hölgynek e szó megvigasztalá szívét.
 És szólt: «Jó! esküdj meg, hogy ellenem a ki vét,
 Azt megboszulni, esküdj, a legelső te léssz».
 Felelt az örgróf: «Szolgád eskünni erre kész».

Minden kíséretével megesküszik legott,
 Hogy neki hűn szolgálnak; a bátor lovagok
 Tesznek becsületéért mindent, mit tenni kell.
 — Lovagi kézárással fogadja Rüdiger.

A hű Krimhild gondolta: «ha ennyi hű vitéz
 Szolgálatát nyerem, ki értem mindenre kész,
 Bús özvegy — a világgal még perbe szállanék? —
Így tün meg lesz boszulva férjem halála még!»

Gondolta: «Sok vitézzel parancsol hős Etele;
 Kedvem szerint teendek, majd, valamennyivel.
 Sok gazdagsága is van, melyet szétoszthatok.
 — Mint itt, a gonosz Hágen, majd meg nem foszthat ott!»

Még csak egy aggodalma maradt fönn, hogy Etele pogány. Erről is igyekszik megnyugtanni őt Rüdiger. «Nem egészen pogány ám, úgymond, az én uram; meg volt térítve egyszer, csak hogy újra pogánynya lett». E vonás a román mondák Etelejére utal, azon mondák szerint t. i. Olaszországban jártakor a nagy Leo pápa előtt megrémült Etele, álomlátás által megintve, keresztyén hitre tért volt s mezitláb vezeklett Róma kapuja előtt; de azután ismét elhagyta a kereszt hitét s pogány lön. «És ha, folytatja Rüdiger, te nője léssz, asszonyom, talán még újra megtérítheted őt». Az utolsó okra már kezét ad Krimhild.

Czélzatosan adók részletesbben e jelenet vázlatát, mert Krimhild jellemzésére a legfontosabbak egyike, s mutatja, hogy époszunk nem csak az események összeállításában, hanem a kedélyállapotok körül is gondosan s értőleg jár el.

Az elsülyesztett nibelung-kincsből még jókora mennyiség volt Krimhildnél félre téve. Ennek egy részét, búcsúzásakor kezdé itthon elajándékozgatni, nagyobb részét pedig magával akarta vinni, hogy a húnok közt, üdvözletül, szétosztogassa. Hágen nem akarta engedni; s a királyfiak ellenzése daczára, önféjüleg elvette az egész kincset.

Mondá: «Soha Krimhild rám jó szemmel nem tekint.
 Azért csak itt maradjon a Szigfrid kincse mind.
 Ellenségim kezében e kincset nem hagyom;
 Tudom, mit tenne Krimhild, ha övé e vagyon:

Csak innen elvihesse, pártot gyűjt ellenem,
 S hadat szerez e pénzzel! De istenemre, nem!
 Hisz! melyen elvihetné még elég lova sincs.
 Mondjátok meg Krimhildnek: a Hágené a kincs».

Nem is maradt többje: ezer márka aranyból; azt meg arra adta, hogy elhalt férje lelkéért miséket mondjanak. Búsan búcsúzott, «ki jő velem, kérdé, ki kísér el új hazámba?» Régi híve Eckewárt örgróf mindjárt ajánlkozott, s ötszáz vitézzel vele ment. Száz lány is ment kíséretében. — Az ország széleig még testvérei és sok jó lovag kísérte. Hágen nem volt köztök. Eteléhez előre hírnököket küldöttek.

Röviden vázolhatjuk Krimhild útját Eteléhez. Geiselher s a burgondiak a határig kísérték, ott szeretettel váltak meg. «Akármikor bajod lesz, szólj Geiselher, csak tudósíts s azonnal segítségedre jövök». Passauban a püspök, Krimhild anyabátyja, igen jól fogadta s egészen Bechlarenbe kísérte. Itt Rüdiger neje, Gotlind, s leánya, elejökbe jöttek. Krimhild, hogy Gotlindet jöni látta, hirtelen leszállt lováról, elébe ment s szívélyesen megcsókolta. A lány annyira megszerette őt, hogy kérte apját, engedje a királynő udvarhölgyévé lenni. Krimhild mindenki szívét megnyerte jóságával, nyájasságával.

Bár tőle a Nibelungok kincsét mind elvivék:
 A ki csak látta, mind'nek megnyerte a szívét.

Így értek Czezimórba, hol a hún királynak fényes kastélya volt, melyben egykor Helke királyasszony lakott. Itt már Etele nagy kísérete s elő-lovaglói roppant számban csoportoztak az érkező királyné fogadására, keresztyén s pogány, minden nemzetbeli Etele hódoltságaiból, vegyest

csoportozék ott, a kievi orosz, görög, lengyel, oláh, a vad besenyő, kik nyilaikkal mulatságból madarakra lövöldöztek. Negyed nap indult Krimhild Czezimórból; a király is közeledett, szemközt. Tulnánál, a Duna mellett, találkozott a két kíséret. Etele előtt hűbéres királyok jöttek: Ramung az oláh fejedelem, hétszáz lovassal, Gibecke herczeg, a gyors Hornbog, a dán Hawart, a sebes Iring, a thüringi Irfried, végre a király öcsse Blödel (Bléda vagy Buda) háromezer vitézzel, előzték meg Etelét. Ez, a berni Dietrichchel, hűbéresei legvitézebbikével, leghatalmasbbikával jött. A fogadás mindkét részről szívélyes és szeretetteljes volt. Krimhild, Etelét előbb, azután Blödelt, Dietrichet s Gibeckét, összesen tizenkét lovagot megcsókolt. Az elfogadás alatt fegyverjátékok tartattak. Azután sátorba vonultak el, hol lakoma s nyugalom várta.

Mit szólt Etel, — a hire hozzám nem érkezék.
Jobbjában tartogatta Krimhild fehér kezét.

Reggel útra keltek s Bécsbe jött az egész sereg. Itt volt a lakodalom, mely épen pünkösdi nap esett s tizenhét napig tartott. Számptalan játék, lakoma s ünnepély váltotta egymást. Pompának, bőkezűségnek nem volt határa, Krimhild oly tisztességet nyert, minőt Helke sem bírt soha;

S mégis, ha visszagondolt, a Rajnapart felé,
Hol nemes Szigfridéval ült, szemét köny telé.
De titkolnia kellett, nehogy meglássa más:
— Hisz régi bánatára jött, im, vigasztalás. ...

Tizenennyolczad nap indultak Bécsből Húnországra felé. Hajóik, a Dunán, egymást érték. Etellakában Helke hölgyei, unoka-húga Herrát (Dietrich arája) vezetése alatt

fogadták a királynét; ott új ünnepélyek. S Krimhild hatalmas királynő lett a húnok földén.

Hét évig élt így, tisztességben, hatalomban, mikor fiacskája születék. Nem nyugodt, míg azt meg nem kereszteltette; Ortlieb* lett a neve. Ismét eltelt hat év s már tizenhárom éve volt, hogy Etelénél vala. De régi baját csak nem feledheté. Csak arra gondolt, mikép bosszúlhatná meg Hágen fején, mit az ellene vétett; nem bocsáthatta meg Gunthernek, hogy elnézte Szigfrid vesztét; s nem feledheté, hogy őt egy pogány nejévé lenni kényszeríték. Csak anyjára s Geiselherre gondolt szeretettel. Ily gondolatok hánykódtaták lelkét; s határozása az volt, hogy rokonit, mindenekfölött Hágent, magához hívhassa, — itt majd bosszút állhat régi sérelmeért. Szépen körülvette a gyanútlan Etelét. Könnyen reábirta, hogy testvéreit s rokonait Burgondból, hívja meg magához. A király örömmel hajlandó reá; s két kedves hegedősét: Werbelt és Schwem-melt hivatja, követekül őket választván, huszonnéggy jó lovaggal, a Rajnához, hogy az egész rokonságot a következő napfordító idejére, ünnepélyre hívják meg Húnországba. Krimhild külön is beszél a követekkel s titkos utasításokat ad nekik, nehogy valamelyik, de legfőkép Hágen, kivonhassa az utazásból magát.

Ha kérdik honn barátim, királyok s lovagok:
Mikép vagyok? — csak arról kérlek ne szóljatok,
Hogy valaha látátok rossz kedvemet nekem;
Azonban megmondjátok nekik üdvözetem’.

Kérjétek, hogy tegyék meg, mit a király izent;
Legjobb, a mit tehetnek irántam, az leend.
Itt azt hiszik: rokonom sincs a föld kerekén;
Vólnék lovag! elmennék hozzájok bezzeg én!

* Nem emlékeztet-e e név a hún Aladárra?

Gernot-, nemes bátyámnak, mondjátok meg neki:
 Hogy földön senki nálam jobban nem szereti;
 Kérjétek, hozza el mind, kiket csak szeretünk,
 Minden barátainkat; úgy lesz becsületünk.

Geiselhernek mondjátok: ha még engem szeret,
 Gondoljon rá, hogy tőle bűm soha sem eredt;
 Tudom, hogy szíve hozzám most is hű és szelid,
 Azért őt új hazámban látnám örömmel itt.

Anyámnak is mondjátok: leánya mit mivel.
 — *S ha Hågen vonakodnék jöni a többivel,
 Útat azoknak erre, ha ő nem, ki mutat?
 Hisz ifjúsága óta ismeri ez útat.*»

A követek csodálták: mért fekszik oly nagyon
 Szívén, tronjéi Hågen, hogy ne maradna honn?
 Megértik nemsokára, s bezzeg bánták utóbb
 Sok jó vitéz, miatta, szörnyű végre is jutott!

Mikor a követek, a két hegedős a kísérettel, a Rajna mellé érkeztek, szokás szerint csak Hågen ismert mindjárt reájok. Kíváncsisággal, de nagy tisztességgel lőnek fogadva. Előadták Etel király szíves meghívását, Krimhild nyájas izeneteit. Gunther király heted napra ígért választ nekik, azzal szállásaikra vezették s mindennel ellátták. Geiselher és Úte különös szeretettel tudakozák Krimhildet. — A király mindjárt összegyűjté udvarát tanácskozássra: elfogadják-e a meghívást? A legnagyobb rész azon véleményen volt, hogy el kell fogadni s Etele országába utazni. Mint gondolni lehet:

Hågennek egyedül csak nem tetszett a dolog.
 Guntherhez titkon így szólt: «Jó, ha meggondolod.

Talán csak nem feledted: mi mit tévénk vele!
 Krimhildtől tartanunk kell, szünetlen, gondtele.
 Urát e kéz ölé meg: — hisz jól emlékezel!
 Ugyan mikép mehetnénk mi Eteléhez el?»

A dús király felelt rá: «Húgom haragja szünt.
 Tudod, testvéri csókkal bocsáta meg nekünk,
 Mielőtt útra indult; ő mindent feledett,
 — Nem őt marja a bosszú, jó Hágen: — tégedet!»

Szól Hágen: «Bár mit mond a követ: ne higj neki!
 Nem ismered Krimhildet? Ő vele kötsz-e ki?
 Becsületed- s fejeddel játszol akkor könnyeden!
 Örök boszút forralni — tud Krimhild, higj nekem!»

Rumolt, a konyhamester, jó lovag maga is, pártolta Hágennek véleményét és tanácsolta a hon maradáást. A többiek, nevezetesen Gernot és Geiselher a menetel mellett beszéltek. Az utóbbi gúnyosan mondá Hágennek:

«Hágen! ha bűnöd' érzed, hogy megsértetted őt:
 Maradj s vigyázz magadra, nehogy bajod legyen;
 De azt ne bánts, ki nem fél — ha húgunkhoz megyen!»

s Gernot is:

«Mi nem fogunk maradni» — szólt végre Gerenot,
 «Húgunk oly szeretettel vár mireánk amott;
 S ugyan miért ne mennénk? halljuk, mi a panasz?
 Kinek nincs kedve jöni — maradjon itthon az!»

De azt világért sem tenné a büszke Hágen. Nem tanácslá a menetelt, mert veszélyesnek vélte; de ha valaki megy, ő sem marad vissza. Hogy kerülhetné a trónjei Hágen a veszélyt? Kész menni hát. Csak azt tanácsolja:

menjenek jó készülettel a húnok földeire; a legjobb vitézek közül válasszszanak ki ezeret:

Gonosz Krimhild haragja nem árthat úgy nekik.

El is fogadták tanácsát s fölszólították az ország legjobb vitézeit az útatásra, Hågen behívta öcscsét Dankvartot, nyolczvan vitézével.

A bátor Volker is jött, a *hegedős* vitéz;
Harmincz derék lovaggal az útra menni kész.

Hogy ki volt ez a Volker? most hadd beszéljem el:
Derék nemes lovag volt, kit hősi hír emel;
Uralkodott Burgondban sok jó vitéz felett.
Hogy tudott hegedülni: nyert «hegedős» nevet.

Etele követei indultak volna már haza; s eléggé boszankodtak, hogy nem kaptak engedelmet az indulásra. Ezt is Hågen akarta; nehogy jó előre hírt vihessenek nagy készületeikről. Csak hét nappal előbb, mint magok indulni akartak, eresztették őket útra. Szerettek volna Brunhild királynéval is beszélni, de oda be nem bocsáttattak.

«Brunhild rossz kedvű; ajkán sem mosoly, sem szavak;
Nem láthatjátok őt meg», mondá Volker lovag.
«Várjatok holnapot még, akkor tán béocsát».
De mind hiába vártak, csak meg nem láthaták.

Úte asszonytól azonban elbúcsúzhattak. Hazamenet Passauban a püspöknél, Bechlarenben Rüdigereknél hírt adtak a burgondiak jöttéről. Etelét Esztergomban találták: megörült a hírnek. Még inkább Krimhild.

Mondá: «Most Werbel, Schwemmel, hírt mondjatok nekem :
Barátimból ki lesz itt az ünnepélyeken ?
Mind meghívám ; eljö-e mind, ki csak jöni bírt ?
Mondjátok, mit szólt Hágen, mikor hallá a hírt ?»

— «Közéjük ment a zord hős, egy kora reggelen,
S őket haragos szókkal búsítá szüntelen,
S hogy végzés lön : eljönnek mind a húnok közé,
Zord Hágen ezt «Halálnak útjának» nevezé.

Bátyáid mind eljönnek ; egész világ előtt
Nincs jobb három királyfi. Hogy még ki jő velök ?
Nem tudom névszerint azt ; jő sok nagyhírű hős ;
Egyet fudok : velök lesz Volker a hegedős».

«Azt könnyen nélkülözném» — a királyné felel,
«A jó, vitézi Volkert, ha nem is jöne el,
Hágent óhajtom én csak : ő az én lovagom ;
Örülök is fölöttébb, ha viszont láthatom.»

Most Etele királyhoz a királyné mene,
Szólt, s szinte ragyogott a nagy örömtől szeme.
«Hogy tetszenek a hírek, jó uram, édesem ?
Mire valaha vágytam, most lesz meg, teljesen !»

A király is örült, nejével.

Szolgáinak azonnal parancsolt Etele ;
Palotát, termeket, mind ülésekkel tele
— A váravárt vendégek számára — raktak ott ...
Majd hoztak a királyra ezek nagy bánatot !

Eljött az indulás napja. Még egy intést kaptak. Úte
asszony kérte most, maradásra, őket ; rossz álmot látott :
hogy az egész országban minden madár megdőglött. —
Hiába ; most már Hágen sem akart maradni. Meg is in-

dúltak; ezerhatvan lovaggal és kilenczezer szolgálával. Mindenütt Hágén volt a kalauz, mint ki egyedül ismert vidékeket, országokat. A Dunához értek. Az nagy áradásban volt, és sehol hajó vagy dereglye, mely annyi sereget átszállítson. Gunther király hamar megijed és segély nélkül révedez. De Hágén kardját, paizsát veszi, fölcsatolja sisakját s indul hajót, hajóst keresni. Csakhamar tiszta forrás kútra talál, melyben szép vizi tündérek fürödnek. Hágén eldugja ruhájakat. Egyik hízelgő hangon kéri: «add vissza ruhánkat, megmondjuk jövőödöt Etele udvaránál;» s hogy jó kedvet csináljon neki, mond is jó jövődöt, hogy ott nagy tisztességgel fognak fogadtatni s újtok szerencsés lesz. De mikor a hős visszaadja az elvett ruhákat, a másik tündér más jóslattal váltja föl az előbbi hízelgő csalfa ígéretet: hogy jaj ott mindnyájok fejének s élve közülök senki sem látja viszont Burgondot, csak Gunther udvari káplánja. Azután utasítják Hágént, hol talál az egyetlen hajósra, ki a Dunán átszállíthatja s megmondják, mi nevet hazudjon magának, hogy az érette jöjön.

Megköszönte Hágén s ment a hajósért. Kiáltására elő is jött az, roppant dereglyével, de mikor meglátta, hogy idegen az, ki őt hívá, s nem az, kinek magát mondta: nem akarta átvinni. «Gelfrát az én uram, mondá a hajós, — ki a túlsó partot bírja; sok ellensége van s idegeneket átszállítnom nem szabad.» Hágén erőszakkal akarja elfoglalni a hajót, miután szépen hiába kéri; de a hajós nem enged, sőt evezőjével erős csapást sújt a vitézre. Nincs mit tenni, Hágén megöli a hajóst s elveszi hajót.

A lovakat a hajóhoz kötik, mely egyszerre ötszáz embert is be bírt fogadni s két-három fordúlással átszállítják az egész kíséretet. Akkor jut eszébe Hágénnek a víz-

tündér jóslata a káplánról, s hogy azt meghazudtolja: fogja s a patert bedobja a vízbe. Hiába kérik a többiek, kik a víztündérekkel való találkozásról mit sem tudnak, — hiába rimánkodik szegény pap s igyekszik kiúszni a partra, a zord Hágén az evezővel visszataszítja. A szegény visszafordul a túlsó part felé, honnan jöttek.

S bár úszni sem tudott tán: megsegíté az ég,
Hogy újra ama partra, baj nélkül kiúszék.

s ott megrázta magát, megátkoza Hágént:

Ne segítsen az Isten, hogy többé hazajőj!
Szívemből azt kívánom! Nem rajtad múlt hogy meg ne ölj!

azzal gyalog megindult hazafelé. S csakugyan ő lön az egyetlen, ki Burgondba visszatérhetett.

Hágén pedig szétvágta az egész hajót; hisz! nem lesz szükségök reá; s ha ki gyáván visszaszaladna, hadd veszszen csúfosan, úgymond, a habokba. Most mondá meg a tündér jóslatát s inté társait, hogy keményen fegyverkezzenek s minden veszély és megtámadás ellen jól tart-sák magokat. Tudta, hogy Gelfrát meg fogja támadni őket, hogy hajósáért bosszút álljon. Nem is csalódott. Mikor az éj egészen besötétedett s ők csak mentek még, Gelfrát, testvérével Elzével, mintegy hétszázad magok, megtámadták Hágént s a csapat azon részét, mely vezetése alatt volt. Oly hirtelen s oly erős volt a támadás, hogy Hágént már leszállították lováról s gyalog kelle küzdenie. Öccsének, Dankwartnak kiáltott segítségért. Az ott mindjárt levágta Gelfrátot, Else pedig vert hadával megszaladt; a támadóknak százon fölül volt a halottjuk; nekik csak négy.

Mikor a határhoz értek, ott egy öreg embert találtak alva. Hágen elvette fegyverét; mit az öreg, fölébredvén, siralmasan panaszolt. A vitéz visszaadta a kardot s még jól meg is ajándékozta az öreget, csak vezesse őket valami jó szállásra, mert ki vannak fáradva s éhezve. Az öreg a bechlári Rüdigert ajánlta nekik, kinek vára közel s ki szívesen látandja. Örömmel fogadták a fáradt hősök s magát az öreget küldék Rüdigerhez, szállást készíteni előre. — Ez az öreg ember Eckewart volt, Krimhild hű embere, ki őt Eteléhez menetelekor elkísérte volt; most a becsületes öreg, tudva úrnője kegyetlen szándékát, az érkező vendégeket meginteni jött elejökbe.

«Köszönöm ajándékod! — szólt neki Eckewart — De sajnálom fölöttébb, hogy útag erre tart. Még gyűlöletben állsz, hogy megölted Szigfridet: Azért jó lesz vigyáznod magadra, meghihedd.»

Rüdiger nagy szívesen fogadta a vendégeket; feleségével, leányával együtt elejökbe ment, s ezeknek előre meghagyta, hogy a három király-testvért, meg Hágent, Dankwartot és Volkert, csókkal üdvözljék; úgy is tettek:

A grófné megcsókolta mind a három királyt; Leánya is hasonlólag. — Hágen mellettök állt. «Ezt is» sugá az apja; rápillantott a lány, De úgy megijedt tőle, hogy szívesen sem tette talán.

Mégis meg kelle tenni, apja parancsolá.
Vegyes volt arca színe: piros s meg halovány.

Azután ünnepély, lakoma egymást követé, mi csak a szíves és tiszteletteljes fogadáshoz tartozott, minő királyi vendégeket megillete. Rüdiger leánya oly szép, oly bájos volt az urak előtt, hogy az atyához

«Ha én volnék király, mond jó Volker vidoran,
S vón koronám: — szép lányod' venném el, jó uram!
Egyebet sem kívánnék: mert lelke jó s nemes,
A szemnek gyönyörűség ... ő koronára érdemes.»

Felelt reá az örgróf: «Ej, hogy lehetne meg:
Hogy valaha királyok kérnék gyermekemet?
Jövevények vagyunk csak, feleségem, magam;
Ha szép is a leányka, ugyan mi haszna van?»

Gernot reá viszonzza, a daliás vitéz:
«Ha választanom kéne, kit szűm szeretni kész,
Lelkem csak ily leányka szívét áhítaná »
Hágen, a hős levente, komolyan szóla rá:

«Ha kis uram Geiselher magának nőt keres:
A grófné büszke törzse oly régi s oly nemes,
Hogy szívesen szolgálnok, hűbérem és magam,
Ha koronát viselni közöttünk vágya van.»

Tetszett jó Rüdigernek s Gotlindnak e beszéd,
A három hős királyfi, jártatta rajt' eszt,
A hősök mind óhajták. Geiselher fölkele
S megkérte a leánykát; szégyent nem is vallhat vele.

Meglett az eljegyzés, hogy majd ha hazamenőben
lesznek, odaadja nekik Rüdiger a leányt. — Mikor, ne-
gyednap, folytatni akarák útjokat, ajándékot adott a hő-
söknek a jó Rüdiger s szíves neje.

Gernotnak ajándékkul egy jó fegyver jutott,
Melyet nehéz csatában hősen viselt utóbb.
A nemes grófné adta; akkor nem sejtették:
Hogy e vason veszti még el jó Rüdiger életét. ...

Gunthernek is, királyhoz illő ajándékot
— Mit ő kevély örömmel vett tőlök, adtak — ott,

Egész, dúsan zománczolt, szép harczfegyverzetet;
Gunter király meghajlott s örömtől reszketett.

A jó Gotlinde asszony Hágennek is kínál
Ajándokot; hiszen ha elvette a király:
Elfogadhatja ő is, az ünnepekre fel
Ő se menjen a nélkül. De néki mi se kell.

«A mit csak láttam itten» — szólott a trónjai —
Semmit sem volna kedvem magammal hordani,
Csupán azt az egy pajzsot, mi ott függ a falon;
Azt Etel udvarába elvinném — nem is titkolom.»

Hogy Hágen ezt kimondá az örgrófné előtt,
Búja jutott eszébe s könyek fojták el őt,
A hős Nudungra gondolt, kié volt e paizs,
Kit a zord Wittich ölt meg ... siratja őt ma is.

De válaszolt a hősnek: «Legyen a pajzs tiéd!
Ki egykoron viselte, oh vajha élne még!
Sok sebben úgy esett el, e pajzszsza a csatán;
Örökre kell siratnom, mind eddig siratám.

Székéről fölkel azzal a grófné szeliden;
A pajzsot önkezével leveszi íziben,
És Hágennek odadja; karjára veszi az.
Még hősnek így nem illett paizs, az szent igaz.

Színén, világos színben, dús szövet duzzada;
Ragyogóbb pajzsra a nap még nem süttött soha.
Kövekkel volt kirakva; mit, pénzért kérjenek:
Legalább ezer márka ezüstöt érne meg.

Rüdiger ötszáz vitézével kísérté el őket. Mikor hún-
földre értek: követeket küldött előre Eteléhez és Krim-
hildhez. Örömmel várták azok az érkezőket.

Ablakban áll a Krimhild: «Öröm nekem e nap!
 Barátim jönnek; sok szép új pajzsot hordanak,
 S büszkén ragyogó pánczélt ... kinek kell aranyom, —
 S kész értem bosszút állni, — ahhoz hálás leszek nagyon!»

— Valami sejtelmesség borong époszunk e részén. Azon percztől fogva, midőn Krimhild elszánja magát, hogy Eteléhez megy, addig — midőn ablakában állva gyilkos gyönyörrel szemléli a mint rokonai bevonulnak a királyi várba: minden részletet, minden vonást egyetlen eszme lelkesít meg, a készülő bosszúállás eszméje. A közelgő vihar felhőinek gyülekezésére, tornyosulására mutat minden. Számtalan, odavetett szóban jósolja meg azt, szokása szerint, költők:

«Mitől sok jó vitéznek lett veszedelme még.»

«— bezzeg bánták utóbb;
 Sok jó vitéz, miatta, szörnyű végre is jutott».

«Majd hoztak a királyra ezek nagy bánatot.»

«Krimhildnek szörnyen fájtak a Szigfrid sebei.»

«— akkor nem sejtheték:
 Hogy e vason veszti még el jó Rüdiger életét.»

«Örömmel indulának az ünnepélyre föl;
 De Bechlarenbe vissza egy sem tért ennyiből.»

s még számtalan más helyeken.

De a költő által közbevetett eme jóslatos vonatkozásoknál sokkal fontosabbak azok, melyek a cselekvő személyekben szólamlanak föl. Ilyenek, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, mindjárt a Hågen nyilatkozatai. Ő kezdettől fogva átlátta a Krimhild bosszúterveit

és soha nem feledkezett meg azokról. A tizenhárom évi csöndes özvegység az ő aggodalmát el nem altatta: azért ellenezte folyvást, hogy Krimhild Etele nője legyen s az által alkalmat, erőt és segítséget nyerjen boszútervei kivitelére. Hogy mégis elment, újabb tizenhárom év sem volt elégséges, sem Krimhild boszúját kioltani, de Hágen aggodalmait elenyésztetni sem. Az Etele és Krimhildtől jövő, bár oly szíves s őszintén szeretetteljesnek látszó meghívás elfogadásának ő a ki legelőször ellene szól; s oly erélylyel és határozottsággal, hogy, a mire addig soha ok nem volt, már majd gyávaság vádja esik rá a két ifjabb királyfiú részéről. Mikor már mennek, s az egész útban, nem szűnik meg Hágen aggodalma; sőt minél közelebb Etele országához, annál világosabban látja a fenyegető veszedelmet. A víztündérek intő jóslata, e gyönyörű jelvi mese, csak olyan, mintha az ő lelkében zendülne meg; a káplánról való jóslatot azért akarja kijátszani: hogy végre bizonyosságot lásson; egészen Hágenhez illő tett: megölni akarni, hideg szívvel az ártatlan papot, csak azért, hogy vagy a veszélyes jóslatot megghiusítsa, vagy bizonyosságot szerezhessen annak igaz volta felől. S midőn a jóslat szemlátomást teljesül a pap megszabadulása által: nyilván meg is mondja Hágen, mi vár mindnyájokra. Sajátságos nyilatkozata az is, — miben egy, a mi Toldi-mondánkéval egészen rokonos vonásra akadunk, — midőn a hajót, melyen átszálltak a Dunán, darabokra vagdalja, hiszen a hősöknek nem lesz szükségük arra többé, s ha ki gyáva szaladásban keresne menedéket, ne találjon reá. Így löki csolnakát a túlpartra vissza a csehvel szigeti párbajára kiszállt Toldi, Ilosvainknál s utána Vörösmarty- és Aranyánál is. Hogy Hágen Gotlindtól a szép pajzsot, mely a hős Nudungé volt (hi-

hetőleg fia, nem pedig első férje Rüdigernének) kéri el: ez is jóslatosan esik; a jó Balmunghoz ily jó paizsra is szükség lesz ott, a hova mennek.

Hágenen kívül Úte asszony és az öreg Eckewart adnak még hasonló jóslatos intéseket. Úte előbb akarta, hogy fiai, az Etel és Krimhild meghívására elmenjenek, és semmi aggodalmat ez utazás iránt nem táplált szívében. S mégis, mikor már épen az indulás napja közelgett, azon éjjel rossz álmot látott. A Krimhild álmaira emlékeztet ez; szintoly jellemzetes, még tán nagyszerűbb amazoknál. Krimhild legelőször azt álmodta volt, hogy sólymot nevelt s azt két sas tépte el; — azután, hogy Szigfridjét két vadkan üzte, — két hegy esett reá; mind oly találó álmok. Olyan az Útéé is; azt álmodja: hogy az országban egyszerre minden madár eldöglött. Ez nagyobb, ez országos veszélyt jelez; s mily találó, mily költői, az épen seregestől útra induló hősöket a sok madár jelképében látni meg. — Megindító az Eckewart jóslata, vagy itt már inkább bizonyos tudásból eredt intése is. Ő leghűbb embere Krimhildnek, annyira, hogy bár hajlott korban, kész érte elhagyni hazáját; most azonban látja, mi készül egykori urai ellen; nem nyughatik, elejökbe megy, várja. A határon leül. Ott a szegény öreget elnyomja az álom. Azonban Hágen, tán hetykeségből, elveszi kardját. Erre fölébred s megintí öket. Azonban már késő bevenni az intést; minden késő s ők csak tovább mennek, az előre látott veszedelem elébe.

Még egy utolsó intést kapnak, — akkor épen, midőn Etele udvarába érkeztek be. Ezt már valóban késő lett volna követni. A berni Dietrich, Etele legnemesebb, legfüggetlenebb híve, ki ott elejökbe megy s megmondja nekik, mit várhatnak még Krimhild boszújától.

Üdvözlek, urak! Gunther s Geiselher, ifju hős
 S te Gernot, Hágen, — te is Volker, jó hegedős!
 Te is gyors Dankwart, üdvöz! — Nem tudjátok mi hír?
 Hogy niblungi hőséért Krimhild még egyre sír?

«Sokáig sírhat érte» — rá Hágen így felel;
 «Régóta már vitézét hideg sír nyelte el.
 A hún királyt szeresse, most annak hitvese:
 Mert Szigfrid vissza nem tér, halva se, élve se.»

«Szigfridet hagyd, nyugodjék! De míg Krimhilda él:
 Addig gonosz szívétől fenyeget sok veszély;»
 A berni Detre, jó hős, ekkép ejtő szavát:
 «Niblungok hős királya, vigyázz magadra hát!»

Ennyi intés elég s tán fölöslegesnek látszanék modern költőink előtt. Époszunk végzetessége ennyivel sem elégedett meg. A költő odavetett szavain, a cselekvő személyek nyilatkozatain kívül, — magokba az eseményekbe is rejtett el valami sejtelmest, valami végzetest, mi a közelgő s kikerülhetlen veszélyre int. Ilyennek tekintjük a Dunán való átszállást, megelőző s következő minden körülményeivel együtt. A Duna oly áradásban van, hogy sehol hajó rajta járni nem mer; e körülmény annyival figyelemre méltóbb itt, mert az egész *Nibelungéne*kbén tán az egyetlen eset, midőn a természet s elemei is belevágnak az eseményekbe. Hágen indul hajót keresni; a vízi tündérekkel való mesés találkozásáról már szóltunk; különös, hogy azok megintik a nagy veszély felől, s mégis tőlök nyert utasítást, hogy találjon hajósra s hogy szedje azt reá álnévvel. Hogy a cselt észrevett s hajóját átengedni vonakodó hajóst a bőszt Hágen oly soká, szépen, ígéretekkel is kéri előbb, — ezt a zord hős jelleméből meg sem magyarázhatnók, ha arra nem gondolnánk,

hogy a tündérekkel való találkozása némileg megzavarta szokott nyers kedélyhangulatát s őt bizonyos lágyabb, ábrándos vagy elmerülő kedélyre hangolta; végre is az ellenszegüléstől visszatér saját hajthatlan jelleme s megöli a hajóst... Mikor épen átlépnék a határfolyót: már gyilkossággal kénytelenek kezdeni. Végzetesen követi az első vértettet a második még nagyobb: Gelfrát s száz vitézének megölése, a túlsó parton. Ez int: hogy minden lépéseket vérrel kell jelölniök a hún földön. Neki szilajúlva, vad elszánással léptek a partra, mikor a káplán csudálatos megszabadulása után Hágén kimondá sorukat: s ez elszánás csakhamar véres tettet is érlett, midőn a hajósa haláláért boszús Gelfrát reájok támadott. Ez epizód, — egyetlen az egész műben, mely közvetlen következkések nélkül látszik maradni — csak akkor nem fölösleges, ha czélját így magyarázzuk; költőnk e sötét nyitánnyal akarja bevezetni a sötétebb tragédiai katasztrófot, mely az előbbit annyival múlja iszonyban fölül — mennyivel az ártatlan halálnál a rettenetes boszúállás iszonyúbb.

Époszunk e harmadik negyedrésze azonban nem mindenestől ily sötét s a derültebb színezetnek is van még hely engedve benne, mielőtt, mint alkonyt a vak éj, a következő boszú fekete képe egészen ki nem szorítja. Magán a víztündérekkel való találkozáson is — szomorú következkései mellett — valami nyájas, kedélyes színezet ömlik el, a mint a közlgő Hágén a vizet locsogni hallja, mintha töltögetnék, — a mint a megijedt tündérkéek előre szemérmesen a vízbe bújnak, — a mint ruháikat elrejtji, — a mint pajkos csellel azt tőle kiváltják — mindebben játszi pajzánság van, hogy szinte feledjük a jelenet komor jelentőségét.

Nagyobbszerű, s magába a történet léterébe vágó részlet, a Krimhild fényes fogadtatása Etele birodalmában. Az egész a hún király gazdagságát, világbiró nagy hatalmát tükrözi vissza. Az ünnepélyek fénye, az előtolakodó kíséreték roppant tömegei, a diadalmenetet fényessé tevő hűbéres királyok, a legtávolabbi világtájokról beözönlő különböző nemzetiségek — mind arra emlékeztetnek, hogy nem egy közönséges király nászában vagyunk. Krimhild férjhez menetelével, még Szigfrid megboszúlhatása végett is, soha sem békülhetnénk ki, ha bárki más lenne férje, nem a világ ura, a királyok legyőzője, az isten ostroma. A Szigfrid özvegyének csak Etele lehet második férje. Krimhild fényes fogadtatása, Etelenek iránta érzett szerelme, a húnok közt megjelenése által előidézett hatás, múlhatlan szükséges mozzanatok a katasztróf eszközlésére; örömmel s borzalommal látjuk, mint emelkedik a legnagyobb befolyásra új hazájában a királyi nő, mint nyeri meg népét, mint veszi egészen kezébe férje szívét: mert tudjuk, hogy mind e befolyás csak boszúja eszköze leend. És ha a költészet varázsa sokszor épen abban áll, hogy legellenkezőbb érzéseinket költse föl s tartsa ébren: itt ez legnagyobb mértékben van végrehajtva: óhajtjuk Krimhild boszúját s rettegünk tőle; szeretjük növekedő hatalmát s borzadozunk láttára. Igen szerencsés s valóban művészi eljárásnak kell azért tartanunk, hogy ez előkészítő jelenetek: a nő-kérés, Krimhild utazása s fogadtatása, — a sötét elősejtelmekre némi vigasztaló, fényes színezetet vetnek s így enyhítőleg hatnak.

Azonban e résznek legnyájasb, legüdítőbb részlete azon kis epizód marad, midőn a burgondi királyok s vezérek Rüdigernél időznek. A bechlári öreg örgróf, neje s

leánya kezdettől fogva rokonszenves alakok. Most egész jószágukban tűnnek föl, s különösen a két nőt lehetetlen nem szeretnünk. Az anya, ki csókkal fogadja érkező vendégeit, nekik vidító multságokat szerez, a távozóknak dús ajándékokat, s oly gyöngéden ad, ki hős fia pajzsától szíveszakadva válik meg s mégis megválíik vendégeért: oly nemes, oly ösbájú alak. Leánya, kiért szinte szívünk fáj, hogy nevét nem tudjuk, a legszeretetre méltóbb virág-bimbó, mintha a költemény kezdetének Krimhildje, a bájos szűz ara, tükröződnék ismét vissza benne; ő is nyájas csókkal közeledik a vendégekhez, de a zord Hágentől megretten, sejti-e, hogy kurta boldogsága e sötét szirten törik meg? Örülünk, hogy a kedves Geiselher arája lesz, kit a burgondiak közül legjobban szeretünk; de már eljegyzésök egy méla utógondolattal jár. «Fehér kezével Geiselher mily gyors vala körülölelni aráját! Mily kevéssé élvezheté a leányka ezt!» S mégis, bár tudjuk, hogy egymást viszont sem láthatandják, hogy boldogságuk még virágjában elhull: örömmel nyugszik meg lelkünk ez édes, szelíd képen! Előtte, utána, öldöklés, gyász — mint viruló szigetcske az árban, egy virágos rózsabokor a sivatagban, áll e jelenet előttünk. Mi hamar követik a vigasztalanság képei!

Megjegyzésre méltónak tetszik előttünk azon állás is, melyet époszunkban a hegedősök foglalnak el. Volker, a «hegedős» — tulajdonkép hős s szintoly nemes úr, mint Hagen, Dankwart s a többiek; hegedősséget inkább mulatságból űzi — de mindenestre ez is már a hegedősök tisztas állására mutat. Etele két hegedőse, Werbel és Schwemmel azonban valóban zenészei a királynak — kik háztartási személyzetéhez tartoznak, mint most az udvari zenészek. De hogy mily tisztas állásban s becsületben

vannak, mutatja követségök. A hatalmas Etele király, midőn neje királytestvéreit ünnepélyes látogatásra hívja meg udvarába, nem tartja azokra nézve sértőnek, magához illetlennek, hogy követségét két hegedős vezérelje s Wormsban azok úgy fogadtatnak, mintha Etele birodalmának legtekintélyesb főurai közül valók lennének. Az Etele korának, s még inkább azon kornak, melyben époszunk kelt vagy összeállított, jellemző vonása: e becsülés, melyben a dal és lant fiai részesülnek. A hegedős — legrégibb hagyományainkból sem hiányzik — s majd tekintélyesb, majd kevésbbé kitünő állásban, de mindenütt megtaláljuk főuraink, fejedelmeink, királyaink környezetében; az akkori nyugotibb országokban, hol utóbb lovagok s hercegek, fizetett dalnokaikkal versenyben pengeték a lantot, — még inkább. És e kor s vidék époszát hiányosnak kellene mondanunk, ha a hegedősök ily helyzetét a lovagok mellett feltüntetni s kellőleg kiemelni elmulasztaná.

V.

Folytatás. 4. A bosszú.

Mint a művészet minden tárgyainál általában, itt is nehéz megvonni a szigorú határokat az átmenetekben. Az öldöklések még nem kezdődtek meg; de a mint a burgondiak Etele udvarába beléptek s Krimhilddel először találkoznak: a bosszú már megkezdődött. Érett gyümölcs, melynek csak le kell esnie.

Nagy kíséretével jött, a szép Krimhild, alá.

S a Niblungokat álnok kedélylyel fogadá.

Geiselhart megcsókolta és kézen fogta ott.

Erre Hagen, szorosbra kötö a sisakot.

«Ha így van az üdvözlét: — szólt Hágen e miatt —
Vigyázzanak magokra a burgond hősfiak!
Holott másképp fogadják a királyt, s híveit:
Bizony, rossz helyre jöttünk az ünnepélyre itt.»

Amaz szólt: «Üdvözöljön, a ki lát szívesen;
Kedvedet, üdvözléssel, de én nem keresem!
Szólj, mit hozsz Rajnántúlról, mit hozsz Wormsból nekem,
Hogy oly igen érdemelnéd nyájas üdvözlétem?»

«Ugyan minő beszéd ez? — szólt Hágen rá viszont. —
Azt vártad, hogy neked még ajándékot hozunk?
Tudtam minő gazdag vagy, hatalmad' ismerém:
Még kincset a húnokhoz — hogy hoztam volna én?»

«De kérdem még tovább is, mi engem érdekel:
A Nibelungok kincsét hová tettétek el?
Az mind az én sajátom: tudjátok magatok.
Etele országába abból mit hoztatok?»

«Ördögöt hoztam néked!» mond Hágen mérgesen,
«Van nekem mit emelni: pajzsomon, vértemen,
A sisakom aczélból, a szablya is elég. ...
Számodra súlyos kincset azért nem czipelék!»

«Nem is az aranyt kérem, a sors annyit hagyott,
Hogy ezzel én beérem — s a nélkül elvagyok.
Gyilkolás, kettős rablás: — mit rajtam tettetek
Szegény fejem, kárpótlást ezekért sürgetek!»

A fegyverek letevése fölött itt is megújult a vita, mi
már Brunhildnál is volt. Krimhild el akarja szedetni a
hősök minden fegyverzetét, de Hágen ellene szegül, s
Gunther sem adja.

Krimhild még erre így szólt: «Oh jaj, e sérelem!
Miért nem hagyja bátyám és Hågen, — örzenem
A fegyverét s paizsát; — meginté valaki.
Jaj volna a fejének, csak tudtam volna: ki?»

A büszke Detre erre haraggal válaszolt:
«Fejdelmi véreidnek *én* adtam ezt a szót!
Hågent is én intém meg, tudd meg, más senki nem
Föl hát, pokol arája, mit tehetsz ellenem?»

Krimhild magát e szóra fölöttébb szégyelé;
Félelemmel is nézett a hős Dietrich felé.
Nagy gyorsan távozott el, nem szólt egy szót se még,
Csak ellenére rá-rá fordítá gyors szemét.

E fogadtatás elég, sok is volt Hågent újra figyelmeztetni, mit várhat tovább. Hogy a fenyegető veszélylyel annál bátrabban mehessen szembe, társat keres magának, kivel egymás oldalától perczig se távozzanak. Volkert, a hegedőst, választja ki erre. Félre hívta őt, s míg a többiek még mind a külső udvaron ácsorogtak, ők a palota alá mentek s ketten egy padra, épen a Krimhild terme ablaka alá leültek. A királyné meglátta őket ablakából, eszébe jutott minden bánata, s haragja fölforrt szívében. Udvara hősei, a mint elébe mentek, megláták, hogy előbbi kedve eltűnék s bánata okát tudakozák. Ő Hågenre utalt, ki minden keservének, mostani rossz kedvének is oka, s rámutatott, a mint ott Volkerrel ült a padon. Mindjárt vállalkozott hatvan dalia, megbosszulni a királyné sérelmeit s indultak a trónjei ellen.

De úgy találta Krimhild, hogy számuk még csekély,
S a hősökhöz, mogorva arczával így beszél:
«Tanácslom, pörbe szállni ne merjen senkisé;
Hågenre, hogy mernétek menni *ily levesen?*»

Erre azután négyszázan gyűltek össze, hogy a kettőt megtámadják.

S hogy látta a királyné jól fegyverkezve mind,
Így szól a daliákhoz, s egyszersmind kézzel int:
«Alljatok meg egy kissé s halljátok meg szavam.
— Koronásan megyek le hozzájuk *én magam*.

Halljátok meg magától, hogy mit tett ő velem,
Nem fogja eltagadni, a milyen szemtelen —
A bős trónjéi Hágen; s ha hallátok szavát:
Mi érje büntetésül — nem is kértem tovább.»

Megindultak. Volker, hogy látta közeledni a koronás királynét, föl akart előtte állani; de Hágen nem engedte; «nem», úgymond, «azt vélnék, gyávaságból tesszük s félre akarunk innen vonulni». Akkor keresztbe fektette térdén a Szigfridtől elvett kardot, a Balmungot s úgy várta be büszkén és daczosan Krimhildet s kíséretét.

A királyné volt első belekötni.

Mondá: «Mondd csak, te Hágen, ugyan ki hitt ide?
Hogy mertél országomba hívatlan jöni, te?
Tudod mi gyász ért engem karodnak általa;
Bizony, ha jó dolgod volt: el nem jövék vala. . . .»

Hágen felelt: «Biz engem nem is hitt senki sem;
De hívtak ide három királyt nagy szívesen,
Ők uraim, azoknak én meg hűbérese . . .
Nem hagyom magok menni, harc — s ünnepélyre se.»

Amaz: «De mondd tovább csak: hát azt miért tevéd,
Hogy úgy magadra vontad szörnyű boszúm hevét?
Szigfridet te öled meg, szerelmes férjemet,
Kit síratok örökre, míg sír el nem temet.»

«Mit sok haszontalan szó?» — viszonz amaz. — «Elég!
 Én vagyok hát a Hágen, a ki szíved felét
 Hős Szigfridet megölte; azért lakolt meg ő:
 Mért volt Krimhild Brunhilddal szemben kötekedő?

Ne félj, magas királyné, nem tagadom soha,
 Hogy minden bánatodnak csak én valék oka.
 Jöjön kinek bosszú kell, bár nő, vagy férfi bár ...
 Hazudnék ha tagadnám, hogy tőlem eredt a kár.»

Krimhild felelt: «Vitézek, halljátok ím szavát:
 Mit tett velem! ... Nem kértem, mi érje őt, tovább.
 Etele daliái, tudjátok mit tegyetek.»
 Ott váltanak a hősök villámtekinteteket. ...

De egy sem merte Hágent, Volkert megtámadni.
 S Krimhildnek megalázva, de annál lángolóbb bosszúval
 kelle visszatérnie.

Volker most fölszólítá Hágent, csatlakozzanak a
 többi urakhoz, kik még mind az udvarban vártak elfoga-
 dásra. Fölkeresték azokat, s Detre és a többi hűbéres
 király vezetése alatt Eteléhez mentek mindnyájan, ki
 őket szívesen fogadta. De a vihar szárnya már föl volt
 oldva s gonosz szellemei nekiszabadítva. Mindkét részről
 jól érezték ezt. A mikor este a vendégek fáradtan fekünni
 akartak s búcsút is vettek Etelétől jóéjszakára, — a sok
 hún katona oly tömegekben szorongott s csoportozott
 körültek, hogy Hágen s Volker csak egész erővel s fenye-
 getésekkel törhettek utat magoknak s uraiknak. Nagy
 teremben, pompás ágyak voltak valamennyiök számára
 készítve. Várták is a nyugalmat, melyre bizony szükségök
 volt; de az ifjú Geiselhert is rossz sejtelmek kínozták.

«Oh jaj nekünk e szállás!» Geiselher fölkiált.
 «Jaj, mind a ki velünk jött a Duna partin át!

Néném, bár nyájas arccezal, jó szóval fogadott:
Bosszújától fejünkre csak halált várhatok.»

Hágen biztatja az ifjút, ne féljen, majd ő (Hágen) egész éjjel nem fekszik le s őrt áll a terem ajtajánál. Volker társul ajánlkozik s ők ketten, míg a többiek fáradtan feküsznek le, ébren is maradnak.

A két dalia gyorsan fegyverbe öltözék;
Mindkettő paizsára tévé erős kezét.
Kimentek a teremből; ott az ajtó elé
Állt örre mind a kettő; ezt szívesen tévé.

A gyors Volker letette jó pajzsát keziből,
S nagy gondosan a kőfal mellé támasztja föl;
Azzal, hegedőjét a teremből hozza ki,
S kezd játszani mulatságból; jól illett az neki.

Leült a kapu mellett, egy köre ült oda,
Jobb hegedőst nem látott e büszke palota;
A húrokból a hangot oly édesen csalta ki —
Szegény hazátlan hősök megköszönték neki.

Úgy zenge zönge húrja, hogy a ház visszabúg,
Bátorságot felkölté, elaltatá a bút,
Mind édes-, édesebben zsibongtak hangjai,
Hogy rajtok elszunyadtak sok hős nagy gondjai.

Mikor azokat elaltatta, ismét paizsát véve kezébe s őrhelyéhez állt. Nem is hiába. Krimhild csakugyan vitézeket küldött, parancsolattal, hogy mást ne bántsanak, de Hágent fölkeressék és megöljék az alvók között. Az örön álló két vitéz meglátá a rossz szándékkal közelgőket; de ezek is észrevették s visszahúzódtak volna már, midőn Volker reájok kiáltott: «Mit kerestek? gyilkolni jötök-e?» Azért tette, hogy el ne tagadhassák ott jártukat s Krim-

hild gonosz szándékát. Azok szégyenszemre sompolyogtak vissza. — Bosszankodott a királyné, mikor azt megtudta. S ismét más gonoszságot kelle a burgondiak romlására kigondolnia.

Reggel, keresztyén szokás szerint harangszó hívta templomba a burgond hősöket. Ünnepi ruhákat akartak öltetni. De Hágen inté, hogy jobb volna pánczélba öltözniök s tollas és drágaköves kalap helyett sisakot tenni fejükre. Úgy tettek. Etele is nejével s nagy kísérettel jött templomba; s mint énekünk mély jelentőséggel mondja:

A dal különböző volt, — de hisz nem is csoda,
Hogy nem jól összehangzó — keresztyén és pogány szava.

A király szót tett a vendégek súlyos fegyverzetéért. «Valaki bántotta talán, kérde szívélyes aggodalommal — Etele vendégeit, hogy még templomba is ily fegyveresen jönnek?» De Hágen kikerülőleg felelt.

Isteni tiszteletet lovagjátékok követtek. De nem merő játékok voltak. A burgondokon meglátszott a rejtegetett harag, mely alkalmat keres a véres kitörésre. Detre azért megtiltá embereinek, összetüzni velök; az öreg Rüdiger is kérte a magáéit, tartsák magokat távol a haragos vendégektől. Egy gazdag és ékes fegyverzetű hún vitéz gondatlanul keveredett közéjük, s míg észre vette volna magát, átszúrva esett el a Volker kezétől. Ez már csatajel volt s a húnok tömegekben rohantak előkelő társuk megbosszulására; s a vérontás megkezdődött volna, ha maga Etele közbe nem lép s nem csendesíti le vitézt azon biztosítással, hogy nem Volker hibájából történt a hún el-este, hanem az vétségéből eltántorulván, esett belé a hegedős fegyverébe.

Krimhildnek, a király ily békítő beavatkozása nem

egyezett terveivel. Ő siettetni akarta bármi áron a vérontást, mert lihegett már Hágen vére után; óhajtottabb alkalmat nem szalaszthatott volna el, — melyben a burgon-diak (Volker) részéről volt az első lépés téve; de ha ez nem sikerült, nem bánta — ha hún részről történik is az első erőszak. A király öcscsét, Blödel lovagot (a mi Blédánk vagy Budánk) vette körül s kérte, hogy veszítse el a bőszt Hágent s álljon érette bosszút. Az ifjú vonakodik előbb, de Krimhild szép nőt, Nudung özvegyét, s vele gazdag hozományt ígért neki s azontúl is értett hozzá mikép bösztse föl a büszke hún királyfit a daczos trónjei ellen. Blödel fel is ültette minden vitézit s bátorította őket a harcához, melyre indulandók.

Ebéd ideje jött s a királyok lovagjaikkal együtt ültek a lakoma-asztalnál. Etel, hogy szeretetét megmutassa sógorai iránt, még kis fiacskáját is behozatta s ajánlá nagybátyjainak, ígérte, hogy hozzájuk adja a Rajnához, hogy tanítsák vitézségre s növeljék lovagias erényekben. Hágen gúnyosan jegyzé meg, hogy a kis királyfi fölötte vézna gyerek s aligha hős növekszik belőle; — az első fájdalommas fulánk a hún király szívének.

Dankwart azonban, mint felügyelő (marschall) a katonákkal együtt más teremben ebédelt, s rendet tartott a legények és cselédség fölött. Itt támadta meg őket, ezer vitézzel, Blödel királyfi. Dankwart mindjárt vitézül ellenállt, s Blödel király testvéröcsese, volt a legelső, kit levágott. A tusa még ezután lett bőszebb. A húnok, bosszútól is tüzelve már, iszonyú vérontást vittek véghez. De Dankwart csak buzdította legényeit s ötszáznál többet levágtak a támadókból. A hírre, mely Etelhez is elhatott, még nagyobb sereggel tódultak a húnok; nagyobb s nagyobb lett a mészárlás. Kilenczezer katona esett el, s tizenkét

nemes lovag Dankwart oldala mellől; az már csak egyedül állott ellonségei között.

Elhallgatott a lárma, a csatazaj szűnék,
Dankwart a hős keserves szemmel szétnéze még,
S szólt: «Jaj, minden vitézem s bajtársam lerogyott —
Most ellenségeim közt, hajh, egymagam vagyok!»

Sok kard kemény csapása zúdult ez egyre még;
Hajh, sok asszonyrak érte még köny tölté szemét.
Pajzsát fölebb emelte, szíját lejjebb ereszté,
Sok sisak szép aczélát omló vérrel fereszté.

Kivágta, nagy bajjal, a körből magát. De új ellenállásra
talált künn és segítséget sehol sem látott érkezni.

«Adná csak ég — szólt Dankwart — hogy vón egy követem,
Ki bátyámhoz, Hágéhez vinné izenetem :
Minő keserves bajba jutottam e helyen —
Ő tudom megsegítne, vagy itt veszne velem.»

Feleltek a húnok rá: «Magad léssz a követ
Ha holtúl viszünk, pajzson, bátyádhoz tégedet.»

s tovább folyt az öldöklő csata. Végre is kivágta magát;
át a lépcsőn, a lakoma körül sürgő étekfogókon, a palotába, a terem ajtajáig, hol a királyok ebédeltek. Mikor véresen, meztelen karddal kezében az ajtóban megjelent s Hágénre rákiáltott:

— «Igen nyugodtan ültök, Hágén bátyám, soká!
Neked s az úr istennek panaszlom bajomat:
Oda át halva fekszik minden cseléd s lovag!»

böszülten ugrott föl Hágén s kapott fegyveréhez. A mint megérté, hogy a király öccse Blódel kezdte a támadást —

azonnal tudta, hogy azt a királyné ingerelte reá. A kis Ortliebet, Etele s Krimhild fiát éppen ekkor hordozták körül az asztaloknál. Hágen, dühében semmitsem nézve rohant reá s levágta a gyermeket, hogy feje, véresen, az anyja ölébe gurult.

E hágeni tett után már lehetetlen volt határt szabni az öldöklésnek s kölcsönös bosszúnak. Első a kire Hágen rohant, Etel hegedőse Werbel vala, ki a király asztalánál ült, s hegedőjéről levágta jobb kezét:

«Ezt vedd a követségért, Burgondba mit hozál.»

Volker s a három király s a burgondi vitézek mind fölugrostak az asztaloktól; a királyok, hogy ha lehet még helyreállítsák a békét — de utóbb magok is, a többivel együtt, védni magokat a húnok ellen, kik minden oldalról reájok rontottak. A kijáráshoz Hágen Dankwartot állította, hogy senkit sem ki- sem be ne bocsásson.

Kívülről akart volna segíteni jóni sok,
De nem bír a lépcsőt bevenni kardvasok;
S ki benn szorúlt, akart voln' kimenni szívesen
De Dankwart nem bocsáta senkit ki sem, be sem.

Mikor már Dankwartot mindkétfelől erősen szorították, Volker is mellé állott, akkor

A gyors Dankwart kívülre állt az ajtó előtt —
S a lépcsőn visszaűzte ki véle szembe jött,
Hogy a vitéz kezekben fölsattogott a kard;
Volker befelé szintén őrt ilyen módra tart.

Krimhild megrettent. Láttá, hogy ha nem menekülhet a teremből, meg kell halnia. De kitől várjon szabadu-

lást? A borzasztó zajban szava sem hallatszott. A berni Detrének esengett, mentse ki őt. Kérésére az, hogy szava Guntherhez érhessen, egy asztalra fölugrott s kezdett kiáltani,

Hogy harsogott a mély hang, mit torkából kilök,
Majd búgva, majd recsegve, mint bivalyszarv-tülök;
Hogy tőle reszketett már, megrázva, a terem.
A berni Detre hangja, ereje, szertelen.

Gunther király, a hangra — a mint meghallja ezt
A rémítő viharban, — mindjárt figyelni kezd.
Mondá: «A Detre hangja a fülembe csapott. . . »

Detre szabad kimehetést kér maga s övéi számára. Gunther megengedte s parancsolt Dankwart és Volkernek, hogy engedjék menni, kiket Detre magával visz. A zaj egy percnyi szünetet nyert. Detre egyik karát Krimhild körül foná, másik kezével Etelét vezette s úgy ment, övéitől kísérve, ki a teremből. A jó öreg Rüdigert is, ötszáz vitézével, menni hagyták a burgondiak.

De hogyha tudták volna Burgond vitézei
Mennyi bajt fog nekik még e kettő szerzeni:
Oly könnyen nem bocsátják ezeket szabadon,
S előre bosszút állnak mindkettőn, fogadom.

Most ismét elzárták az ajtót s kezdődött, iszonyúbban mint előbb, a mészárlás a teremben. A burgondiak nem állottak meg az öldöklésben, míg volt a ki ellenálljon s a kit megöljenek.

S bár mennyi volt a hún, ki ott vélők ütközött,
Egyet sem hagytak élve mindannyiak között.
Megszűnt a zaj, mikor a végsőt is levivák;
Kardjokat is le akkor tevék a daliák.

De csak kevés ideig pihentek. Tudták, hogy új támadást kell még kiállniok. S hogy a tömérdek halott a teremben láb alatt ne legyen, Geiselher tanácsára, első dolguk volt azokat onnan kihordani. Hétezer holtat hurczoltak az ajtóhoz, s dobtak le a lépcsőhöz az udvarba... Azok

Ott a terem lépcsőin a mélybe estek el ...

Láttukra, társaiknak jajveszékélése kel.

Nem egy volt még közöttök csak gyöngén sebezett,

Ki meggyógyúl. ha lelhet még ápoló kezét.

Most ily magasból esve, halála bizonyos,

S elvérzik mély sebében, mit társai könyje mos.

A győzők, különösen Hágen és Volker, gúnynyal tetézték a húnok keservét. Kiálltak a lépcső tetejére, s onnan lekiáltozva ingerelték Krimhildet, Etelét.

Etele gyáva nem volt, mindjárt paizst ragad.

De fogja nője, Krimhild: «Vigyázz, őrizd magad'.

Inkább váltságot ígérj, sok kincset, pajzsodon.

Hágen, ha kardja elér, meggyilkol, fogadom.»

De a király merész volt, a harcza menni kész,

(Pedig gazdag királyban ritka ám ily vitéz),

Hogy pajzs-szíjánál fogva tarthatták vissza csak.

Hágentől jöttek is rá még gúnyoló szavak.

De Krimhild, bár Etelét a küzdelemben nem bocsátá, nem tűrte henyén a boszantást. Fölingerelte környezetét a kifáradt küzdelem megújítására. A becsületérző Iring, Etele hűbéres királyai egyikének, a dán Hawartnak alattvalója, sietett legelőbb a bosszúállásra s — veszedelmébe. Társával a thüringi Irnfrieddel, s az erős Hawarttal s valami ezer vitézzel, jól fegyverkezve rohant Hágen ellen

Majd térden kérte akkor minden társát Iring —
Hagyják őt magát menni s álljanak félre mind.
Nem szívesen tették meg, mert ám jól ismerék
A zord burgondi Hágent s öldöklő fegyverét;

De addig addig kérte, és csaknem könnyezett,
Hogy végre engedett már a bajnok környezet,
S a becsület harczára, hagyák, menjen maga.
Ott akkor a kettő közt veszett harc támada.

Magasra fölemelte nagy dárdáját a dán,
Pajzsával magát befedte, sisak volt homlokán,
Akkor bátor rohammal Hágenre robbana,
Nagy csendülést okozván váratlan rohama.

Majd, Hágennek nem bírván, — sebet sem ejte rajt —
A büszke hegedőssel, Volkerrel kezdte bajt.

S hogy azzal sem bírt, utána Gunthert, majd Ger-
notot támadta meg, de mind oly jól védte magát, hogy
egyet sem vághata le. Négy burgondit csakugyan elejtett,
mire Geiselherhez került. Ennek csapásától eltántorodott
s megszedült egy pillanatra, de ismét összeszedte magát s
az ajtót kereste. Ott Hágen állt s a vitéz dán, az erős
trónjeire rontott újonnan és pánczélán át megsebezte.
Azzal futott, a lépcsőn le. Nyomában a trónjei; össze is
vagdalta paizsát, de csakugyan megmenekült. Krimhild
nem győzte köszönni, hogy sebet ejtett Hágenen, de ez új
csatára hívta föl a megszaladottat. Az ifjú elfogadta, új
paizsot vett, fölment s ott veszett. Irnfried, Hawart, az
ezerrel, megbosszúlására siettek — s mindnyájan elestek.
Hágen, Volker s a három burgondi király kérelhetlenül
dühöngött, senki meg nem állhatott előttök.

És újra szörnyű csönd lett, a lárma néma lön ;
 A fal minden nyílásán kitört a vérözön,
 S a heverő halottak sebéből csorgva folyt.
 S ez mind a rajnaparti hősök munkája volt.

S megint pihenni álltak a hős burgondiak,
 Fegyvert, pajzsot letettek, nagy fáradság miatt.
 A hegedős állt még csak, a lépcsőn oda ki,
 Várván, csatát újitni ha jő-e valaki. . . .

Lenn a király bánkódott, a királyné is maga ;
 Könyekben fürdött sok nő sok lány szemesillaga.
 Azt vélem, összeesküdt a halál ellenek . . .
 Hajh, vendégeik által, még többen is vesztenek. . . .

Este volt. A küzdők fáradtak. Az előny eddig kétségkívül a burgondiak részén ; de tudták, hogy vége ellenök forduland a harcznak : ök idegenben, segítséget nem várhatva, Etele király országa pedig végetlen, népe mint a tenger fővénye. Leszóltak s kérték a királyt — alkudjanak a béke felől. A kezdés hibáját kölcsönösen vetették egymásra. A burgondiak szabad hazamenetelt kívántak — s ígérték senkit sem bántani. Etele azt mondá, a vett sérelem még nem egyenlő, neki még sok megbosszulni valója van. Krimhild ajánlta, menjenek szabadon mind, csak az egy Hágent adják ki. De ily föltételről a lovagias burgondiak hallani sem akartak s az alku, egész halálos elszántsággal, abba maradt.

Krimhild most már testvéreire is szintoly bőszt mint a trónjeire, kit kiadni nem akartak, körül vétette a termet hún-seregekkel, hogy senki ki ne jöhessen s fölgyújtatta a palotát a benszorúlt burgondiak feje fölött.

Fölgyújtatá Etelnek nője a palotát,
 Tűz, láng, hev, ott a hősök testét marczongaták.

A háznak, szélfuvástól, a lángja lobogott.
Hajh, bős veszély, a melybe hősök jutottak ott!

Sokan kiáltozának odaben: «Jaj nekünk!
Jobb volna vérviharban veszíteni életünk!
Így, isten könyörüljön! a láng, fejünkre nő,
Mily vad bosszút áll rajtunk, hajh, e királyi nő!»

Egy hős így szóla ott benn: «Meghálnunk nem elég —
Láng és füst fojtanak meg, lelkünk testünkkel ég.
Ez iszonyú hőségben oly szörnyű szomj epeszt —
Inyemhez ég a nyelvem, hogyan tűrhessem ezt!»

Annak feelve, Hágen a bős trónjéi, szól:
«Ha szomj epeszt, barátom, legjobb ha vért iszol.
Jobb ám az bármi bornál, ha ily forró a nap;
Ma enni inni nekünk, úgy sincs, kik adjanak.»

A jó vitéz azonnal egy holthoz térdele,
Megoldá a sisakját s lábához tette le;
S mohón kezdette inni a vért a mint folya.
Szokatlan — de jobb ízűt nem ivott még soha.

«Isten fizesse, Hágen», — szólt a fáradt lovag,
«Hogy ily jól megtanítál eloltni szomjamat.
Soha jobb ízű bort még nem töltöttek nekem.
Megszolgálnám, ha isten megtartja életem.»

A többi is, hogy hallá mily jó volt az ital,
Ajkat mind összetette sebek nyílt ajkival.
Abból erőt meríte sok ellankadt vitéz —
Hajh még sok szép asszonynak ezért nagy bújja lesz. . .

Így érték, kínosan, meg a reggelt. Etel s Krimhild
azt vélték, mindannyinak el kelle veszniök. De ők még
éltek; összesen valami hatszázan. S most sem kértek ke-
gyelmet. Bevárták az új támadást. A húnok ezer- s eze-
renkint jöttek meg ellenök.

Mondjam tovább, ne mondjam? Tizenkétszáz vitéz
 Jött ellenök csatára, — mind győzni, halni kész.
 De kedvöket ezek fenn sok sebben előlék;
 Nem volt egy percznyi béke, csak vér folytott elég,

A mély halál-sebekből, mit azok vertenek . . .
 Lenn hű nők, jó barátok, értök kesergenek.
 A hún király vitézi elestek egyaránt —
 Siratni, megbosszulni, nyomukba lép sok hű barát.

A bosszú rettenetes műve nincs még végre hajtva, iszonyai kimerítve nincsenek. Eddig a gyűlölet harczolt a gyűlölettel s az adott seb csak annak fáj a kit ért, nem annak is, a ki adá. Most még a szeretet, tisztelet és rokonszenvnek is össze kelle csapni egymással, hogy a vett seb minden részre fájjon. A burgondiak, bős indulatukban is bántatlan hagyák elmenni a jó öreg Rüdigert — ki oly szívesen fogadá őket Bechlarenben s Giseler ipa lön, — és Detrét, kit egész világ, a világ ura Etele is, s az ellenség is tisztelt nemes lelkéért s nagy ereje és nagy szíve miatt. Most már e kettőtől kelle megtámadtatniok. Oh hős szívek legszomorúbb csatája! Mikor egymást megsíratják, mielőtt megölnék s magasztalják mikor megölték!

Sírva nézte a jó öreg Rüdiger az iszonyú pusztítást mindkét részről. Sem ő, sem a berni Detre, nem látott lehetőséget a békülésre, igen föl voltak bősülve azok, s igen nagy volt sérelme a hún királynak. S míg sírva állna a bechlari gróf, ím egy hún gúnyosan kiáltoz ellene, ki hűségét, haláját oly rosszúl váltja be Etele iránt, hogy e nagy veszélyben egy jó kardcsapást sem tett ura védelmére, kitől országot s kincseket bír ajándékul. Fölgerjedve vágja le a gróf rágalmazóját, de most Etele és Krimhild jönnek hasonló szemrehányásaikkal. A szegény becsü-

letes agg tudja miért nem harczol. Hiszen, maga hozá ide a vendégeket, hogy lenne rajtok áruló? Krimhild erősebb rábeszélő eszközhez nyúl:

«Emlékezzél hitedre, mit akkor esküvél,
Midőn Etel nevében — engem megkérni jövé:
Hogy mind halálig híven szolgálatomra léssz —
Ily nagy szükségem arra még nem volt, jó vitéz!»

«Igaz, hogy megesküdtem, nagy királyné, neked
Áldozni életet, vért, ha kell becsületet ...
De lelkem' elveszítini, azt nem esküdtem én!
S ez urakat vendégül hozzatok én vezeté!»

Felelt: «Gondold meg Rüdiger, mit esekkel fogadál,
Hogy bármily sérvem lenne, karod hű bosszút áll,
És ellenségim ellen mindig segíteni fogsz. ...»

Etele sok jótéteményére, gazdag ajándékira emlékezteti őt.

Most így szólt a királyhoz, a jó öreg vitéz:
«Szolgád, uram, mit adtál mind visszaadni kész,
Vedd vissza földed', várad', vedd vissza aranyod';
Kiköltözöm hazámból, koldus módon, gyalog.

Inkább itt hagyom néked, örököm', birtokom';
Feleségem', leányom' inkább kézen fogom,
Mintsem, hogy ily gyalázat árán tartsam meg itt!
Gonoszúl szerzett kincsben az isten sem segít!»

Felelt Etel király rá: «Hát rajtam ki segít?
De neked adom Rüdiger, országom seregét,
És kincset, várat, embert, csak értem bosszút állj,
S trónomra is ültetlek, légy mellettem király.»

Megint viszonzza Rüdger; «Rájok hogy törjek én,
Ki őket enházamba meghívám, vezeté?

Étel-itallal láttam, feküdtek ágyamon,
Elvették ajándékim'; — s én üssem most agyon?

Az ifjú Geiselhernek lányom' nejlül adám;
S jobb völegény, hivebb, szebb, földön sem volna tán,
Erényre, büszkeségre, vagyonra kitünőbb,
Nemesb, dicsőbb királyfi! ... s magam megöljem őt?»

Hiába mind e megindító beszédek. A büszke király
s a kérlelhetlen királyné addig sürgetik, míg végre engedni kénytelen. Fegyverkezik, s ötszáz vitézét maga mellé veszi. Tudja, hogy magának is el kell vesznie a rettenetes kötelesség e harczában:

«Tudom, hogy bármi hősen is ellent állanék:
Váram, földem, kezedre mind visszaszáll ma még.
Neked ajánlom lányom' és feleségemet,
S Bechlárenben uratlan sok hű cselédemet.

Koczkára tette testét, és lelkét is vele ...
Hogy érte sírni kezdett maga Etel neje.

Késő. Berohant. A burgondiak nem is hihették, hogy ellenők jön. De maga mondá:

«Már késő tenni róla» — felelt nekik a vén;
«Ellenetek kell vívnom, mint hittel esküvém.
Védjétek magatok' most jó kardok élivel; —
Hiába kértem, Krimhild ezt nem engedte el!»

Azután még egy darabig szólt, azután kardcsapást váltottak s a milyen édes s a milyen fájdalmas volt a szó, szintoly keserű s oly fájdalmas is volt minden csapás. De bár Rüdiger harczosait kegyetlenül szabdalták a burgondiak, őt magát szándékosan kerülték s ha összejött is ki-

mélte mindenik. De Rüdiger kereste a halált: öldöklésben kereste, hogy azzal maga ellen bösztítse elleneit. Úgy is lett; Gernot nem nézhette tovább a pusztítást, mit a bechlári közöttök véghez vitt, s reá rontott. Épen azzal a karddal, melyet Bechlärenben a kegyes Gotelindtól kapott volt, — jó karddal, mely e nehéz küzdelmekben neki oly jó szolgálatot tett vala, s melyet sajnálva kelle most előbbi gazdája ellen fordítania. Összezsaptak, s mindkettő elesett. Erre lett aztán bösztülség mindkét részről. Hagen, Volker, Gunther, Geiselher, most jöttek még dühbe. S a mészárlás addig tartott, míg Rüdiger embereiből csak egy életben volt. Akkor nagy, mély csöndesség lett.

Lenn a királyné azt gondolta: kibékültek s vádolni kezdé fönnhangon Rüdigert hűtlenségről, árulásról. Volker, hogy ezt hallá, leszólt s megmondotta a valót. Kihozta az öreg harczos testét s megmutatta a királynénak, oly helyre tétetvén azt, a honnan tisztán láthatták.

Mikor elébök tették, halva, a daliát:
Nem írja azt le nektek semmi íródiák,
Milyen keserves jajszó s veszéklés támadott,
Nők, férfiakkal együtt jajgatva sírtak ott.

Rettentő haragjában ordított Etele,
Hogy hangja, mint a sebzett öroszlány, bömböle,
Maga a királyné is gyásztól leverve lett,
Mindketten szörnyen sírtak az öreg Rüdiger felett.

Hírül vitték a berni Detrének is a nagy keserűséget. De ő azt nem hihette. Megbizottjait küldé Eteléhez, hogy bizonyost tudjon a történetek felől. De azoknak sem hitt. Hű vitézét az öreg Hildebrandot szólítá most. «Menj, úgymond, egyenesen a burgondiakhoz s tőlök kérdezd: igaz-e, hogy megölték a jó Rüdigert? s miért tették ezt?

Senkit se bánts; békességgel járj!» Maga akart menni, fegyvertelenül a vén Hildebrand. De a fiatalabbak nem engedék. Fegyverbe öltöztették, hogy védhesse, ha megtámadják, magát; s vele ment a Detre valamennyi daliája, hogy egyedül ne menjen.

Így érték a terem lépcséjéhez. Azért küldött — mondá — hozzátok az én uram, az amelungok feje a berni Detre, igaz-e, hogy Rüdigert megöltétek? Hágen felelt neki. Vajha egyebet mondhatnék igaznak, de úgy van. — Nagy jajgatás lett erre a berniek között is. Most Hildebrand a test kiadását kérte, hogy tisztességgel eltemethessék. Amazok megtagadták. — A ki akarja eltemetni, mondá Volker, jöjön utána és vigye ki magának. Ez volt a jelszó. Hildebrand mindjárt dühösen megrohanta az ajtót. Hágen állt elébe s összezsaptak.

Hogy mindkettő dühös volt, kitünék csak hamar:
Kardjok a levegőben *tüzes szelet kavar.*

Most jött a legöldöklőbb csata, melynek részleteiből semmi kivonatot nem csinálhatunk.

Tüzet a pánczélokból vertek ki eleget.

sok fényes sisakot
Az öldöklő viharban vérrel áztattak ott.

Dankwart a Hágen öcsce bőszebb mint eleve;
Mit eddig Etelének népe ellen teve
A mostanihoz képest csak könnyű szél vala,
Most kezdte még dühöngni ez ádáz dalia.

Volker, mikor meglátta, hogy ott egy valaki
A pánczélok vasán át vérpatakat csala ki:
Szörnyű haragra bősült. —

Volkerre tört Hildebrand, hogy a sisakkötőn
Szikrázva hűlt a forgács s szétröppent rémítőn,
Sisakról is, pajzsról is, hogy bőszen ütésitül
A vitéz hegedős ing, s tántorgva földre dül.

Wolfhart még Geiselherre oly bősziúten szaladt,
Hogy fejéig csapott föl a vér, a lába alatt.

stb. stb. Wolfhart, a Hildebrand öcsese, és Geiselher egy-
mást ölték meg. Végre senkisémet volt már életben, csak
Gunther és Hágén egyik, s az öreg Hildebrand másik ol-
dalról.

Hágén jó bajtársára Volkerre gondola,
Kit az öreg Hildebrand halálra sújt vala;
Szólott azért az agghoz: «Te fizetsz meg ezért,
Te öltél meg közöttünk sok bátor hős vezért.»

S rácsapott Hildebrandra; bőszen csatáztak ott,
A Balmung suhogása a légben hallatott,
A Szigfrid hű kardjáé, mit Hágén elveve. . . .
Védte magát az agg is, volt hozzá ereje.

Mikor Hildebrand érzé, hogy megsebezve van,
Félt, hogy halálíg harczol Hágénnel, hasztalan.
Fogá nagy széles pajzsát, hátára emelé,
S nehéz sebével, futva ment az ajtó felé.

A más kettő is könnyen hagyta futni. Erejük fogy-
tán volt. Az öreg pedig tántorogva, véresen ment Detre
elé. Ez még mit sem tudott a történetekről. Ki sebzett
meg? kérdé. — Hágén. — Te támadtál reá? — Én. —
Hiszen én békességgel küldtelek hozzá. Miért től paran-
csom ellen? Megérdemled vesztedet. — De nem akará ki-
adni a Rüdiger holttestét. — Hát csakugyan megölték
Rüdigert? Jaj nekem, jaj nekik! Eredj, minden vitézem

fegyverkezzék, megyünk ellenök! — Kire vársz, uram! Jaj, minden vitézed ott veszett. — És Detre elkezdett sírni e hírre keservesen. Rendre elsíratta legjobb vitézeit:

Oh! több öröm nem fogja deríteni éltemet!

Oh jaj nekem, hogy bútól nem halhat senki meg!

s az erős férfi oly fájdalmasan kezdte jajgatni, hogy *hangjától a ház is reszketett*.

De magához jött, fegyverbe öltözék s ment a két burgondi ellen. Hildebrand kísérte urát. Szóváltás, majd tisztelet- majd szemrehányással-teljes, támadt először közöttük. Detre fölszólítá: adják meg magokat neki, fogadja nem lesz bántódások. Azok nem akarták. Hogy a kérés hiába esett, erőszakkal kell foganatot szerezni neki. Először Hágennel csapott össze. Keményen dolgozott a jó Balmung, de ura fáradt volt már. Detre megsebezte, hogy Hágén eltántorodott.

Akkor gondolta Detre: — «kifáradott nagyon,

Nem vál becsületemre, ha így csapnám agyon.

Jobb lesz ha megkísértem: rabommá tenni őt.» ...

gondosan letevén pajzsát, derekon fogta Hágént, bírt már vele s megkötözte. Úgy vivé Krimhildhez s adá neki, de kérve: ne bántsa életét. Örült a királyné, hogy kezében van régi ellensége. De egyelőre csak bezárta egy félreeső szobába.

Detre a közben visszament Guntherért. Az jobb erőben volt még s hosszasabban bírt küzdeni az amelungival. Végre is ez lett a győztes; s Gunthert is, életének kedvezvén, kötözve vitte Krimhildhez.

Az köszönté: «Üdvöz légy, Gunther nemes lovag!»
— «Isten fizesse, Krimhild, ha őszinte szavad!»

Mondá: «Meg is köszönném a szót, kedves hugom,
Ha szívedből eredne s hű kegyből; ám tudom,
Hogy oly nagy ellenünk még régi gyűlöleted,
Hogy gúnynyal adsz Hágennek s nekem üdvözetet.»

Detre is kérte, újra, kimélje mindkettő életét, Krimhild meg is ígérte neki. Azonban külön börtönbe vetteté őket. — Azután maga ment be Hágen börtönébe.

«Mit tőlem elvevétek, add vissza kincsemet
S bántatlan elbocsátlak, Gunther is elmehet.»

A bösz Hágen felelt rá: «Minden haszontalan,
Mert szörnyű esküvéssel adtam reá szavam',
Hogy egy uram a míg él, a rejtett kincset én
Senkinek sem mutatom meg hova fektetém.»

«Azon segíték» — úgymond a bösz Krimhild neki.
S azonnal börtönében bátyját megöleti.
A mint fejét levágták, megfogta szép haját
S a trónjai vitéznek mogorván nyújtja át.

Haraggal látta ez meg a véres főt s legott
Ily zord szavakba önté szívéből ki a haragot:
«Akartad s végrehajtád a vérbűnt szaporán,
De lásd, hogy épen úgy lett, a mint én akarám.

Most halva mind a három burgond királyfi már,
Gernot, a kis Geiselher s emitt Gunther király,
Most csak az isten tudja, hogy hol a kincs, meg én:
Jó, ördögmátka! tőled hogy örökre elrejtethém!»

Iszonyú haragra lobbant Krimhild, ellensége ez
utolsó cselén. Böszültségében kirántá Balmungot — a

megkötözött hős meg nem gátolhatta — s levágta vele Hágen fejét. Láttá Etel s fölötte bánkódott miatta. De az öreg Hildebrand nem nézhette hidegen, oda ugrott, elkapta kardját s összevagdalta a királynét, ennyi vérontás gyászos okát.

Dietrich és Etele sírva borúltak egymásra. Vége volt mindennek.

— Krimhild bosszújáról, mely époszunk utolsó negyedét tölti be, s melynek részletei épen most gördültek le előttünk, — mondatott már több ízben, hogy túlsetét, hogy mértéken túl iszonyatos. Hogy egy miatt, lett legyen bár az oly dicső s oly ártatlan mint Szigfrid, egész faj veszszen ki, s ezerek — szintoly ártatlanok — vérezzenek el: ez, mondják, még is igen sok.

Felületes ellenvetés. Mert vagy Krimhildet akarja kárhoztatni, ki ily rettentő bosszút készített, — vagy a költőt, kinek az irtózat egymásra halmozásában talán kedve telék; bármelyiket, hibásan.

Krimhild ugyanis, tulajdonkép csak Hágenre fene kedett. Szigfrid megölésében csak oly bűnös Gunther is, s némileg részes egész lovagköre, — de hagyján, ő azoknak mind meg tudna bocsátani, azok neki testvérei, azoknak nem szomjazza véré; hanem, bár mindenki beleegyezett Szigfrid megöletésébe, jól tudja ő, hogy

Ha Hágen nem tette vón' meg: más meg nem ölte volna tán!

Egyedül Hágenen akar hát bosszút venni ő. De jól tudja, hogy gyanakodó ellenségét magához nem csálhatja, ha csak az egész udvar nem jó, s királya kíséretében a trónjei. Láttuk, mikor Werbelt és Schwemmelt, a király követeit utasításokkal látja el, minden csak arra van irá-

nyozva, hogy Hágén el ne maradjon, s úgy mondvá, hogy az ő gyanuja föl ne ébredjen. Mikor a követek viszszaérkeznek, az őt nem aggasztja jő-e Volker, vagy más, csak Hágén jöjön, csak Hágén kell neki. Hogy végre megjöttek, a királyokat, s különösen Geiselhert valóban szeretettel is fogadja, semmi gonoszság nincs eszében ellenök. S hogy nem szemben színeskedik csak, világosan mutatja az: mikép látja Hágént kezdettől fogva. Szembeötlő, mint ingerli szünetlen. Keresi az alkalmat, hogy megkérddhesse tőle: ki hívta ide. Maga hívta, jól tudja, s tudja hogy Hágén is tudja azt. De épen ingerelni akarja. S mindjárt s azután is mindig, azt sürgeti csak: hova tette a Nibelungok kincsét, miért nem hozta el, mert az neki jogos öröke; pedig tudja jól, hogy a kincs visszahozhatlanul el van sülyesztve. Ha szembe nincsen is Hágénnel, minden bosszúja csak ellene irányúl. Végét vetné szívesen az egész dolognak, s akkor a többinek hajszála sem görbülne meg, — azért szólítja föl ellene vitézeit, mikor előbb hatvan, aztán négyszáz kész is ellene menni; maga megy velök, egyenesen, az ablaka alatt ülőhöz, s ingerli megint, — de hősei megrettenve húzódnak vissza. Azután, éjjel, mikor mind alusznak, s csak Hágén, Volkerrel áll őrt, ismét azért küldi ki embereit, hogy Hágént veszítsék el, mást senkit se bántsanak. S hogy most sem sikerül, reggelre kelve is még mind csak Hágén forog elméjében; még délben is, mikor asztalhoz ülnek, s Detrét és Hildebrandot igyekszik fölingerelni azt mondja:

«Csak Hágénról beszélek, — ő bántott engemet;
Ő volt, ki drága férjem' Szigfridet ölte meg;
Ki őt a többitől elválasztja: megszolgálnám;
Ha még más is lakolna kivüle, azt sajnálnám.

S ehhez mindvégig hű marad. Mikor a hosszú küzdelemben már-már kifáradó daliák békeért alkudoznak Etelével: Krimhild kész mind a mennyit bántatlanul bocsátni el, csak az egy Hágent adják ki neki.

Világos mindezekből, hogy az egész burgondi ház veszte miatt nem lehet Krimhildet tenni felelőssé. Az irtózat vihar, mely őket elsöpré, végzetes. Magok is okozák, s most már nem bűnők, hanem valódi tragikailag, nemes összetartásuk, s azon lovagias nagylelkűségök által, hogy nem akarják Hágen kiadásával váltani meg életüket. Nemeslelkűségök, a testvérei iránti szeretet, különösen Geiselher rokonszenves alakja, Rüdiger érzékeny kérelmei, mind nem elég Krimhildet lefegyverzeni már; ő igaz, hogy csak Hágen vesztét akarta, de azt minden áron, még mind e borzalmak árán is.

Fönmarad hát az ellenvetés a költő ellen: miért volt szükség ennyi borzalmat halmozni egymásra? Részünkől mindenekelőtt azt mondjuk: szükség volt, hogy igazság legyen szolgáltatva. Kisebb-nagyobb mértékben mind részes volt Szigfrid halálában, mindnek el kelle esnie. Valami magas tragikum van ez egész királyi ház bukásában, mely — láttuk — mily gyorsan emelkedék, nagyrészt Szigfrid segedelmével is, hogy még gyorsabban hanyatlják s süllyedjen el, főleg épen Szigfrid megölése miatti bűnhődés okáért. Gunther királyt nem is sajnálhatjuk, ha valamit sajnálunk, csak az, hogy a legutolsó volt, ki legyőzetett, s így a többenél jobb hősnek látszik feltüntetve lenni. Sajnáljuk Gernotot, Geiselhert; ők tetteleg legalább nem vettek részt a gyilkolásban, de ők sem tiszták Szigfrid véréből, tudva hunytak reá szemet; s óvták Hágent és mintegy testökkel védték midőn ellenszegték, hogy túsúl a királynénak kiadassék. Rüdigert is

szívesen megsiratjuk; de ő maga sem kívánt, sem remélt életben maradni, miután — vontatva bár s nehezen, — csakugyan elment az igazságtalan harczra. A sok ezer hún s burgondi, a ki ott veszett, természetes járuléka a középkori öldöklő csatáknak. Blödel maga kereste vesztét; a kis Ortlieb nem érdekel annyira, hogy főnakadhatnánk megöletésén, s hogy a végén Krimhild is elveszszen, ennyi vérontás végzetes oka, azt szinte követeljük már.

Hogy pedig ennyi iszony csak egymásra halmozva és semmivel enyhítve ne volna, el nem ismerhetjük. A hősiség maga, melylyel szemünk előtt e nagy daliákat harczolni látjuk, valami fölemelő s elestőkkel kibékítő. Soha egymást ellenségek jobban tisztelni nem tudták. Még a kik legjobban gyűlölik is egymást, megadják a hősi elismerést ellenfelöknek. Az pedig a mint Rüdiger és Detre állanak szemben elleneikkel, épen megindító s távol sem lázító. Nem eszeveszetten, ok és értelem nélkül kaszabolják itt az ellenfelek egymást; nem az újabbkori rémregények embertelen embereivel találkozunk e megdöbbenő alakokban, nagylelkű, nemesszívű hősokeket látunk itt szemben állani, kik egymást karjok erején kívül erényeikkel is legyőzik, túlszárnyalják. Époszunk, még a gonosz Hágen iránt is a legmélyebb érdeket tudja felköltetni bennünk, mikor a hegedőssel őrt áll az alvókért; szinte megszeretjük az ádáz daliát: látván, hogy a szeretet, barátság, gondoskodás melegebb érzéseire is képes; mikor Rüdigertől paizsot kér, mert a mit nejétől kapott volt Bechlärenben, azt már összevagdalták, s azontúl elkerüli az öreg harczost, — tetszik nekünk nemes bizalma s a mint azt vizsongozza. Hogy mindenik hős épen megfelelőjére akad az öldöklő viadalokban, az is böles kiszámítással s költői tapintattal esik. Így látjuk, hogy többet ne említsünk,

Gernot királyfit és Rüdigert egymás kezétől esni el; így Geiselher és Wolfhart, a legszebb két ifjú hős, hasonló sorsra jutnak, egymás kardja által, hogy az utóbbi magát s barátit, halálos sebében is azzal vígasztalhatja :

«S ha estemet barátim, sírván, emlegetik,
Legjobb- s leghűbjeimnek, mondjátok meg nekik :
Ne sirassanak engem, könyek ne folyjanak :
Királyi kéztől leltem dicső halálomat!»

De, mondják talán, magában az eseményben, az egyes öldöklési részletektől eltérve, van elég iszonyatos, t. i. azon óriási mérv, a miben minden történik. Tagadhatlan, hogy az öldöklés és veszedelem mérve óriási; de ez inkább a nagyszerűnek, mint az irtózatosnak hatását gyakorolja lelkünkre. A hüntömegek, mik mint a tengerdagály a partokhoz, verődnek a burgondi hősök tömbéhez, s verődnek szét rajta: semmi iszonyatossal nem bírnak. Azon jelenetek, midőn a burgondiak a hullákat kivetik a teremből, midőn a királyné elégetteti fejük fölött a tere met, midőn Hágen tanácsára a forróságban szomjazó daliák az elesettek vérét iszszák, — annyira magokon viselik a középkor setét szelleme vonásait, hogy jellemzeteségök feledteti borzalmasságukat. Sokkal nagyobb szerűek magokban, sokkal szükségesebbek az egész cselekvény összefüggéséhez, mintsem iszonyuságok miatt kicsinyes vád alá eshetnének. Szóval a felesleges borzalom vádját, mintha az túlhalmozva volna époszunkban, s annak színezetét setétebbé tenné, mint a szükség kívánja s csak mintegy gonosz kedvtelésből, — bátran és egyenesen visszautasíthatjuk.

Ha ezt a vádat elháríthattuk, a *Nibelung-ének* utórésze nem csak méltó az előbbiekhöz, de még emelkedet-

tebb tetőzete a nagy épületnek. A költői műalkotás természete szerint, a mindig előre haladó, mindig gyorsuló cselekvény, itt egyre rohamosabb áradást veszen, s állapotadás és visszatüremelés nélkül halad kitűzött célja felé. Rendkívüli ereje azonban a meggondolást és művészi öntudatosságot sehol el nem fojtja. Ha erre egyéb bizonytságot nem tudnánk is fölhozni, csak azon gondosan egymásba illő részleteket, mik az előbbi események jóslatosságainak lelkiismeretesen megfelelnek, — elég volna. Mert semmi sincs mondva fölebb, minek itt haszna, alkalmazása nem volna. Egy példát idézünk a tömérdekből. Henye részletnek látszhatnék, midőn az Eteléhez utazó burgondiaknak Bechlárenben Goteline ajándékokat osztogat. S pedig mindeniknek megvan a maga jelentősége. Hágen paizsot kapott, hogy helyette joga legyen Rüdiger paizsát elkérni; a Gernotnak adott kard, meg volt mondva, még magát egykori gazdáját, Rüdigert fogja átütni s úgy lett. Így van ez az egész darabban mindennel. De nem csak e kis részletekben, hanem a jellemek megalkotásában s az események összefűzésében is. Sokat, a mit már fönnebbi vizsgálatainkban kellőleg megvilágosítottunk, kellene itt újra ismételnünk, hogy mindenre figyelmeztessük olvasónkat. Aztán sietünk is már bevégezni e túlhosszúra részletezett tanulmányt. Mégis egyet lehetetlen hallgatással mellőznünk. — Érintők az imént, mint igyekszik Krimhild folyvást csak Hágent ingerelni; most tegyük hozzá, hogy Hágen sem marad adósa. A trónjei jellemében, mint uralkodó vonást kezdettől fogva a büszke daczot jelöltük meg; utolsó pontig sem tagadja meg az benne magát. Ha Krimhild keresi az alkalmat bele kötni, Hágen kihívja rá a királynét. Mikor érkeztek perczében Krimhild megcsokolva Geiselhert, Hágen erősebbre csatolta állán a sisa-

kot. A dacz képe, művészi ecset alá! Oda ül a királyné ablaka alá, hadd lássa; nem áll föl előtte, sőt Volkert sem engedi fölállani, hadd bosszankodjék. Térdén átfekteti Balmungot, hogy jusson róla Krimhildnek eszébe mind, a mit szenvedett, mind a mivel neki adós. Ha ő volt, a ki nem tanácsolta, hogy Krimhildet Eteléhez adják, ha ő volt, a ki e látogást is ellenezte, — most már ő, a ki nem csak hallani nem akar békülésről, de mindent is elkövet, hogy azt lehetetlenné tegye. Daczossága az utolsó perczben is ugyanaz. Krimhild most is azt követeli tőle, jelölje meg a helyet, hova a Nibelung-kincset rejtették. Hágen tudja, hogy csak ő s Gunther király van életben azok közül, kik a helyet ismerik, s tudja hogy ez gyöngébb, mintsem életét meg ne váltsa e titokkal, — azért mondja Krimhildnek, hogy csak akkor fedheti föl a titkot, ha urai közül már egy sincs életben. A csel sikerül s Gunther feje is elesik, hogy a titok — s az elsülyesztett kincs örökre rejtve maradjon.

A kincs dolga azonban egy megjegyzésre ad nekünk alkalmat. Kezdetől fogva átlátjuk mi e kincs végzetes fontosságát s előzményeinkben már utaltunk annak jelvi értelmére is. Mind a mellett megvalljuk rosszúl hat reánk, hogy Krimhild legutolsó gondja inkább a kincs, mint a bosszú férjeért. Szeretnők, ha Gunthernek szintén a küzdelemben esnék halála, ha nem nővére egyenes parancsából, s nem azért kellene elesnie, hogy a Hágennek egy perczre hívó Krimhild reményt meríthessen kincséhez juthatni. Krimhild magasabb, önmagához, szerelméhez s bosszújához méltóbb volna ezáltal; önzésének, mi bizonyára nem főrugója, nem volna szabad épen e legutolsó ponton, a tragikum legmagasbikán, a játékba keverednie. — Azonkívül is, csak Gunther alakja következetességeért

is jobb volna amúgy, Gunther igaz hogy király, s ennyiben legfőbb Burgondban, s a Szigfrid megölése bűnében is, mert ő — mint király megakadályozhatta volna, s mint legtöbb hálára kötelezett iránta meg is kellett volna akadályoznia; — de különben silány, erőtlen jellem, bátorsága kevés, kivált erkölcsi bátorsága épen semmi, nem is oly vitéz, hogy Hágén mellett sort állhasson; irigyeljük neki azt a megkülönböztetést, hogy Hágénnel utolsónak marad, kit az amelungi Detrének kell elfognia, sőt az utolsó küzdelemben még Hágénnél is erősbnek tűnik föl, habár csak azért is, mert kevésbé van elfáradva. Annak a Gunthernek, kit époszunk eddigi részeiből ismerünk, ez igen nagy tisztesség, csak azért mivel koronát visel.

VI.

A Nibelungének viszonya forrásaihoz.

Ha a jelen fejezet előbbi szakaszainak tartalmát az előbbi fejezetével összevetik olvasóink, magok is megfelelhetnek a kérdésre, minő viszonyban áll a német nagy éposz, a *Nibelungenlied*, azokkal a mondakörökkel, melyekből mint forrásokból merített. E mondakörök: az eddai Szigurd- és Atli-mondák, a germán, latin és hún Etele-mondák, s végre azon külön mondakörök, melyeknek egyes részei az imént említettekkel összekapcsoltattak, minők: a Walter-monda, melyben Hágénnel és Hildegundával, s a Dietrich-monda, melyben az amelungi Detrével és hű öreg fegyvernökével Hildebranddal (a Hadubrand apjával s a Hildebrand-ének hősével) találkozunk. Említhetnénk még egészen saját kisebb mondákat: a bechláreni Rüdiger-mondát pl. melylyel külön nem is

foglalkoztunk a fõntebbiekben, vagy a passauai püspök Pilgerin szereplését a *Nibelungénekben*, kirõl fõntebb már láttuk, mikép jutott bele a mondába, igazán mint Pilátus a krédóba.

Végezzünk elõször is, igen röviden azzal a kérdéssel: mily viszonyban áll a *Nibelungének* a hún Etele-mondával? Valóban nagyon kevés a mit ebbõl meríthett. Mind az, a mit a magyar krónikákban följegyzett Etele-monda nekünk a hún király dolgaiból tudtunkra ad, kívül esik a *Nibelungének* monda-körén. Úgy lép föl itt, mint özvegy; elsõ neje *Helke*, ismeretlen nálunk. Öcsese Blódel, a mi (Blédának is nevezett) Budánknak csak névrokona, semmi közös vonás bennök. Krimhildtõl született fia Ortlieb, a mi Aladárunknak lehet névrokona szintén; de Ortliebet Hágén az anyja ölében vágja le; a mi Aladárunk pedig túléli apját anyját. A mi Etelénk százhalmi, keveházi s czezimaui csatáiról, Budával való testvéri viszályáról, a neki földbõl termett isten-kardjáról s az õ «Isten ostora» czímérõl — a *Nibelungének* semmit sem tud. Mindössze az a közös vonás a mi mondáink s a német éposz Etelájének történetében, hogy mind a kettõ hatalmas nagy király, kinek birodalmát meghódított és elfoglalt országok és tartományok szélesítik s kinek legyõzött királyok és fejedelmek a hűbéresei s trónja körül udvarlói. De, e tényekért a *Nibelungéneknek* nem volt szükség a magyar húnmondához fordulnia; ezt így találta a német és frank Etele-mondákban is. S ha a *Nibelungének* ily kevésbé merített a hún mondából, igazán nem értjük, hogy azok, kik a hún monda lételet tagadják, mikép állíthatják, hogy a magyar krónikák az egész hún monda meséjét (szerintök) a *Nibelungénekbõl* merítették, holott a kettõnek ily kevés, úgy szólván, semmi köze egymással.

A mi magát az Etele alakját és jellemét a *Nibelungéne*ekben illeti, erre nézve már tettünk fölebb némi megjegyzéseket; azokból értjük, micsoda Etele az, kivel a *Nibelungéne*ekben találkozunk. Nem vesz tetteleges részt azon öldöklő harcban, melynek — tudtán kívül — saját neje az intézője s fő cselekvő személye; még akkor sem, mikor saját egyetlen gyermekét szemeláttára kegyetlenül és ártatlanul megölik, mikor már előbb testvéröccsre megöletett. Pedig nem gyáva, világosan megmondatik róla; rohanni akar a harcba s paizsánál fogva tartják vissza; — de már ekkor engedte magát egy hűbérese tekintélye alatt vitetni ki, szabadíttatni meg a vérontás helyéről. Valóban nem csodálkozhatik senki, ha *mi* ezt az Etele-t *nem ismerjük el a mi mondáink Etelejének*. Ő olyan, a *milyennek a hős és lovagias nyugot* fogalmában szükségkép kell lenni egy *keleti* királynak: hatalmas, pompás, bátor is, — de végre király, kinek méltóságán alul volna: saját kezével vagdalkozni; hisz, miért vannak seregei, milliói? — Nekünk ez az Etele igen kevésbé is önakaratu; a mit tesz, neje téteti vele, s nagyon sokára kezd rájönni is, hogy az mit akar, s mikor megérti, mikor minden világos lesz előtte: akkor már késő, akkor csak sajnálkozni lehet a történeteken — jóra fordítani semmit. Pedig, különös! nem egy asszonyi szoknyák mögött bujkáló léha Sardana-pált fest benne époszunk. Itt is inkább nagyúri gondatlansága látszik okul állani. S nem erőtlenségből, hanem inkább az emberi dolgokon túl emelkedettségéből marad a cselekvény háttérében, a nélkül, hogy mellékszemélylyé törpülne, — mit nagysága meg sem is engedne. Ő csak úgy tűnik el Krimhild mellett, mint ez maga is a végzet mellett, mely tulajdonkép vezeti itt már a cselekvényt. Valóban, jól megtekintve, nem is az a mi előbbi Krimhildünk,

a ki itt intéz és cselekszik, saját szenvedélye s az események végzetessége fejére nőtt. Ha akarna sem állhatna meg már; hiába akarja kimélni, Hágénen kívül a többit, hiába szeretné ezt az egyet a többitől különtereltetni, hogy bűnhődésében senki se osztozzék; hiába. Végzete mind azokat, végül őt magát is, elsodorja. Ne értessünk félre; nem vaktörténet, nem okadatolatlan végzet, a legtisztább tragikai végzetesség, a mi itt működik, melyről nem csak azt jegyezzük föl, hogy így van, hanem, hogy így kell lennie, jól van így, erkölcsileg lehetlen volna, hogy másképp legyen.

De most nem Krimhilddel van dolgunk, hanem Etelével; a *Nibelungének* Eteléjével, a kit a mi mondáink Eteléjétől igyekeztünk megkülönböztetni.

Honnan vette tehát a *Nibelungének* a maga Eteléjét? Egészen a germán mondákból-e (ide értve az eddai mondákat is)? Nem egészen. Egyes vonásokat a latin (frank és olasz) fölfogástól is kölcsönzött; de ezekre főntebb a magok helyén figyelmeztettük már az olvasót.

A másik mondakör, mely a Szigfrid- és Krimhild-mondákba, a *Nibelungének* e tulajdonképeni törzs-mondáiba, belejátszik: a Dietrich-mondakör, melyből épyszunk ama kiváló s itt egészen tiszteletreméltó hőst (ki a magyar mondában szintén egészen más színben jelenik meg, testvéri viszályt szító kétszínűségével!) a berni Detrét vette át, kit — mint az Amelungok fejét, a Nibelungokkal állít szembe, s kiről főntebbi ígéretünk szerint szintén kell egy pár szót szólanunk.

Ha csak futólag ismételjük, hogy a német ösköltészet legrégibb maradványa, a csak töredékesen fenmaradt *Hildebrandének* is, melyben Dietrich nevelője s később hű szolgája az öreg Hildebrand szerepel, tulajdonkép e mon-

dakör egyik tagjául tekinthető, — azt állíthatjuk, hogy az Etele- és Szigfrid-mondakörökkel együtt ez a harmadik, leggazdagabb s legfontosabb történeti eseményekhez támaszkodó, t. i. a Dietrich-mondakör. Tulajdonkép a keleti góth király Theodorich az, kire e mondakör támaszkodik. Veronánál győzvén meg a hatalmas Odoákert, lön a veronai (berni) Detre név alatt ismeretes s magasztalt a költészetben. Győzelmeiután, mik Olaszország urává tették, a béke fejedelme lön, s jóllétet, jogot, míveltséget igyekezőn terjeszteti, megmentett még egynémit a római czivilizáció foszlányaiból. Ezáltal nyugaton oly tiszteletet vívott ki, hogy versengő királyok s hűbéresek folyamodtak békebiróságához s vetették ítéletének alá magokat. Bár élete végén, indokolatlan szigora miatt gyűlöletbe jött, — de tiszteletreméltó alakját a berni Detréről szóló mondák legszebb fényében tartották föl. E mondák úgy tüntetik föl őt, mint ki Ermanrik római császár által birodalmától ifju korában megfosztatván, a húnokhoz menekült s nálok mint hontalan, a hún király udvarában, bár hűbéres, a legnagyobb kedvezés- és tiszteletben részesült, míg a húnok segítségével birtokát is visszaszerezte. Ifjukora, a hunoknál viselt dolgai, későbbi böles uralkodása teszik a róla szóló mondák tárgyát.

Mikor époszunkban föllép, nohamár böles és tiszteletre méltó, még fiatal. Egy helyt említés van róla, hogy az elhalt Helke asszony hűgával Hervattal jegyben járt. Tizenhárom év múlva, a bosszú katasztróffakor, már mint férfi, ereje teljében lehetett. Főszemélynek elbeszélésünkben nem mondhatjuk, de csak azon körülmény is, hogy Etelével együtt csak ő éli túl a hősöket s Krimhildet, bizonyítja szerepe fontosságát. Csak ő az, a ki Gunther királyt és Hágent meggyőzni méltó. Kegyetlenségre — mit a kor s

cselekvényünk előzményei könnyen igazolhattak volna, — oly annyira nem hajlandó, hogy legyőzötteinek nemcsak maga kedvez, még a harc hevében is, hanem Krimhildnek is azon föltétellel adja őket kézbe, hogy bántásuk ne legyen.

Nincs elég terünk, de nem is szükséges itt, a Detremonda részleteivel tüzetesen foglalkozni. Annyi azonban mindenesetre világos, s ez célunkra elég, — hogy mind az Etele-, mind a Detre-mondának époszunkba beolvasztása, ennek érdekét s nagyszerűségét neveli. Mert tagadhatatlan, hogy a *Nibelungének* utóbbi fele az elsőhöz képest minden tekintetben emelkedést mutat. Egy az, hogy már tere is nagyobb: a világbirodalom középpontján játszik s bele játszanak a kor minden hatalmasai. Az a ropant sürgés-forgás, mi Etele udvarában van, a burgondi egyszerű királyháznál ismeretlen volt. Ott a házi személyzetből telt ki, hogy úgy mondjuk, a dráma egész cselekvő személyzete; itt, a hűbéres királyok úgy jönnek mennek népeikkel s hadseregeikkel, úgy vegyülnek bele a családi vitába, úgy ontják benne véröket, mint amott az egyszerű hűbéresek. De azontúl is, erkölcsileg tekintve a tért, szélesebben, magasabban állunk itt mint amott. Erős szenvedélyek ott is játszottak, de az, mely itt működik, úgy elnyeli azokat, mint a vihar a szellőt. Ott Brunhild volt a gonosz mozgató, s láttuk mily erőteljesen festi őt énekünk; de mi az ő szenvedélye a Krimhildéhez képest? Ő bosszút forral személyes legyőzéseért, elégtételt kér az asszonyi sérelemért, mit Krimhildtől, s közvetőleg Szigfridtől szenvedett; és sérveért egy hősnek, bár a legnagyobb s legdicőbbnek, kell áldozatul esnie. Krimhild bosszúszenvedélye megemésztő tűz, mely ezereket sújt, egész királyi házat dönt romba, s végre magát is megemészti. Brunhild

magát nem áldozza föl, és semmit, mi neki kedves. Krimhildnek, hogy czélját érje, testvérei, családja, saját élte sem nagy ár. És erkölcsi áldozata! Brunhild kezdettől gonosz, s bosszúja rajta mitsem változtatott; Krimhild az erény, szeretet és szelidség maga: — ő tiszta lényét, nemes kedélyét hagyja e szenvedély tüzeiben odaégni, s galambból lesz tigrissé. Pedig átalakulásában semmi túlzást, semmi erkölcsileg képtelent nem találunk; a legigazabb drámai fejlődés s tragikai igazságtétel az; és épen ez adja meg becsét. Mint előbb csupa női gyöngeségből sodortatott hibából hibába, s okozta férje, imádott Szigfridje halálát: úgy itt végzetesség sodorja bűnről bűnre, iszonyról iszonyra, s okozza egész családjának, végre önmagának is vesztét; indoka ott a legféltőbb szerelem gondossága: s a következés boldogtalansága; indoka itt a legméltóbb, legszentebb bosszúállás: s következése a legnagyobb pusztulás; igen, mert ott a szerelem hibás lépésekre, itt a bosszú bűnökre ragadta, s az erkölcsi és költői igazságtétel bűnhődést követelt.

Époszunk tulajdonképeni tárgya ez: hősei sem Etele, sem Detre; hanem Szigfrid és Krimhild, hozzájuk tartozóikkal. A *Szigfrid halála* s a *Krimhild bosszúja*: nem hiába adták e czímeket (később) az éposz két részének. Nem a hún-, sem az amelungi mondakörökben, melyek csak belejátszanak, hanem a Szigfrid-, a Krimhild- s a burgondi király-mondákban kell tehát a *Nibelungének* sajátképeni forrásait keresnünk. S itt kell fölvetnünk az elől függőben hagyott kérdést: mit talált a *Nibelungének* költője e mondák eredeti s rászállott alakjában s mit tett hozzá a magáéból? Nem akarunk kisebb jelentőségű részleteknél időzni, minő az volna, hogy úgy látszik egyes alakok egészen az ő hozzátételei, pl. Volkernek a burgondi

hegedősnek rokonszenvet költő hősi alakja, mely nagy tapin'attal s finom ízléssel van Hágén mellé állítva, hogy mérsékelje annak setét zordonságát, s kölcsönözzön neki is egy emberi vonást: a bajtársi barátságot. Fontosabb az, ha magán a mondán tett, költői vagy egyéb célzatai szerint, lényegbe vágó átalakításokat — s a kérdés sokkal érdekesebb, mintsem egy pár perczig ne kellene időznünk nála.

Az előbbi fejezet II. szakaszában előadtuk, vázlatosan bár, az Eddabeli Szigurd- és Atli-mondák lényegét. Bár később tétettek írásba, mondai tartalmuk anyaga kétségkívül a IV. V. századból való. Szigurd és Atli (Szigfrid és Etele) kortársak lehetnek vagy közel azok. Az V. század közepén pedig, Etele korában, a keresztyénség még csak alig terjedőben volt Közép- és Nyugat-Európában. S bár költeményünkben a burgondiak mint keresztyének szerepelnek, ez szintűgy lehet anachronismus, mint rokonságuk a passauai püspökkel Pilgerinnel. De ha nem is az, annyi bizonyos, hogy a népben még erősebb s általánosabb volt a pogány elem, mintsem a monda első alakulása pogány szellemtől s világnézlettől ne lett volna áthatva. Az egész Nibelung-mondakör egyes szálait, a Szigfrid-mondát, a Brunhild-mondát, a Nibelung-kincs, a sárkányharecz, és a varázscsuklya mondáit nem csak vizsgálhatjuk pogány eredetökig, de rajtok még mostani alakjukban is fölismerhetjük a pogány jellemet. Sőt az Eddában tisztán fölitaláljuk a tulajdonképi Nibelung- és Brunhild-mondának eredeti pogány alakját; melylyel kétségkívül csak később fűzte össze a népköltészet azon tisztán történelmi alakokat: Etelét, Budát, Detrét, kik oly nagy benyomást tettek korukra, hogy a történelmi tudalmon kívül a mondában is századokig föntartották mago-

kat. Kétségtelen, hogy a tulajdonképi Nibelung- és Szigfrid-monda sokkal előbbi s még tisztán pogány származású.

A XII. század keresztyén költőjének, a már teljesen diadalmaskodott keresztyén civilizáció közepett, a pogány mondát keresztyén szellem és világnézlet szerint kellett átalakítania, s ebben találjuk föl kétségkívül a legbehatóbb módosítást, a mit rajta tett. E módosítás jelleméről s egyszersmind költői értékéről tájékozást adhat egy pár példa, az Eddabeli pogány mondának a mostani (keresztyén) *Nibelungénekkel* való összevetésében.

A pogány monda szerint, nem Krimhild, hogy bosszút állhasson első férje gyilkosán, hanem Etele király maga csalja udvarába a burgondokat, hogy tőlök az elfoglalt Nibelung-kincset visszakövetelje. A burgondok, mielőtt útra kelnének, elrejtik a kincset a Rajnába. Megérkezvén, Etele követeli, hogy adják ki azt neki azon alapon, mert Szigfrid özvegye után a kincs őt illeti mint az asszony mostani férjét. A burgondok megtagadják a kincs kiadását, s áldozatul kell esniök Etele bosszújának. A küzdelemben Gudrun (mert így hívják a mostani Krimhildet) testvérei pártján áll, férje ellenében. S midőn őket meg nem mentheti, férje ellen fordul bosszúja. Megöli saját, Etelétől született fiait, koponyáikból billikomokat készítet, s abból kínálja Etelét. Majd éjjel megöli férjét, s maga a tengerbe ugrik.

Mi egészen más a mi *Nibelungénekünk*! Ki nem tudja, hogy a pogány erkölcsök szerint erősebb a vérségi mint a házassági kötelék; s egy pogány Krimhilda nem állhat bosszút férjeért testvérein, sőt inkább férjén testvéreiért. Ellenben a keresztyénségben a házassági szerelem a legerősebb érzés, melyet a szenvedély bosszúvá magasít.

hat a vérszerinti testvérek ellen is. Ím egy szép példája a keresztyén költő mélyen beható átalakításainak, melynek művészi becsét s költőileg kizsákmányolható voltát hosszasan magyarázni nem kell, oly világosan mutatja azt a *Nibelungének* maga.

Vegyük egy más vonást.

A költemény első felében, a Szigfrid- és Brunhild-mondákban minden nyomon a pogány-mythikus fölfogással találkozunk még most is. Szigfrid előzményei, a kincs csodás jelentősége, a törpék, a sárkány, a láthatlanná tevő varázscsuklya, az ember fölötti erő, mindez épen oly csodás és pogány hitregei vonás, mint Brunhild természetfölötti ereje, melyet a nőszés által elveszít. Az Edda Sigurdjában (Szigfrid) és Brynhyldjében azonban, mindez még sokkal mythikusabb és pogányabb. Részletekre menni nincs idő s tér; csak azt érintjük, hogy a kincs balsors-hozó mythikus jelentősége egész teljességében van feltüntetve, végig víve minden viszontagságon, hogy t. i. a kinek birtokába jut, annak el kell vesznie, és pedig épen a megátkozott kincs miatt. Mindezt a költőnek enyhíteni, hogy úgy mondjam keresztyéníteni kellett; s ő igen sok vonást egészen elhagyott, igen sokat háttérbe tolt, s kisebb jelentőségűvé tett. Szigfrid mind a mellett csodás alaknak maradt erejével és sérthetlen, vas nem járta szarubőrével. Csaknem a görög hitregék Heraklese. Sokkal nagyobb azonban az átalakítás Brunhildon. E harc-szüz, a pogány mondában, egy varázsló nő és valkyr vegyülete, ki lángoktól körülvelt palotában lakik, hová csak a tüzön s búbáj segélyével lehet bejutni. Sigurd egykor történetesen találta őt, megszerették egymást, s jegyet váltottak. Később a kalandos Sigurd, Gudrunnal (a mi Krimhildünkkel) megismerkedvén, ez oly bájitalt ad neki,

melytől előbbi szerelmét elfeledi s vele kel össze. A *Nibelungénekben* a Szigfrid és Brunhild korábbi ismeretségére két elmosódott vonás mutat csak. Egyik, hogy midőn Szigfrid, Guntherrel leánykérőben megjelen Brunhildnál, ez őt nevén szólítja, a nélkül azonban, hogy régi szerelmére és kötelezettségére hivatkoznék. A másik még burkoltabb : Brunhild, a nászvacsoránál keservesen sírni kezd, s midőn Gunther kérdi tőle sírása okát, azt feleli, hogy Krimhildet siratja, hogy királyleány létére hűbéreshez (a minőnek előtte Szigfridet bemutatták) kell mennie nőül. E sirásnak így nincs elég értelme ; de bezzeg van, ha tudjuk a pogány mondából : hogy Brunhild régi szerelmét siratja ! S Brunhild bosszúja is Szigfrid és Krimhild ellen mennyivel indokoltabb ezzel ! A keresztyén költő azonban e vonást teljesen elejtette, s helyette csak a szemérmében s ereje hiúságában sértett nő bosszúját tette, ezeket aztán annál jobban kiemelte s művészileg kifejtette. Az átalakítást még sem mondhatjuk egészen szerencsésnek, nem olyannak, hogy költemény föltétlenül nyert volna vele, mint az előbb idézettel. A varázsitalt, mint pogány adalékot, s főleg mint az ő Krimhildje jelleméhez nem illőt, kihagyhatta volna. De minő más alapot nyer Brunhild bosszúja az előbbi szerelem s eljegyzés által, melyhez Szigfrid hűtlen lesz ; könnyei a nászvacsoránál mily forróan jönének szívéből s mily bosszúeskü lángja égne bennök ! Az éji kaland megtudása s az öv, és a királynék abból eredt szólalkozása, akkor csak az alkalmat adná a rég forralt bosszúra, s mindez mennyivel erősebb, erkölcsileg mélyebb és költőiebb volna így ! A veszekedés is a pogány mondában költőibb alakban van fölhozva. Gudrun és Brunhild hajokat mossák a Rajnában, s versengenek, melyiket illeti meg, hogy fölebb álljon a vizen ? Ekkor

fedí föl Gudrun, hogy hiszen Szigurd ment át Gunnar (Gunther) helyett a tűzön, s cserélt gyűrűt vele. Brunhild szóltan megy haza. Hét nap, hét éjjel böjtöl s tervezi bosszúját. A bosszú végrehajtása után Brunhild, midőn Szigurd holttestét meglátá, fölnevet — de azután megöli magát. Hiszen szerette! . . . Mennyit vesztett a keresztyén költő, hogy e szerelmet elejtette! Az ő Brunhildja, a hatalmas, a bosszúálló nő, Szigfrid halála után még él, él mindvégig, de a költő már nem tudja, mit csináljon vele.

Meg vagyok győződve, hogy a *Nibelungének* költője nem ismerte az Eddát. A szóhagyományban őrzött s öltőről öltőre átszálló mondából pedig kiveszhetett e vonás, a mint az éjszak elkülönöződött nyugattól. S új elemek ragadtak hozzá, a Theodorich- vagy Detre-mondából.

Az egyes mondakör részekre oszlása, a különböző mondakörök összeolvadása, szóval a monda-alakulás, a legérdekesebb tanulmányokra nyújt anyagot, mint mindenütt, a *Nibelungéknél* is. S bizonyos, hogy a *Nibelungének* költője sem egyedül az Eddai Szigurd- és Atli-mondákból merítette költeményének még a főszemélyekre vonatkozó részeit s magát fő-cselekvényét sem.

Túlhaladott álláspontnak tarthatjuk ugyan már e részben azt, a melyen — különben szellemes — irodalomtörténetbúvárok a *Nibelungéneknek* tisztán jelvi s úgy szólván hitregei értelmezést akartak adni. Ez értelmezéssel azért nem is kívánunk itt újra foglalkozni.* Ama fölfogás végeredményben arra vezetne, hogy a *Nibelungének* mondai alapjában valódi történeti elem nincs, vagy leg-

* A *Nibelungénekről* a CSENGERY *Budapesti Szemle*jében (Két éposz I. cz. a. 1862-ben) adott tanulmányomban ez értelmezést is bővebben tárgyaltam.

alább oly messze visszatolva van az előkor ködébe, hogy emberi alakját egészen elvesztve — vagy az elvont eszmék, vagy az istenek óriás mérveire foszlik szét. S a népmonda természetével, magában véve, ez nem is ellenkező; a *német* népmonda szempontjából azonban a kritikát alig állhatja ki.*

Hogy valamely nép mondáinak kiválólag ez vagy amaz alakítást adja: idő- és térbeli viszonyaitól s azon nép történelmi, természeti s földrajzi sajátosságaitól függ leginkább. Ha, mint a skandinávok, a természeti környezet hatalmas uralkodása alatt áll valamely nép, — vagy mint a kelták, történelmi fejlődés s tények hijával van, s annál fogva a cselekvő ember ismeretét is nélkülözi, — természetes, hogy világnézletének központja nem az ember, nem a való élet leend, — mondáiból hiányzani fog a történeti elem; a létező alakot általánosítja; személyekből eszméket vagy isteneket von el; a történelmi valószínűséget, az emberi valódiságot természeti csudákkal cseréli föl, szóval a mondai hagyományba minden olyat belevegyít, mi azt mythoszivá, sőt jelvivé teszi. Oly nép ellenben, mely ha nem is a történetírás — de már a történelem korában él, s ilyen a német, a szóban forgó korban a mondában is a valódiság józan szemléletéből indul ki, s az emberi dolgok és tények által határozottatik még képzeleti teremtéseiben is, inkább mint a természeti erők vagy eszmei elvontságok által. Az ily nép világnézlete a történet és tapasztalás igazságain sarkallik, s azért éposza is ezek kinyomata.

E fölvételből indulva ki, s azt hiszszük, ebben nem is

* Lásd GERVINUS: *Geschichte der deutschen Dichtung*. 1853-ki kiadás; első köt 34. s köv. lapjai

csalódunk, a német nemzeti époszt, s jelesen a *Nibelungéneket*, a történelem hagyományaival kell kapcsolatba hoznunk, ha valódi eredetét akarjuk megtalálni. Ez úton már régóta keresik, s illetékes vizsgálók, annak eredetét; s bár teljes bizonyosságú megállapodás minden részletre nézve még nincs, s hihetőleg soha sem is lehet, a kérdés a maga egészében s nagyjában eldöntöttnek tekinthető. A benne előforduló nevek s egyes események hasonlósága már rég vezetett többrendbeli, kisebb-nagyobb valószínűségű gyanításokra, nevezetesen arra, hogy a költemény főrészének, a tulajdonképi *Nibelungéneknek* hőse Szigfrid, nem más, mint az ausztráziai (keletigót, a merovingek által bírt ország) Siegbert király; és Chlodvig király atreusi nemzetsége az, melynek szörnnyettei szolgáltak a nép époszának kiindulási pontul. A német irodalomtörténet számos jeles buvárai munkálkodtak e kérdés tisztába hozatalán s GOTTSCHED, GÖTTLING, LEICHTLEN után, legutóbb RÜCKERT EMIL által a monda és a történet minden részleteiben össze van hasonlítva és lehetségig megvilágosítva.

Az említett vizsgálatok szerint t. i. a *Nibelungének* Szigfridjében a ripuári Siegbert, kit Chlodvig király vadászaton gyilkoltatott meg, össze van olvasztva a hasonló ausztráziai királylyal, kinek nászünnepe már Venantius Fortunatus (ki őt Achillhez hasonlítja) megénekelte, s kit tragikai vége számos hősrege kedvencz tárgyává tett. A történeti elem lényeges részeit Siegbertnek a dánok és szászok fölött nyert győzelmei, Brunhilddel kötött házassága, testvéreinek Guntram- és Chilperichnek ellenségeskedése s egyiknek nője Fredegunda általi meggyilkoltatása képezik, Guntrámnak továbbá egy hadvezére volt, Cunius (Heune, Hügen) ki a királylyal együtt roppant kincset talált egy barlangban, később azonban, miután őt Frede-

gunda Siegbert megölésére fölhasználta, általa maga is meggyilkoltatott. Guntrammal továbbá a burgundi Gundikár van a monda Gunther királyába összeolvasztva. Sőt Szigfrid harcza s győzelme a sárkány fölött is történelmi valóságra utal, mennyiben a keresztyén hősnek pogány s barbar népek fölötti diadala értetik — jelvileg — alatta.

RÜCKERT élelmű magyarázatai szerint, ki az eddigi kutatásokat fölhasználva még tovább megy, — a Merovingek viszonya a Pipin nemzetségéhez votna a mondában földolgozva s egészen bele szöve. Szigfrid e szerint mint a Merovingek egyike, tulajdonkép magát Meroviust képviseli. A henegai krónika szerint ugyanis, midőn Chlodio király meghal, kiskorú három fiának Albero-, Reginar- és Reginaldnak gyámjául nevezi rokonát Merovéust, ki őket a trónból kiszorítja. Albero csakugyan visszanyeri, alemann segédseregekkel, birtoka egy részét s Mons hegyén erős várat épít; 491-ben meghalván, két fia marad: Walbert és Regnicar, emezt Chlodvig megölette, de annak ismét két fia maradt, II. Walbert s az antwerpi határgrof Ansbert; Walberttől henegai grófok, Ansberttől a Pipinek származtak, kiknek családjában a Nibelung név csakugyan szokásos vala. S most ezek őseik jogszerű örökét csakugyan visszavívták, kiszorítván a bitorló Merovingeket, kik közül a morlandi (mervengai) Szigfrid maradt emlékezetben arról, hogy midőn a Nibelungok ősapai hagyományát a fiak közt fölosztani hivatnék: azt tőlök elvette s magának tartotta. A Pipin név magyarázza meg a Nibelungok törpékké változását; Albero a *Nibelungenlied* Alberiche, hol ugyan csak mint a két királyfi szolgálja szerepel már, de az eredeti Szigfridéneken Nibelung királyról s három fiáról van szó, kik mindnégyen *törpék* stb.

Habár e történelmi magyarázatnak kívált némely

egyes részletei bizonyosságra emelve nincsenek is, habár némikép érezhető rajta, mint akar a történelem nyomást gyakorolni a költői alakítás — vagy inkább a mondaalakulás szabadságára: annyit meg kell engedni, hogy benne a Szigfrid-mondának legalább történelmi ideje és helye megglehetős valószínűséggel van megjelölve s van adva pont, melyre a történelmi igazság támaszkodhassék. Minden, e kutatásokban, az északi (német) tenger s a belga partok vidékeire útal, honnan (közbevetőleg szólva) a Gudrun-éposz is eredt; hol a néptörzsek legerősb s legtartósb összeütközése volt, hol a nyugot-északi költészet bölcseje és színhelye keresendő.

Mi az oka mégis, kérdi GERVINUS már idézett művében, hogy e monda, saját hazájában oly teljesen kiveszett s később egészen máshol, sokkal keletebbre üti föl magát és tulajdonképi eredete helyére is — mostani, német alakjában megy vissza? E kérdésre is épen azon vidékek történelme- s viszonyaiban van a felelet. Az ős német nyelv, melyen a *Nibelungének* szereztetett, csakhamar kiszorították ama földről; a német népköltészetet a betolult francia trubadorok (trouvères) egészen elhallgattaták. Később midőn a németség ismét túlsúlyra vergődött, már anyagi érdekek, ipar stb. jobban elfoglalák a németalföldi népet, hogysen a költészetre az előbbi kedv s tehetség újra kifejlődhessék. De meg, a *Nibelungének* a Pipinek nemzetségének (a Karolingeknek) növekedő uralma és dicsősége mellett mikép is tarthatta volna föl magát oly költemény, mely Szigfridben egy Merovinget magasztal s emel tragikai hőssé? — Nagy Károly s dicsőségének fényköre, lovagjai, csatáikkal és szerelmeikkel új mondakört alakítottak, mely elől a német diadalmi hősök emlékeztének háttérbe kellett vonulnia. Nem csoda hát, hogy a

Nibelung-mondának, ha fönn akarta magát tartani, ki kellett vándorolnia; s nem csoda, hogy a kivándorlás által, történelmi jelleméből sokat elvesztett, s ismeretlenné vált hőseivel az újabb hagyomány más, előtte ismeretesebb hősöket olvasztott egybe.

E körülmények eléggé indokolják, hogy e népéposz történelmi oldalán bizonyos tétova s homály borong, — nem annyira mégis, hogy a történet benne támaszkodási pontokat ne lelhetne, mint az eddigi kutatások is igazolják már, s további szerencsés fölfedezések a már meglelt nyomon, talán még kétségtelenebbé teendik.

Nem lehet azonban csodálni, hogy a népvándorlások korában, ama jövés-menés, torzsalkodás, irtóháborúk s létküzdelmek időszakában, egy Herodot s egy Homér elő nem állhattak; nem mintha nem lett volna mit megírniok, de mert nem volt rá idő s lábok alatt nem elég szilárd a folyvást ingadozó föld. Oly éposz mint az *Iliász*, mely a legtisztább költői jellem mellett a történelem oly biztos alapjával s annyi helyi és jellemzési adat mellett, oly nagy világossággal bírna, mikép állhatott volna elő oly korban, midőn népfaj szorít ki népfajt, országok határai, mint a tenger-türemlés változnak, a történelem nem bír megállapodással s a földrajz nem létezik? A hódítások zaja túlkiáltja az éneket s az ijedten akad meg és hallgat el; a népek szellemi közlekedése, mire szellemi nyugalom kellene, lehetetlen, vagy csak ellenségeskedéseikre szorítkozik; s a multak iránti érdeklődést, az elhunyt hősök emlékezetét, a jelen torzsalkodásai s élethalál harcrai elfojtják, elnyelik. Görögországban mind ez máskép volt; a nép emlékezett multjára s hőseit egyenként ismerte s megénekelte; de itt, ki tudja hány népfaj veszett el emlékezet nélkül, hány olvadt be az őt legyőző

fajába? Hány hős maradt a téren, a nélkül, hogy lantos fölkeresné porát, ének megújítná enyésző emlékét! Csak a legfőbb alakok emelkednek ki a chaoszból. A leghatalmasbak egyike, vagy mindnyája közt a leghatalmasb Attila, ki mint meteor, az éjt körül bevilágítva tűnik föl és el, hogy minden, a legtávolabbi nép és ország is látja lángostora sziporkáit; és délen Theodorich, kit a monda Dietrich (Detre) néven ismer, ki mint a béke fejedelme köt szövetségeket, békéltet politikai házasságok által ellenségeket ki egymással, állítja helyre a földművelést s keresztyénséget. De munkásságuk láthatára, tetteik összege, részint a római birodalom zilált viszonyai, részint a barbár népek összevissza zavartsága miatt kevésbbé áttekinthető, mintsem a történetírás biztosan járhasson határt körülre s sokkal több érdeket sértett, mintsem az éposz róla közérdekű s mindeneket kielégítő lehetett volna. Az események boga míg megkötődik s föloldódik, tömérdek időt, — színpada, melyen játszik, roppant tért vesz igénybe, s több emberöltő emlékei tolulnak össze, míg a költői alakító lélek mint egészset veheti föl s dolgozhatja át; azért egy-egy hős néha nemzetséget, egy-egy esemény időszakot képvisel; a távol határzatlanabbá teszi a körvonalokat; a bizonytalanság csodákat tüntet föl a tények alapján s a csodát még nagyítani: mindig kész a képzelődés. Azért lesz a hős óriássá, félistenné, vagy szorul kis testű, csodás erejű törpévé össze; azért lesz gazdagsága mesés kincscsé, hatalma határtalan országlássá; a bűn azért vesz föl óriási mérveket s a családi viszály nemzetségek irtóháborújává mérgül.

Mindez semmire sem alkalmazható jobban, mint épen a német nemzeti époszra. Saját eredete szűk köréből az események által kiszorítva, roppant beláthatlan térű

idegen földre lön átültetve; jól ismert otthonias kis eseményei világfontosságukba olvadnak föl; Szigfridjei emléke, akaratlanul össze is szövődik az Attilák és Theodorichokéval. A költészet, e kort vevén tárgyul, nem mellőzheti őket, kénytelen oly tág keretet adni teremtéseinek, hogy e roppant alakok is beleférjenek. S a Nibelungmonda nem talál bevégzést magának, méltó igazságszolgáltatást hőse tragikus haláláért, ha az Attila- és Detremondával össze nem köti magát s nálok nem keres menhelyet és bosszúló kardot.

Fejezzük be tanulmányunk e fejezetét egy pár általános észrevétellel a *Nibelungének* költői értékét s a világirodalom nagy époszai közt számára kijelölendő helyet illetőleg.

Költői becsét igen magasra kell helyeznünk; bizonyára a legelső helyek egyikét foglalja el a világirodalom époszai között. A naiv- és műéposzok közt, időszerint, középhelyen állva, mint amazok utolsója, az új-kor határán, melyben már csak műéposzok teremnek, mintegy kihív a két műfajnak viszonyos becse fölött versengeni. De a kettőt összehasonlítani s megmondani melyiket illeti az elsőség, igen nehéz. A *Nibelungének*, bár *jelen* alakjában egy költő művének s nem különböző rhapsodok énekei egyszerű gyűjteményének tartjuk, mégis határozottan a naiv époszok közé tartozik, s azért azt VIRGIL, DANTE, TASSO, ARIOSTO, CAMOENS és MILTON műveivel nem is lehetne összehasonlítani. Körülbelül azon műfajhoz kell sorolnunk, mint a homéri époszokat, melyek keletkezéséről szintén azt hiszszük, hogy előre ment rhapsodok egyes töredékes énekei fölhasználásával, azokat vagy beszöve vagy átalakítva, *egy költő* öntötte jelen örök éltű alakjukba; és mint a perzsa Shah-Námét, melyről bizo-

nyosan tudjuk, hogy mind a 60 ezer verspárt, melyből áll, az egy FIRDÚZI írta, de lehetetlen föl nem tennünk nagy mérvű előmunkálatok s a népi tudalomban jóformán megállapított teljes mondakörök létezését, melyek az óriási műnek alapul, sőt anyagul szolgáltak, a nélkül, hogy a költő páratlan gazdagságú szellemének képzelő és alakító tehetségét korlátozták volna. Mint ezek, úgy állt elő hitünk szerint a *Nibelung-ének* is, velök egy műfajhoz tartozik, s azért az ő mérlegökre is vetendő.

A költői külső felöltöztetés tekintetében s mind abban mi inkább kevésbé ahoz tartozik, egyikkel sem állhatja ki a versenyt. Sem HOMÉR derült, bájdús ege, sem a FIRDÚZI határtalan gazdagságú színpompája nem terül el *Nibelungének* fölött. A bevégzett tökélyű művészet azon felemelő s megnyugtató hatását nem teszi lelkünkre, mint a dicső görög eposz, sem annyira el nem ragad üdeségével, változatosságával, tárgya és kivitele felülmúlhatatlan gazdagságával, mint a FIRDÚZI költeménye. Ege borongó, szelleme korlátozott, hangja érdes, mint a nép és a kor, melynek méhében született.

De ha tárgyának rendkívül erős tragikumát, szerkezetének hozzáférhetetlen szilárdságát, az egész alkotás teljes, kerek befejezettségét vesszük, ama két versenytárs bármelyike mellett megáll, ha felül nem múlja őket. A Szigfrid végzetteljes sorsa s a burgundi királyi ház gyors emelkedése s rettenetes bukása nagyobb szerűnek tetszik az Achilleüs haragjánál, s egységesebbnek és befejezettebbnek a végtelenig szétterjedő perzsa királymondánál. Ez utóbbiban egyes alkatrészek vagy epizódok kitűnően tragikusok, de az egész mű sokkal nagyobb és szétágazóbb cselekvényű, mintsem összegében azon erős és egységes benyomást tehetné, minőt a tragikum követel; míg az

Iliász tragikai hatása nem oly megrázó s erkölcsileg mély, mint a keresztyén népéposzé.

Jellemek és alakok tekintetében is kitünő a *Nibelungének*. Az emberi kedély és szellem oly változatos és gazdagon árnyalt tükörét nem tünteti ugyan föl mint a homéri napsütötte prizma, s még kevésbbé mint FIRDÚZI csodaszép kaleidoskópja. De alakjai a gót építmények szilárd-ságával s határozott körvonalaival bírnak, s jellemeinek ép oly nagyszerű alapja, mint következetes kivitele. S Szigfridet és Hágent a végig következetes jellemrajzban épen úgy példányul lehet fölállítani, mint Krimhildet a legmerészebb átalakulás lélektanilag mély és való fölfogásában. A mellékalakok, Rüdiger, neje és leánya bájos környezetében, Detre, Gunther, Gizeler, Volker s mindnyájan kivétel nélkül úgy vannak egyénítve, a mint csak a romanticismus képes, a classicismus soha.

Ha a *Nibelungéneket* a középkor lovagéposzaival hasonlítjuk össze, minden tekintetben övé az elsőség: tiszteletreméltóbb, nagyszerűbb, költőibb. Nem történetes esetlegek vannak benne egymás mellé állítva vagy épen dobva, hanem (bár tulajdonkép s eredetileg nem egy épikai — hanem két összekötött drámai cselekvény, s oly cselekvények, melyeknek eleje, közepe, vége, eredete s kifejlődése, mind úgy foly egymásból, hogy minden egyes esemény természetesen s szükségkép szökik elé előzményeiből s az egészből) külső gépezettől alig valami, a költő önkényétől semmi, egyéni érzésétől s nézletétől, ha lehet, még kevésbbé függ a legcsekélyebb kicsinység is: de minden bonyolódás és föloldás a cselekvő személyekből s magából a tárgyból foly. Ha a görög époszszal hasonlítjuk össze: inkább önmagunkba vezérel, mert emberibb annál; ha a többi keresztyén eposzokkal, kivesz magunkból, mert

tárgylagosabb azoknál, valamennyinél. A klasszikaival szemben: inkább érzésünkre, a romantikaival szemben: inkább képzeletünkre hat. HOMÉR mellett veszt az alakok változatossága, a színezet elevensége, a viszonyok sokfélesége tekintetében — de mint HOMÉR a *Nibelungéneket*, úgy múlja ez felül a lovagköltészetet. Az emberi szenvedély önálló működését tekintve, maga az *Iliász* fölött is előnyben áll; természetességben a közép- és új-kor minden remekei fölött szintannyira. Nem oly szilárdan körülírottak alakjai — mint a HOMÉR-éi, — de nem oly csudálatos ködalakok, mint a *Kerekasztal lovagjai*; nem oly világos fény folyja körül, mint az achájai hajókat, de az a köd sem borong rajta, mi a lovagéposzok körül szakadozva lebeg s foly össze. S még egy előnye van HOMÉR felett. Ennél azon alakok, kik az egészre nézve legvégzetesbek: Heléna és Páris, tulajdonkép a háttérbe vannak szorítva s Achill és Hector foglal el minden tért és vesz igénybe minden érdeket; itt Kriemhild, Brunhild és Hággen az előtérben állnak, csak úgy, mint maga Szigfrid.

Legyen elég utoljára olvasóinkat csak arra figyelmeztetni még, mint van a kor világnézlete megtestesítve a *Nibelungénekekben*. A népáramlások kora, minden inkább, mint a vallási, világnézleti és társadalmi elméletek és spekulatiók ideje, — ezekre nyugalom kell s épen az hiányzott ama korban. Nyugaton, a ledöntött görög s római istenségek s bálványok romjain már-már megszilárdul a keresztyénség s új Rómát kezd alapítani a régi helyén, midőn egészen új elem, kelet barbár népeinek beözönlése ismét veszélyeztetni látszik kivívott sikereit. De a keresztyénség rugalmas s felolvasztó ereje, magából ez idegen elemből toborz híveket, bajnokokat magának, s a kit bajnokává nem tehet is, legalább semlegességre szo-

rítja. E sajátosságos ingadozást képviseli mindkét árnyalatban, egyikben Detre, másikban Etele; az a keresztyénség híve, ez a semlegességé. A harmadik, a már előbb keresztyén elem, a burgundiakban van képviselve, de Hágénben itt is, egész zordságában, nyersségében az át nem hatott meggyőződésnek. Mint hatott ez ingadozás a lelkekre vissza, mutatja csak azon egy vonás, midőn Kriemhild visszaborzad azon gondolattól, hogy testét pogány férjnek adja s Rüdiger biztatja őt.

Hasonló ingatag alapokon áll a társadalom is. Az erőszak és ököljog kora. S senki sem tartja erkölcstelennek a hatalmat, mely ezen alapúl. De tudjuk, hogy a kor e sötét színezetét mi enyhíti: — a lovagiasság magas fogalma, szerelemben, hűségben, háladatosságban. E küzdelme a nemtelen és nemesnek, a durva anyagnak s a magas szellemnek, — magyarázza a kor erkölcsi világnézetét s van rendkívüli világossággal és szembeötlősséggel visszatükrözve énekünkben.

A természeti világnézet, mi legkevesb tért nyert a *Nibelungénekben*, mert magában a korban is. Láttuk, hogy dél, kelet, észak költészetével szöges ellentétben, a természeti és isten-világnak mily kevés beavatkozást enged a józan németiség éposza. A természet tisztán csak egyszer, s akkor is a legegyszerűbben, a Duna áradásában, szól az eseménybe; még egyszer, de már emberi közbenjárásra, a palota égésében. A földfeletti világból csak egy kis csillámot látunk, a vízi tündérek megjelenésében, s jellemző: hogy keresztyén vitéznek jelennek meg, de épen Hágénnek, ki ha keresztelkedve is, de szelleme s erkölce által sokkal inkább pogány mint keresztyén. Azonban, mint bizonyost vehetjük föl, hogy Brunhild alakja s egész része a cselekvényben, egy északi monda-

körből játszott ide át és ott sokkal több tündéres mythoszi elemmel volt vegyítve. Hogy róla ezek itt lemaradtak s ő természetfölötti erőben, rejtelmesen, de minden szellemvilági jelentőség nélkül jött át mondánkba, — az is mellettünk bizonyít, hogy t. i. az époszt a világnézet alakítja. Észak világnézetét Közép-Európa nem tehette magáévá; s a mit annak költészetéből átvett, nem szolgálilag vette át s akasztotta mint foltot a magáéra, hanem saját világnézlete szerint újra alkotta.

A *Nibelungének* a LACHMAN szövege szerint (A. codex) 2316-, a teljes (C. codex) szövege szerint 2456 négy-soros strófából áll. A nibelung-strófa szerkezetét már ismerjük.

A költemény szakadatlan sorban menő elbeszélésében, mit hű és részletes kivonatban adtunk elő, harminczkilencz szakasz vagy ének, úgynevezett *Kaland* (Abenteuer) képez megannyi nyugponton. Czimeik tartalmukat fejezik ki, s az olvasó, ha áttekinti őket, még egyszer átszaladhat gondolatában az egész cselekvényen.

1. Mikép álmodott Krimhild. — 2. Szigfridről. — 3. Mikép jött Szigfrid Wormsba. — 4. Mint harczolt Szigfrid a szászokkal. — 5. Mikép látta Szigfrid Krimhildet először. — 6. Hogy kérte meg Gunther Brunhildet. — 7. Hogy nyerte meg Gunther Brunhildet. — 8. Hogy ment Szigfrid a Nibelungokért. — 9. Mikép küldetett Szigfrid Wormsba. — 10. Mint fogadták Wormsban Brunhildet. — 11. Hogy vitte haza Szigfrid a feleségét. — 12. Mikép hívta meg Gunther Szigfridet udvarába. — 13. Hogy mentek az udvarhoz. — 14. Hogy veszekedtek a királynék. — 15. Mikép árulták el Szigfridet. — 16. Mikép ölték meg Szigfri-

det. — 17. Miképsirattáks temették el Szigfridet. — 18. Hogy ment haza Zsigmond. — 19. Hogy került a Nibelungkincs Wormsba. — 20. Hogy küldött Etel király Krimhildért. — 21. Mikép ment Krimhild a hunokhoz. — 22. Mikép fogadtatott Krimhild a hunoknál. — 23. Mikép gondolt Krimhild boszúra. — 24. Hogy mentek Werbel és Schwemmel követségbe. — 25. Hogy utaztak az urak mindnyájan a hunokhoz. — 26. Hogy ölte meg Dankwart Gelfrátot. — 27. Hogy fogadta Rüdiger Gunthert. — 28. Hogy fogadta Krimhild Hágent. — 29. Hogy Hágen Krimhild előtt nem állott fel. — 30. Hogy állt őrt Hágen Volkerrel. — 31. Mikép mentek az urak a templomba. — 32. Blődelt hogy ölték meg. — 33. Mikép küzdöttek a burgundok a hunokkal. — 34. Hogy vetették ki a teremből a holtakat. — 35. Mikép öletett meg Iring. — 36. Hogy gyűjtotta föl a királyné a teremet. — 37. Mikép ölték meg Rüdigert. — 38. Mikép ölték meg a Detre vitézeit. — 39. Gunther, Hágen, Krimhild mikép ölettek meg.

TOLDALÉK.

A finn-észt epika.

A skandináv országok szomszédságában s népeikkel, kiknek epikája az *Eddá*-ban nyert kifejezést, századokig tartott érintkezésben élt egy más fajbéli nép, nem az árja, hanem az altáji néptörzs sarjadéka, a finn a vele testvér észttel, melynek külön eszmevilága, külön isten- és világnézlete, külön mondái s emlékei alapján egy tartalmilag valamennyi mástól különböző, alakját s szerkezetét illetőleg azonban a románzosok (minők a spanyolok Cid-énekei s a szerb hős-dalok és az Osszián énekei) módjára emlékeztető epika fejlődött ki. A finnek, valószínűleg a szlávok által nyomatva a magas északra, e sivár és örömtelen vidékre is magokkal hozták a dal iránti szeretetöket. Bűbájos dalok s varázsigék, összefüggésben babonás istennézletökkel, tették jó részét lyrai költészetöknek; de isteneikről s hőseikről szóló mondáik is lyrai formákba ömlöttek a nép ajkán, mely azokat századokig megőrizte. Nálok is a természeti jelenségek s erők megismerésével kezdődik az éposz-költés, de valamenynyin a száz tő országának s a felette borongó nedves, ködös légnek félhomálya s búskomorsága ömlik el. Az ossziáni elegiai hangra különösen emlékeztetnek ez epi-

kai dalok, melyekben az eddai költemény zord erejéből és sötét hangulatából semmi sincs.

A svédek a XII. században meghódítván a finneket, a keresztyénséget is rájuk kényszerítették s annak terjedő világa elől a pogány rúnóknak menekülniök kelle. Csak az egy karel (Karjala) tartomány ingoványai közt tarthaták fenn magokat a finn őskorból fenmaradt epikai költemények, és pedig a nélkül, hogy írásba tétettek volna, csak szájról-szájra adva, egészen a XVIII. század végeig, mikor közülök egy pár, töredékesen, napvilágra hozatott. A jelen század első felében azonban TOPELIUS ZAKHAR össze kezdte gyűjteni a töredékeket, melyekből még összefüggő egészet — bár sejtette, hogy az rejlik bennök — összeállítani nem tudott. Utána LÖNNROTT ILLÉS, a finn nyelvtudós, a gyermekkora óta könyv nélkül tudott rúnókat írásba téve, s a karjalai nép ajkán még élőket a helyszínén összegyűjtve, először hozta összefüggésbe az egész mondát, melyről addig senki, a nép — mely dalolta — sem sejtette, hogy egységes éposz rejlik e külön álló balladákban.

LÖNNROTT először harminczöt éneket adott ki (1835-ben), melyeket később még tizenöttel, ötvenre egészített ki,* *Kalevala* (a Kalev honja) czímet adva a finn nemzeti éposz igényével föllépő költemény-cyklusnak.** *Kalevala*

* Az első gyűjtemény mintegy 12,000 verset foglalt magába; a második gyűjtemény már majdnem két annyit, 23,000 soron felül. Elképzelhető mennyi kombinációba került, az előbb csak egyenként, sőt részint csak töredékekben élő dalok sorba szedése, összefüggő egészsze foglalása.

** Magyarul is: *Kalev la* a finnek nemzeti éposza, az eredetiből fordította BARNA FERDINAND. Előbb már számos részletet s beható ismertetést adott róla FÁBIÁN ISTVÁN (*Arany J. Szépirodalmi Figyelőjében*). V. ö. HUNFALVY PÁL *Tanulmányait* is.

nevet adván e költemény maga az országnak, melyben termett, Kalev után, a ki ősapjok a monda és kalandok szereplő hőseinek.

Mindjárt az első rúnó naiv költőiséggel adja elő a *Kalevala-énekek* keletkeztét s nemzedékről nemzedékre szájra adását :

Hajt a lélek, nagy a kedvem,
Gondolatom unszol engem,
Fognom dalhoz, énekléshez,
Kezdenem a regéléshez,
Hadak sorát levezetnem,
Nemzedék-dalt énekelnem.
Számban a szók olvadoznak,
A mondatok omladoznak,
Nyelvem hegyén hullámszanak,
Fogaim közt rést keresnek.
Aranyfelem, játszó-társam,
Velem együtt nőtt kovácsom!
Jöszte velem énekelni,
Velem együtt regélgetni,
Miután most összejutánk
Szerte hosszan jártunk után!
Úgy is ritkán találkozunk
Össze ritkán akadhatunk
E nyomoru határákon,
Pohjolai bús tájakon!

Kezeinket csapjuk egybe
Ujjainkat fűzzük össze,
Valami jót énekelnünk,
A legjavát előszednünk...
A fenmaradt bűv-dalokat,
Szájon forgó vers-szakokat,
Agg Vajnőnek az övéről,
Ilmarinen műhelyéről,

Kavkjomjeli kardhegyéről,
Jukala nyíla ösvenyéről,
Pohja szántóföldeiről. . .
Kalevala mezeiről. . .

Ezt éneklé jó atyácskám,
Fejsze-nyelet faragcsálván;
Taníta rá édes szülém,
Orsó szárát peregtetvén,
Midőn neki, kis koromban,
Térde körül forgolódtam. . .

Vannak ezen kívül igék,
Büvszók miket tanulgatek,
Tépegetve az útfélről,
Szaggatva a hangafüről;
Bokrokról is tépegettem,
Fák galyáról tördelgettem,
Dörzsölgettem fű-fejekről.
Felszedtem az útszélekről,
Kis bojtár, jártom-keltemben,
A mint nyájam' legeltettem,
Mézzel gazdag halmocskákon
Kies arany dombocskákon.
Dalt sugalt a fagy is nekem,
Dal hullt alá az esőben,
Másokat a szelek hoztak,
Tengerhabok azt hajtottak,
A madárcák gazdagíták,
Fák teteji gyarapíták. . .*

Aztán neki fog, elmondja az eredeti mondát, hogy a
lég szüze a tengerbe ereszkedik, a hol széltől és víztől
terhesülvén, víz-anyává lesz; a térdére fészket rak egy
kacsa s beletojik. A tojások a fészkekről lefordulnak, dara-

* BARNA FERDINÁND fordítása.

bokká töredeznek s a darabokból föld és ég, nap és hold, csillagok és felhők alakulnak; a víz-anya földnyelveket, öblöket, partokat, mélységeket és vízfeneket teremt a tengerbe; végre pedig Väinämöinent szüli, kit a hullámok soká hánynak, vetnek, míg végre partra jut; a sivár földre fákat ültet, gabonát termeszt, földtalálja a tüzet. Íme az első civilizátor szerepe — mint minden ősmondában. Társa lesz majd, hogy a földműveléshez az ipar és kézművességet adja, a hasonló csodás eredetű Ilmarinen, a kovács, — mindketten a világtojásból keletkezett istenfiak, kik, miután a világot rendezték, hősökké válnak, s a kozmogóniai éposz velők a hősmondába megy át.

Közös ellenségek, harmadik testvérök, a monda harmadik hőse: Lemminkäinen, kivel folytonos harcban állnak, a Lappok földének, Pohjolának fejedelme.

A Väinämöinenék története átvonul az egész költeményen, de azt ismét meg ismét más részletei a mondának szakítják félbe. Így a *Kullervo története*, önálló kis éposz, az époszban, annak egyébiránt legszebb részlete (XXXI—XXXVI. rúnó). Egy özvegy asszony két fia közül az egyik, Untamo, hadat indít az öcscse, Kalervo ellen, azt seregestől elpusztítja, úgy, hogy egész nemzetségéből csak terhes neje marad meg; azt is magával viszi Untamolába; de a nőnek ott fia születik, Kullervo, kit anyja már kis gyermekségétől fogva az apjáért állandó boszúra nevel. Untamo a gyermeket el akarja vesztetni, de nem sikerül neki. Kullervo felnőve, Untamónak minden dolgát elrontja; majd Ilmarinenhez áll be pásztornak, de a gazdasszony ott is üldözi, bosszantja, nincs maradása; anyja keresésére indul, a kit fel is talál s ez őt az Untamón való boszúállásra sarkalja. Kullervo most megtámadja Untamolát, ott mindent felgyújt, kardra hány; de saját szörny-

tetteitől megborzadva, végre öngyilkos lesz. — Az L. rúnó ismét egy egészen külön mondát tartalmaz egy szűz leányról, a ki oly ártatlan, hogy a juh husát sem eszi meg, ha az már kossal üzekedett, s végre az erdön áfonya-gyümölcstől esik teherbe s fiut szül, a szuómi hon (Kalevala) királyául s megváltójául; ekkor a Väinämöinen hivatása be van fejezve a földön s ő visszaszáll égi honába.

Az észtek éposza, a Kalevipoeg, — a Kalev fiai mondája * — egészen hasonló tartalomra, alakra, szerkezetre nézve a Kalevalához. Mind a kettő újabb bizonyossága a tételnek, hogy a valódi éposz a népmonda egyes részeiből s azokon alapuló egyes dalokból, románczokból, lassanként hosszú műfolyammal alakul meg. A kérdés, irodalomtörténeti s széptani szempontból, mindig az: akad-e a daloknak egy HOMÉR-ja vagy KÜRENBERG-je, ki a monda legalkalmasabb részeit kiválaszsa, alakítsa, újra költse s egységes cselekvény szerkezetébe kösse össze és az éposz elemeinek alkalmas románczokból az époszt megalkossa?

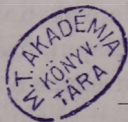
E kérdést aligha dönthetjük igenlőleg el, akár a Kalevalára, akár a Kalevipoegre vonatkozólag. Mind a kettő anyagára, szellemére, alakjára nézve egyaránt sokkal kezdetlegesebb, mondhatnók gyermekesebb, mintsem igazi éposz rangjára tarthatna igényt. A *Kalevala* ugyan egy nemzeti éposz tulajdonságával bírni látszik annyiban, hogy két testvérnép, a finnek és lappok (Kalevala és Pohjola országok) elenségeskedésén alapul, mint az *Iliász* a trójaiak és görögök harczain. Van benne a mi a *Nibelung-*

* Lásd SZILÁDY ÁRON nagyérdekű tanulmányát: *Rokonaink epikája*, a Kisfaludy-Társaság Évlapjai. (Új folyam.) IV. kötetében.

ének tárgyával is rokon. Egyfelől a Kalev három fiának leánykérése Pohjola király lányánál s a szampo-kincs fel-
találására irányzott küzdelmeik és kalandjaik, a kincs
megnyerése s végre elsülyesztése a tengerbe. De mind e
hőskölteményi elemek, kezdetleges alakjokban, oly alkal-
matlanok akár történelmi, akár allegorikai (erkölcsi) ma-
gyarázatra, s a cselekvény oly szerkesztetlen és szétfolyó,
hogy a költemény így, a mint van, magasabb műbecsre s
általában világirodalmi jelentőségre alig tarthat igényt.
A Kalevipoege nézve ez még inkább áll.

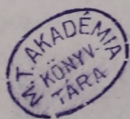
Mindamellett nem csak ránk nézve — mint egy azo-
nos törzsből eredő rokon nép epikája, — hanem magában
véve is érdekes. A finn és észtnépek mythosa és mon-
dája, a mint természeti környezetök hatása alatt, saját
erkölcsi nézletek s történelmök közepette képződött, érde-
kes pillantást hagy vetni, ezen, az európai civilizációtól
messze maradt népek lélekvilágába s ősi nézleteikbe, me-
lyekből hajdani testvéreikére is vissza lehet következ-
tetni.

E helyütt azonban nem foglalkozhatván velük tüze-
tesebben, a *Kalevalára* nézve magára, a magyarul is ke-
zünkben levő teljes költeményre, a *Kalevipoege*-et illetőleg
pedig Szilády fentebb említett érdekes tanulmányára utal-
juk a magyar olvasót.

HARMADIK KÖNYV.

A KERESZTYÉN MŰ-ÉPOSZ.

T Á J E K O Z A S.

I.

Általános szempontok.

A keresztyén műéposz, az új-kor e még mindig magas rendű, bár a dráma előtt mind jobban háttérbe nyomuló költői terméke, egészen más úton jár mint az ó-kor époszai, melyektől hozzá a nagy távolságot a középkor nagy epikai hidalják át.

Miután az ó-kor és kelet nagy époszaival s a középkor naiv epikaival megismerkedtünk, tájékozhatjuk magunkat mind a kiinduló pont, mint az átmenet iránt, mielőtt az új-kori keresztyén époszokat vennők szemügyre.

Az ó-kor éposza a népszellem közvetlen terméke; soha sem egy ember tulajdona.

Eredetileg kezdetleges természetnézletekből s azok allegoriáiból lassanként személyes istenmondákká (hitrege, mythos), s végre hősmondákká alakulva, e mondák s a belőle alakuló mondakörök hosszas időközön át közkeveltségnek s általános hitnek örvendő, őszinte és naiv hittel elfogadott, megőrzött, nemzedékről nemzedékre tovább adott kincseivé válnak egy-egy nemzetnek, míg végre egy alakító költő, vagy egy összeműködő daltokrend kezeiben az éposz anyagául szolgálnak.

A költő (vagy az ő gyűjtő neve alatt egybefoglalt s alatta értetődő dalnokrend), legyen neve VJÁSZÁ vagy VALMIKI, HOMÉR vagy FIRDÚZI, egészen készen találja az anyagot, melyből csak válogatnia kell. Maga inkább eldobja belőle a feleslegest, az általa nem használhatót, mintsem újat adjon hozzá. A magáéból alig ad hozzá egyebet, mint az összekötő kapcsokat az egyes mondakörök tagjai között, az anyag berendezését, s a költői formát: a szlokát, a mutakaribot, a hexametert.

Azért a nép, melynek dalol, teljes hittel fogadja, mert nem újat hall, csak azt kapja vissza, a mi mindig sajátja volt; nem is keres nála leleményt, csak saját képzeletének megfelelő előadását annak, a mi különben is él öntudatában.

Így az ó-kori éposz készülésének egymást követő fokozatai ím ezek: természetnézletből elvont allegoriák, mythos, személyes istenmondák, hősmondák, mondakörök, éposz.

Az átmenetek e különböző fokozatok között elmosódnak s alig észrevehetők; határaik fölismerhetetlenek. Ez keletkezésök történetéből következik. De az époszban valamennyi elem, melyből rendre megalakult, feltalálható; egymásra sorakozva, mint a földalakulás korszakos rétegei, vagy összevegyülve, mint mikor a rétegek, tűzerőktől felforgatva, egybekeverednek.

Így történik, hogy a természeti erők és jelenségek, Nap, Éj, Év- és Napszakok, Vihar, Tűz, Tenger stb. személyesítve mint istenek, félistenek, szellemek, manók, tündérek stb. jelennek meg; majd az istenek s általában természetfölötti lények cselekvőleg lépnek föl az emberrel szemben, benyúlnak életébe és cselekvéseibe, segítik vagy megrontják, közvetlenül érintkeznek vele s döntő

befolyást gyakorolnak sorsára; saját céljaik, egymás közti versengéseik eszközeül használják fel; s ily módon az emberen kívül, illetőleg felül álló két tényező: a csodálatos és a végzetesség, állandó elemévé s főjellemvonásává lesz az éposznak.

E kettő, a csodálatos és a végzetesség, amaz az istennek szereplése, emez a hős sorsának általok való eldöntése, az éposznak mint műfajnak, állandó jellemvonása marad, lényeges ismertető jel, mely az époszt époszszá teszi, nélkülök nem az.

De az ó-kori éposz harmadik, szintoly nélkülözhetetlen jellemvonása: a nemzetiség, a középkor epikáiban elveszti szorosan kötelező voltát, az új-kor műéposzaiban pedig tisztán csak esetleges s mellékes vonássá válik.

Az ó-kor époszai kizárólag nemzeti mondákon alapulnak, s a nemzet múltján és életén kívül álló elemet soha és semmit sem vesznek fel magokba.

A középkor új nemzeti alakulásokat hozott létre. E nemzeteknek szintén meg vannak saját, részint eredetők ősi tűzhelyétől hozott, részint új alakulásuk idejében keletkezett s fejlődött mondáik. De e mondák nem maradnak sem egy helyben, sem szorosan egy nemzet kebelében. A népek vándorlásaival és hódításaival a mondák is messze földekre elvándorolnak, majd barátságos érintkezésekkel s közöttök egy új világmozdító iránynak, a kereszténységnek elterjedésével, kölcsönösen kicserélődnek s többé-kevésbé az emberiség köztulajdonává válnak. Így láttuk a frank és breton mondákat, nem csak ez egy (kelt) törzsből eredő két nemzet tudalmában s költészetében érintkezni, hanem átmenni egy egészen idegen, a germán nép sajátjába is s Németországon lelni költői feldolgozásra; majd Olaszországba hatolni át, hogy ott is nagy

költőket lelkesítsenek. A troyesi KERESZTÉLY francziául, HARTMANN von der Aue, az eschenbachi WOLFRÁM, a strassburgi GOTTFRIED németül, a MORGANTE MAGGIORE s az ORLANDO FURIOSO költői olaszul dolgoznak fel frank és breton mondákat, melyek nem nemzetök sajátjai, de melyekkel saját nemzeti irodalmukat gazdagították. Ellenben a *Chansons des Gestes*-ek nemzeti tárgyú nemzeti költemények maradtak, valamint a breton mondáknak angol s a germán mondáknak német feldolgozásai, a spanyol Cid-románczok, a szerb hősénekek s a Kalevala finn románczai is. Így a középkor epikáiban a nemzeti monda s nemzeti költészet nem járnak elválhatatlanul együtt, de nem is válnak múlhatatlanul külön.

Láttuk másfelől, hogy a germán hősmonda a Duna és Rajna partjairól északra, dán és skandináv földre, sőt egész Izlandig vándorolt; az Eddákban s a Völsungamondában költői alakban lecsapódott; majd ismét vissza-került eredete helyére, itt a *Hildebrandéneket* s a *Szigfrid-és Detre-mondakör* számos tagjait, végre az Etele-mondákkal egybeszövődve a *Nibelungéneket* is megszülte. Az ősi pogánymondákat s nemzeti monda-anyagukat, egy általánosabb elv, a keresztyénség hatotta át, mely a monda sajátlagos nemzeti jellegét letörülte vagy módosította s így más népeknek is közkeletűvé tette, bejárva vele s hazájává fogadva a legtöbb népfaj-lakta legnagyobb földterületet, minőt monda valaha elfoglalt.

A középkori epikák egy másik, az ó-kori éposztól megkülönböztető sajátága keletkeztek történetéből foly s a dolog természetében fekszik. Az ó-kori époszok nemzeti monda-anyagát a kizárólagos nemzeti hit hatja át, s azért bennök az époszi csodálatos és az époszi végzetesség, minden idegen keveréktől menten, tisztán tükrözi vissza

az illető nép isten- és világnézetét. Láttuk ezt a hindu két nagy éposznál, a FIRDÚZI époszájánál s a HOMÉR költeményeinél.

Ellenben a középkor epikáiban a nemzeti monda még a népek pogány korában keletkezvén, az éposz pedig a keresztyén korban jövéen létre, a keresztyénség áthatotta s módosította ugyan a mondát, de az ellenkező tényezők nem egyenülhettek ki teljesen. FIRDÚZI is a mohammedán korban tette írásba a királykönyvet; de Allaht nem vitte bele; a tűzimádó s a jó és rossz ellentétes elveit hívó perzsa nép vallásos nézlete s nemzeti ősmondái tisztán maradtak meg nagy költeményében; míg ellenben a középkor epikáiban a pogánykor sárkányai, bűvös-bájosságai, tündérei szerepelnek ugyan, de a keresztyén nézet is ott van mellettök. Amazok a nemzeti, emez az egyetemes elemet képviseli bennök, s így sem kizárólag nemzeti, sem tisztán keresztyén költeményeknek nem mondhatók.

A keresztyén műéposz még egy lépéssel tovább megy a fejlődés útján. Egy az, hogy nem kizárólag nemzeti vagy történeti mondákat dolgoz föl, hanem egyetemes keresztyén vallás-nézeteket vesz tárgyúl, mint a *Divina Commedia*, az *Elvesztett paradicsom*, a KLOPSTOCK *Messiása*. S ha nemzeti vagy történeti mondákkal foglalkozik is, mint a *Megszabadított Jeruzsálem*, a *Luziáda*, a *Zrínyiász*: az époszi csodálatost és az époszi vezetességet (melyek töle is elmaradhatatlanok) a keresztyénség nézleteiből veszi. Ha babonákkal keveri is, azok is a keresztyénség bélyegét viselik magokon. Más az, a mi a keresztyén felfogás lényegéből következik, hogy az époszi csodálatos s a vezetesség sokkal inkább kívül áll a cselekvényen s idegenebb annak emberi elemeitől, mint az

ó-, sőt mint a középkor époszaiban is. A keresztyén isten s fia és angyalai nem érintkeznek oly közvetlenül az emberrel, mint például a HOMÉR istenei. Ha szólanak hozzá, csak álomlátásban vagy titkos jelenésekben; ha irányozzák lelki indulatait, elhatározásait vagy cselekvését, azt eszközök által teszik s nem közvetlenül.

Így a keresztyén műéposzban, — ámbár a renaissance ismét a feledés hamvából kiásott classicismus felé fordúlt, az Aristoteles könyvét a művészet codexeül elfogadta s a görög és latin remekírókat mintakül választotta — alig maradt meg egyéb az ó-kori époszból, mint a csodálatos használata és a hős végzetessége a lényegben, s a szigor a műformában. De a csodálatos s a végzetesség is lényegesen módosult, s a műforma szigora is tetemesen kitágított, a mintául választott HOMÉR-éhoz képest. Az ő naiv egyszerűségét a hang mesterkéltségre, cselekvénye természetes folyamatosságát epizódokkal túlterheltség váltotta fel. Ellenben egészen elmaradt az éposz tárgyának nemzeti mondákban s nemzeti hitben gyökerezése, mint mellőzhetetlen követelmény az ó-kori époszban, melyen az új-kor keresztyén éposza egészen túltette magát. S elmaradt a költő azon maga teljes azonosítása tárgyával egy-, és hallgatóival másfelől, mely abban állott, hogy az ókori költő (VJÁSA, VALMIKI, FIRDÚZI, HOMÉR egyaránt) egészen benne élt tárgyában s azt, mint hallgatóival közös tulajdonát adta ezek elé, nem mint leleményt, hanem mint meglevőt és kétségbevonhatatlanul ismerettest s mindenki által elfogadottat. A modern költő ellenben saját leleményeként közli bámuló hallgatóival azt, a mi a maga sajátja, s ezekévé csak általa válik; nem mint tudalmában élőt s abba elődeitől átvettet, hanem önmaga által alkotottat.

Az ó-kori éposz : termék; az újkori : mű. Azért mondjuk azt naiv, ezt műéposznak.

II.

A keresztyén műéposz történeti átnézete.

Az első műéposz, vagyis nem tisztán mondai alapon keletkezett műve egy költőnek, a VIRGIL *Éneisze*. VIRGIL a HOMÉR követője, tárgyválasztásban, műalkotásban, formában; s úgy az ó-kor későbbi latin epikusai, LUCANUS (*Pharsaliájában*), VALERIUS (*Argonautáiban*), mint a középkor végének s a renaissance-kornak keresztyén epikusai, tulajdonkép VIRGIL-t választották mintául s az ő közvetítésével lettek a HOMÉR követői, kinek költésmódja lőn az epikai költészet codexe s kánona.

Műéposzokkal már a keresztyén középkor végén is találkozunk. Mert a HARTMANN von der Aue, az eschenbachi WOLFRÁM és a strassburgi GOTTFRIED művei valódi műéposzok. Mondákat (ha nem is saját nemzetök ősmondáit, mint a régiek) dolgoztak fel s azért középhelyet foglalnak el az ó-kori éposz és a nemzeti mondákat mellőző keresztyén műéposz közt; de műéposzok annyiban, a mennyiben az átkölcsönzött mondákat kedvökre alakították s önállóan és művészi (ilyen vagy olyan) czéllal s öntudattal dolgozták föl.

Az újkort a költészetben a renaissance-tól számítjuk; vagyis attól az időszaktól, midőn a tudomány és művészet ismét az ó-kor két nagy nemzetének, a görögnek és a latinnak műremekeihez fordult s azokat vette mintául.

E korszakot a költészetben DANTE nyitja meg; nagy

műve, a *Divina commedia*, nyelv tekintetében egészen nemzeti alapon áll, sőt nyelvteremtő s megállapító feladatot teljesít, oly módon, melyet minden újabb irodalom irigyelhet az olasztól; tárgyát azonban egészen saját egyéniségéből meríti s bölcsészeti, vallási és politikai tudalmát és meggyőződéseit önti belé. E nagy művel, az emberi szellem egyik első rangú termékével s örök büszkeségével, bővebben lesz módunk foglalkozni.

DANTE, PETRARCA- és BOCCACCIO-val, az új életre ébredt keresztyén-klasszikus műveltség s az olasz irodalom első időszakát teremtik meg és töltik be. A második korszakban két nagy művet bír az olasz műköltészet felmutatni az éposz terén; mind a kettő méltó arra, hogy a világirodalom nagy époszai közé soroltassék: az ARIOSTO *Dühöngő Rolandját* s a TASSO *Megszabadított Jeruzsalemét*.

E művek sem állanak tulajdonképeni nemzeti alapon; nem merítenek nemzeti mondákból s nem a nemzeti nagyság emlékeitől vagy aspiratióitól vannak áthatva.

AZ ARIOSTO *Lodovico* mester époszáról fentebb, a Roland-monda tárgyalásánál már szözlöttünk; s azért nem is szándékunk itt külön fejezetet szentelni neki, bár költői becs, kivált költői szellem tekintetében feljebb kell azt helyezni a TASSO költeményénél. Emez azonban egyetemesb érdekű; ha nem olasz nemzeti, de keresztyén éposz, regényes lovag-éposz egyszersmind, s mint VIRGIL műéposzának, az alkotásban, nyomain járó, úgy válik ki a DANTE és ARIOSTO — különben becsesebb — művei fölött, mint a műéposz követelményeinek amazoknál inkább megfelelő. S azért, ha nem is foglalkozhatunk vele oly részletesen és behatólag, mint a DANTE korszakot alkotó s minden tekintetben kivételes és a maga nemé-

ben egyetlen művével: egy rövidke fejezetet mégis czélunk szentelni neki.

Hogy az olasz éposz, értve a DANTE művét épúgy mint a más kettőt, sem nemzeti, sem naiv nem lehetett, s tehát tulajdonképeni éposz egyik sem a három közül: könnyen kimagyarázható a korból, mely azokat szülte. A naiv hit a hagyományokban, — ez a termő föld az éposznak — nem létezett; s a népek teremő és alkotó szellemét a kritikai élel bíró negatív szellem váltotta fel. Tulajdonképen nemzet sem volt oly értelemben, mint a görög vagy római, mely önmagában találta volna fel nagysága föltételeit s töltötte volna be vezéri hivatását az egész világban, az emberiség élen. A vallás, elvont rendszerének egyházi, sőt dogmatikus alakjában nem szólott többé a sokaság termékeny képzelődéséhez s nem talált őszinte hitet a szellemi vezéreknel; a bölcsészet és a politika uralkodott a lelkeken s a történetírás, kritikai szellemtől áthatva, abban találta hivatását, hogy a mondákat megfoszsza költői varázsuktól s meséknek bélyegezze. Az éposz vagy subjectiv alapra helyezkedett, mint DANTE-nál; vagy a költői szélső csapongásaiban gyönyörködött s fejtette ki virtuozitását, mint ARIOSTO-nál; vagy a keresztyén romantikával helyettesítette a nemzeti tudalom s népies hagyományok költői kincsét, mint TASSO-nál. Kisebb költőkről nem is szólunk; mint CARLO Jakabról, ki az *Iliászt* eresztette föl, elég izetlen férczelményében az *Il Trojano*-ban vagy TRISSINO János Györgyről, ki *A gótoktól megszabadított Italiá*-ban szolgálilag követve az ARISTOTELES szabályait s utánózva HOMÉR-t, lelketlen művet alkotott, de költeményt nem bírt teremteni.

A távol nyugaton, a pyrénei félszigeten, a spanyol

és portugall költészet, az aránylag rövid tartamú nemzeti nagysággal együtt érte el virágzása magas tetőpontját. S mielőtt lehanyatlanék, — míg Spanyolországban a dráma (CALDERON, LOPE DE VEGA és MORETO) s a regény (CERVANTES) örökbecsű termékeit sok századok kincseül megteremtette — a kisebb, de tengerentúli fölfedezései s hódításai által egy ideig vezérszerepet játszó Portugalliában is tudott az éposz terén egy oly művet adni a világnak, mely egyetemes érdekre és el nem múló becsre méltán igényt tarthat.

A CAMOËNS *Luziadaja* egy tekintetben fölötte áll az olasz nagy époszoknak: nemzeti dicsőséget énekel s részben mondai hagyományokon, túlnyomólag pedig nemzeti történelmi alapokon nyugszik. S bár másképcsekélyebb értékű a három nagy olasz költő epikai műveinél, e sajátosságánál fogva méltán igényelheti, hogy külön fejezetet szenteljünk neki a világirodalom époszainak a keresztyén műéposzt tárgyaló eme részében.

Hasonló szempont alá esik a mi Zrínyink éposza is, melyet szintén a hazaszeretet és nemzeti dicsőség érzelme, s a mellett keresztyén buzgóság heve hat át, szintén történeti — s a hős és az író korának közelsége mellett is, némi részeiben mondai — alapokon áll; bár a világ nem ismeri egyetemes irodalma nagy époszai között: mi annál kevésbbé mellőzhetjük, mert a miénk s megemlékezésünket róla belbecse is igazolja. Külön fejezetet akarván szentelni a magyar éposznak, abban a főhely a *Szigeti veszedelmet* fogja illetni.

A francia epikai költészet, mely egykor — a Nagy Károly-mondakörben — oly gazdag volt mondai és költői anyagban, hogy kölcsön is adhatott belőle, s forrásából oly lángelme sem átalott meríteni, mint ARIOSTO,

a műéposz terén nem tudott egyetlen nagy művet sem teremteni. Leghíresebb terméke, a VOLTAIRE *Henriade*-ja, kimért, hideg mű, csinált lelkesedéssel s színlelt hazafissággal. Magában becses alapeszméje: a vallási türelem, csak bölcsészeti s nem költői eszme. Az a nagy szellem, mely mindent tagadott és semmit sem hitt, oly műfajban, melyhez mindenek felett hit kívántatik, nem csak remeket nem alkothatott, de a közepszerűsége sem emelkedhetett felül. Azért a francziák, a szellemes nép, a nemzeti éposz hiányát, minden egyébben oly gazdag irodalmukban, azzal ütötték el, hogy a LAFONTAINE meséit elnevezték a tulajdonképeni «franczia éposznak». Mi azonban e kis remekművek sorozatát ép oly kevésbé sorozhatjuk a világirodalom nagy époszai közé, mint nem ismerhetjük el éposznak a FENÉLON tanregényét, *Telemachot*; vagy nem általában becses és szóra érdemes műveknek a RONSARD *Franciade*-jét, a CHAPELAINE *Orleansi szűzét*, a SCUDÉRY *Alarich*-jét s egy csomó ily harmadrendű költeményt, melyeknek az irodalomtörténet csak neveiket tartotta fenn, de velük tüzetesen foglalkozni nem tartja érdemesnek. Egyedül a HUGO VICTOR nagy epikus-cyklusa, a *Századok legendája* bír valódi költői beccsel mindannyi fölött; s ha a világirodalom *kis* époszairól kellene szólanunk, e nagy mű néhány része mindenesetre helyet találhatna könyvünkben.

A renaissance a latin népeknél megteremtette a keresztyén regényes époszt; a reformatió a germán népeknél a keresztyén vallásos éposznak adott lételt. Mert különös, de tény, hogy a szoros értelemben vett vallásos éposz nem a katholicismus, hanem a protestantismus leánya. Az angol puritán költő, MILTON János teremtette e téren a legremekebbet, az *Elvesztett para-*

dicsomot, melyet szintén részletesen kell tárgyalnunk, mint a DANTE költeményének közel egyenjogu társát a műéposz remekei sorában.

Sokkal utána áll ennek, de külön főlemlítést igényelhet a KLOPSTOCK *Messiása*, a legutóbbi, bár csak részben sikerült kísérlet az evangeliomi harmoniának költői feldolgozására.

S ezekben megadtuk munkánk még hátra levő harmadik könyvének vázlatát s előrajzát. A csoportosítás ad csak gondot s előre elfogadjuk a kritika ellenvetését, mely azt nem fogja eléggé logikainak találni.

A DANTE *Divina commediájának* magának kellene egészen külön könyvet szentelnünk, nem csak a tárgy zavarba ejtő gazdagságáért, melylyel, a ki e költeményt behatóan akarja tárgyalni, múlhatatlanul találkozik; hanem a költemény oly sajátos volta miatt is, melynél fogva azt semmi más költői alkotással egy rend alá sorozni nem lehet. Mindamellett összekötöttük a keresztyén regényes époszokkal, a TASSO és CAMOËNS műveivel, melyek pedig csak igen távoli rokonságban állanak vele. De a MILTON költeményével is oly éles ellentétben áll, hogy bár mind a kettő vallásos költemény, nem tehattük egymás mellé; emez tisztán csak vallásos éposz; amaz történelmi, politikai, erkölcsi s végre — subjectiv tartalmú egyszersmind.

Vége a *Sziget veszedelmét* legtermészetesebbnek látszott volna a *Megszabadított Jeruzsálem* mellé vagy utána tenni, a mint azt ARANY János is összekötötte már, töredékben maradt, de így is végetlenül becses tanulmányában. A magyar olvasó azonban meg fogja bocsátani nekünk, hogy nemzeti epikáknak egészen külön fejezetet szenteltünk.

ELSŐ RÉSZ.

DANTE S A REGÉNYES ÉPOSZOK.

ELSŐ FEJEZET.

Bevezetés a Divina Commediába.

I. A DIVINA COMMEDIA ÁTALÁNOS JELLEMZÉSE. —
II. A KÖLTŐ IFJUSÁGA S ELSŐ MŰVEI. — III. A DIVINA
COMMEDIA FOGAMZÁSA S ALAPESZMÉJE. — IV. DANTE
TUDOMÁNYOS ÁLLÁSPONTJA S MYSTICISMUSA. — V. DANTE
ÉLETÉNEK VÉG-SZAKA S A DIVINA COMMEDIA MEGÍRÁSA.

I.

A Divina commedia általános jellemzése.

Nagy szellemekkel társalogni, örökéletű eszméket kutatni műveikben, melyek végre is csak töredékeny kifejezései azoknak s minél nagyobb szellemektől származnak, annál többet hagynak kifejezetlenül és annál több anyagot adnak a gondolkozásra: hasonló a gyermek multságához, a ki csigából hallgatja a tenger zúgását; vagy a szent Athanáz ismeretes példázata szerint, ki, mikor a tengerparton járdalva, az isten természetének mélységei-

ről gondolkodnék, egy kis gyermeket talált a tengerparton, a ki egy fél kagylóval akarta kimerni az Oceán végetlen árjait: a nagy költők s bölcselők könyveit olvasva, mi is ahhoz a vakmerő és balga gyermekhez érezzük hasonlóknak magunkat.

Nincs író, talán SHAKSPERE-t sem véve ki, a kivel szemben ezt élenkebben éreznők, mint DANTE, kezünkben a *Divina Commedia* aránylag kis kötetével, mely két egész világot: a kozmikus és a lelki világot úgy tartja magában, mint két egymásba ömlő világ-óceánt.

S a tengert egy kagylóval meregető gyermeket, e hasonlatban, részint nagy szellemek, méltó magyarázói a még nagyobb szellemnek, részint kitartó szorgalmú bűvárok és gyűjtők képviselik, kik egyenként könyveket, összesen egész könyvtárt írtak a nagy toskánairól és műveiről.

DANTE-ről vagy csak fő művéről, a *Divina Commedia*-ról is, egy aránylag kis terjedelmű tanulmány keretében, csak beszélni s *valamit* mondani is, nagyon nehéz föladat; kevés szóval csak valamennyire is megfelelő képet adni róla: szinte lehetetlen. *

Először azért, mert a *Divina Commedia* nemcsak «egyik műve» DANTE-nak, hanem egész életének s egész szellemének foglalatja, minélfogva nem lehet róla beszélni, a nélkül, hogy az egész DANTE-ról ne beszéljünk. DANTE pedig nemcsak «egy ember a középkor végén s a renaissance küszöbén» — hanem a középkor összes tudományának és szellemirányának a foglalatja, s a renaiss-

* E lehetetlennek látszó feladatot bámulatos sikerrel oldotta, vagy legalább közelítette meg gr. SZÉCHENYI ANTAL, a Kisfaludy-Társaság, 1878 február 10-diki közülésén tartott felolvasásában. (*A Kisf. Társ. Évt. lapai.* Új f. XIII. kötet.)

sance óriási szellemi, irodalmi és művészeti mozgalmának a kezdője és vezére, a mellett egy nagy irodalmi nyelvnek, az olasznak a megteremtője, magának ez irodalomnak nemcsak apja, hanem legnagyobb hőse egyszersmind; s annál fogva viszont DANTÉ-ról nem lehet beszélni a nélkül, hogy az egész középkort, politikai, egyházi s tudományos áramlataival együtt ne ecseteljük s az irodalmi és művészeti újjászületés természetét, vezéreszméit s egész irányát ne vázoljuk s az olasz nyelv és irodalom történetének mélyébe be ne hatoljunk.

Így egy művében az egész emberrel s egy emberben egész nemzettel, sőt az egész korrallal s annak egész szellemi világával van dolgunk.

A *Divina Commedia* csak mint mű, mint egyes költemény is, egészen különleges és semmi műfajnak a chablonja alá nem vonható. Epikai műnek tekintendő, mert bár subjectiv belső történetet beszél el, de külső történet keretében, cselekvény alakjában beszéli el azt, mint az époszok, bár páratlan abban, hogy a költő nem vonul hátra a történet mögé, hanem a magával történt dolgot beszéli el s nem csak az előadást, hanem magát annak anyagát, a történetet, a cselekvényt is maga viszi, az első sortól az utolsóig. Első személyben beszél s egy perczre sines távol a színpadtól, melyen története játszik. Subjectiv éposz! példátlan összetétel a világirodalomban; az æsthetikai fogalmak s meghatározások szerint majdnem azt kell mondani: «contradictio, sőt absurdum, in adjecto» (ellenmondás, sőt képtelenség a jelzőben). Az éposz HOMÉR-től kezdve, rendesen egy népmonda világából veszi tárgyát, a hagyományt, az isten- és hősrégét, úgy, a mint a nép tudalmában, a képzelődés és történelmi emlékek összeolvadása folytán lassanként, századokon át fej-

lödött; a mint a nép igaznak elfogadta, még természetfölötti részleteiben is, s a mint a költő, egy múlt nagy kor távoli fényének visszaverődéséből saját lelkében, de a melyben csak népének köztudalma gyűl egy pontba össze s tükröződik le, fölfogta.

A DANTE költeménye nem támaszkodik hagyományra; nem a mondákból merít; tárgya nem a hőskorban, hanem egyedül saját lelkében történt meg, cselekvénye egészen benső, s látszólag legalább kizárólag alanyi. S lényegében mégis megfelel az éposz követelményének; mert egy egész kor eszmevilága, összes világnézlete tükröződik benne, s a mondai hagyományt a közérzület teljessége pótolja, melynek kifejezést ad. Sőt milliók története, elkeseredett és eget vívó harcza, csakhogy belső története s erkölcsi harcza, a mit DANTE mint saját történetét beszéli el, de a miben mindenki a magáéra ismer, kénytelen ismerni.

Még tovább. A DANTE története, melyet a *Divina Commedia* elbeszél, nem igazi történet, nem is akar annak látszani, hanem csak képleges: * egy nagy allegoria. Az époszköltő őszinte, gyermektegg hitével, mely teljes meggyőződéssel, a kétely legparányibb árnya nélkül fogadja el a hagyományt s egészen beleéli magát, és mindent, még az époszi csodálatost is, úgy ad elő, mintha annak

* Maga DANTE megmondja, pártfogójához, Can Grande-hoz intézett ajánló levelében: «E mű értelme nem egyszeres; e mű több értelmű. Első értelme a betűszerinti, a másik az allegorikai vagy mystikus. Allegorikai értelme szerint tárgya az ember, a mennyiben érdeme vagy vétke által a jutalmazó vagy büntető isteni igazság ítélete alá esik». Ide megy ki a költő fiának Dante Jakabnak) a nyilatkozata is: «A költő főcélja volt: allegorikai képben állítani elő az emberi nem három minőségét».

meg történt voltához szó sem férne: ez epikai naivsággal semmi sem ellenkezik oly homlokegyenest, mint az allegoria, melynek már a homlokára fel van írva, hogy a mit elbeszél vagy lefest, nem szószerinti, nem egyenes értelemben veendő. Első tekintetre, felületes szemlélőnek, ez az egy ok elég volna, elítélni DANTE költeményét vagy legalább kétségbe vonni annak az époszok közé tartozhatóságát. De csak olvasni kell ezt a nagy allegoriát! csak el kell merülni benne! csak bele kell élnünk magunkat a költő belső életébe s magunkévá tennünk, a mi vele történt. A *Divina Commediá*-ban semmi sincs az allegoria hideg képleteiből, fagyos metaphoráiból; élet és valóság benne minden; s ha a történet külső igazságát, tényleg meg történt voltát maga a költő is megczáfolja, belső igazságából semmi sem hiányzik; az allegoria csak a külső eseményben van, a belső történet mindenestől igaz és meg történt: vagyis a költő nem képleg, hanem igazán átment azon a lelki cselekvényen, melyet költeményében előad.

A DANTE költeménye tehát subjectiv éposz; mellett allegorikai éposz; s még ez sem elég az összeférhetetlenségből; bölcsészeti s hittani tanköltemény is, mely a kor összes tudományát, hit- és erkölctanát, bölcsészeti rendszerét felöleli, a történelem tényei és emlékeinek ropant készletével magyarázza és színezi, s határozott tanulságot tűzve ki czélul maga elé, a költészetet (mely mint művészet, önczél tartozik lenni magának) csak eszközeül látszik e tanczél elérésére használni.

Vegyük mindehhez az éposznak, e legnaivabb, legegyszerűbb, legátlátszóbb, semmi újat nem, csupán köztudomásút, csak az ezerek, az egész nép apraja és nagyja tudalmában élőt reprodukáló, s azért legnép-

szerűbb műfajnak egész természetével ellenkező túlterheltséget, adatokkal és tantételekkel, szóval exact tudománnyal, s azt a roppant nehézséget, mely legalább a mai olvasó előtt, egészben s számtalan részletében zárt könyvvé teszi a *Divina Commediá*-t, ha csak minden legkisebb fiókjához egész bokor kulcs nincs a kezünkben, mert belőle három sort nem lehet történelmi s egyéb kommentár nélkül olvasni; és teljes lesz előttünk egész sora azoknak a tekinteteknek, melyek a *Divina Commediá*-t egyszerűen az époszok közé számítanunk tiltják, vagy legalább gondolkodóba ejtenek iránta. Mondai alap hiánya, — epikai tárgyilagosság helyett a legteljesebb alanyiség, — az elbeszélte történet tárgyi igazsága felőli meggyőződés helyett szándékos allegoria, s végre naiv közvetlenség helyett tanczél, s didaktikai irány: megannyi hangos tiltakozás az ellen, hogy valamely mű az éposz műfajához soroztassék.

Valóban oly lángész, mint a DANTE-é, melylyel a SHAKSPERE-én kívül egy más sem versenyezhet, kellett hozzá, hogy mind e tekinteteket feledtethesse s megfelelőkkel ellensúlyozhassa. A mondai alap hiányát a világnézet teljességével; az alanyiségot az egész emberiség lelkét önmagában felolvasztó s átható és visszatükröző erővel, mely a mi magára nézve igaz volt, mindenkre nézve azzá teszi; az allegoria rendszerint hideg képleteit a mily végetlenül változatos és gazdag, ép oly életteljes képek és jellemek igazságával; s a didaxis merevségét a lélek és kedély páratlan bensőségével.

DANTE magát festi költeményében; de magában lefesti nemzetét, egész korát, az összes emberiséget. Az ő belső történetében mindnyájan a magunkéra ismerünk, s a költői illusio, melyet előidéz, oly teljes, hogy egy

perczig sem hagy kételkednünk azon, hogy a mit elbeszél, valóban megtörtént, és pedig nemcsak vele, hanem magunkkal is. Vele megyünk át a poklon, a tisztulás helyén, vele érünk a paradicsomba. Kinjait átszenvedjük, vezeklésében küzdünk, üdvében osztozunk. Egy-egy alakjában közvetlenül ismerünk magunk arczvonására, s ha a pokol középkori felfogásában nincs is tárgyias hitünk, remegni érezzük szívünket attól, a mi ránk vár. Vágya, mely őt tovább-tovább ragadja, minket is megkap, eltölt, beleolvadni a végetlenségbe, melynek úgy egy paránya, egy sugára lelkünk is, mint az övé.

DANTE magát festi költeményében, de benne van az egész világ; a kozmikus úgy, mint az erkölcsi világ. A végetlen színpadon, mely három felvonásban nyílik meg előttünk, az egész világtörténelem színjátéka vonul el szemeink előtt, az emberiség külső úgy, mint belső történelméé. Hogy a költő saját hazája és kora történetének a legnagyobb szerepet juttatja e színjátékban, azért van, mert nemzetére és korára akart közvetlenül hatni, a mi minden költőnek kötelessége. Azon kívül a mit az egyetemes, jelesen az ó-kori és egyházi történelemből vesz, a többi — s ez a legnagyobb rész, — honfiaira és kortársaira, az ország és az egyház akkori külső s belső küzdelmeire és történetére vonatkozik. E körülmény rendkívül megnehezíti nekünk a költemény megértését, s annál fogva élvezhetését is. De kötelessége volt-e DANTE-nak velünk is törődni, minket is szeme előtt tartani? mikor ő, korának és honfiainak írván, azok előtt tudottúl tehette föl mindazt, a mire mint példára hivatkozik művében, a miből érveit meríti.

Költeményének világos és határozott célja levén, és pedig épen úgy politikai vagy egyházpolitikai, mint

erkölcsi célja, ő e célnak a maga korát és nemzetét akarta megnyerni, mint DEMOSTHENES a Fülöp elleni hadjáratra a maga hallgatóságát az agorán, vagy CICERO a Milo iránti kegyelemre bírait a Capitoliumon. Hogy a költő, a szónok, közvetlen célja elérése mellett, még ma is, két ezer — vagy egy néhány száz év múlva, reánk is hat: ez a lángész kiváltsága, mely a különlegest is egyetemessé teszi s az alkalmyszerűt átalánossá; s mely épen azért minket hív fel és kötelez, hogy megértésének s magunk részére elsajátításának netaláni akadályait, melyeknek nem ő, hanem magunk vagyunk az oka, megfelelő tanulmánynyal, talán fáradságosan is, igyekezzünk elhárítani.

Valóban nincs mű az összes világirodalomban, mely-lyel szemben nagyobb szükség volna erre, mint a *Divina Commedia*.

Először is, előtanulmányok nélkül még csak nem is gondolhatunk arra, hogy a *Divina Commedia* olvasásához fogjunk. Előre kell tájékozni magunkat a talaj iránt, a melyre lépünk, a légkör iránt, melybe belevetjük magunkat, a költemény tárgya és eszmevilága iránt.

Ha ezeken túlestünk s a költeményt kezünkbe vehetjük, minden lépten-nyomon, csaknem minden sornál, rászorulunk még akkor is a kommentárookra, a történelmi, tárgyi és személyi jegyzetekre s útmutató vagy fejtegető magyarázatokra.* Mily nehézkes és alkalmatlan olvasmány!

* DANTÉ-nak s a *Divina Commediának* egész nagy irodalma van; oly nagy, ha nem nagyobb, mint akár HOMÉR-nak, akár SHAKSPERE-nek. E roppant irodalmat csak átnézni, vagy róla tudomást venni is oly föladat, melynek csak az felelhet meg, a ki

De legyünk meggyőződve, épen olyan jutalmazó is. Nem! százszorta jutalmazóbb, mint a mily fáradságos!

II.

A költő ifjúsága s első művei.

A *Divina Commedia* olvasásához szükséges előtanulmányok közt az első: maga DANTE és többi művei.

Mint már megjegyeztem: a *Divina Commedia* nemcsak «egyik műve» DANTE-nak, hanem egész életének s egész szellemének a foglalata.

Élete, saját magán- és szívtörténete, politikai és általában közszereplése ismerete nélkül munkája nem érthető. Élete pedig annyira össze van szőve nemcsak szülővárosa, Florencz, hanem az egész akkori Itália egykorú történetével, sőt mivel a Guelfek és Ghibellinek harczá-

életét, vagy annak tetemes részét specialis DANTE-tanulmányoknak szentelheti. Legyen elég itt a számos életrajz, kommentár, monografia s eredeti kiadás és fordítás közül (a hozzájuk vetett jegyzetekkel) csak néhányat említenem meg, melyeket e tanulmányomban leginkább használtam. WEGELE: *Dante Alighieris Leben und Werke*. — JOH. ANDR. SCARTAZINNI: *Dante Alighieri, seine Zeit, sein Leben und seine Werke*. (Zweite mit Nachträgen versehene Ausgabe.) — PHILALETES (János szász király): *D. Al. Göttliche Comödie*, metrisch übertragen, mit kritischen und historischen Erläuterungen. — WITTE K.: *Dante-Forschungen* (két kötet). — Dr. H. K. HUGO DELFF két tanulmánya: *D. Al. und die Göttl. Com.* és *Die Idee der Göttl. Com.* — Továbbá a *Jahrbuch der deutschen Dante-Gesellschaft* eddig négy kötetben foglalt számos és nagybecsű értekezések és közlemények; a jegyzetes fordítások közül még a WITTE, BARTSCH, NOTTER, STRECKFUSS, Dr. ANGYAL (a *Pokol*) stb. fordításai. Mindenek fölött pedig természetesen maga a költemény s a költő egyéb művei.

ban, melyben neki oly kiváló szerep jutott, az akkori Európa legnagyobb eseményének a mozgalma lüktetett, tulajdonképen a világtörténelemmel is : hogy ennek ismerete nélkül sem magát DANTÉ-t, sem művét, mely egészében és részleteiben arra vonatkozik, megérteni nem lehet.

De nem, előbbi művei ismerete nélkül sem ; mert a mit azokban letett, s részben megindított, részben kifejtett, mind annak az eredményét s utolsó következéseit írta a *Divina Commediá*-ban. Előbbi művei mindenikében szellemének egy-egy oldalát, szíve vagy elméje egyes mozzanatát vagy különirányú működését írta meg ; a *Divina Commediá*-ban valamennyit összefoglalva, egész lelkét, egész valóját nyomta ki.

Szíve — s tegyük hozzá : képzelete — kiválasztott tárgyának Beatrice-nak jellemképe s iránta való érzéki és eszményi szerelmének története a *Vita nuova*-ban (Új élet) van letéve, mely, közbeszótt versekkel, folyamatos elbeszélésben adja e benső kedély-történetet ; s ez a Beatrice, ez az eszményi szerelemmel festett alak az, a ki követével a Poklon és a Purgatoriumon átvezetteteti DANTÉ-t s a Paradicsom küszöbénél várja őt, hogy személyesen vegye át vezetését. S már az *Új élet* végén elbeszéli a költő, hogy látománya volt, mely őt Beatriceről beszélni készíti, a mint még halandóról soha sem beszéltek : íme, előleges bejelentése a nagy műnek, mely minden égit és földit, természeti és erkölcsi világot, tudományt és történelmet, poklot, tisztító tüzet és paradicsomot s az ember és isten egész szellemi világát magában foglalandó vala, hogy méltó és örökké állandó emléke legyen szerelmének s annak magasztos, eszményi tárgyának.

A költő szív-életéről az elmélkedő életre átmenetelt a *Lakoma* (Il Convito) című munkája alkotja, mely külső

szerkezetében az *Új élet*-hez hasonló; prózai szöveggel összekötött költeményekből áll, azzal a különbséggel, hogy az *Új élet*-ben a költemények a fődolog s a próza csak a keret mintegy, melybe a szív történetének költői tartalma foglalva van; míg a *Convito*-ban * a költő azt a célt tűzte maga elé, hogy tizennégy kanzone-ját encyclopedikus magyarázattal kísérje, de a bevezető értekezésen kívül csak három költemény magyarázatával készült el, s ezzel, az így is elég terjedelmes könyv töredék maradt. A költemények tulajdonképi magyarázatához a prózai rész nem sokat nyújt, de annál gazdagabb a költő történelmi, bölesészeti, társadalmi, vallásos és politikai eszméi fejtegetésében, s a mi legfőbb, tömérdek anyagot nyújt a *Divina Commedia* megértésére és felvilágosítására, s e szempontból még ma sincs talán kellőleg kihasználva.

Politikai elveit, nézeteit és egész elméletét DANTE harmadik — s a *Divina Commediá*-n kívül legfontosabb művébe: a *Monarchiá*-ba foglalta. Levelei s a *Convito* egyes fejezetei is sok, ide tartozót nyujtanak, de könyve, *De Monarchia*, rendszert tartalmaz, melynek ismerete nélkül a *Divina Commediá*-t, különösen annak politikai irányát meg sem érthetjük. Az egyetemes császárság, a világi világbirodalom eszméjét fejt ki e művében, szemben az egyházi világalommal, a pápasággal; élesen megkülönböztetve az ó-kor nagy birodalmait, Assyria, Babylon, Perzsia, a Nagy Sándor s a római Cæsarok birodalmaitól, melyek csak az erőszakon és hódítás n alapultak, míg az ő világi-császársága isteni intézmény, melynek

* *Convito* (lakoma) úgy értendő, hogy a költemények a csemege s a prózai magyarázat a kenyér és tápláló eledel hozzá.

alapja s hatalmának kutforrása szintűgy a keresztyénség mint a pápaságé. A pápaság a hitben és a szellemiekben, a császárság a világiakban föltétlen és teljhatalmú; de nem az absolutismus vagy az emberi önkény bármely formája, hanem a szeretet, az isteni törvény s az önkéntes engedelmesség által.

Hogy a DANTE *Monarchiá*-ját s a világuralomról való tanát megérthessük s méltányolhassuk: a pápaság világi hatalomra való törekvésének s ezzel szemben a királyok visszahatásának történelmi küzdelmeit kell magunk elé idéznünk, melyek a középkort egészen betöltik s melyeknek színhelye a DANTE korában Olaszország volt, a császári és pápai pártokra (Guelfekre és Ghibelinekre) szaggatott Olaszország. Maga DANTE, Flórencz legnagyobb s legtekintélyesb polgára, élénk részt vett e harcokban, érezte azok súlyát. Először a népies irányú, demokrata külszinű, de tulajdonkép a pápaságnak szolgáló Ghibelin-párthoz tartozott; jobb meggyőződésből később a császári Guelf-pártra tért át, majd száműzetett s hazáján kívül halt is meg. Élete java része e küzdelmekben, szenvedésekben, elmélkedésekben s elkese-redésben telt el; s lelkének minden ereje azokba az eszmékbe pontosult össze, melyek ezek körül forognak. Elméleteit a *Monarchiá*-ról írt könyvébe tette le, gyakorlatilag ugyanazokat a *Divina Commediá*-ban érvényesítette, összes erkölcsi és vallásos világnézetével együtt.

A *Nuova vitá*-t és a *Convito*-t olaszúl, a *Monarchiá*-t latinúl írta DANTE. Amázokban teremtette meg az olasz irodalmi nyelvet, melynek megalkotásáról *De vulgari eloquio* (a köznyelvről) című könyvét írta. NISARD mondja franczia irodalomtörténetében, s épen a DANTE példájával bizonyítva, hogy nyelvet csak lángész teremthet,

vagy jobban mondva állapíthat meg; s a középkor egyéb irodalmainak, mikor a nyelvek a római szétmál-lásából s az egyes országok benszülettjeinek ősnyel-veiből keveredve alakultak, az volt a szerencsétlensége, hogy nem akadt mindenütt egy DANTE, a ki lángeszével nem csak megállapította volna a kevert nyelvanyagból való helyes kiválasztás törvényeit, hanem összeállította volna magát a maradandó nyelvet is, oly örököltű alko-tásokban, mint a *Divina Commedia*.

Íme így hat DANTE valamennyi megelőző műve egy vagy más tekintetben, a *Divina Commediá*-ra, így érik meg s fakad ki ebben eszméinek valamennyi gyümölcse, szellemi irányának össz foglalata.

De DANTE egyéb műveinek ismeretével korán sincs befejezve még a *Divina Commedia* megértéséhez szüksé-ges előtanulmányok egész folyama.

A kor- s jelesen az akkori Olaszország politikai tör-ténetében, — s a mi még fontosabb, a középkori eszmék, szellem, tudomány és irodalom történetében kell jártas-sággal bírnunk, teljesen tájékozva lennünk, hogy felfog-hassuk ama mű egész jelentőségét, mely a középkor ösz-szes eszmetartalmát az új kor küszöbén, az új kor nyel-vén, az új kor társadalmi s állami alkotmányának edé-nyébe önti át, s Deus terminusként áll az emberiség tör-ténelmének két korszaka közt, múltba és jövőbe néző Janus-arczával.

DANTE élete minden szálaival össze van forrva kora s hazája történetével. Az egyiket el sem lehet beszélni a másik nélkül.

Kilencz éves korában * — mikor más még minden

* Alighieri (vagy Aldighieri) DANTE (tulajdonképen Durante) 1265. május 14-én vagy 30-kán született.

tekintetben gyermek — érte életének, legalább belső életének legnagyobb eseménye: meglátta a leányt, kinek pillantása egyszerre fölébresztette benne az ég és költészet minden szellemeit, a Portinati Folco leányát: Beatricet, kinek neve (az üdvadó) — mint az *Új élet*-ben írja — olyan volt, hogy találóbb sem lehetett volna; oly bájos leánykát,* hogy tekintetére a fiú egyszerre felkiáltott szívében: «Isten ez, a ki rajtam uralkodni fog». — Talán többször is látta még: de csak ismét kilencz év múlva, tizenhatsz éves korában történt, hogy a már szüzzé virult leánynyal ismét találkozott s az őt először üdvözölte. E tekintet varázsától elsédülve szaladt szobájába, hol azon éjjel azt álmodá, hogy a szerelemisten az imádottat alva hozza felé karjaiban, kezében pedig valami égőt, izzót tart s így szól hozzá: nézd, ez a te szíved! Egyszersmind az isten a karjában szunnyadó leányt fölébreszté s kérte: egye meg azt a kezében égő, izzó szívet; s mikor az, kis gondolkodás után, megette: az isten sírni kezde rá s a leányt könnyezve vitte fel az égbe. Ez álmodat a fiatal költő reggel mindjárt egy sonettbe írta; de sem maga, sem mások, a kikkel közölte, nem értették akkor. Megértették csakhamar, mikor Beatrice fiatalon meghalt s a DANTE szívét magával vitte az égbe.

Még többször is találkoztak amaz álom után, de közelebbi viszonyba nem léphettek egymással. Beatrice más (de Bardi Simon) neje lön; de a kor szokása megengedte DANTE-nak, hogy a más nejét imádjá, s ezt nyilván is kifejezze, bár a viszonzásnak akár reménye, akár igénye nélkül.

A középkor troubadourai csak az érzéki szerelmet

* Portinati Beatrice ekkor 8 éves volt; egy évvel fiatalabb DANTE-nál.

zengették, a költői képek és hanglétra minden változatain át. Képeik, melyekkel az imádottat festették, a tavasz és a virágok s az ég, fény, csillag és sugarak elemeiből voltak szöve; de eszmei és eszményi tartalomra nem találunk a külsőségek alatt, s a szív és kedély belső élete hiányzik bennök. DANTE az első, a ki a szerelmi költészetnek új hangot adott az unalomig elzengett és kihasznált helyett, s a conventionalis képeket, melyek bókokban találták a hódolatot, a meghatottság igaz hangjával cserélte föl. Ő a szerelemben nem a pillanat gyönyörét s a vágy kielégítését keresi, hanem a szív magas, elérhetetlen, de soha nem feledhető czélját, mely nem hal meg a kedvessel, hanem a túlvilágba is átkiséri, s ott is vele egyesülni tör. Ez a szerelem van megdicsőítve az *Új életben*, s diadalra vezetve a *Divina Commediá*-ban.

Nemcsak a Beatrice halála, hanem a költő másik, de csak földi s hogy úgy mondjam társadalmi szerelme, nősülése s egyéb kalandjai sem ölhettek el első, eszményi szerelmét. Beatrice férjhez menetele, majd halála fölötti bánatában DANTE, fölváltva a bölcsészetben, a politikai tevékenységben, érzéki szerelemben, s egy hideg illem-házasságban * keresett s talált ideig-óráig vigasztalást. De a *Divina Commedia* első énekéből tudjuk, hogy szerelmeit s élete üzelmeit csak «az igaz útról eltévedésnek» tekintette utóbb; s élete irány-csillaga a Beatrice képe s iránta soha ki nem aludt eszményi szerelme maradt.

Az élet azonban s hazája ügye, más követelésekkel

* Portinatti Beatrice 1290, december 31-én halt meg (24 éves korában). DANTE 1292-ben (26 éves korában) vette nőül Donati Manetto leányát Gemmát. 1308 körül a nő meghalt s D. özvegyen maradt.

fordult felé, mintsem egy eszményi szerelem költői ábrándjainak adhatta volna magát egészen át.

Itália számos, egymástól terjedelemben és hatalomban felette különböző tartományra volt oszolva. Nápolyban király uralkodott; Sziciliában másik; Rómában a pápa; az északkeleti részen a gazdag és hatalmas Velenche, élén fejedelmi doge-jával. Közbe grófok, hercegek, örgrófok birtokai terültek el; a zárdákat és apátságokat szerzetes-szövetkezetek s egyházfejedelmek birták; végre a városok, lerázva lassanként uraik jármát, köz-társasági függetlenséget vívtak ki magoknak, mely azonban rendesen egyes hatalmas családok túlnyomó befolyására, vagy épen uralmára vezetett, melyek a hatalmat egymástól elragadni törekedve, pártszenvédelek tusáiba sodorták a polgárokat.

A nemzet ennyi kisebb-nagyobb állam között megoszolva, még mindenikben belviszály által is szaggattaték. A pártok egyfelől a császárság, másfelől a pápaság eszméi s hatalomra törekvése által befolyásolva, majd mindenütt a Ghibellinek és Guelfek jelészavait írták zászlaikra, bár többnyire helyi s családi érdekek által sarkalva, csak külsőleg öltötték magokra e színeket.

Olaszország szabad városai közt Florencz a DANTE szülővárosa volt a legtekintélyesebb. De a pártharcz sem dült kegyetlenebbül sehol. Másfél századdal DANTE születése előtt, 1215-ben kitört, a várost két pártra szaggató tusa, két hatalmas s az elsőségre vágyó család: a Buondelmonti-ak és az Uberti-k között; mikor egy fiatal Buondelmonti, az Amidei családból való eljegyzett aráját odahagyva, ezért ennek rokonai s a velök barátságban élő Ubertik által az Arno hídján fényes nappal megöletett. A két család közt harmincz évig tartott a viszály, mikor

II. Frigyes császár, hogy pártot szerezzen magának, az Ubertieknek kedvezett, kik viszonzásúl ghibellinekké (császár-pártiakká) s a Buondelmontiak csak azért is guelfekké (pápa-pártiakká) lettek. Az Ubertiek tevékeny feje Farinata odáig vitte a dolgot, hogy a guelfek száműzettek a városból (1248), de három év múlva (1251) a fellázadt nép újra visszahívta őket, s helyökbe a II. Frigyes császár halála által támasz nélkül maradt ghibellinek legelőkelőbbjei mentek száműzésbe, s utánok hét év múlva (1258) a többi ghibellinek is.

A Frigyes vitéz fia Manfréd azonban visszaszerezvén apja örökét, segítségére jött a száműzötteknek, s velök 1260 szeptember 4-kén, Montapertinél oly győzelmet nyert a florenczieken, «hogy az Arbia vize vértől piroslott» * s a guelfek kétségbeesve menekültek Luccába, míg a boszút lihegő győzők az egész Florenczet (szülővárosukat) feldúlták és kard élire hányták volna, ha fejük, a nemesb lelkű Farinata ellene nem szegül bosszútervöknek. ** Öt év múlva Manfred a beneventi csatában (1266 február 26. DANTE egy éves volt), birodalmát s életét vesztette; a florenczi nép a guelfeket visszahívta, s a ghibellinek ismét Pizába és Sienába menekültek. 1280-ban ugyan ismét visszahívta őket a nép, megelégtelve a guelfek uralmát; némelyek vagyonukat is visszanyérték; de hatalmi befolyásukat még sem szerezhették vissza teljesen többé soha, mert a florenczi nép egészben véve inkább a guelf, mint a ghibellin nemesség felé hajolt rokonszenveivel, mivel a pápáktól kevésbbé félthette szabadságát, mint a hatalmasabb világi császároktól, kik közül már Barbarossa (I. Fri-

* *Pokol.* X. 86.

** *Pokol.* X. 98.

gyes) felejtethetlen példát adott Majlandnak, melyből a többi olasz város is érthetett.*

Az arnoparti város békéje azonban ennyi viszály után sem állt helyre. A ghibellinek és guelfek folytonos versengéséhez, a nép és nemesség közt kitört viszály is járult. Az előbb tisztán arisztokrata kormányformát, mely szerint a kormánytanácsba csak nemesek juthattak be, 1282-ben (DANTE 17 éves voltakkor) a polgárságnak sikerült megváltoztatni s a hatalmat a czéhek kezébe keríteni, kikhez az iparosokon kívül az orvosok s jogtudósok is számíttattak: tehát a városi egész középosztály. Ezek választották a priorokat, kikből a Signoria alakult. Nemesek is bejuthattak a kormányba, de csak úgy, ha egyik vagy másik czéhbe beíratták magokat. Még e kedvezményt is oda módosították, és pedig a főnemes eredetű, de az aljnépvel szövethetzett Giano della Bella indítványára,** hogy nemes csak úgy lehessen a Signoria tagja, ha tényleg is üzi azt az iparágat, melyre a czéhbe iratkozott. Ugyanakkor a nemességet egyebekben is megszorította a népies áramlat; a többi közt 33 nemes családot a közhivatalokból örökre kizártak.

Míg Florenczben ekép a köznép s a guelf áramlat került feljül, a szomszéd Pisa és Siena a ghibellinek fészke maradt. Pistojából ugyan szintén elűzték a ghibellineket,

* A lombard városok némelyike, élőkön Majlanddal, magokat a császár uralma alól kivónni igyekeztek. Lodi, hű a császárhoz, bepanaszolta a pápai érzelmű Majlandot, hogy őt elnyomja. A császár haddal ment a pártütő városok megfenyítésére (1158.) Először Brescia esett el; azután Majlandot éhséggel vette be, nagy sarczot fizettetett vele s elkobozta még consul-választási jogát is.

*** *Parad.* XVI. 132.

de a guelfek közt is oly viszály tört ki, hogy az egész város vérbe borult; míg egy középpárt ki nem vitte, hogy a város kormánya három évre a florenczi signoriának adassék át, s ennek hívatálnokai mind a két párt fejeit Florenczbe belebbezték, hol az egyik párt, a Fehérek (bianchi) a Cerchi-eknél, a másik a Feketék (neri) a Donatiaknál és Frescobaldiaknál találtak menedéket. A pártviszályt a menekültek csakhamar Florenczbe is beoltották. A Cerchiek s a velök tartó ghibellin-családok s a vagyontalan polgárság a Fehérek nevét vették föl, míg a guelf főnemeselek s a velök tartó gazdag polgárok a Feketékét. Nemsokára fegyvereiket is összemérték utczaik harczokban, melyekben többnyire a Feketék voltak a támadók, rendszeren a Donati Corso vezetése alatt vagy legalább ösztönzésére.

Ily viszályok közt nevededett DANTE; ím ezek voltak első benyomásai; pártduhától mérgesítve, szívta ifjú szívébe a hazaszeretet lángját. Családi összeköttetései s tanítójának, Latini Brunettónak, a guelfek tevékeny párt-hívének befolyása először a guelfek pártjához csatolták s 25 éves korában részt vett abban a csatában, melyet a florencziek a ghibellin-párti arezzóiakkal (1289 június 11 kén) Compaldinonál vívtak, * s melyben DANTE vitézül küzdött a guelf lovasság soraiban és segített kivívni a diadalt, melyben az arezzói püspök is megöletett; két hóval később pedig a lucaiaknak a pizaiak ellen küldött florenczi segédsapatok közt volt s résztvett a nyolcz napi ostromban, mely után Caprona, a pizaiak erőde feladta magát.

* A *Pokol* XXII. ének 4. sorából azt lehet következtetni, hogy már az előbbi évben, 1288-ban, Arezzo vívásában is részt vett.

E két diadal után a nemesség kissé fölemelhetette fejét s a polgárok czéhei ellen tüntetni is merészelt. DANTE büszke nemességére, s megvetője az aljnépnek, azok közt volt, kik a nép kezéből ismét ki akarták ragadni az uralmat. De a «popolo» gyorsan összeszedte magát s a nemesség soraiból hozzápártolt Giano della Bella tanácsára meghozta a már előbb említett rendszabályt (1293). S DANTE, mert a közügyekben minden áron részt akart venni, bár kedve ellenére beíratta magát az orvosok és gyógyszerészek czéhébe s már ekkor, még alig 30 éves korában oly tekintélyben állott, hogy 1295-ben a százas-tanácsba is beválasztatott.

Tekintélyes voltát, egy minket különösen is érdeklő történeti adat is bizonyítja. Martell Károly, a mi Róbert Károlyunk apja s akkor már az utolsó Árpád elleni párt magyar király-jelöltje, 1295-ben, Franciaországból hazatérő apját várva, több hétig időzött Florenczben, s nem csak ismeretséget, de úgy látszik, szorosabb barátságot is kötött* a már akkor hírneves költővel és tudóssal, ki

* *Parad.* VIII. 55—90. A többi így szól Martell Károly DANTE-hoz :

«Nagyon szeretnél s volt is jó okod rá ;
Szerelmemet, ha még élnék, irántad
Nem bimbaja, gyümölcse is mutatná.» (55—57).

Hazánkról magáról egyébiránt két ízben is megemlékezik. Először ugyancsak Martell K. idézett beszédében, a ki a *Parad.* VIII. ének 64—66. soraiban így szól :

«Már homlokomon fényle amaz ország
Koronája, melynek földét Némethonból
Átjőve a Duna hullámi mossák.»

És ismét a *Parad.* XIX. ének 142—3. soraiban, hol a csil-

Florenz legkitünőbb művészeivel is benső viszonyban állt.

A köztársaság nagyrabecsülte DANTE szolgálatait, s talán még inkább kitünő tehetségeit. Hat év alatt több ízben volt a százas-tanács tagja, egyszer prior, s a mellett számos küldetést nyert: állítólag négy ízben VIII. Bonifác pápához; egy ízben (1299.) San Geminianoba, hogy a guelf-párti városok szövetségének megalapításában részt vegyen.

Ekkoriban kezdett DANTE a ghibellin-párthoz hajolni. A nemesség java-része nem adta meg magát a guelf-irányú néppártnak. Inkább visszavonult a közügyektől és semleges maradt. DANTE, kit benső meggyőződése szintén hozzájok vont, s ki csak mert hazájának inkább vélt politikai tevékenység által használni, úgy szólván jobb meggyőződése ellen adta meg egy időre az áramlatnak magát, eljöttek látta az időt, hogy guelf-ézelmi családával és rokonaival is szakítson s barátai közül a ghibellin-ézelmi-műekkel, a pistojai Cino-val, Cavalcanti Guidoval s az Uberti házból származó Lappoval, különben költő-társával is (kire sokat tartott) szorosabb szövetségbe lépjen. Kétségkívül «jobb meggyőződés» sugallta e lépését, mert

lagokból összealkotott sas szájába, több ország apostrofálása között, hazánkra vonatkozólag ez emlékézetes szavakat adja:

«Oh beata Ungheria, se non se lascia

Piú malmenare!»

(Oh boldog Magyarország, csak ne hagyja

Magát zsarolni többé!

vagy:

Boldog Magyarhon, csak magát ne hagyja

Tévútra vinni többé!

A *malmenare* szó azt is jelenti: rosszul bánni vele, azt is: félrevezetni. PHILAETES az első értelmet fogadja el, én itt a másodikat tartom helyesnek.)

át kelle látnia, hogy Olaszország pártokra szakadásában s különösen Florencz szerencsétlen viszonyaiban a guelfeken fekszik a legsúlyosabb felelősség.

E jobb meggyőződésben érlelt elveit rakta le DANTE a *De Monarchia* című politikai művében, melyet (Boccaccio följegyzése alapján, az általánosabban elfogadott nézet szerint) csak 1310- és 11-ben írt, mikor VII. Henrik német király, a császárságnak Olaszországban helyreállítása céljából ott járt és Rómába is elment; de számos, a munkából vett érv szerint már ez időben (1300 előtt vagy körül) vagy megírhatott vagy előkészíthetett, ha akkor, még guelf létére, ily határozott ghibellin szellemben közre nem bocsáthatott is. — Egy kis adat is, hogy 1297-ben vagy 98-ban született leányát Imperia névre keresztelte, a császárság eszméje iránti hajlamát árulta el.

1300-ban a fehérek és feketék közt élesebben törtek ki a villongások. A feketék (guelfek) feje, DANTE sógora, a feslett s rakoncátlan Corso Donati volt, kivel ő nem tarthatott együtt; míg Cavalcanti Guido, Donati személyes ellensége s DANTE barátja, a fehérek élén állt és már-már odáig ment a dolog, hogy a fehérek utczai harczban Donati által csúfosan kihíva, nyiltan a csak arra váró ghibellin-párttal egyesüljenek. A pápa, hogy ennek elejét vegye, a megdöbbsent feketék kérésére követet (Acquasparta bíbornokot) küldött Florenczbe, hogy a fehérek és feketék közt a béke helyreállítását kísértse meg.

A fehérek, a tanácsból s minden közhivatalból kizárt ghibellinektől is titkon támogatva, többségben voltak a városban; és sikerült DANTE-t ez évre priornak is megválasztatniok.* Hatodmagával június közepétől augusz-

* Hatvankét prior volt, egy évre választva, kik fölválva hatonként 2—2 hónapig vitték a tényleges kormányzatot.

tus közepéig volt rajta a kormányzás sora, s a pápa követete épen június közepén érkezett Florenczbe. — Ki-egyenlítési javaslatai azonban inkább a feketéknek kedvezvén, DANTE és társai visszavetették azokat; mire a feketék az aljnépet felbújtogatva, fellázadtak. A dolog csak az útczai zavargásnál maradt ugyan, de DANTE többé meg nem szabadulhatott a feketék gyűlöletétől.

III.

A Divina Commedia fogamzása s alapeszméje.

Állapodjunk meg DANTE életének e pontján. Ez a *Divina Commedia* fogamzásának az időpontja. Maga a költő az 1300. év márczius 25-re teszi álmát, melylyel pokoli útja kezdődik.* S bár a mű megírásához később kezdett, közel van a föltevés, hogy ez időben látta azt az álmot, melyről a *Vita Nuova* végén emlékezik, — ugyanakkor, midőn a guelf-párttal való szakítása s a ghibellinekkel szövetkezése részéről ténynyé vált s priorrá választatásával emezek részéről is megpecsételtetett, s mikor tehát egészen azon meggyőződések uralma alatt állott, melyek a *Divina Commedia* politikai irányában oly határozott kifejezést nyertek.

E válságos fordulóponton, visszapillantva eddigi életére, egy nagy tévedésnek látszott az most szemeiben. Tévedésnek politikai úgy mint erkölcsi tekintetben. Családi viszonyok, hagyomány csatolta tulajdonkép a guelf-párthoz, de megvallja maga, hogy meggyőződés is. Csak

* Nel mezzo del cammin di nostra vita»

(Az ember-élet útjának felén), vagyis 35 éves korában. A pontos idő (év, évszak, nap és óra) meghatározása a költemény számos helyéből a legnagyobb biztossággal összeállítható.

hogy a meggyőződés, vagy a mit annak neveznek, sokszor nem egyéb, mint a viszonyok s hagyományok eredménye. Erős szellemek azonban csak ideig maradnak az ily — viszony és hagyományszülte úgynevezett meggyőzések rabjai s kivívják magoknak az egyedül igazi — az egyéni meggyőződés jogát. A guelfség akkor az aljnépnek kedvező, magát ahoz alázó nemességet jelentette, mely, hogy a söpredék fölött, melylyel szövetekezett, de melyet megvetett, magának biztosítsa az uralmat, az uralomra vágyó pápasággal is megalkudt; azzal a pápasággal, mely magasztos hivatásáról megfélemlítve, a világi hatalomért fegyveres erőszakkal nyúlt, a földi kincsek hajhászatában a simonia szennyes vásárjától sem riadt vissza, s mindennap meghazudtolta a maga mesterét, a kinek mondása vala «az én országom nem e világból való» s első elődét, a ki a Szentlélek ajándékaival vásárt csapó Simon mágust elátkozta. (Ap. Csel. VIII. 20.)

Tagadhatatlan, hogy a fejedelmek, királyok és császárok sem voltak az erény példányai; s a világi hatalom bűnei sem voltak kisebbek az egyházi hataloménál. De az igazság mégis az ő részén volt annyiban, hogy a világi hatalom elve ép oly jogosult az állam ügyeiben, mint az egyházé a lelkiekben.

S épen e gondolat volt azon meggyőződés sarkköve, mely DANTE-ban megérlelődött és melynek eszményi tanát ő a *Monarchiá*-ban felállította. Egészen keresztyén felfogás, habár a római pápaság ellen fordul éle. Mert a keresztyénség mondta ki az emberiség egységének s közös célra rendeltetésének nagy eszméjét, mely az ember lelke és természete szerint két irányban, az egyetemes egyházban és az egyetemes államban kell, hogy valósíttassék. Az egyetemesség s tehát a világpolgárság, a keresztyénség

elutasíthatatlan folyománya. Az ó-korban ez eszme ismeretlen volt. S Semiramis, Nagy Sándor vagy Cæsar nem azért törekedtek világuralomra, nem azért állítottak és szerveztek nagy birodalmakat, hogy azokban egyesítsék s egyenlősítsék az emberiséget, hanem hogy a meghódított népeket egy uralkodó fajnak, s végelemzésben önmaguknak, mint egyeduraknak, vessék alá.

Az egyetemes állam eszméje már a római birodalom keresztyénné válásakor s így már Nagy Constantin idejétől kezdve gyökeret vert. Nagy Károlyban még hatalmasabban előtérbe lépett; de ugyanakkor fogant meg a pápák lelkében is a világi uralomra való törekvés — s a két hatalom, melynek meg kell vala osztozni a világon, vagyis a két elemből, testből és lélekből álló emberen, a helyett versenytársává vált egymásnak és a pápaság is, tisztán szellemi uralom helyett, egyetemes világi uralomra törekedett s a császárságot is magába akarta olvasztani vagy legalább magának alávetni. VII. Gergelyben látjuk e törekvés legprægnánsabb kinyomatát, mintegy megtestesülését; utódai az ő eszméjének s nagyravágyásának csak hagyományosai, többnyire az ő lángesze s erkölcsi szigora nélkül.

A középkor második felében a pápaság, legalább a keresztyén világban, el is érte az egyetemességet, melyet a császárság a maga részére, legalább állandóan kivívni nem birt. Azok az eszmék, melyek a népekben az összetartozás érzetét vagy ösztönét fentartották, mind túlnyomólag egyházi természetűek voltak, még a középkor legnagyobb hadviselése: a keresztes háborúk is. S így ezek is s bennök magok a népek, hadseregek, sőt a fejedelmek is elősegítették az egyházi egyeduralom, a pápaság egyetemességét; míg ellenben a különváló nemzetiségek kifejlődése s egymástól elkülönződése az egyetemes császár-

ság megszilárdulhatásának ellensúlyozójává vált, sőt lehetlenné tette azt.

Mindamellett sem vészett ki a világból teljesen a kozmopolitizmus, s az egyetemes állam iránti fogékonyság. A ghibellineket ugyan, nagyrészt a pór nép, — vételetársaik, — s a pápaság elleni gyűlölet vezette inkább, mint az egyetemes császárság eszméje, de voltak még férfiak, kik őszinte meggyőződésből tekintették a dolgok ilyen alakulását szerencsétlenségnek, sőt keresztyéntelennek is, kik a nemzetiség alakulásában csak a zűrzavar növekedését s az emberiség egysége iránti isteni akarat megtámadását látták. Ezek közé tartozott DANTE is, sőt az első helyet foglalta el közöttök, mikor meggyőzéseit először politikai könyvében oly elvi tisztasággal, szabatsággal s határozottsággal fejtette ki, majd a *Divina Commedia* allegoriájában oly hatalmas költészettel, a képzelet, tudomány és vitatás összes fegyverei felhasználásával érvényesítette. Nem találhatva bele magát Európa új alakulásába s a hazáját is magával ragadó veszélyes áramlatba ő — a szerinte egészen felforgatott világrendet eszméjében ismét helyreállította; s bár a mit felállított, csak elmélet maradt, melynek valósulását nem csak ő meg nem érhetette, de teljességében az sohasem is érhető el, meggyőződése azon erélyével csüggött rajta, mely mindig egyenlő marad, akár gyakorlatilag valósítható, akár csak ábrándos eszményi czélokat tűzzön ki maga elébe. — S midőn elébbi életét és guelfségét nyiltan megtagadta, egy renegát túlzásával vetette magát az általa jobb meggyőződésével helyesnek ismert áramlatba.

Nem kisebb határozottsággal fordult előbbi erkölcsi élete ellen, melyet époly tévesnek bélyegzett, mint az általa előbb vallott politikai irányt.

Beatrice halálával élete erkölcsi alapját érezte DANTE megrendítve. Eszményiségre hajló természete, megfosztva eszménye alakjától, rettenetes csapást szenvedett. Először a bölcsészetben keresett vigasztalást s annak köntösében még soká imádta eszményi szerelme tárgyát. De az, megfosztva minden valódiságtól, lassanként elvesztette hatását lelkületére s ő is ama tisztátalan hatalmak törébe esett, melyek érintésétől ez eszményi szerelem oly soká megóvta vala. Oly mély és erélyesen érző természetnél, mely egyszerre elvesztette vezércsillagát, alig lephet meg e fordulat. Szíve és képzelete hiába fordult ég felé; a «jelenvaló dolgok» leigázták szellemét s törbe ejtették lábait. «Az édes szirén, mely magas tengerparton ülve magához csábítja a hajóst s ritkán szalasztja el áldozatát» őt is megszáditette. Ámbár nősülése, 1292. évben, Donati Gemmával alig számítható e «tévedései» közé, mert — mint mondják — e lépésre csak rokonai rábeszélése birta, kik a Beatrice utáni bánatától életét is féltették.

De e házasság nem is foglalta el szívét. Maga soha sem szól róla s alig van jele, hogy életére az valami nevezetesebb befolyást gyakorolt volna; csak annyit legfőlebb, hogy egy plátói szerelem ábrándvilágából a házas élet pró ájába menvén át, visszaadta őt az érzéki életnek, nem hogy egy szeretett nőhöz kapcsolja, hanem hogy tágabb kaput nyisson a vétkezésre. A középkorban a házas élet és a férj és nő közötti viszony nem tekintetett szentélynek; a troubadorok és lovagok hódolata a női báj iránt s szolgálata a szerelem oltárán, nem a feleségnek, hanem a kedvesnek szólt. Egy troubadour megénekelhetett minden nőt, csak saját nejét nem; s habár férjes nő volt is hódolata tárgya, az sem erre, sem reá homályt nem vetett. DANTE ily troubadourja volt, — bár eszményibb érzelmű

mint a többiek, — Beatricenak is a míg élt s másnak volt a neje; s mikor maga nősült meg: saját nejéhez nem volt egyetlenegy dala sem. Bár hogy nejével rosszul vagy csak hidegen is élt volna, — Boccaccio épen Xantippének festi DANTE nejét — ennek ellene mond a tény, hogy tíz év alatt öt gyermek született házasságukból; de szintoly bizonyos, hogy oly szerelem, mely a Beatrice irántival csak valamennyire is rokonsos lehetett volna, nem volt közöttök. Ellenben, hogy Beatrice halála után érzéki szerelmek rabjául esett s életében erkölcsi válság állott be, arról a *Divina Commedia* nem egy helye tanúskodik. Első találkozásakor a földi paradicsomban,* a szemrehányások, melyeket Beatrice tesz neki testi bűnei miatt, és saját beismerése nyíltan bizonyítja ezt; valamint már előbb Donati Faresehez intézett célzása** a legerkölcstelenebb viszonyra enged következtetni, melyben egymáshoz állottak.

Ily tévedések után csak azok kárhoztatása s tőlök elfordulás következhetik a DANTE-éhoz hasonló nemes lélekben, melynek igazi légköre csak a tiszta eszményiség.

S azért van, hogy élete nagy költeményét két eszme egyenlő erővel hatja át, az emberiséget egyesítő egyetemes állam, a világ-császárság, — és az egyén erkölcsi világát megnemesítő eszményi szerelem eszméje. S minél erélyesebb kifejezést nyernek ezek: annál valószínűbb, hogy irántok való hűtlensége, az igaz útról letévelyedés nagy kellett hogy legyen, hogy ily visszahatást gyakorolt egész lelkületére.

* *Purgat.* XXX. és XXXI. ének.

** *Purgat.* XXIII. 115—117.

«Így szóltam én hozzá : Gondolj csak arra

Mint éltem én veled, te én velem :

S arczod', tudom, gyász s szégyenpir takarja.»

IV.

Dante tudományos álláspontja s mysticismusa.

DANTE tanulmányairól s tudományos álláspontjáról kell még szólanunk, hogy — ha nem is az ő teljes szellemi képe — de legalább a *Divina Commedia* megértésére szükséges előtanulmányok megjelölésére s elősorolására célzó vázlatunk teljes legyen.

BOCCACCIO-tól tudjuk, hogy DANTE fiatal korában a bolognai egyetemet látogatta; s a *Divina Commedia* egyik régibb magyarázójától, hogy a páduait is. Valószínűtlenbb az a tudósítás, hogy Oxfordot is látogatta, s ott is tanult volna. A bölcsezszt — s így nevezték akkor a tudományok összegét — a középkorban a hittan szolgálojává szegődött, s magát teljesen alávetette a kijelentés tekintélyének; hit és tudás, mondák, ellentétben nem állhatván egymással, a hit pedig mozdíthatatlan köszikla lévén, a bölcsezsztnek kelle föltétlenül alávetni magát. A scolastika, e keveréke a hittannak és bölcsezsztnek, a középkori tudományosság e legsajátabb alakja, az ARISTOTELES kategóriáiba igyekezett a hit és tudás valamennyi tárgyát s eszméit beszorítani; s minden igazságot a syllogismus alakjára vezetvén vissza, épúgy száműzte a képzeletet és az érzést, mint a tapasztalást s a józan ész magát, és gépies formassággá változtatta a szellem valamennyi működését. Még oly nagy szellemek, mint Aquinoi szent Tamás s ellenfele Duns Scotus, sem szabadulhattak meg a formalismus e nyügetől, melynél a rendszerben egészen elveszett a tartalom s az igazság vizsgálata és bebizonyítása helyett megelégedtek, ha formulázhatták. A pápaságnak épen ínyére volt az ilyen tudomány, mely a hit szol-

gálójául vallva magát, tulajdonkép az egyházi hatalomnak szolgált s a hitet is megfosztva bensőségétől (mikor bölcsészeti kategóriákba szorította), közvetőleg az egyház erkölcsi romlását is elősegítette vagy legalább nem gátolta.

Egy nagy szellem és nemes szív, mint a clairvaux-i szent Bernáté, fölismerte az egyház s a vallásosság e halálos betegségét s volt is elég bátorsága azt az egyház fejének is szemébe mondani.* Erős beszédekkel fordult a papság ellen, melyből egészen kiveszett az igaz hit, melyben egy csepp vallásosság sincs, csak önzés, nagyravágás, ármánykodás és a testi bűn minden faja. Ő s Abelard, az apocalypsis jóslatait folytató és az új évezredre alkalmazó Joachim apát s még néhány más, lángoló képzeletű, magas szellemű s mély érzésű férfi, fordulatot idézett elő a bölcsészetben, a rajongás (mystika) hevével támadva meg a scolastika hideg jégvárait.

A mysticismust nem ők találták fel. Az még a Krisztus előtti időkre vihető vissza: az egyiptomi és a hindu bölcsészetben egyaránt találkozunk vele, ép úgy mint a görög mysteriumokban. A keresztyénség első korszakában Pál apostol maga volt az első mystikus s utána az egyházi atyák legjobbjai: Kelemen és Origenes, mind a két Gergely, a nizzai és a nazianzi, és szent Ágoston, kisebb-nagyobb mértékben mind mystikusok.

A mysticismus a kedély ama bensősége, a lélek ama közvetlensége, mely nem kívülről nyeri az isteni kijelentést, hanem önmagában találja az istentudatot, melyben a vallás nem formulákban, hanem csak érzésekben áll, s az

* Hírneves íratában: *De Consideratione* ad Eugenium papam.

istennel való viszony nem két lélek viszonya, hanem egyiknek teljes odaadása és felolvadása a másikba; melyben a lélek, a világgal szemben a lét elveit s a dolgok lényegét közvetlen benső szemlélet által sajátítja el, s magát a mindenség egy részének érzi, tudja. E közvetlen szemlélet több, bensőbb és erősebb a hitnél; mert a hit csak «hallásból van» (mint Pál apostol mondja) és így kívülről jő s mintegy tükörben lát, — míg a mysticismus szemtől-szembe, árny és közeg nélkül, s így a jövő életbeli látásnak az előizlete.

Sajátságos, de lélek- és élettanilag kimagyarázható jelenség, hogy a mysticismus mindenütt extázisra (önkivület, elragadtatás) vezet. A hindu mystikusoknál extatikus jelenségek napi renden voltak. Szent Pál maga leírja elragadtatásait. A görög mysteriumokról PLATO mondja, hogy a beavatottak állapota egy neme a mániának, mely az által jó létre, hogy a szellem, isteni befolyás által, a testi élet törvényeitől s kötelékeitől feloldatik. Az alexandriai Kelemen, a nizzai Gergely s szent Ágoston hasonló jelenségekről szólnak. A clairvaux-i sz. Bernát (De interiori domo) így ír: «A ki ekkép elmerül isten szerelmébe, gyakran önkivületbe esik, s minden földitől és jelenvalótól el, isten közvetlen jelenlétébe ragadtatik, s míg annak szépségét szemléli, nagysága által elkábul, s egészen bámulatába mélyed.»

A középkorban uralkodó scolastika — a hideg formalismus és észszolgáloság — ellenében a mystika nem lehetett uralkodóvá, de nem is minden szellem alkalmas rá; s hogy itt-ott, és pedig a legnemesebb szellemeknél fölmerül: azt is a scolastika elleni visszahatásnak tulajdoníthatjuk.

DANTE egész szellemiránya mystikus s ez a szó tel-

jesebben magyarázza a *Divina Commediá*-t, mint akár-mennyi részletes kommentár. Mert ezt elfogadva, a *Divina Commediá*-t, vagyis az annak tárgyául szolgáló látománnyt, egy extatikus állapot eredményeül foghatjuk föl s így nem az ész és nem is csupán a költői képzelet művének, hanem DANTE elragadtatott lelkében valóban megtörténtnek, vagyis benső élménynek fogjuk tartani. Megengedve természetesen, hogy az extasis csak nagyjában s egészében mutatta föl a látománnyt, vagyis a túlvilág három országán átvivő utat s a részletek a költői kidolgozás által sokasítottak, és pedig a szerző politikai s egyéb céljai szerint.

De a költői képzelet s erkölcsi és politikai világnézet adalékai nem másítják meg a mű lényegét, mely a lélek állapotáról s istenhez való viszonyáról való mystikai felfogásban áll. Mert hiszen, mint Scotus Erigena is mondja, «nem a test lépéseivel távozunk el istentől vagy közeledünk hozzá, hanem a lélek indulataival.» S ámbár a testi vagy térbeli pokolnak, purgatoriumnak és mennyországának képzete, (bár azt még elsőrendű s mystikus szellemeknél, minő a clairvaux-i Bernát, is feltaláljuk) — csak ábrázol'ata a lelki pokol'nak s átal'ában túlvilágnak: DANTE ez utat testben, élő, fogható s érző testben teszi meg, a nélkül mindazáltal, hogy helyét változtatná; a mit ő ez utazásban magán és másokon megél: azok belső események, lelki változások, a maga belső emberének fokozatos fejlődése a szellemi Mindenséggel való viszonyában. Mert pokol és mennyország, bár ő amaszt a föld mélyébe, emezt az ég köreibe helyezi, nem itt vagy amott, nem térben vannak, hanem az emberek lelkében, s tehát sehol és mindenütt.

Hogy a mystika nyelvén beszéljünk (mondja DELFF

Hugó, DANTE újabb magyarázói közt a legszellemesebbek egyike)* «Tégy le, úgy mond, arról a megszokásról, hogy érzéki képeket alkoss magadnak a lelki dolgokról, s tanuld meg, hogy a szellem és a lényeg épen abban áll, hogy nem mennyiségi, nem térbeli, nem helyhez kötött. Nem tér, hanem csak mutatkozik térben. Hol az isten? Az isten bennem van. Helyesen. Vajjon úgy van-e szívedben az isten, mint egy ott lebegő mértani pont? Bolond vagy, ha ismeretedet, holt érzéki képzelettel mérgezed meg. Érzésedben van az isten, akaratodban és gondolatodban, lelki ismerettedben és jellemedben, nem térileg s mennyiségiileg van benned az isten, hanem minőségileg, mintegy a te minőségedben. Megtisztult s megvilágosított tudalmaidban van benned az isten, mint a gyökér és törzs az ágban. Eredj hát és keresd az istent tenmagadban, jellemedben, hajlamaidban, lelki irán odban; tisztítsd meg akaratodat s gondolatidat, s azzal és azok isteni alakjában maga az isten s a benned jelenlevő isten tudata mind világosabban fog nyilatkozni. S ez minden kétely és félelem egyetlen ellenmérge, hogy legyünk jók, meggondolt nyugalommal — s az által legyünk istenesek. Különben sem hitezzik, sem bizonyíték mit sem használ.»

«A költemény alapeszméjét» — folytatja DELFF — «St.-Victor Richardnak, a középkor egyik nagy mystikusának e szavaival fejezhetnők ki: A szemlélődő a lények egész rendét lássa istenben; lássa, mikép mennek né-melyek a pokolba, mások egyenest az égbe, meg mások a tisztító tűzön át az égbe; lássa mindezt a magok nemeik és fajaik szerint; sajátos minőségekben. Oly elragad-

* Dr. H. K. HUGO DELFF: *Dante Alighieri und die Göttliche Comödie*. 43. lap.

tatás állapota ez, mint a szent Pálé, a kiről tudjuk, hogy testben s testi érzékekkel, a «harmadik» égbe ragadtatott. Költőnk is ily állapotban teszi meg útazását; maga elmondja a *Pokol* II. 28. és a *Parad.* I. 73. s köv. verseiben. S vajjon oly rendkívüli, képzelhetetlen, minden természeti rend és törvény elleni állapot-e ez, mint volna pl. egy halottnak a feltámadása halottaiból? Egyáltalában nem, mert ez «elragadtatottak» nem természetellenes erőszakkal ejtik magokat nyavalyás görcsökbe; állapotuk csak a felmagasult szemlélet; oly belső látás, mely a maga lelki életét testi élete működéseitől elkülönözve is szemlélni tudónak önként megjelenik. A mélyen magába merült és saját belvilágát közvetlenül szemlélő vallásos kegyesség gyümölcse ez; nem képleges előállítás, mesterséges tükröződése külső tapasztalatoknak, hanem közvetlen érintkezés a láthatatlan dolgok belső lényegével. Valódi élmény.»

«A mi tehát a DANTE költeményében előttünk áll» — még még mind DELFF-t beszéltetem — «nem egy kellemes mese, mit a költő a dogma segítségével gondolt ki, hogy a maga politikai, erkölcsi s vallásos, tudományos nézeteit, felséges szépségekkel vonzó képben vihesse vásárra s tehesse közzé. A színtér, a helyzetek, az alakok — mindez lehet a költő képzeletének terméke; de a mit ábrázol, a szellemi igazság, a lelki élet benső fejlődése, annak fokozatai, élményei: az nem rege, nem képzelet, nem csinálmány.»

Röviden kifejezve, DANTE-ban a mystika elérte legfőbb fokát, az extasist, — mint egyébiránt annyiakban; s ő erre egyaránt bírta az anyagot lélkében, mely kora ifjúságától a rajongásra, az eszményiségre hajlandó volt; élményeiben, melyek oly mélyen rázkódtatták meg bel-

világát s annyira táplálták szenvedélyét, mint csak keveseknek; és végre tanulmányaiban melyek őt, az ó- és középkor összes eruditiójával bíró, mélyen tudományos és beható szellemet, kiválóan a mystikus vallásbölcselemi iskola hívévé tették.

S hogy ez nem alaptalan ráfogás, arra magából a *Divina Commediá*-ból idézhetni akárhány példát: a boldog lelkek paradicsoma rangfokozatából, melyben mindennütt a mystikusoké az elsőség. Ott találjuk a PLATO tanát (a lelkek születés előtti tartózkodásáról a csillagokban) a *Parad.* IV. én. A keresztyén mystikusokat pedig személyesen mind: a kis Orosiustól kezdve Makariust, Augustinust, az Areopagita Dénest, Boethiust, Izidort, Bédát, a két St. Victort: Richardot és Hugot, aztán Bonaventurát, Albertus Magnust stb. És mindeniknél magasabb helyen, szent Bernátot, a ki mint a benső isten-nézet netovábbja van feltüntetve. Mert ha tényleges tudományossága anyagának nagy részét a scolastikusokból merítette is DANTE, — s tény, melyről a *Divina Commedia* minden sora tanúskodik, hogy bámulatosan behatolt a scolastikusok, jelesen Aquinói Tamás mély tudományába s általában az ó középkor összes, rengeteg tudásába — hogy kedélyére mélyebben hatottak a mystikusok, tagadhatatlan. A mikor nagy pártfogójához Can Grande-hoz intézett (a *Divina Commediá*-t ajánló) levelében az abszolút Lényeg extatikus visiójáról szól, a szentírás mellett nem Aquinói Tamást, hanem szent Ágostont, St. Victor Richardot, az Areopagitát és Sz. Bernátot idézi tekintélyekül; jelül, hogy az ő nyomdokaiban járt s élményeiket saját élményei megerősítik.

V.

Dante életének végszaka s a Divina Commedia megírása.

DANTE élete s politikai tevékenysége első felének (1265 — 1300) vázolásával csak az volt célunk, hogy őt a *Divina Commedia* keletkeztenek, vagy jobban mondva megfogamzásának pillanataig kísérve, élete nagy művének történelmi előzményeiről s indokairól némi fogalmat s tájékozási alapot nyerjünk. Nem követhetjük küzdelmes élete eseményeit még ennyi részletességgel sem tovább; s megelégszünk főbb fordulópontjai egyszerű megjelölésével.

Priorsága 1300 augusztus közepén véget ért; de a nép guelf irányú többségének szeretetét azzal együtt örökre elvesztette. A város kormánya még használta őt fontos diplomáciai küldetésekre, talán még azon évben, mindenesetre a következőben (1301) Rómába; de küldetése békére nem vezethetvén, Florenczben néplázadás várta, háza is feldúlott, maga pedig három fehér társával együtt (1302) súlyos pénzbírságra ítéltetett a fekete párti új signoria által, melyet a pápa által Florencz megfékezésére — békeszerző cím alatt — behívott Valois Károly állított be hívalalába. A pénzbírság mellett két évi száműzetés is volt kimondva DANTE-ra. — Ő ment és többé vissza sem tért. Csaknem 20 évig élt még (1302 — 1321); s száműzetése éveit Olaszországban és azonkívüli bujdosásban töltötte. De minél több oka volt neheztelni hazájára, annál lángolóbban szerette azt; s haragjában, melylyel annak bűneit ostromozza, szemrehányásaiban, melyekre hálátlansága miatt fakad, az a mély fájdalom és aggodás hangzik szüntelen, melyet

csak a szeretet táplálhat oly erősre, s melyről a gyűlölet és az elhidegülés egyaránt távol van.

Hazája s jelesen szülővárosa jóllétével s dicsőségével soha sem szűnik meg foglalkozni. Meggyőződése szerint Olaszországot csak a nemzeti egység teheti nagygyá s ezt vagy az egyetemes császárság keretében, vagy egy nagy nemzeti uralkodó kormánya alatt hiszi valósíthatónak.

A német császárok már régebb is s különösen habsburgi Rudolf óta ismételve foglalkoztak Olaszország elfoglalásának s koronájok alatt egyesítésének tervével. Őt s közvetlen két utódát inkább csak a németországi viszonyok súlya vagy kora halál, mint a terv kivihetősége felőli kétely akadályozta annak valószínűségében. S mikor I. Albert német király 1308-ban orgyilkos kéztől elesett s helyébe a lüttelburgi gróf Henrik, e néven VII. választatott egyhangúan németkirálylyá: ez ismét fölvette az elődei által elejtett tervet s elhatározta, hogy a Római (vagyis egyetemes) császárságot helyreállítja.

DANTE valószínűleg külföldön, talán Párisban időzött, mikor a hírt vette, hogy VII. Henrik Rómába készül. Isten intésének tekintette a szándékot, mely az ő politikai dogmáját megvalósítani ígérkezett. Haza sietett, hogy honfiait előkészítse az ő lelkében élő s a világtörténelemben megvalósulni látszó eszme elfogadására. *De Monarchia* című nagy politikai műve megírásához, vagy valószínűbben: átdolgozásához s közrebocsátás elé egyengetéséhez kezdett. De mivel ez több időt vehetett igénybe, közvetlenebbül is akarván hatni polgártársai meggyőzésére, Nyílt Levelet intézett az olaszokhoz, melyben reményeit fejezi ki, melyeket a császár érkezéséhez köt: a guelfek s pápai párt leveretését, Olaszország egyesítését

s az egyetemes császárság felállítását. «Im itt van», így kezdi látnoki hangon, «a várva-várt idő, melyben a vigasz és béke jelei kelnek. Mert felragyog az új nap, mutatva már fényét, mely szétűzi a hosszas nyomor homályát. Szelid hajnali szellők lengedeznek már, az éj pirul szélein, s édes fénynyel erősíti a népek jóslatait. S mi meglátandjuk az óhajtott örömet, kik soká éjjeleztünk a pusztában. Mert a béke titánja újra feltámad s az igazság — mely napja nélkül, mint növények a tél-szakán, kiholt vala — mihelyt megrázza fürteit, föléled s virulni kezd megint.

«Megelégitetnek mind a kik éheznek és szomjaznak, az ő sugárai fényében; a kik pedig igaztalanságot szeretnek, megzavartatnak szikrázó tekintetétől. Mert ime, fölemelte részvevő füleit a Juda törzséből való oroszlán, szánalomra indíttatva az egyetemes rabság jajkiáltásaitól; s új Mózeszt támasztott, hogy kiszabadítsa népét az egyiptomiak sanyargatásaitól, s a tejjel és mézzel folyó országba vezérelje. — Örvendj azért Itália, kit még a szaraczenok is szánnak vala, de a ki ezentúl irigységre méltó leszesz az egész föld kerekségén. — Mert a te völegényed, a világ vígasza és a te néped büszkesége, a kegyelemmel gazdag Henrik, az isteni Augustus és Cæsar jő már a menyegzőre. Szárátsd fel könnyeidet, s töröld el bánatod nyomait, te Legszebb! — mert közel van az, a ki téged kiszabadít az istentelenek tömlöczéből; ő, a ki megveri a gonoszokat, megrontja őket kardja élével, s más munkásokra bízza a maga szölejét, a kik az igazság gyümölcsét behordják az aratás idején.

«De nem lesz-e könyörületos Augustus senki iránt? Sőt inkább! Megbocsát mindazoknak, a kik tőle irgalmat kérnek; hiszen ő Cæsar, felsége azért a szelidség forrása-

ból ered. . . . Vetkezd le azért, oh Longobárdok vére, a felhalmozott barbárságot, s ha van még valami benned a trójaiak és latinok magvából, nyiss utat neki, hogy a fennlebegő sas, ha villámmódra lecsap, ne találja saját fiait kidobva s fészkrét holló-fiaktól foglalva el. . . . Ti pedig, kik mint elnyomottak gyászoltok, emeljétek fel fejetekeket, mert üdvötök közelg. Ne utasítsátok vissza isten kegyelmét, mint a kő a nap harmatát, hanem vegyétek azt magatokba, mint a termékeny völgy, s hajtsatok zöld sarkakat, zöldeket mondom, melyek a valódi béke gyümölcseit termik; mert ha ily zöldtől tavaszlik hazátok földje, a római új szántó nagyobb kedvvel fogja majd ekéje elé ökreit.

«Bocsássatok, oh bocsássatok meg kedvesim, kik velem együtt méltatlanságot szenvedtetek, hogy az új pástor ismerjen titeket akla juhainak; a ki, bár e világi hatalom és büntető pálczája onnan felülről neki adatott, mégis, hogy megköstoltassa annak édességét, a melyből, mint egy pontból ágazik kétfelé a Péter és a Cæsar hatalma, szívesen kegyelmez a bűnös népnek is. Ébredjétek azért mindnyájan s emelkedjétek fel, uratok elébe, oh Itália lakói, a kik arra vagytok hívatva, hogy ő ne csak uralkodjék rajtatok, hanem hogy mint gyermekeit kormányozzon. . . Ne járjatok azért mint a pogányok, a sötétség által elhomályosított érzékek hiúságában, hanem nyissátok fel lelki szemeiteket, s lássátok meg, hogy az ég és föld ura őt rendelte királyotokul! Ő az, a kit Péter, az isten helytartója, int tisztelnünk; a kit Kelemen, Péter mostani utóda, az apostoli áldás világával világosít meg, hogy a hol a Szentlélek sugára nem elegendő, a kisebb láng fénye legyen elégséges!»

E szavak ótestamentomi prófétai színezetök mellett

is egészen világossá teszik előttünk DANTE gondolatát s Henrikbe helyezett reményeit. Az utolsó sorok pedig arról tanúskodnak, hogy ő a császárságot nem úgy fogta fel, mint a pápaság ellenségét, hanem mint egyenjogú osztózt a viláгурalmon: annak a világi, ennek a szellemi körben; azé az állam, ez az egyház.

VII. Henrik 1310. szeptemberében indult meg római útjára. Október 24-én lépte át az alpokat s ért Susába. Mintegy 5000 emberrel jött. Hódító seregnek kevés, királyi kíséretnek sok. Turinban egy heti pihenőt tartott. A lombardiai ghibellinek, sőt a guelfek közül is sokan sereglettek össze tiszteletére, egyenlő kegygyel fogadta mindeniket, mondván, hogy nem ismer pártokat; s valamennyinek javát eszközölni jött. A toscanai ghibellinek is idejöttek elébe. Köztök DANTE. A királylyal személyesen is találkozva, lelkesedése annyira fokozódott iránta, hogy az evangéliomi szóval kiálta fel: Ime az istennek báránya, mely a világ bűneit hordozza!

A királyt még Majland, a guelf város is tisztelettel fogadta; de kísérete s tanácsadói felbőszítették magok ellen, s ellene is a város népét; lázadás tört ki, mely elnyomatott ugyan, de a szomszéd városokban: Lodiban, Cremonában, Bresciában ismétlődött. Valószínűleg a florencziek is szították e lázadásokat. DANTE-t szülővárosának magatartása mély keserőséggel s fájdalommal töltötte el. Az ő lelke eszményét senki sem értette kevésbé meg, mint Florencz. Ő nemzeti hazafiságot s emberiségi eszménységet követelt egyszerre, vagyis egységes Olaszországot s egyetemes államot; — Florencznek csak saját városi politikája s szűkkörű hazafisága iránt volt érzéke; s úgynevezett függetlenségét sem egyikkel, sem másikkal nem akarta fölcserélni. Innen a tátongó ür DANTE és szülő-

városa közt; innen a költő haragja és fájdalma, mely nagy lelkében szertelenné vált, annál szertelenebbé, minél jobban szerette hazáját. Haragját és fájdalmát egy új levélben öntötte ki, melyet 1311. márczius 31-kén, egyenesen csak a florencziekhez intézett. Hiába; Florencz bezárta fülét a költő szavai előtt, s kapuját a közelgő király előtt. DANTE most a királyt, hozzá írt levelében, Florencz megalázására ösztönözte. Ne vádoljuk hazafiatlansággal ezért. Ne feledjük, hogy Florenczben párturalom volt; s DANTE úgy volt meggyőződve, hogy az uralkodó párt leveretésével az igazi Florencz s vele egész Olaszország felszabadul a pártoskodás lidéreznyomása alól.

S valóban, ha Henrik a költő tanácsát megfogadva, 1311 tavaszán gyorsan benyomul Toscanába, valószínű, hogy Florencz s utána Róma és Apulia is meghódolt volna előtte; annyira meg volt rendülve akkor a közvélemény s oly nagy várakozás egyik, félelem a másik oldalról előzte meg a király jövetelét. De ő másképp gondolkodott. Bántotta a felső-olaszországi (lombardiai) városok ellenszegülése, s azokkal akart végezni, a helyett, hogy ellenszegülésök forrását dugta volna be Florencz elfoglalásával. Májusban Bresciát fogta ostrom alá. A forró nyári hőség azonban dögvészt lehellet serege soraiba s maga a király is megkapta a ragályt. Még sem tágitott. Maga körül vonta a lombardiai összes haderőt. A fiatal veronai Cangrande, ki 1308 óta bátyjának, Alboin hercegnek kormányzó-társa volt s most Henrik legbuzgóbb párthíve, egy ritka szellemű s nagyreményű ifju, volt fősegítsége e vállalatban a királynak; ki őt császári helytartóvá is kinevezte. Az ostrom négy hónapig tartott s akkor is csak a pápa közbenjárásával megállapított föltételek alatti föladással végződött. Henrik most már sietett volna Florencz ellen

nyomulni; de késő volt; elszalasztotta az alkalmas időt.

Genua ugyan önként meghódolt. De itt már szóra került a nápolyi királylyal, Róberttel való viszony, a kit az Avignonban székelő pápa, V. Kelemen, mint utolsó ütőkártyát tartott fenn Henrikkal szemben; s a kire a guelfek titkon, mint a császártól szabadítójokra számítottak. Alkudozásaik nem vezettek eredményre; s Henrik, nem látva át a cselszövényeken, bár DANTE által korán figyelmeztetve, belebb és belebb engedte magát csalatni a hinárba. A florencziek e kilátásokból új erőt merítettek az ellenállásra, s rosszul bántak a Henrik követivel. Háta mögött Lombardiában is újra fölemelte fejét a lázadás s Cangrandenak legnagyobb erőfeszítésébe került azt viszsztatartani. Genuából Pizába akarván menni, az egyetlen olasz városba, mely őszinte hive volt, Henrik tengeren volt kénytelen odajutni, mert a száraz útat a florencziek s Róbert elzárták előtte. 1312 tavaszán végre Rómába indulhatott; de a nápolyi király itt is útját állta s fegyveres kézzel kelle átvágnia magát. Róma is csak félig nyílt meg előtte. A Laterán fele zárva maradt; a Capitol megnyílt, de a szent Péter temploma nem.

Végre szemei felnyílván, szakított az álnok Róberttel; de ez a pápával való szakítást is maga után vonta. Minden ellene fordult. Hiába kötött szövetséget a szicziiai királylyal s jegyezte el leányát annak fiának; hiába rendelt segédcsapatokat Németországból; vissza kelle vonulnia. Még útjában elérte a halál (1313 aug. 24.) A remények egész világa szállt megtörve vele a sírba. Ellenségei föllélegzettek: barátait, az olasz egység s nemzeti nagyság barátait, mély csüggedés fogta el. DANTE *Paradicsomában*, a fényrózsza legszebb helyei egyikét tartotta fenn számára.

Megingott reményeit azonban most sem adta fel. Új hőst keresett, a kiben nagy eszméje ismét reménykedhessék, hogy az olasz egységet valósítandja. Az egyetemes császárság helyett most már egy nemzeti királyság gondolata töltötte el lelkét. Egy ideig talán a ghibellin-párt akkori fejére: Ugucione della Faggiuolára is gondolhatott; s talán ő is sarkalhatta ezt arra a nagyragyásra mely épen buktát okozta. Előbb Lucca, majd Pisa lázadtak föl ellene (1316-ban) s megbuktatták. DANTE követte őt menekvésében ahhoz, a ki helyét a pártvezérségben elfoglalandó vala: a veronai Cangrandéhoz.

Tulajdonképi neve Francesco della Scala volt; melléknevét Cane (eb), egy álomtól vette, melyet anyja, terhessége utolsó napjaiban látott, s melyben születendő fia eb-alakban ez egész világot megfélemlítette; a grande nagyságát s előkelő fejedelmi származását jelzi.

Valóban az Ugucione della Faggiuola bukása után senki sem volt, a ki északi Olaszországban a még mindig hatalmas ghibellin-párt vezére inkább lehetett volna. Fiatal, vitéz, magas származású, testi és lelki jelességekkel gazdag, párthiveiben ragaszkodást s még elleneiben is tiszteletet gerjesztetni képes: Cangrande mintegy teremtvé volt a pártvezérségre. S Dante, kinek szelleme és eszményei előtt a fiatal hős önként meghajolt, őt szemelte ki a nagy szerepre, Olaszország egyesítőjének szerepére; és már annyi csalódáson átment lelkének teljes erejével és szívósságával ragaszkodott ez új — s immár utolsó reményéhez. — Két bátyja (Alboin és Bertalan herczegek) halálával Verona és Vicenza egyedura, vendégszerető udvarába fogadta a száműzött bujdosó költőt, ki őt már gyermekül ismerte; évek óta reményeket táplált iránta, s most rajongó lelkesedéssel közeledett hozzá. — Reményeinek

a *Divina Commedia* első éneke ismert allegoriájában, ép abban a képben adott kifejezést, mely terhes anyja álmólátásában, a Cangrande nevet adta hősének.

Valószínű, hogy az első ének későbbi hozzáadása a költőnek a már kész költeményhez; mert annak első része, a *Pokol*, előbb készült el, mint öt sorsa Cangrande közelébe hozá.

Biztos és egyenes történeti adatok hijában feletté nehéz a *Divina Commedia* s egyes részei keletkezésének korát szabatosan meghatározni. Hogy eszméje már 1300-ban, az *Új életben* említett ama visiokor támadt, fentebb láttuk s ez iránt alig lehet kétség fenn; az a visio nem más, mint maga a *Divina Commediában* leírt túlvilági utazás. Sőt az *Új életben* nyomok vannak, melyek meggyőzőleg bizonyítják, hogy mikor ama művét írta, a *Divina Commedia* terve, nagyjában legalább, szintén megvolt már lelkében.* S így az a föltevés is nyer valószínűségben, hogy DANTE már Florenczben megkezdte nagy

* Az *Ujélet* első canzone-ja, jelen alakjában csak Beatrice halála után írathatott s egyszersmind a D. Com. tervének, fővonásaiban, megállapítása után; mert benne már a szabadításra czéloz a költő, melyet kedvese később nyújtja neki. «A kit ő egyszer megajándékozott kedvezésével, az nem veszhet el örökre, oly kegyet adott neki (Beatricenak) isten.» — Ugyane költeményben az angyalok s üdvözültek, a még földön járó Beatricét kériik istentől, mert egyedül ő hiányzik az ég dicsőségéből; az esdeklők im e választ kapják: Beatricének még egy ideig a földön kell maradnia, ahol valaki (DANTE) őt elveszítetni fél, ki a *Pokolban* azt mondandja az elkárhóztaknak: láttam az üdvözültek reményét.* Ez utolsó szavak határozottan a (tervben legalább meglevő) *Pokol*-ra vallanak.

* «E che dirá nell' Inferno ai malnati:

Io vidi la speranza dei beati.»

költeménye kidolgozását is; mert habár 1300-ban, mikor az *Új életet* befejezte, s 1301-ben volt DANTE politikai tevékenysége köz-szereplése tetőpontján, a mellett sem lehetetlen, hogy e két évben is szakíthatott időt költeménye írásával foglalkoznia.

Száműzetése azonban döntő befolyást kelle hogy gyakoroljon annak megírására, s mind tanulmányainak, mind politikai nézetei rendszerének végleges megállapítására is. Hogy ez időben s később, a talán már Florenczben elkészült részeket is újra dolgozta és pótolta, arra magában a költeményben nem egy bizonytságot lelünk. Mindjárt az első ének, melyben az Agár allegoriája alatt Cangrandet kell értenünk, csak későbbi keletű lehet; mert Cangrande még gyermek volt akkor, s hozzá oly nagy reményeket annál kevésbbé köthetett DANTE, mivel reményeit, egész VII. Henrik haláláig, ebben vetette, s csak ennek halála után fordult azokkal a fiatal veronai gróf felé.

Hogy DANTE 1314 előtt nem fejezte be a *Pokolt*, annak XIX. énekéből bebizonyítható. Ez énekben a simoniakusok pokoli körében III. Miklós pápával találkozik, ki 1280-ban halt meg; a pápa fejjel egy tűzkemenczébe dugva kínlódik, s addig kell ott kínlódnia, míg utóda meghal s őt felváltja; ez VIII. Bonifác volt, ki 23 évig ülvén a pápai széken, ily hosszú ideig váratta magára elődét; s DANTE azt jövődöli Miklósnak, hogy Bonifácot nem fogja utóda oly hosszú ideig vártni, mint az őt; valóban, Bonifác 1303-ban adott helyet utódának, V. Kelemennek; s ez 11 év múlva, 1314-ben halt meg. És bár nem volt valószínű, hogy 23 évig uralkodjék, oly bizonyossággal ezt DANTE még sem mondhatta volna, Kelemennek 1314-ben bekövetkezett halála előtt. A mi azon-

ban nem zárja ki azt, hogy DANTE ez éneket s talán az egész Pokolt előbb írhatta, e helyet pedig csak 1314-ben vagy utána szúrta belé.

A mi a *Purgatorium* keletkezésének idejét illeti, ennek VI. és VII. éneke bizonyítja, hogy I. Albert német király halála (1308) után nem sokkal már dolgozott azon a költő: mert míg e király véres halálát élénken festi, ki mondja azt is, hogy a német császári trón még üres (VI. ének); s a következő énekben világosan vonatkozik utódának, VII. Henriknek olaszországi útjára. Mikor fejezte be a *Purgatoriumot*, biztos adatunk nincs, de egy 1320-ban írt költeményében arra s a *Pokolra*, mint befejezett művekre látszik vonatkozni.

Így élete utolsó két évére csak a *Paradicsom* megírása maradt. Ennek s vele az egész költeménynek befejezte után egy ajánlással megküldötte az egészet pártfogójának: Cangrandénak. Ez már 1321-ben történt, DANTE halála évében. Élete nagy feladatát bevégezte; dicsőségét örök időkre megalapította.

Még most sem hagyott fel reményével, hogy szeretett szülővárosába, természetesen mint győzedelmes ghibellin, valaha visszatérhessen. Latin nyelven írt ecclogái elsejében megható kifejezést ad e reményének: «fehér fürteit, úgy mond, melyek szőkék valának egykor az Arnonál, a forrásnál, melynek vizében kereszteltetett, babérral övezve viendi oda vissza még!» a mit már a *Paradicsom* XXV. én. 1—9. sorában is oly szépen megjósolt magának.

Ha még megérem, hogy ez a szent ének,
Min együtt dolgozott az ég a földdel
Míg fáradalimim véznává tevének,

Lefegyverzendí, a kik bösz dühökkel
 Száműztek onnan, hol mint gyöngé bárány
 Alvám s a farkas-kölykek úgy vertek fel:
 Más hanggal s gyapjjal, mint költő mennék ám,
 S a forrásnál, ahol keresztelének,
 Babér díszítné fürtöm' halántékán!»

De nem érte meg. Napjai meg voltak számlálva. 1321 júniusában mint a ravennai Polenta Guidó követe ment Velenczébe, valószínűleg a két város közötti megzavart béke helyreállítása érdekében. Alig térve vissza, súlyosan megbetegedett, s még az év szeptember 21-én, ötvenhat éves és négy hónapos korban meghalt.

Hamvai Ravennában nyugosznak, s a «kegyetlen» Florencz hiába követelte azokat mai napig vissza. Az ohajtott koszorút is baráti kéz fonta a halott halántékára. Vele temetkeztek el reményei. S azok valósulása sem következett be. A nagyreményű Cangrande semmit sem valósított meg azokból.

Hatodfél századnak kelle elfolynia, míg Olaszország egygyé lett, mint ő álmodá!

MÁSODIK FEJEZET.

A Divina Commedia.

I. TARTALMI ÁTNÉZET. — II. A KÖLTEMÉNY NYITÁNYA. —
III. A POKOL TORNÁCZA. — IV. A POKOL BELSEJE. —
V. A POKOL FENEKE. — VI. A PURGATORIUM. —
VII. A PARADICSOM KÜSZÖBÉN. — VIII. A PARADICSOM. —
A FÉNY FOKOZATAI ÉS A FÉNY-RÓZSA.

I.

A Divina Commedia tartalmi átnézete.

Ideje már kezünkbe vennünk DANTE nagy költeményét, a *Divina Commediá*-t. Hogy némi fogalmat szerezzünk magunknak ez óriási compositió egész mivoltáról, mielőtt a részletek roppant tömkelegében való elveszésnek tennők ki magunkat, jó lesz egy lehető rövidre vont átnézetét adni egész szerkezetének, a mi egyszersmind a DANTE világnézetének. különösen kozmogoniájának fővonásait is föltárandja előttünk s némi otthonosságot szerzend a költő képzelete szerinti «túlvilág»-ban, fogalmat nyújtand másfelől a költő alkotásának szerkezetében uralkodó arányosságról.

A *Divina Commedia* közvetlen tárgya, nem tekintve

annak allegorikai érteményeit, a halhatatlan emberi lélek állapota az örökkévalóságban. DANTE ezt ezer meg ezer egyéni képben terjeszti elő, melyeket a túlvilág mind három országán keresztül vezető útjában lát, melyekkel ott sokképen, érzékei által s szóváltás útján érintkezik s melyekről eleven emléket hoz vissza magával, hogy közölje azokkal, kiknek nem adatott ugyanazt az utat megtehetniök.

Az egyház tanítása szerint ugyanis a túlvilág három országból áll, s az emberi lélek a halál után ezek egyikébe vagy másikába jut, érdeme szerint. A véték súlyával terhes s bűnbánatra és jobbulásra nem hajlandó lélek a pokol sötét üregébe, a soha nem végződő gyötrelmek helyébe bukik alá; a hívő, bűnbánó lélek a tisztulás helyére vitetik, hogy onnan, ha a bűneinek megfelelő kínokat át-szenvedte s átalok megtisztult, az örök üdv helyére, a fénylő paradicsomba emeltessék. Az első és utolsó hely tehát végleges, a középső csak átmeneti.

A középkori vallás-nézet sokat foglalkozott a túlvilág s jelesen az ideiglenes és örök kínok helyeinek s magoknak e kínoknak minél elevenebb színezésével, a bűnösök elrettentésére. S DANTE, a maga korában, nagyon is járt úton s a vallásos szellemek előtt ismert talajon járt, midőn magát álomban — vagy jobban mondva elragadtatás, extasis, állapotában — a túlvilág három országán vezettette át, hogy hírt hozzon a láthatatlanokról.

Természetes, hogy a poklon kell kezdődni e túlvilági utazásnak; annak borzalmas és sötét képeitől kell a vezeklésre hajló léleknek áthatva lennie először, hogy a tisztulás helyén az üdvre átmehessen. Így a költeményben nem csak összhang s arányosság, hanem fokozatos haladás is van célja felé.

Mint a túlvilág maga, úgy a költeménynek is, mely azt festi, három részre kell oszlania: a *Pokol*, a *Purgatorium* s a *Paradicsom*, a költemény három főrésze. A költő e részek mindenikét ismét énekekre osztotta, és pedig az elsőt harmincznégyre, a más kettő mindenikét harminczháromra, százra az egészet. Világos, hogy az egész felosztásnak a 3. és 10. számok szolgálnak alapúl. Három rész az egész; az egyes részek 33 énekkel, a tízes rangra emelt 3 maga-magához adva, s az első rész az egész költeménynek nyitányul szolgáló első énekkel megtoldva, a mi az összes ének számát tízszer tízre, 100-ra emeli. Még az énekek kis alkatrészei, a versszakok is 3 sorosak, egymásba font s 3-szor előkerülő rímekkel (terzina). A túlvilág három országának belalkata is mind, háromszor három részre oszlik; a Pokolnak, tornáczán alúl kilencz köre van; a Purgatoriumnak előcsarnoka, hét köre s tetején a mennyel érintkező földi paradicsom; végre a Paradicsomnak: a hét planéta-ég, az állócsillag-ég a *primum mobilével*; melyek fölött az Empyreum, az istenség mozdatlan székhelye lebeg. A 3. szám alkalmazásául tekinthető még, hogy a Krisztus neve, ha rímben jó elő, csak önmagával, tehát háromszori ismétléssel rímel: hogy Lucifer, a szentháromság borzalmas ellenképe, három arczal bír, s hogy a költemény három részének mindenike a *stelle* (csillagok) szóval végződik.

A költőnek, midőn a megfoghatatlan túlvilág ábrázolására — terjedelmes s mindent részletesen festő költeményben — határozta el magát, mindenek előtt teljesen világos szemléleti képet kelle önmagának alkotnia ama három ország fekvéséről, helyzetéről, beosztása és rendezéséről, meg kellett alkotnia, úgy szólván, a túlvilág topografiáját. Lesz alkalmunk az egyes részek tárgyalásánál

megismerkedni ezzel; de előre is megjegyezhetjük, hogy a DANTE nézlete a túlvilág három országáról oly világos, oly szemléletes, oly biztos, minden részletében oly következetes és összevágó, hogy majdnem azt kell hinnünk, a költő először körzöhöz és írónhoz nyult s mértani rajzot készített magának a Pokolról, Purgatoriumról és Paradicsomról, mielőtt tollat fogott volna, hogy élményeit költőileg írja le.* A költő e rajzban szilárdul áll a ptolomæusi világnézet alapján, mely szerint a föld tengertől környezett gömbölyű sziget, s a világ-egyetem szilárd és mozdulatlan középpontja; levegő-ég környezi, mely fölött a tűz könnyebb eleme emelkedik; hét ég, a hét planetával, nyolczadik az álló csillagokkal, forog körüle; mindezeket a forgó-, s mozgását amazoknak átadó kristály-ég, az u. n. első mozgó, veszi körül. S a világegyetemen kívül, felül: az istenség, a végtelen, az örökkévaló, a változhatlan, a minden lét oka s forrása.

DANTE felfogása sokban eltér a középkor scolastikusainak, nagyjában szintén a PTOLOMAEUS rendszerére alapított, de a túlvilág ábrázolásában önálló, nézleteitől. Ezek az eget három részre osztották: a látható égboltra (firmamentum), a csillagok és planéták anyagi égére; aztán a szellemi (spiritualis) ég, mely az angyalok és szentek lakóhelye s végre az értelmi (intellectualis) ég, hol az üdvözültek az isten szemléletének üdvét élvezik. Hasonlókép osztották különböző, és pedig szintén három részre az alvilágot is, melyet mindenestül a föld belsejébe helyeztek; u. m. a pokolra, az örök gyötrelmek helyére; a szerintök ennek szomszédjában fekvő purgatoriumra, a tűz által tisztítandó vezeklő (átmeneti) helyre; és a lim-

* SCARTAZZINI id. m. 465. l.

busra, hova azok jutnak, kik poklot nem érdemelnek, mennyországba pedig — mert keresztleletlenek, — nem mehetnek, s így a tisztító tűzön sem kell átmenniök. E limbus két részre oszlik: a csecsemőkére (l. *infantum*), kik keresztleletlenül haltak meg; s az atyákéra (l. *patrum*), a kegyes pogányokéra t. i., kik Krisztus megváltása előtt éltek és haltak meg. (Az ó-testamentomi kegyes atyákat Krisztus, midőn a halála s feltámadása közötti napon «szálla alá poklokra» — onnan magával vitte, s ezeket DANTE a mennyei paradicsomban találándja.)

A DANTE nézlete sokban eltér ettől s szellemesebb, költőibb, egyszersmind világosabb is. Ő csak a poklot helyezi a föld gyomrába, csúcsával a föld középpontját érő fordított tölcser alakjában, melynek tengelye felső vége Jeruzsálemet, az üdv földi születéshelyét, megnyújtott alsó vége pedig, azzal átellenben, a föld tulsó oldalán a purgatorium hegyét éri. A purgatorium tehát nem a pokollal érintkezik, mire nincs is szükség, mert onnan a lelkek nem a pokolba, hanem a paradicsomba menendők; nem a föld alá van rejtve, hanem szabadon, égnek emelkedve magaslik, a mi jobban megfelel a bűnbánat s tisztulás által az üdv felé törekvő lelkek égbevágyódásának. Ellentéte a pokolnak, mely csúcsával lefordított üres tölcser, míg ez csúcsával égnek emelkedő tömör tölcser vagy is kúp; s teteje már a paradicsom valódi küszöbe. A pokol üregében, minél mélyebben, annál távolabb vannak a lelkek istentől; a purgatorium dombján, minél magasabban, annál közelebb az üdvhez.

A paradicsom helyrajzában — mondja SCARTAZZINI* — tűnik legtisztább világban föl a DANTE költői képzelete.

* Id. 470. 1.

A régi nézlet szerint az üdvözültek mind *egy helyben* laktak, a csillagvilágon túl elterülő mennyei paradicsomban. A költő azonban, hogy az epikai előadás egymásutánjában ne akadályoztassék, — WEGELE kifejezése szerint — fogáshoz nyúlt, s a különböző planéta-egyek szerint különböztette meg az ég régióit, mindenikbe a megfelelő erények által üdvözült lelkeket helyezve el. Költeményének arányossága kívánta ezt. A pokol hősei, a bűnök különböző nemei szerint vannak beosztva és rendezve, aránylag könnyebbekről nehezebbekre menve; a purgatorium körei hasonlókép, csak hogy megfordított sorban. A paradicsom különböző egeiben a különböző erények laknak, de az üdv teljességében nincs fokozat közöttük. De DANTE még sem akar az egyházi felfogással ellentétbe jönni s azért figyelmeztet alkalomszerűleg, hogy az üdvözültek lelkei *tulajdonkép* nem laknak a különböző csillagokban, melyekben lakozni látszanak, — neki az útjában azok körein áthaladónak, — valódi lakásuk csakugyan a felső égben, az empyreumban van, hol a mennyei rózsa szirmait alkotják körbe sorakoztukban, csak azért mutatkoznak ez vagy ama planéta fényében, hogy erényök és üdvösségük neme fejeztessék ki ez által.

A túlvilág e három országán megy át DANTE, álomban vagyis önkívületben ugyan, de testben. Vezető nélkül ez úton nem mehet. Vezetőről számára az a dicsőült lény gondoskodik, kit ifjontan szeretett, soha sem bírhatott, de holta után is imád: Beatriceja. E vezető, a poklon s a purgatoriumon át VIRGIL, az ó-kor nagy műköltője, a középkor felfogásában jós és varázsló, DANTE-nak különös tisztelete tárgya. De VIRGIL nem mehet be a mennyei paradicsomba, s így annak küszöbén elmarad s a vezetést az ég körein át Beatrice maga veszi át, magával ragadva

hívét fölébb-fölebb, a kilencz égen át, egészen az Örökké való trónjáig.

S most, e rövid átnézet után, kísértjük meg: követni a költőt csodálatos útjában.

II.

A költemény nyitánya.

Fentebb azt mondtuk, hogy DANTE költeménye mind három részének 33—33, összesen 99 énekét, az egész műnek nyitányául szolgáló első énekkel pótolta ki százra. Ez annyiban nem szabatos, hogy a költemény nyitánya nincs teljesen befejezve az első énekben; befejezettnek csak ott tekinthető, mikor a költő vezetőjével, VIRGILL-lel, valóban megindul túlvilági s először is alvilági útjára. Így véve, a mű két első éneke szolgál nem csak a *Pokol*-nak, hanem az egész költeménynek nyitányául.

A nagy allegoriának, — mert az egész *Divina Commedia* annak mondható — e két ének minden tekintetben megfelelő bevezetésül szolgál, mely maga is egy kisebb allegoria s nem kevésbbé szorul magyarázatra, mint maga az egész költemény.

A költő valóban nem igyekezett a magyarázat e munkáját megkönnyíteni. Ámbár egy perczig sem hagy kétségben az iránt, hogy mint egész művében, úgy itt sem kell semmit szó szerinti értelemben vennünk, s egyáltalában nem volt célja a pokol bejáratának helyét a föld színén topografiai pontossággal határozni meg, sem az alvilágba leszállásának előzményeit történeti igazsággal, megtörtént külső eseményként beszélni el. De épen a közeget megtalálni az előadás és annak jelentése, s az

eszmének és a kivitel részleteinek allegoriái közt: ebben fekszik a nehézség.

Egészen véve a két ének tartalma következőleg foglalható össze:

A költő, az élet délpontján,

«az ember-élet útjának felén»

egy sűrű vadon erdőben eltévedve «találja magát», hova — nem bír számot adni róla — mikép jutott, mert mély álmom vett erőt rajta, mikor az igaz útról letévedt. Az egyetlen út, mely a rengetegből kivezetni látszik, egy meredek hegyoldálnak visz, s mikor — kijutni vágyva minden áron — mégis annak megmászására szánja el magát: három félelmes fenevad, párducz, oroszlán s nőstény farkas állja útját s visszariasztja. Kétségbeesetten s a siker és a szabadság felől elcsüggedve fordul vissza, mikor egy hallgatag árny-alakot vesz észre, a ki VIRGIL-nek vallja magát, s megjósolva, hogy majd egy negyedik állat, egy agár, fogja lebírni e három fenevadat s megszabadítani tőlök a világot — de mivel azt az eltévelyedett itt be nem várhatja, ő vezetőül ajánlkozik neki a rengetegből, nem a megmászhatatlan hegyi úton, hanem az alvilágon át. DANTE, VIRGIL-iránt különben is rokonszenvvel s tisztelettel teljes, előbb hálás készséggel fogadja az ajánlatot; majd aggódni kezd, hogy bár előtte Aeneas (a VIRGIL hőse) s Szent Pál (az Úr választott edénye), szintén élő testben tették meg — amaz a poklon, emez a harmadik egen át — a túlvilági utat, de mikép bátorcodjék arra ő, nem levén sem Aeneas, sem szent Pál? VIRGIL azonban bátorságot önt bele, azzal a kijelentéssel, hogy nem magától jött s ajánlkozott vezetőül neki, hanem egy üdvözült lény, Beatrice, a költő ifjukorának imádott eszménye jött az égből hozzá s küldte

öt az eltévelyedett megmentésére; sőt az sem magától, hanem még magasabb égi szellemek, Lucia s a boldogságos szűz által indítatva jött s küldte őt ide — és így mindez a legfelsőbb rendelésből történik. DANTE erre neki bátorodva, s szerelemtől és bizalomtól lelkesítve indul a rettenetes útra, melynek bejáratánál (a III. ének első sorában) a pokol-kapu gyászos felírata áll előtte.

Mit értsünk az életút közepe, a vadon erdő, a mély álom, az eltévelyedés s a fölébredés alatt: nem nehéz, csak azok után is, miket DANTE életéből s kora viszonyai-ból az előbbi fejezetben megismertünk, eltalálnunk.

1265-ben születvén, az élet közepét — a bibliai 70. évvel számítva, mint tette más művében is — 35 éves korára, vagyis az 1300. évre tehetjük. S valóban, mint az előbbi fejezetben láttuk, ez az év hozta meg DANTE életében azt a fordulópontot, melyben erkölcsi, vallási és politikai addigi irányaitól homlokegyenest ellenkezők felé fordult, és pedig nem önző célokból — mint a vallási hit-hagyók s politikai renegátok legtöbbszörre, — hanem hosszas gondolkodás és küzdelem után nyert jobb meggyőződésből; azt a fordulópontot, melyről visszatekintve, egész addigi élete egy nagy tévedésnek, mintegy rengeteg erdőben való eltévelyedésnek tetszhetett előtte, hova öntudatlanul jutott, s a percz mintegy fölébredésnek a nyomasztó álomból.

Ébredése, tévedésének rengetege közepett, annál vígasztalanabb, minél élénkebben érzi eltévelyedett voltát. S íme az utat, mely onnan kivezethetne, legyőzhetetlen akadályok zárják el előtte. Maga a hegy, mely minden üdv alapja és kezdete, a hit, az erény, a kötelesség meredek útját nyitja meg előtte. S ha még szabadon, nem gátolva, mászhatná meg meredekét!

De három fenevad állja útját.

Ez a három fenevad nem csak a költőnek, magyaróinak is sok fejtörést szerzett s a legtöbb nehézség okozója volt.

Sokáig személyeket kerestek a három állat allegóriája alatt; majd tisztán erkölcsi magyarázatot adtak nekik, s az emberi természeten — melyet az eltévelyedett DANTE képvisel — leginkább uralkodó bűnök megszemélyesítését keresték bennök. Végre a múlt század végén egy, a két felfogásból kevert új nézlet, az úgynevezett politikai-történelmi látszott felülkerülni, mely a három fenevadban részint politikai s történelmi személyeket, részint elvont politikai eszme-irányokat lát. A Dante-magyarázat mai állásában az erkölcsi értelmezést vehetjük a legáltalánosabban elfogadottnak, talán végleg elfogadottnak.

A történelmi-politikai magyarázat szerint, melynek fölállítói s támogatói, meg kell vallani, a legtöbb élelműséget fejtették ki nézeteik helyességének bebizonyításában, — az erdő maga, melybe DANTE, maga sem tudja mikép eltévelyedett, az ő politikai tevékenységét jelenti élete első szakában, míg a guelf-párton állott; vagy ismét más magyarázat szerint: száműzetését, mely épen a ghibellin-párthoz állása miatt érte. A három vadállat közül az első, a párducz, szülővárosának: Florencznek a képe melybe egyideig bízott, hogy annál inkább csalódjék, mely iránti ragaszkodása okozta minden nyomorát, s melynek pártszíneit, a fehért (ghibellin) és feketét (guelf) — a mint Florenczben a császári és pápai pártok magokat nevezik — jelképezi a párducz bőrének tarkasága. Az oroszán a franczia Anjou-ház s jelesen Valois Károly, kit a pápa a ghibellinek megfélekezése végett hívott szövetségesül ma-

gának, s a ki a fehérek pártjának bukását s magának DANTÉ-nak száműzetését idézte elő, s a kinek czímere oroszlán levén, az allegoria ily magyarázata a legközelebb fekvőnek látszhatott. Végre a nöstényfarkas, a leggonoszabb s legundokabb, ez állat, mely falánk és kielégíthetetlen, mely mindenféle állattal párzik, a római udvar a maga romlottságában, s különösen VIII. Bonifác pápa, a kinek a kor eseményeire a legnagyobb és legkárhozatosabb befolyása volt.

De bármily tetszetős legyen e magyarázat, még több a mi ellene szól s az erkölcsi allegoria fentartását javallja. E szerint a párducz a kéjvágyat ábrázolja, e bűnt, melyen az ember legtöbbször kap ifjúsága hevében, mely színe szép tarkaságával csábít, de melyről a komolyabb hajlamú értelem, a kor és higgadtság segélyével, aránylag legkönnyebben menekülhet; az oroszlán a haragos és erőszakos indulat, mely a kevélységben tetőz, s a hatalomvágyra vezeti a becsvágy túlságát; végre a nöstényfarkas a féktelen kapzsiság, birtokvágy és kincsszomj, ama korszak s különösen egyházának uralkodó bűne, s az, melytől, hatalmába esve egyszer, legnehezebb, majdnem lehetetlen a menekülés, mert az évekkel, ellenkezőleg mint más szenvedélyek, még öröködni szokott.

E magyarázat mellett mindenekelőtt az szól, hogy hasonló, sőt azonos allegoriákkal magánál DANTÉ-nál (előbbi műveiben is) találkozunk, valamint másoknál is — s azok az ő korában egészen közkeletűek voltak. Bizonyító idézeteket rövidség okáért mellőzök s a sok közül csak Jeremiás próféta hasonló (ismeretes bibliai) jóslatát említem (Jerem. V. 6.). Csak eszmei tekintetben hozom föl valószínűsége mellett, hogy a három főbűn az emberi élet három korának (az ifjúságnak a kéjvágy, a férfikornak a dics-

vágy és kevélység, az öregkornak a kincsszomj és kapzsiság) épen úgy megfelel, mint DANTE hajlamának az erkölcsi allegoriára és a túlvilág három országa rendszerének s végre a pokolbeli bűnök osztályzatának. S végre e magyarázat mellett szól, hogy azoknál, kik a költőhöz időben s máskép is legközelebb állottak, BOCCACCIO-nál s a DANTE fiánál is, ezt az értelmezését találjuk a három fenevad allegoriájának. Hogy a költő, ily magyarázat mellett ama politikai czélzatra is gondolhatott s hogy ez amazal jól meg is fér, bizonyítja az is, hogy farkas helyett nőstény-farkast említ, mely a mellett hogy a mohó falánkságnak talán kifejezőbb képe — egyszerre Rómára s benne a Curiára emlékeztet.

Mi jelentőséget tulajdonítsunk VIRGIL-nek a *Divina Commediában*, és pedig nem csak az első két ének allegoriájában, a hol mint megmentő jelenik meg a három fenevad támadásától, hanem a nagy költemény egész két első részében, — mert mint tudjuk, ő a poklon és purgatorium át vezetője marad DANTÉ-nak s egész a paradicsom küszöbéig kíséri, a hová már nem mehet be s a hol Beatricének adja át a költő vezetését, azon az országon át, melybe csak a Krisztus megváltottjai s az üdv választottai léphetnek: ez a második kérdés, mely a *Divina Commedia* két első énekének allegoriájában a magyarázókat méltán foglalkoztatja. — Vajon csak az emberi józan ész jelképe s a philosophia képviselője-e, mely a test és vér bűnei ellen jóra tanácsol, körmeik közül kiszabadít s az üdv felé irányozza, vezeti s támogatja lépteinket? Megelégedhetünk-e ily sekélyebb magyarázattal, holott ily czélra alkalmasabban választhatott volna a költő valamely keresztyén philosophust, akár (hogy mást ne említsünk) BÖETHIUS-t, a kinek *Consolatio philosophiae* című műve a

középkorban általában s DANTÉ-nak is kedvencz olvasmánya volt s kitől amaz ismeretes szép mondást is idézi:

«— nincs gyötrőbb, mint kinok közepette
Emlékezni meg, eltűnt boldogságról!»

s kit bátran választhatott volna vezéreül, csak úgy vagy jobban mint VIRGIL-t, ha ebben sem lát vala mást, mint philosophust. Vagy a költő vonzotta-e annyira VIRGIL-ben, kit kétségkívül valamennyi másnál főlebb helyezett, talán az egy HOMÉR atyát kivéve, kinek az elsőséget a pokol előcsarnokában is megadja ugyan (IV. ének, 88. v.):

«Az ott Homérosz, a költők királya!»

míg VIRGIL — a költő — előszeretetének annyiszor ad félreismerhetetlen kifejezést költeményében. De még ez sem magyarázza eléggé a választást.

Egészen más eszmelánczolatok vezetnek rá a valódi okra, mely DANTÉ-val e választást tétette.

A történeti VIRGIL mellett a középkorban egy mondanai VIRGIL alakja képződött ki és pedig két irányban. Egyik szerint VIRGIL-ben jóst láttak, a ki Krisztust és a megváltást, ha öntudatlanul is megjövendölte; a másik szerint varázslót, a ki isteni segítséggel ördögi mesterséget űzött. Az első fölfogás a *Bucolica* IV. *ecclogájának* ismeretes sorain alapszik, melyben VIRGIL, a *cumæi* sybilla jóslatát a születendő Krisztusra látszik alkalmazni és pedig oly közel az idők teljességéhez, alig pár évtizeddel a keresztyén æra kezdete előtt:

«Már a Sybilla-jósolt kornak végszaka fordul,
És az időknek súlyos rendje megújul egészen.

Már közelít a Szűz, megtér ismét az Aranykor,
Új öltő támad s új sarj száll a magas égből!)*

E fölfogás, mely VIRGIL-t mint jóst tünteti föl, az egész középkoron át tartotta magát. Költeményei a sorskönyvek egy nemének tartattak s egyes versei kétes esetekben döntő erejű jóslatoknak tekintettek, olykép alkalmazva, hogy az esetleges felnyitáskor először szembeötlő, vagy egy találomra beszúrt tű vége által jelölt sor a kérdéses esetben, valamely (többnyire természetesen erőltetett) magyarázattal, elhatározónak tekintetett a vállalat sikere vagy bukása iránt. Ez volt a «sortes virgilianæ» — oly eljárás, melyet a bibliára is szintoly gyakran alkalmaztak.

VIRGIL, mint varázsló körül egész mondakör képződött. Csak egy mondát említek, mely a *Wartburgi dalnokverseny*ről szóló költeményben olvasható. E szerint egy Zebulon nevű, anyai részről zsidó, apairól pogány ifju, ki hajdan Veronában élt s a régi könyvek tanulmányával foglalkozott, kisütötte, hogy tizenkét század múlva fog megszületni a Megváltó; s a könyvet, melyben e jóslatot találta, varázslat által elrejtette, hogy mások meg ne találhassák; egy szellemet idézett ugyanis a mágnes-hegyre s ott egy ércz-szobrot öntetvén általa, annak az orrába dugta el a könyvet, a szellem által pedig emelt doronggal őriztette. VIRGIL, hogy a titok birtokába jusson, egy Fábían nevű kegyes római századossal s több vitézzel együtt a mágnes-hegyhez hajó-

* Ultima Cumæi venit jam carminis aetas;
Magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.
Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies coelo demittitur alto.

zott és sok kaland és baj legyőzése után a bűvös könyv birtokába jutott, s abból merítette bűvész-mesterségét. — Látni való, hogy e monda, bár elég ízetlen, midőn VIRGIL-ben a bűvészt állítja előtérbe, ezzel az ecclogában nyilatkozó jóstehetséget igyekszik kimagyarázni. A népmonda még azt tette hozzá, hogy Pál apostol, Rómába utaztában megállt a VIRGIL sírja fölött Nápolyban és sajnálatát fejezte ki azon, hogy a keresztyén szellemű pogány korán elhalt s így neki nem volt alkalma azt a Krisztusnak megtérítenie. — A VIRGIL varázsló voltáról szóló másik monda Nápolyból ered s röviden abban áll, hogy VIRGIL a Chiron sírját föltalálta, s abban egy bűvös könyvet, melyből a nekromantiát és a többi bűvész-mesterséget megtanulta. Az egyház, bár nem igen látszott helyeselni a Virgil-kultusz terjedését, tulajdonkép mégis elősegítette azt, épen a neki tulajdonított jóslatok idézése, fejtegetése s kárhoztatása által. Elég, hogy az majd másfél ezer évig tartotta magát.

De VIRGIL-nek se költő, se philosophus, se jós, se varázsló volta nem magyarázza ki eléggé a DANTE választását, melylyel őt vette vezéreül az alvilágban, azon az úton, melyen a VIRGIL hőse, Aeneas is ment vala. A kérdés igazi nyitja a DANTE politikai meggyőződésében s az egyetemes császárságról a *De Monarchia* című művében felállított tanában található. VIRGIL, az *Aeneis* éneklője; az *Aeneis* tárgya pedig a római világbirodalom alapíttatásának ősmondája; hőse Aeneas nemcsak Romulusnak, hanem Cæsarnak és Augustusnak is őse. S DANTE, ki a világ és az emberiség összeségének uralmát két részre: a szellemire a pápa, s a világra a császár alatt akarta megosztani, székhelylyel Rómában mind a kettőnek, a ki mind Olaszország egységének, mind a világ

üdvének eszméjét e tanban fejezte ki * : nem választhatott vezérül mást magának, mint azt a költőt, ki a világbirodalom dicsőségét énekelte meg, s ki mint jós, keresztyén szellemmel törte át pogány volta korlátait: az egyetemes császárság profétáját, VIRGIL-t.

S e tételből kell kiindulnunk, ha meg akarjuk érteni a jóslatot, melyet a VIRGIL szájába ad, a három vadállatot s különösen a nőstény-farkast legyőzendő negyedik allegorikus állatról: az *agárról*.

Hogy DANTE a szabadítóban az eljövendő világuralkodót látja: kétségtelen. Vajjon személyhez köti-e reményét, első tekintetre nehezebben dönthető el. Voltak, a kik a szabadító alatt Krisztust értették, a visszatérendőt, egy chiliastikus ábránd keretében. A többség azonban mindig történeti személyt keresett benne. De ki legyen az? — VII. Henrik császárra, kinek római útjához DANTE oly nagy reményeket kötött vala, melyeket ez uralkodó-

* A VIRGIL hősről, Aeneasról szólva, a kezünk alatti helyen (*Pokol* II. ének 17—24. v.):

«— a magas végzetet,
Mely rája várt s a Kit s Mit számbavéve
Ez bárkinek megérthető lehet,
Mivel dicső Rómának ő — s a trónnak
Atyjául ott fönn kiszemeltetett,
A mely pedig — hogy im mindent kimondjak —
Kitüzve volt öröktől, székhelyének
Előre minden szent-Péter-utódnak».

A *Ki s Mi* aristotelesi kathégoriák; értetik alattok a Lényeg és Minőség; itt: hogy ki s mi lesz Aeneas, kik s mik fognak származni tőle; s hogy lesz Rómának, az ottani birodalomnak, sőt közvetőleg a pápai székhelynek és bíbornak is ős-atyja, mert e fölfogás szerint Róma alapításának végcélja az volt, hogy az egyetemes császárság és a pápaság székhelye legyen egykor.

nak már habozó s nehézkes magaviselete és a siker küszöbén tétovázása is megingatott, hirtelen halála pedig egyszerre megsemmisített, az agár-kép s a jóslat semmikép sem alkalmazható. Kire tehát? Két magyarázat lehetséges. A költő, meghatározását akarván adni amaz *agárnak*, vagy legalább némi jelt akarván adni felőle, azt mondja, hogy nemzetsége vagy származása «Feltro és Feltro közt» leend.

Feltro mint köznév, «nemezt, szörkelmét» jelent; s nemez és nemez közt, vagyis szőr-ing és szőr-csuha közt papot s jelesen szerzetesképzelhetünk; s innen a magyarázat, hogy DANTE a világ üdvét és az uralkodó bűnök legyőzését paptól, talán egy pápától várja, természetesen olyantól, ki a pápaság bűneit: a bujaságot, a kevélységet, és a kincsvágyat először magában győzeni le, vagyis szakít a pápaság világi hajlamaival s törekvéseivel. E magyarázat másik árnyalata, mely szent Ferenczet és szent Domokost az egyház megtisztítóinak véve, reájok vonatkoztatja a jóslatot, különösen az utóbbira, kiről monda maradt fenn, hogy anyja őt, jóslatos álomban, fáklyát vivő ebnek (cane) álmodá. Csak említem e magyarázatot, melyet még erőltetebbnak tartok, mint a vele különben az utolsó pontban összevágó következőt. E szerint az a két Feltro, DANTE e helyén, földrajzi tulajdonnév, és pedig az egyik a trevisoi őrtartománybeli Feltro, a másik az anconai-ban fekvő Montefeltro. Ez esetben DANTE a veronai Cangranderá, tulajdon néven Francesco della Scala-ra gondolt, ki melléknevét (Cane, eb) szintén egy álomtól vette, melyet anyja terhessége utolsó napjaiban látott, s melyben születendő fia eb-alakban, az egész világot megfélemlítette: a *grande* melléknév pedig nagyságát s előkelő fejedelmi származását jelzi. Történelmileg tudva van, hogy DANTE

a Henrik császár halála után örökre letett a reményről, hogy Olaszország egy kül-uralkodó által váltassék meg, s a régi római császárság viláгурalmának helyreállítása helyett Olaszország egységének s egy olasz fejedelem alatti egyesülésének reményéhez fogózott. Láttuk fentebb, mikép gondolt egyideig Uguccione della Faggiolára, a ghibellin-párt akkori fejére, majd ennek bukása után a fiatal, vitéz, magas származású Cangranderára; s mivel ennek uradalmi földrajzilag csakugyan középponton feküdtek ama két Feltro között, a magyarázat, hogy az első énekben megjósolt *agár* (veltro) ő lesz: csakugyan nagy valószínűséggel bír. Tény, hogy mikor nagy műve utolsó része, a *Paradicsom*, is elkészült: DANTE azt élete végső évében, a fiatal Cangrandénak ajánlotta.

Cangrande 1300-ban, mikorra DANTE a *Divina Commedia* nagy élményét teszi, 8—9 éves lehetett. Innen magyarázható, hogy a nagy várakozás is távoli jóslat alakjában van kifejezve; de ebből világos az is, hogy DANTE e két első éneket nem írhatta előbb, mint jóval Henrik császár halála, vagyis 1313 után, mert Cangrande feltűnőbb politikai szereplése csak 1317—18-ban kezdődik.

Végre az allegorikus agárnak Cangrandé-ra magyarázását erősíti az is, hogy a *Paradicsom* XVII. énekében (74. s köv. s.) Cacciaguida, a DANTE őse, jóslatosan szólva az akkor még gyermek (9 éves) Francesco della Scaláról, csaknem azon kifejezésekkel jósolja ennek erényeit s jövőendő nagyságát, melyekkel a *Pokol* I. éneke az agár-ról szól.

A második ének három asszonyával kell még tisztába jönnünk, kik az égből, az üdvösség honából, tekintenek szánólag és segélyt adólag az élet rengetegében eltévelyedett költőre s küldik megmentésére VIRGIL-t az alvilág-

ból. A kegy a legkegyesebbiktől s legmagasabbiktól indul ki, kiből a Boldogságos Szűzre kell ismernünk, a minden kegy úrnőjére, kinek szájalma ott föl az ítélet szigorát megolvasztja. Ez Luciához fordul kérelmével. «Hívednek, úgymond, szüksége van reád, ajánlom őt gondodba, hogy segéld fel». — S ki e Lucia, e «minden szigor ellenése», ki a világosságot hordja nevében? S miért mondatik DANTE különösen az ő hívének? — Lucia viszont Beatrice-t, a DANTE imádott kedvesét küldi segítségére annak, ki úgy szerette őt, hogy kedvéért kivált az aljnép közül, — de kiről, tán mert utóbb hűtlen lett hozzá, a mennyben — úgy látszik — egészen megfeledezett a boldog lélek.

A scolastikusok aristotelesi kathegoriáiba szerelmes magyarázók, (s valóban DANTE maga is elég jelét adta költeményében, hogy nem idegen azoktól, sőt legszabadabban mozog békóikban) — a magyarázók mondom, az égi kegyelem három működését vagy három alakját (a mint aquinói sz. Tamás formulázta) akarják látni a három hölgyben. Máriában a «*gratia praeveniens*»-t, mely elébe megy a megtérésre nem is gondoló bűnösnek, hogy megmentse; Luciában a «*gratia operans*»-t, mely megvilágosítja a bűnöst s eszközli a megtérést; végre Beatrice-ben a «*gratia perficiens*»-t, mely az üdvösséget megszerzi s végrehajtja a megtért lélekben. Részemről nem látom e felosztás szükségét. A Boldogságos Szűz a minden kegyelem anyja. Lucia, a syrakúzi szent, nem csak a lelki világosság személyesítője, hanem a testi vakság távoztatója s a beteg szemek védszentje is; s tény, hogy DANTE (talán szemei betegségeért) különös ájtattal s bizalommal tisztelte védszentjének őt. A Beatrice közbelépésének nem kell több magyarázat: hiszen már a *Vita Nuova* berekesztő

sonettje után elmondja költője, hogy látomány jelent meg előtte, melynek következtében elhatározta, hogy nem szól többé ez áldotról, míg csak képes nem leend méltóbban szólani felőle. De ha tetszeni fog Annak, a ki minden élet kútfeje, hogy élete néhány évre terjedjen még: úgy fog szólani róla, mint hölgyről még soha sem szóltak.» Az egész *Divina Commedia* valóban: a Beatricének állított örök emlék*; s hogy ő segíti át imádóját, költőjét, az alvilágon, ő várja a paradicsom küszöbén: természetes!

Beatrice azonban itt s az egész költeményben két eszmét személyesít: az eszményi szerelmet s a vallásos szemlélődést. Szerelme DANTE iránt indítja mozdulásra, hogy segítségére siessen; indítja kilépnie boldog szemlélődéséből is, mert ez a foglalkozása a mennyben. A Rákhel oldala mellett ül; ez pedig a symbolika theológiában a vallásos szemlélődés egyik személyesítője, a gyakorlati, tevékeny, cselekvő Leával szemben; ó-testamentomi előképei az új-testamentomi bethániai nővéreknek, Máriának, az Úr lábánál ülőnek és Mártának, a szorgalmatoskodónak.

Nem szükség a kegyelem három működését formulázva keresnünk e három, oly életteljes, oly egyénített alakban. A nélkül is elegendő nekik: bátorságot önteni a csüggedő költőbe, hogy visszatérjen előbbi elhatározásához s meginduljon, a rettenetes úton, melyen előtte Aeneas és Pál elmentek.

Mint kis virág, mely éj fagyán, lankadtan
Zára be kelyhét, de a nap feljöttén

* Erről az egyik oldalról t. i. az erkölesiről. Politikai oldalról ép oly igazán így lehet kifejezni mivoltát: A *Divina Commedia* a Császárének a pápa ellen. (*Das Kaiserlied wider den Papst*. SCARTAZZINI id. m. 476. l.).

Emelkedik szárán, kinyilva, halkan :
 Ugy szedtem össze' az elfáradt erőt én,
 Szívembe bátor elhatározás szállott
 S érzésim' szabaddon ily szókba öntém :
 «Segélyt ki nyújtasz, oh irgalmas, áldott !
 S te jó, nemes szív, oly kész-engedékeny,
 Ki im kegyes szándékát tettere váltod,
 Új vágygyal töltve szívemet be nékem
 Ez út iránt, hogy — melytől elriadtam —
 Megint szilárddá lesz első feltétem.
 Menj hát, kettőnkben így egy akarat van ;
 Te légy uram, vezérem, mesterem te !»
 Szólék : s hogy indúlt, én nyomán haladtam,
 A bérczes úton, a vad rengetegbe. . . .

Mielőtt a két költővel alvilági útjokra megindulnánk, jegyezzük meg még az időpontokat, melyeket DANTE itt s egész költeménye folyamában a legpontosabban jegyez folyvást.

A rengeteg erdőben ébredése után, mikor a három fenevad közül az első, a párducz, ugrott elébe s útját állta, — tehát küzdelmes vándorlásának első lépésénél, — így jegyzi az időt:

Ép kelt a nap ; oly csillagkörnyezetben
 S állásban, mely körül akkor vevé
 Mikor őket teremő szeretetben
 Az Ur először szólítja elé.

A nap s csillagok, mondja, oly constellatióban voltak, mint a teremteskor. Egy általánosan elfogadott monda szerint pedig a teremtes a tavaszi éj-nap egyenlőség időpontján volt, mely bizonyos tekintetben az év életkörének kezdőpontja s a legtökéletesebb nap az évben. Mivel pedig a költemény egy másik helye szerint az indulás

Krisztus halála napján történt, vagy ápril 8-kát (mely napra 1300-ban esett nagypéntek) vagy a tavaszi nap-éj-egyennel szorosabban összeeső márczius 25-két vehetjük föl, mely utóbbi — egy régi föltevés s az egyházban érvényes időszámítás szerint, a Krisztus halála s egyszersmind a teremtés napja volt.

Az idő napszaka : reggel, a nap feljött.

A vadállatokkal való félelmes találkozás, a VIRGIL szabadító föllépte s a két költő beszélgetései közt annyi idő esik, hogy a második ének kezdő szavai szerint

Tünt már a nap. . . .

azaz este lett, az első nap (márczius 25. vagy ápril 8.) estéje. Az éj leszálltával indulnak a pokol útjára.

III.

A pokol tornácza.

«Én-rajtam át a Jaj-városba léphetsz ;
Én-rajtam át az örök gyöttelembé ;
Én-rajtam át a kín-sújtotta néphez.

Nagy alkotóm igazságból teremte,
Boltom' isten *hatalma* emelé fel,
Föbölcsesége és örök *szerelme*.

Teremtett lény előttem nem birt léttel,
Csak öröklétű — s én is az vagyok,

Ki itt belépsz : hagyj föl minden reménnyel !»

A nagyszerű, a méltóságos, a fönséges, a rémületes és a borzasztó, nem csak ellenállhatatlanul megkap, hanem egyszersmind maradandó benyomást is tesz lelünkre. Az útas, a ki a Niagara zuhatagát látta, a szent

Péter-templom kupolája előtt állt, a ki előtt a Vezuv kitérése föllángolt az éj sötétében, vagy a Dawalaghiri ködbe vesző homloka sejteté körvonalait, a ki egy égő város jajkiáltásait hallotta: nem csak lebilincselve állt e látományok előtt, de soha nem is felejtí el azokat.

Így vésődik kiirthatatlan betűkkel lelkünkbe a pokol-kapu fölírata, a mint előtte DANTE-val megállunk. Kevés szavú; de kilencz sorában a borzalom minden vonása, az istenítélet örök változhatatlanságának megdöbbentő tudata úgy hat lelkünkre, hogy az utolsó sorban

«Lasciate ogni speranza, voi, ch' entrate!»

már nem fokozódhatik a hatás, csak a magunk által is elutasíthatatlanúl érzett eredmény van összegezve.

«Hagyj föl, ki itt belépsz, minden reménnyel!» e rettenetes, e vígasztalan ítélet örökre cseng fülünkbe, ha egyszer hallottuk. DANTE, a költők legnagyobbika (ha a képzelő és képző erő teszi a költőt), nem nyithatta volna méltóbban meg képzelete poklát; dagályosabb szavakat írhatott volna tornácza kapujának homlokára, de megdöbbentőbbeket nem.

A pokolkapu fölíratával a kellő alaphangot ütötte meg keblünkben DANTE; s az egész pokol belseje, az iszonyt és borzalmat egymásra halmozó körei, a mint a hátra levő harminczkét énekben le vannak írva, mind csak változatai ennek a megdöbbentő témának.

S midőn ezzel a pokolba lépünk, úgy, a mint azt DANTE képzelő és képző-ereje rajzolja élénk, helyén lesz egy pillantást vetni e nagyszerű alkotás rendszerébe.

A DANTE pokla nem csak költői, de helyrajzi tekintetben is tökéletes architektonikus alkotás. Építőmester nem rajzolhat a maga egyenes és körvonalaival tisztább

és szabatosabb terv- és alaprajzot, nem adhat pontosabb és összevágóbb méreteket, mint a nagy toskánai adott puszta leírás útján. Kommentátorai lerajzolták utána s rajzuk helyességéhez, nagy körvonalaiiban legalább, a legcsekélyebb kétely se férhet, oly világosak és félremagyarázhatatlanok útmutatásai.

Megkísérlem, az apróbb részletek mellőzésével, lehető világos képet nyújtani annak egész alkatáról.

A görög és római hitrege szerint, az egész túlvilág, a jók mint a gonoszak helye a földi lét után, *alvilág* vagyis a föld színe alá, annak mélyébe van helyezve. Az *Aeneis* VI. énekében is látjuk, hogy Aeneas nem csak az örök büntetésekre kárhoztatottakat, hanem a dicsőülteket, saját apját is, az alvilágban keresi s találja föl. A Tartarusnak tözsomszédja az Elysium.

A keresztyénségnek már az evangeliumban (jelesen a Máté XXV. fejezetében és a Jelenések könyvében, valamint a Péter és Pál leveleiben) jelzett, de teljesen csak a középkorban kifejlődött nézlete szerint, a túlvilág három külön országra oszlik: az üdvözült lelkek helye a menny, vagy a mennyei paradicsom; az elkárhozottaké a pokol, a sötét hely; azoké, kik nem elég rosszak arra, hogy a megjobbulás reménye kizártával, örök kárhozatra vettessenek, de nem is elég jók, hogy egyszerre az örök üdvbe juthassanak: egy átmeneti állapot, a purgatorium (tisztító hely) jut részökbe, honnan — a tisztulás befejezte után — a mennyei paradicsomba van a föllépés.

A túlvilág e három országa DANTÉ-nál térileg is el van választva egymástól. A paradicsom az égi körökben van; a purgatorium a föld színén és pedig a középkorban egyedül ismeretes ó-világgal s jelesen annak közép-pontjával, Jeruzsálemmel ellenlábas, egészen tengerbori-

totta túlsó felén a földnek, egy csonka kúp alakjában, hegycsúcsként, emelkedik, melynek oldalán, meredek csigalépcsőként, a tisztító hely különböző osztályai, körei, lapos tetején pedig a földi paradicsom, a mennyeknek a lépcsője, áll.

Alvilág vagy a föld színe alá annak mélyébe helyezett ország csak a pokol, az örökre elkárhozottak bűnhődésének a helye.

DANTE nagy költeménye három részében egyaránt szemléletes képet nyújt mind a három országról a túlvilágnak. Ez alkalommal egyelőre csak a pokollal foglalkozunk.

A pokol terve, a mint azt DANTE képzeletével s elénk állítja, *egészben véve* egyszerű s *nagyjában* elég könnyen áttekinthető.

Miután a két legelső körről pontos, számszerű méreteket ad, melyekből az egész üreg méreteit is után lehet számítani: magyarázói igyekeztek is a képet teljesen, mértani pontossággal konstatálni a költő által nyújtott adatokból. MANETTI és GIAMBULLATI különösen fáradoztak ebben. Munkájok eredményét PHILALETHESZ (János szász király), kinek Dante-fordítása épen jegyzeteiért s magyarázataiért a legbecsesebb, megbírálja s némely részben helyreigazítja. Nekem ez eredményekről nem mértanilag pontos szerkezetet, csak áttekinthető képet czélom nyújtani.

Képzeljünk e végből óriási tölcser, hegyével lefelé, a föld középpontjába fordítva s egész odáig is érőt, míg tág szája nagy körben a föld fölszíne alatt terül el. Mintha a földgömb egy szeletét, a tölcser szájának megfelelőt, levéve képzelnök s alatta nyílnék meg a pokol tág torka. Bejárata azonban e torok-kör valamelyik (bármelyik) pont-

ján van. DANTÉ-ra nézve Florencz közelében, a hol még 1300-ban a költeménye tárgyául szolgáló nagy látomás idétte, tartózkodott; a város környékén levő erdőben, melybe magát «eltévedve találta». De bár a költőnek látomásáról s tapasztalatairól konkrét képet kelle adnia, s így a pokol bejáratát a kör valamely határozott pontjára helyeznie, felfogásom szerint mi sem áll ellent annak, hogy a pokoltölcsér szélének *bármely* pontján is bejárat legyen képzelhető, mivel a tölcser belürege, ugyanazon magasságokban, köröskörül mindenütt egyforma.

Legyen ez bármikép, a DANTE pokolkapuja Florencz közelében veendő fel; vagyis Florencz a pokolkör szélére esik s ez a föltevés határozó a pokoltölcsér nyílására és terjedelmére nézve.

A föld ama pontján ugyanis, mely a pokoltölcsér felső nyílata körének épen középpontja fölött áll, Jeruzsálem van, a Krisztus városa, a megváltás színhelye. S ha már a pokoltölcsér torkának körfogatát kérdjük: írjunk Jeruzsálemből, mint középpontból Florenczig terjedő sugárral kört, e kör lesz a tölcser szája. E kör sugára vagyis Jeruzsálemnek Florencztől való távolsága pedig a földkerület 22 és fél fokát teszi (pontos helyhatározások szerint $22^{\circ} 21' 6''$); s így az egész poklitorok átmérőjének, mint húrnak, megfelelő körív vagyis a tölcser földközépponti hegyes szöglete 45° -nak, félderékszögnek felel meg. S maga a pokol üregét alkotó tölcser, a földgömb testéből kimetszett, hegyére fordított kúp, melynek csúcsa a föld középpontjában van, talpa pedig a föld felületének 45° -nyi átmérőjű kör-, illetőleg gömbfelület-darabját, belső térfogata végre a földgömb térfogatának tizenhatodrésztét teszi.

A pokoltölcsér belső oldala azonban nem simán s

egyenes vonalakban lejt a föld középpontja vagyis a tölcsér csúcsa (a pokol feneke) felé, hanem kilencz, lépcső-vagy ponk-szerű, lejebb-lejebb természetesen kisebbedő kör által van ugyanannyiszor megszakítva. Mivel azonban az ötödik és hatodik kör egyenlő magaslaton áll, a lépcső kétszerte szélesebb ugyan, de ezzel viszont csak nyolcz lépcső s ugyanannyi lejtő veendő fel tulajdonkép.

Ha e képet mértanilag akarjuk előállítani, és pedig csak átmetszetben, a pokoltölcsér tengelyét — vagyis a föld középpontjából a tölcsér fölszíni átmetszetére húzható függélyes vonalt — a nyolcz lejtőnek megfelelő nyolcz egyenlő részre, a tölcsér felső nyíláskörének félátmérőjét pedig a kilencz lépcsőnek (mert az ötödik kettőt foglal magában) megfelelőleg kilencz egyenlő részre osztjuk; s az előbbi felosztási pontokból a most említett sugárral párhuzamos vízszintes, az utóbbiakból pedig a föld középpontjához rézsutos vonalakat * húzunk. Ez egymást szegő egyenesek által alkotott trapézok közül, felülről az első pokolkörben egy, a másodikban kettő, a harmadikban három, a negyedikben négy, az ötödikben (két kör levén egy színvonalon) hat... s így tovább alkotja meg a pokoltölcsér lépcsőit és pedig minél lejebb, annál keskenyebb lépcsőket, annál meredekebb lejtőkkel.

E lépcsők és lejtők pedig, melyek az átmetszeti rajzban csak laposan látszanak, mint folyosók mennek körben a pokoltölcsér belvilágán. Mindenik kör lejebb-lejebb, de egy-központos (concentrikus) annyiban, a mennyiben a föld középpontja vehető közös középpont-

* Jól tudom, PHILALETES-szel, hogy ezek a vonalak csak mértanilag rézsutosok, természettanilag azonban függélyesek, mind a föld középpontjából a gömbföületre futó vonalak levén.

jokúl; különben pedig, különböző síkokban feküvén, tulajdonképeni középpontjaik is különbözők, csak függé-lyesen állanak egymás fölött, s a föld középpontjától Jeruzsálemhez vonható földsugarba (a pokoltengelybe) esnek.

Az említett folyosók alkotják a pokol egymás utáni köreit; s ezeken vannak elhelyezve a DANTE képze-tere a pokol lakói, bűneik minősége szerinti osztálya-
tokban.

Most csak az első körrel, a pokol tornáczával vagy *pitvarával* van dolgunk; a többiek áttekintését a követ-kező szakasznak tartjuk fönn.

Ez első kör még nem a tulajdonképeni pokol, csak előcsarnoka annak. S közös központú két alkörre oszlik, melyek majdnem egyenlő magaslaton állanak. S az első a másodiktól a pokol első folyója, az Acheron választja el.

Nem szabatosan neveztem az Acheront a pokol első folyójának; a pokol folyója első megjelenésének kellett volna neveznem; mert az Acheron, a Styx, a Phlegeton és a Cocytus, mind ugyanegy folyónak a pokol különböző fokain egymás utáni megjelenései.

A bejáratnál, az első kört két alkörre osztva, s a belsőt körülfolyva, Acheron nevet visel, melyen Charon, a DANTE alvilágának a görög alvilágtól kölcsönzött révésze csónakon szállítja át a lelkeket. Itt elveszve a föld alatt, az ötödik kör szélén elterülő mocsár alakban tűnik föl és Styx a neve. Harmadízben a hetedik körben mint izzó és sustorgó vér- és lángfolyam, a Phlegeton, bukkan föl, honnan harsogva, buzgva zuhog le a nyolczadik körbe, hogy ott ismét elveszszen. Végre a legalsó körben, a kilen-
czedikben, a pokol fenekén, fenéig jégge fagyott álló tó alakjában, mint Cocytus tűnik újra elő.

E négy, tulajdonképen egy, pokolfolyam eredetét VIRGIL egy sajátságos allegoriában beszéli el DANTÉ-nak, a *Pokol* XIV. énekében (94—120 v.) Ez allegoria Nebukadnezár látomásából (Dániel prófétánál) s a pogány mythologia elemeiből van csodálatosan összetéve. A mese értelme az, hogy a pokolfolyó a korszakról korszakra romlottabb s erkölcsileg súlyedtebb emberiség könnyeiből, vagyis egész teste könnyizzadmányából keletkezik s gyűl össze. Az emberiséget egy aggastyán-alakú bálványiszörny személyesíti, mely Kréta szigetén, az arany kor saturnusi uralkodásának a székhelyén áll, ércz- és agyag-lábon. Az agastyán feje arany, karjai és melle ezüst, dereka csípejéig réz, lábszárai kovácsolt vasból vannak, csak a jobb lábfeje, melyre épen nehezkedik, van agyagból. S az arany fejen kívül a többi rész mind megrepedezve; belőlük könny csepeg, szivárog — s a sziklarepedésbe hatolva, abból gyűl a pokol folyója össze. Az emberiségnek csak aranykora nem járul e siralomhoz.

Az alak háttal Damiettenek (Egyiptom), arczezal Rómának van fordúlva; jelentve, vagy azt, hogy az emberiség a bálványzásnak önkénytelenül hátat fordít s a Krisztus egyháza felé fordúl, — vagy általában csak az emberiség áramlatának irányát, dél- s keletről nyugatnak.

Nem akarok ez allegoria részletes bírálatába bocsátkozni. Nem vonom kétségbe szellemességét, — az alak testrészeinek különböző anyagokból összeállításában — de egészben véve nem tarthatom szerencsésnek. Az allegoria által ugyanis s annak képlegességeivel, valami ténylegest, valóságost kell magyarázni; a pokolfolyók pedig nem azok, magok is képlegességek; s így az allegoria itt tulajdonkép új allegoriát magyaráz. Hatályosabb lett volna: a nagyszerű gondolatot, hogy a pokolfolyamok az

emberiség bűnbánat-sajtolta könnyeiből erednek, közvetlelenül fejezni ki.

De térjünk a pokol tornáczához, melynek bejáratáról vetettünk egy pillantást a mélységbe.

A pokol ez első körének, mondjuk tornáczának, az Acheronon kívüli első alkörében, a világhíres föliratú kapun belül, mindjárt a bejárat alatt, a gyávák és közönyösek, a se jók, se rosszak, se hidegek, se melegek lelkei szenvednek. Bűnhődésük szakadatlan nyargalás egy minden szélben nyugtalanul lebegő s ide-oda hajló zászló után, míg meztelen testöket darázsok csipkedik. A nyugtalan határozatlanságnak s kínos lelki állapotnak találó jelképe.

Sírás, nyögés, üvöltés hangzik ottan,
 A csillagatlan, pusztá, fekete
 Légben, hogy sirni kezdék meghatottan.
 Bösz szitkok ott, nyelvek vegyülete,
 Kín jajjai, lármája vad haragnak,
 Dulakodás, mit vad zaj hirdete,
 És mindez együtt, folyton, úgy forognak
 A fény- s formátlan légben, mint a hol
 A fölvert por felhői kavarognak.

Mert, magyarázza VIRGIL:

— így kell jajongni, körben,
 A nyomorúlt lelkeknek, a kiket
 Nem tüntetett ki fönn sem bűn, sem érdem.
 Köztük leled az angyalsereget,
 Kik isten ellen, gyáván, nem keltek fel,
 De meg se' tartották hűségöket.
 Az ég nem szennyezi be ilyenekkel
 Fényét — s a pokolnak se' kellene,
 Mert a közöny a gonoszaknak sem kell.

— — — — —

Halál reménye nem mosolyg nekik,
 Vak éltök már oly mélyre sülydedt le,
 Hogy más sorsát csak irigyelhetik.
 Nevöket a hír ajkára se' vette,
 Nem költnek szájalmat, ítéletet sem.
 Elég ezekről, jer tovább sietve! . . .

Valóban, nem érdemesek több figyelemre. DANTE sem nevez meg közülök egyet sem. Azt sem, a kire pedig mindjárt ráismer.

S *egy* ismerős, a mint előttem állá:
 Ránéztem, őt szemügyre venni jobban,
 Ki a nagyságról lemondott, a gyáva!

Kérdés: kit ért DANTE e lélek alatt, a ki gyávaságból lemondott a nagyságról? Némelyek Ézsaut akarták érteni alatta, mivel elsőszülöttsége jogáról lemondott; de DANTE azt nem *ismerte*; s ez a nézet márelavult. Legáltalánosabban az van elfogadva, mely V. Coelestin pápát akarja értetni, a kit DANTE személyesen ismerhetett, azért mondja «ismerős»-nek, s a ki utódja, a későbbi VIII. Bonifácz incselgéseinek ellent nem állhatva, a pápai méltóságról, melyre pedig szelídsége s erényei által alkalmas lett volna, kislelkűen lemondott. VIII. Bonifácz a DANTE gyűlöletének s támadásainak egyik főtárgya, mit bűneinél fogva meg is érdemel. De a költő a talentomait elásó tehetetlenséget, a jó iránti közönyt sem legyezi, a mint látjuk.

A második alkör azokat foglalja magában, kik nem esnek a keresztyén törvény ítélete alá: a keresztyén-ség előtti pogányokat*, (vagyis azok jobbjaít, a gonosza

* Itt kellene találunk, az egyház tana szerint, a keresztséget nem ért csecsemőket is; de DANTE ezeket nem említi; csak

a pokol illető helyeire esvén). Itt volt VIRGIL is, mikor Beatrice, az égiek kértére érte jött, hogy vezetője legyen DANTE-nak a túlvilágon át. Itt nincs tulajdonképi szenvedés, jajkiáltás nem hallatszik itt; csak az a fölötti sajnálkodás, hogy Krisztust nem ismerhették s megváltásában nem részesülhettek, tölti mély szomorral el a lelkeket s idéz bús sohajt vagy elfojtott nyögést ajkaikra. Nem csak hogy kínos szenvedés nincs e helyen, sőt a csöndes jólét bizonyos neme uralkodik a kör egy részében. A keresztyén-ség előtti korszak nemesb lelkeinek, az erényes pogányoknak hősök-, philosophok- és költőknek, ha égi üdvbe nem juthatnak, a jóllét érzelme jut földi erényeikért még is részökbe. A sivár és bús parttól messzibbre benn, szép kastély áll, melyből szelíd fény világol ki. Hét fal körzi s hét kapun kell bemenni udvarára. Ez udvart zöld, virágos pázsit borítja, fák árnyékolják, szelíd csermely öntözi. Különböző magasságú dombokon csoportosúlnak a kiváló szellemek, kiket DANTE — a keresztyén költő — büszkének vallja magát, hogy csak meg is láthatott. Ím egy darab paradicsom a pokol pitvarában. De jegyezzük meg jól: nem a mennyei paradicsom, hol az üdv és dicsőség fénye ömlik el s hatja át a lelkeket: ez csak a pogány elyzium egy sarkocskája. S DANTE itt akarja éreztetni már, mi végetlen a különbség a keresztyénségigérte üdv — s a pogány erény hideg csilláma, a pogány istenek és hősök üdv-laka közt. Azért itt az aránylag boldogokat is valami mély szomor, a komoly némaság jellemzi. Nem szenvednek, de nem is mosolyognak. S azok a megkülönböztettek aránylag kevesen vannak; mielőtt hozzájuk érne, a né-

egyik sorában: «nem jutva át keresztség révén, mely hit kapuja», látszik egybe foglalni mind azokat, kik meg nem keresztelkedtek.

mán búslakodók, a mélyen sohajtozók nagy sokaságának «sűrű erdeje» közt kell az alvilág vándorának áthatolnia.

DANTE kérdésére: nincs-e soha szabadulás e helyből? VIRGIL azt feleli:

«— Ujonez valék még e tornácza',
 Hogy egy hatalmast ide jöni láték,
 A győzelem jelétől koronázva.
 Sok árnyat elvitt innen. . . .»*

Természetesen: nem a pogányokból, hanem az ó-testamentom választottaiból, Ádámot, Ábelt, Noét, Ábrahámot, Mózeszt, Izsákot, Jákobot (fiaival), Rákhelt, Dávidot, Salamont és sok másokat, kikben élt a megígért Megváltó sejtelve. Itt, világosb körben, az ó-világ legnemesb alakjait találja a két költő, először is a költők fejedelmeit: HOMÉR-t HORÁ CZ-ot OVID-ot LUKÁNUSZ-t, kik VIRGIL-t mint társaságuk tagját mesteröklül üdvözlík, s DANTÉ-t is hatodiknak társaságukba fogadják. Aztán a hősoket: Achilleszt, Aeneást, Latinust, — Szaladint is, a nemes arab szultánt közöttük; itt Hektort, Cæsart, a Tarquin-elűző Brutust (a másik, a Cæsar gyilkosa bezzeg más helyre jutott!); a nők közül a római Camillát, az amazon Penthesileát, s Laviniát és Elektrát s Corneliát a Grachusok anyját; és mind a nemes gondolkodókat és philo-

* Péter apostol I. levele III. r. 17. 19. 20. v. «Krisztus — meghalt test szerint, de a lélek által megelevenítve elment s a tömlöczben levő lelkeknek is predikált, kik régen engedetlenek valának, mikor az isten türelme egyszer, Noé idejében, gondjukat viselte, mikor a bárka készüle, melyben kevés, úgymint nyolcz lélek mentetett meg a vízözöntől.» VIRGIL azért mondja magát *ujonez*nek mikor ez történt, mert Kr. e. 19 évvel halván meg, $19 + 33 = 52$. éve volt még csak a limbusban.

S a rémes körben folyvást mind uton van.
 Két ellenséges pontra tartva mindig,
 Ott gúny-szavát ejtvén új- és ujonnan;
 S ha félkörét megtette ama pontig,
 Más kézre vissza új csatára tér meg...

Az ötödik körbe, a haragosak és indulataikat fékezni nem tudók bűnhődő helyébe, a pokol második folyóján, a zavaros, mocsáros Styxen át lehet jutni; s a bőszt indulatú vezeklők annak mocsáros saráiban fetrengenek, egymást marczangolva, tépve, marva, — míg alább az iszapban a bambák, az indulat nélküliek fekszenek, az életbeli állapotuknak megfelelő teljes lelki érzéketlenségben. Mint a pazarlóknál és fösvényeknél, itt is a két végletnek egyaránt kárhozatos volta van érzékítve, hirdetve ARISTOTELES erkölcsi tanát: hogy az erény a szélsőségek közötti közép-út.

Az alvilág vándorai, megkerülve a mocsárt, toronyhoz érnek, melynek aljába Flégiász, a Styx révésze jő elejökbe, hogy átszállítsa őket a Pluto (Dis) városába, mely messziről látszik előttök s melyet a pokol-kapu fölirata «jaj-város»-nak (cittá dolente) nevezett volt. E város falai vasból vannak; és belülről izzó tűzzel ég. De kapujánál démonok állják útjokat s nem akarják bebocsátani DANTÉ-t, ki élve merészel leszállani a halottak országába. VIRGIL megkísérti meggyőzni őket, de a gonosz indulatú hajthatatlan szellemek vele is szembeszállanak. DANTE már csügged, de VIRGIL biztatja, hogy nincs messze az isteni segély. Eközben a torony ablakában megjelennek a fúriák, önmagukat marczangolva s biztatva Medúzát, hogy rémséges tekintetével változtassa kővé a vakmerő embert, ki ide mert jönni. VIRGIL azonban befogja társa szemét s ezzel megmenti. Most megérkezik az égi követ,

sophokat: mindnyájok fejét, tisztelete tárgyát: ARISTOTELEST; aztán SOKRATES-t, PLÁTO-t, EMPEDOKLES-t, DIOGENES-t, THALES-t, ZENO-t és a többit. Az uticai CATO nincs itt; neki a purgatorium kapu-őrének a szerepe jutott.

Különös és figyelemre méltó, a mint DANTE az ó-kori pogány és a középkori keresztyén világnézetet s annak mondáit és személyeit egymással vegyíti. A keresztyén pokolban a görög Hades mind a négy folyóját megtaláljuk s mindeniknek ki van mutatva a maga kelye és meg van adva szerepe; míg a Lethét és Eünoét, a felejtés és emlékezés vizeit, mint egy folyam két ágát, a purgatorium legfelső körében, a földi paradicsom lapályán fogjuk találni, mert az üdv honába lépőknek van vizökből inni s abban elmerülni szükségök. — A görög mythologia alvilági személyzetével: Charonnal, Minoszszal, Dis- vagy Plutoval, a Cerberuszszal, és a Centaurokkal s egyéb szörnyekkel is találkozunk. DANTE ezeket, mint közkeletű alakokat, inkább mint bizonyos eszméknek saját alkotásába is beleillő kifejezéseit vette át s hogy úgy mondjam keresztyén célzattal használta föl. Fölfogása s előterjesztése a pokolra szálló lelkekről szintén inkább a pogány világnézetnek látszik megfelelni. Testetlen és súlytalan árnyak, melyektől a Charon csónakja meg se libben, bármennyien tóduljanak bele egyszerre — de azért az árnyak földi testök egész alakjával bírnak, még arcvonásaival is, úgy hogy egyszerre rájuk lehet ismerni, hangjával is, úgy hogy egymás közt s DANTÉ-val is megértethetik magokat; sőt érzékeivel is, mert oly kínok iránt fogékonyak, melyek egészben vagy részben testi természetűek. Pokoli gyötrelmeik ugyanis két neműek egyszerre: lelkiek, melyek földi vétkeik természetéből folynak, s azok folytatásában, azoktól nem menekülhetésben s azok következményei élénk

érzetében állanak; és érzékeik, melyeket a költő a képzelet rendkívüli gazdagságával, majdnem furfangjával, végtelen változatosságban tud számukra, bűneik mivoltához képest kikeresni.

De itt, a hol vagyunk, a pokol előcsarnokában, még nincsenek tulajdonképeni megtorlást igénylő bűnök; ezek a második körrel kezdődnek s részletezésöket a következőkre tartottuk fönn. Itt inkább annál időzhetünk még egy pár perczig, mily fogalmakat nyújt DANTE az alvilági árnyak testéről. Bár nyíltan «személyiségnek látszó semminek» (vanité, che par persona. *Pokol* VI. 37.) nevezi, mint VIRGIL is a *maga* alvilágában levő árnyakat:

« — tenues sine corpore vitas,
— cava sub imagine formae » —

de nem mindig ragaszkodik szorosan e meghatározáshoz. Hisz épen az imént idézett énekben, a VIRGIL árnya két marok földet ragad föl, hogy a Cerberus száját betömje. Máshol (*Pokol* XIX. 34. s köv. és 125.) VIRGIL fölemeli a testben élő DANTE-t, s szemeit oly szorosan befogja kezeivel, hogy mit sem láthat; ismét máshol (XIII. 37. s köv.) kézen fogva segíti a meredéken alásiklania. DANTE maga az egyik árny hajából néhány fürtöt tép ki (XXXII. 103. s köv.), tehát az csakugyan kézzel fogható valami. Néhol azonban a lelkek e csak látszó, de testetlen árnyszerúsége van föntartva, mint pl. a *Purgat.* II. én. 80. s köv., a hol DANTE meg akarja ölelni Casellát, de karjait háromszor csukja össze saját mellén, mivel az árnyat nem foghatja meg. Sőt még az árnyak s különösen arczvonásaik föl ismerhetőségében is különbség van. Rendesen azokat, kiket az életben ismert, rögtön fölismeri; de néha ez alól is kivétel van, s pl. épen az előbb említett Casellát, vala-

mint a purgatoriumban másokat is, kiket pedig jól ismert, nehezen s késlekedve ismeri föl. Úgy látszik: a purgatoriumban kevésbbé őrizték meg a lelkek alakjukat s általában testi tulajdonaikat, mint a pokolban. A paradicsomban végre alig lehet szó testi alakról s minemüségről, a lelkek egészen fényárban úsznak, melyben alakjaik földi körrajzai inkább elmosódnak. Ámbár meg kell vallani, e fokozatossága a földre kevésbbé emlékeztető testalkatnak sincs egészen következetesen keresztül vive. A purgatoriumban is (XX. 4. s köv.) a földre terült árnyak közt csak nehezen lépdél a két költő, mert azok az anyag ellenállási képességével látszanak bírni, úgy, hogy minden lépten-nyomon ki kell térniök előlük. Úgy látszik, DANTE is, mint mindazok a költők, a kik testeiktől megvált lelkeket írnak le, a néphit következetlenségét is átvették, mely szerint a lelkek zárt ajtón és kőfalon akadálytalanul suhannak át, de ha az ember keblére ülnek, mázsányi súlylyal nyomják meg, sőt el is tudják ragadni s vinni magokkal a testben levő embert. Ámbár helyesen jegyzi meg DANTE egyik jeles német fordítója s szellemes magyarázója, NOTTER FRIGYES, épen az általam most érintett kérdést tárgyaló egyik kitérésében,* hogy a néphit s vele a költő előadása e következetlenségének mentségeül szolgál az, hogy abból, mert az árnyak vagy lelkek az emberre testileg is hatnak, nem következik azoknak magoknak is testi mivolta, hisz vannak természetlen természeti erők, mint fény, villanyosság, delejesség, melyek testileg s ugyancsak érélyesen, sőt fájdalmasan hatnak érzékeinkre.

* *Dante Alighieri's Göttl. Com. Uebersetzt und erläutert von FRIEDRICH NOTTER. Zweiter Theil. Das Fegefeuer. — Excurs über den von DANTE angenommenen Leib der Schatten.*

Nem ily szembeszökő, de mégis észrevehető eltérésekre találunk DANTÉ-nál azon módra és időpontra nézve, melyben s a mikép a halottak a földi testet az árnytesttel cserélik föl. A *Purgatorium* XXV. énekében (85—96. v.) tüzetesen nyilatkozik e részben a költő. A testétől megváló lélek, úgy mond,

Perczig se' késve, csodamód' rohan
 Feltarthatatlan' ez vagy ama partra,
 S ott tudja csak meg, útja merre van.
 S mihelyt a tér ott körül fogva tartja,
 Kiárad a képző erő belőle,
 Mint míg a földi élő test takarta,
 És mint a lég, ha zuhog az eső le,
 Reá hatván idegen fény sugára,
 Különböző színekben játszik tőle :
 Ugy látszik itt a szomszéd lég határa
 Azon alakban, mit a benne foglalt
 Léleknek erejéből ölt magára.

E szerint a lélek, *azonnal* a halál után, vagy az Acheron, vagy a Tiber partjára buknék, hogy ámonnan a pokolba, eminnen a purgatoriumba menjen s oda érve és ott megállapodva, ölténé új árnytestét magára. — De íme, épen a kezünk alatti III. énekéből a *Pokolnak* látjuk, hogy DANTE már az Acheron innenső partján, mielőtt a Charon csónakjába szállanának, újonnan öltött árnytestekben látja a lelkek egész csoportját, melyek már alakjokra nézve láthatók, kinos üvöltéseik hallhatók ; s a purgatorium lábánál is, az angyal-hajtotta hajóban már láthatólag és hangosan közelednek, százanként, a tenger felől idejövő lelkek ; nem is említve, hogy a se jók, se gonoszak számlálhatlan lelkei, melyek nem is lépnek be a pokolba, hanem örökre függőben (*sospesi*) maradnak a

pokol külső tornáczában, szintén látható s az emberi érzékek megkülönböztetése alá eső árnytesttel bírnak, mint a *Pokol* III. énekében látjuk.

Hogy a lélek a testtől megválása után *azonnal* bukik a pokolra: megegyezik a Zanche Mihály esetével, kirel ez világosan van mondva (*Pokol*, XXXIII. 144.); ellenkezik azonban e tantétellel az, mit a már említett Casella mond magáról, (*Purg.* II. 96. s köv.), hogy legalább három hónapig kelle várnia, míg a Tiber torkolatához érkezett, hogy onnan a tisztító hegyre szálltassék. Hol időzött vagy bolygott azalatt: arról sem ő, sem a költő nem ad felvilágosítást.

S e testetlen árnyak közt bolyong, azok egyike által vezetve, maga földi élő testben, megfoghatatlanul magának s amazoknak egyaránt. Charon nem akarja fölvenni csónakába, mely csak súlytalan árnyak számára készült, Minosz zordan riasztja vissza a kapun belől, a bűnhődők első körébe leszálltakor. De maga sem tudja, mikép jutott az Acheronon át. A pokolbeli révész csónakjába lépve, nem tudja, mi történik vele; csak lerogyott, mint álom által sújtva; s mikor a következő ének elején nagy égdő-rejre fölébred: már a túlparton találja magát. Az alvilágra szállás módját rejtelemnek hagyja a költő még akkor is, mikor e rejtelmes világ belsőjét oly világosan feltárja előttünk.

IV.

A pokol belseje.

A második körrel kezdődik tulajdonkép a *pokol*, a különböző bűnök bűnhődésének a helye. Az ide vezető lejártnál a pokol öre,

A szörnyű Minosz, vicsorított foggal
 Áll itt, ki minden bűnt meglát, megítél.,
 S lesújt, maga körül tekert farokkal;
 A bűnös eltagadni valamit fél;
 Ha rátekint: bevallja minden vétkit,
 S a bűnvizsgáló, ki semmit se kímél,
 A kellő körbe utasít le kit-kit,
 Mert annyi lépcsőt kell leszállni, hányszor
 Maga körül keríti farka végít.

Minosznak ugyanis oly hosszú farka van, hogy kilenczszer tudja maga körül tekeríteni — a hány köre van t. i. a pokolnak; s a helyett, hogy a bűnösöknek, vétkök neme szerint, szóval jelölné meg a kört, hova menniök kell, annyiszor csavarja minden egyes esetben farkát maga körül, a hányadik a kör, melybe a bűnös utasítva van.

S oly nagy a pokolra szállók sokasága, hogy

Mindig tömött a nép itt; sor után sor
 Tolong; vallatva vall; s a mint kimondva
 Ítélete: jelölt helyére vánszorg.

A bűn különböző neveinek tehát különböző hely van kijelölve a pokolban. DANTE, — kit Minosz, mint nem oda valót, durván vissza akar utasítani s csak a VIRGIL tekintélyes közbelépésére ereszt át, — most még nem ismeri a pokol e rendszerét s vaktában követi mesterét. Csak később tudja meg a bűnök osztályozását, mikor VIRGIL, egy üres pillanatot felhasználva, megmagyarázza azt neki (a XI. énekben). Mi azonban bocsássuk ez osztályozást már itt előre.

DANTE a bűnök osztályozásában a középkor scolastikusainál divó rendszert követi, mely mai erkölcsi fogalmainak nem mindenben felel meg s inkább az ó-kor nagy philosophusának, ARISTOTELES-nek erkölestanára

van alapítva, habár keresztyén színezettel. — ARISTOTELES szerint (*Ethikája* VII. könyv, I. fejez.) a vétkezésnek három neme van: a *mértéktelenség* (ακρασία), vagyis a különben szabados hajlamokkal való visszaélés a gyönyörre; a *gonoszság* (κακία), mely tudva és ártó szándékkal vétkezik; s a *baromiség* (θιρμιότης), mely minden nemesebb ösztönt nélkülöz, vagy lábbal tapod. Nagyjában e felosztásnak felel meg a DANTE-é is, melyet VIRGIL szájába ad, a ki hivatkozik is ARISTOTELES-re.

«Vagy nem emlékszel már: a bölcс írása
Az Ethika, mit mond, hogy arra hallgass?
Hogy háromféle a bűnök forrása:
Mértéktelenség, rosszaság s az aljas
Baromiség. . . .»*

Csakhogy DANTE a két utolsó kathegoria sorát megfordítja. Valóban az öntudatos és szándékos gonoszság nagyobb erkölcsi betudás alá esik, mint — a különben undokabb — baromiség, mely voltaképp csak a mértéktelenség még magasb fokozata.

A mértékletlenségből eredő bűnök aránylag megbocsáthatóbbak s azért a pokol elsőbb (felsőbb) köreiben szenvedik aránylag enyhébb büntetéseiket; és pedig a második körben a testi szerelem vagy érzékiség által vétkezők; a harmadik körben a falánkok vagy tobzódók; a negyedikben a pénzzel és gazdagsággal két irányban visszaélők: a fösvények és a pazarlók; az ötödikben a szenvedélyöket fékezni nem tudó haragosak és dühöngők, valamint az e részben ellenkező túlságban levő bambák, szenvtelenek, búskomorak; végre a hatodik körben a val-

* *Pokol*. XI. ének 79—83.

lásos ösztönnel visszaélő eretnekek és hamis tanok hirdetői, a mi nem föltételez multhatatlanul gonoszságot, mert többnyire rajongásból ered.

Eddig a mértékletlenségből eredő bűnök. Ez első nagy osztály után a második az erőszaktevőket (a mi az ARISTOTELES «baromiség»-ának felel meg), a harmadik és utolsó a szándékosan vétkezőket, az öntudatosan gonoszokat, a csalókat foglalja magában. Az erőszaktevőknek is van némi mentsége; mert heves és ellenállhatatlan szenvedélytől ragadtatva, melynek rabjai, akaratlanul vétkeznek; míg a csalók osztályába azok tartoznak, kik az ember kizárólagos sajátjával az előrelátó számító észszel és meggondolással visszaélve, teljes öntudattal követik el a szándékos bűnt.

Az erőszaktevők a hetedik körbe vannak téve és pedig három alosztályban; az embertársaik ellen erőszakoskodók, a zsarnokok, gyilkosok és rablók; az önmagok ellen: az öngyilkosok s javaikat elfecsérlők; s végre a harmadik alkörben az isten elleni erőszak bűnében leledzők, ide értve a természet s művészet (a teremtető isten és a teremtető ember művei) ellen vétőket is.

A nyolczadik kör, a csalóké, bűneik tárgya s minősége szerint tíz alkörre oszlik, melyeket a költő bolgiáknak (bűn-tömlőknek) nevez, bár inkább árkoknak volnának mondhatók, mert magas gátak választják el az egy központ körül futó körök árkait egymástól; s a költők, e gátakon menve körül, nézik a lent gyötrődőket. Az első árokban a kerítők és csábítók, a másodikban a hízelgők, a harmadikban a simoniakusok (egyházi javadalmak és méltóságok áruba bocsátói), a negyedikben a jóslók és kuruzslók, az ötödikben a kufárok és kalmárkodók, a hatodikban a képmutatók és szenteskedők, a hetedikben a

tolvajok s jelesen a szent helyek kirablói, a nyolczadikban a gonosz és cselszövő tanácsosok, a kilenczedikben a botrányok és viszályok szerzői, végre a tízedikben a hamisítók, aranycsinálók és hamis pénzverők gyötrődnek.

A pokol legalsó, legmélyebb körét, a kilenczediket, a pokol fenekén, a szándékos gonoszság azon nemének tartotta fenn DANTE, mely a csalásnál is nagyobb, undokabb, annak is legfőbb foka, t. i. az árulásnak. Ez alsó körrel, a pokol fenekével, külön czikkben foglalkozunk.

De a többieket, legalább futólag, át kell tekintenünk, ha csak némileg is föl akarjuk tüntetni, hogy mint a bűnök ez osztályozása, ép oly szellemes büntetések változatossága s azzal együtt a pokol belsejének a leírása is.

A DANTE poklabei büntetéseknek alapeszméje az, hogy a bűnös nem bírván megszabadulni megrögzött bűnétől, büntetése azon lelki állapot örökösségében áll, melyben bűnét elkövette; s így halál utáni állapota csak fokozott mérvű folytatása bűnös életének. Legyen elég néhány vázlatos rajzzal illusztrálni ez általános tételt.

A második körben a buják, érzékiek s a tiltott szerelem bűnében leledzők bűnhődése: hogy örökös forgatagban sodortatnak s pihenést nem engedő széltől — mely földi szenvedélyök nyugtalanságának a mása — ideoda hajtva gyötretnek.

Mint tengeren, ha vész zudul viharra,
S hullám hullámmal szembe csap, bömbölve:
Pokoli forgószeél, örvényt kavarva,
Sodorja bé az elkárhoztakat,
S rángatja őket föl s le, erre-arra;
S az örvény szélén, hol a part szakad,

Ordítanak, átkozódnak és üvöltnek,
 Isten nevére szórva szitkokat.
 Hallám, hogy ilyenmód' azok bűnhődtek,
 Kik testiségben fetrengettek, élve,
 A józan észet áldozva rút kéjöknek.
 S mint seregek huzódnak, kora télbe',
 Összeverődve sűrű nagy csoportba,
 A bűnös lelkek serge úgy, föl és le
 Kóvályga itt, a forgó szélkül hordva,
 Reménye sem lehetvén, bár parányi
 Kis enyhületre, nem hogy nyugalomra.
 S mint a daruk, magas légútra szállni
 Bús krúgatással sirva készülődnek:
 Ugy óbégattak mind e lelkek árnyi
 A mint a szélvész hajtogatta őket...

Itt vannak a világtörténelem nagy paráznái: Szemiramisz, Dido, Kleopatra, a szép Heléna; Páris, Trisztán... Itt a többi közt Francesca di Rimini is, kinek szerelmi tragédiája az V. ének — s talán az egész költemény — legszebb húsz sorát tölti be. «A fiatal szerelem bensősége és odaadása — írja gr. SZÉCHEN ANTAL, DANTÉ-ról szóló szép tanulmányában — soha sem nyilatkozott elbájolóbb és meghatóbb szavakban, mint a Francesca szavaiban; s bár Romeo és Júlia, Faust és Margitszerelmi jeleneteiben a költészet nemtője hasonló varázsú hangozat sugallt híveinek, DANTE-é mégis a dicsőség, hogy néhány rövid strófában, s igénytelenségök által kétszeresen megható szavakban, a szerelem egész tragédiáját meg tudta értetni s ki tudta meríteni.»

A harmadik körben erős jég, hó és eső csapkodja a falánkokat és tobzódókat; a falánkság pokoli jelképe ősidőktől, a három fejű pokol-öröb, a Cerberus, mardossa s marczangolja őket.

A harmadik körben valék im ; itt vég
 Nélkül esik, czudar, nehéz, hideg
 Eső, egyforma s változatlan mindég,
 Mocskos viz, durva jég, hó-förgeteg,
 Ködnyomta légen át, szakad szünetlen,
 Büzhödtté téve a földréteget.
 A Cerberus vad, formátlan, kegyetlen
 Három torokból kutyamód' ugatja
 A népeket, melyek vergődnek itt lenn.
 Szeme vörös, setét szakáll-bozontja,
 A gyomra tág, lábán karmok, melyekkel
 A lelkeket megfogja s szétszaggatja.
 A nyomorúk, hogy ezt is tűrniök kell,
 Ebként ugatnak, záportól csapatva,
 Egyik felök' védvén a más felökkel.

A negyedik körben, melynek bejáratát Pluto, nem mint az alvilág fejedelme, hanem mint a gazdagság pogány isten-jelképe, őrzi: egyik irányban a tékozlók, velök szembe a másik irányban a fösvények keringenek. Vezeklésök abban áll, hogy mellöken nehéz súlyokat (pénzes zacskókat) emelve, vagy magok előtt görgetve, mennek a kijelölt el-lenkező irányokban, s a mint a kör felén szembe találkoznak, egymást szidalmazták s visszafordúlnak, hogy körben fordúlva, ismét összeütődjenek — s így a végtelenig.

Mint a Charybdis zúgó habtorlása
 Megtörik abban a melyikbe omlik :
 Ugy dül, forogva, itt a nép egymásra.
 Több nép, mint bármi más helyütt, omolt itt
 Mindkét felől, fenhangan jajt üvöltve,
 Mellén emelve, tolva súlyos holmit.
 Egymásba ütközének s vissza körbe
 Egymásnak hátat fordítanak onnan.
 «Mért takarítani?» S «mért pazalni?» kérde,

elriasztja maga elöl a rémeket s kitárja előttök az égő város kapuját.

Beléptünk, senki nem gátolva minket.
 S meglátni vágyat érezék magamban :
 E gyász-erődben, hogy mi rejthetik bent.
 Körültekinték a mint bejutottam.
 Széles mező nyílt jobb- s baloldalon,
 Szörnyű kinok- s jajoktól megrakottan,
 Mint Arlinak, hol veszteg áll a Rhón',
 Vagy Pólának, a hol Italia végét.
 Örök fodrú hab moss' a Quarnarón,
 A sok sír gödrössé teszi vidékét :
 Ugy tette itt is, jobb és balfelül
 Csakhogy keserves- s szörnyűségesbkép még.
 Mert láng lövellt ki a sírok közül,
 Mely koporsóik' oly izzóvá tette,
 Milyenné vas, kohóba', nem hevül.
 Födeleik kinyitva s félrevetve,
 S körül a lég oly jajoktól remeg
 Hogy gyötrellem nagyobb már nem lehetne.
 S én : Mester, kik e szerencsétlenek
 Kik e sírokban oly kínnal fekhethnek,
 Hogy így sohajtnak és üvöltenek?
 És ő felelt : «Megannyi fő-eretnek,
 És követőik hosszú, zagyva sorja ;
 Nem is hinnéd, a sírok milyen teltek !
 Hasonló itt hasonlóval csoportba,
 S többé kevésbbé mind izzók e vermek.»
 Mi jobb felé indultunk ; s balra, jobbra
 Magas falak s irtóztató gyötrelmek. . .

Tehát nem is a város belseje ég tulajdonkép, hanem útezái nyílt sírokból állanak, s e sírok belseje ég rettentetes lánggal. A hitetlenek és eretnekek lelkei égnek bennök ; s e sírok — tudatja VIRGIL DANTÉ-val — az ítélet napjáig fognak égni, akkor bezárulnak.

Mikor az utolsó sírokhöz érnek, — a legutolsóban egy pápa — Anasztáz, ég az eretnekek közt; érzéktve ez által, hogy a pápai állás sem óv, föltétlenül, az eretnecség bűnétől — s ezzel a hatodik kört is elhagyandók, mely az ötödikkel egymagasságban állva, tőle lejtővel elválasztva nincs, — a hetedik körből irtózatossá érzéket fölhatalni. Mert itt a pokol első nagy osztálya, a mértéktelenségi vétkek aránylag enyhébb büntető helye, be van fejezve; most az erőszaktevők köre következik, kiknek vétke súlyosabb s bűnhődése irtóztatóbb. Lassan haladnak, hogy a DANTE érzéke szokjék némileg a mélységből fölhataló bűzhöz; s ez időt használja föl VIRGIL a bűnök és büntetések osztályozásának s a pokol egész rendszerének ama magyarázatára, melyet mi előre bocsátottunk.

A lejáratot a hetedik körbe ismét egy mythologiai szörny, a Minotaurusz, őrzi, s haragját alig sikerül VIRGIL-nek lecsillapítania. A leszállás is nehezebb, mert a lejtő meredekebb az eddigieknél.

A hely, a hol a leszállóhoz értünk
 Oly kösziklás volt, és oly rémletes benn,
 Hogy minden szem szörnyedve visszarémült.
 Mint a hegyomlás, mely Trentnél az Etsben
 Összébb szorítja a vizet, vagy roppant
 Földindulástól, vagy alapja-veszten,
 A hegyoromtól, a hol az lerobbant,
 A törmelék oly lejtős a hegyaljig,
 Hogy némi ösvényt bajjal enged ottan:
 Ugy volt emitt is, hol a hegy lehajlik.
 És szörny- emléke Kréta szigetének *
 A szakadásban, hol a hegy nyilamlík,

* A Minotaurusz, a Minosz leányának, a bikába szerelmes Pasiphaének korcs-szülöttje.

Feküdt az áltehen-foganta féreg,
 S magát harapta, hogy minket megláta,
 Mint a kit önmagában esz a méreg.

VIRGIL megmagyarázza, hogy az a hegyszakadás, melyen lemennek, nem öröktől fogva van így; akkor repedt meg a föld, le a pokolig, mikor Krisztus megöletett. VIRGIL erről természetesen csak annyit tud, mit már előbb is elbeszélt, hogy nem sokkal az ő alvilágra jötté után, egy hatalmas jött, a ki a felső körből sok lelket kiszabadított. Kevéssel azelőtt (Krisztus pokolra szállását halála egy nappal előzte meg) történt az a földszakadás. Íme, hogy adja elő VIRGIL.

Kissé előbb, ha jól hallottam róla,
 Mintsem hogy Az jött, ki a felső körből
 Dis-től a nagy ragadmányt elrabolta,
 Ugy megrendült a bércz minden felőlről,
 Hogy azt hívém, a mindenség megint
 Azt a vonzalmat érzi, melyre többször
 Állt már az ősi chaosz helyre, mint
 Sokan hiszik; * s az öreg bércz, im látod,
 Mint több helyén, akkor repedt meg itt.
 De nézz a völgybe most alá! Mindjárt ott
 A vérpatak, melyben sül-föl, — ahol van! —
 A ki erőszak által másnak ártott.

Az erőszaktevők ugyanis három, egymástól gátkorlátok által elválasztott alkörben szenvednek. Az első al-

* Ez az Empedokles tana, mely szerint a világot alkotó elemek majd nyugalomban, majd mozgásban vannak. Nyugalomban rendesen; mozgásban, ha a gyűlölet vagy küzdelem az egyiséget megosztani —, vagy ha a szeretet és vonzalom a megosztott sokféleséget ismét egységbe olvasztani törekszik. DANTE e tant valószínűleg csak az ARISTOTELES czáfolatából ismerte.

körben gőzölgő vérpatak hömpölyg, melyben az ember-társaik élete és vagyona ellen erőszakoskodók (zsarnokok, gyilkosok, rablók) lelkei gyötretnek. A parton egy sereg centaur őrzi őket, s ha valamelyik bűnhődő, nem tűrhetve a vér forrását s izzó páráját, fölbukkan és menekülni vagy csak lélezgethez jutni vágy, e centaurok reányilaznak, s így kényszerítik ismét lebukni a vérpatakba. Nehány centaur DANTÉ-t is föl akarja tartóztatni s fenyegetésekkel ijeszti. De VIRGIL, a ki jól ért nyelvöken, elhárítja őket az útból, sőt ráveszi egyiköket, Nessust,* hogy szállítsa át őket a dúlongó csapaton keresztül a túlpartra. Átkelés közben megmagyarázza DANTÉ-nak a hely természetét s meg is nevez némelyeket a kegyetlen zsarnokok és gyilkosok közül, a kik itt bűnhődnek.

Mentünk, követve, biztos vezetőnket

A forró vérfördőnek parthosszában,

Hol a fővöttek kintől fel-felbőgtek.

Némelyt szemöldig abba mártva láttam.

S a nagy Centaur szólt: «Ezek zsarnokok mind

Kik vériváshoz szoktak a világban.

A vérszopó kegyetlenség jajong itt;

Itt Sándor, itt van Dionys, a gaz,

Siciliára hozva tartós nagy kint.

A barna fürtű homlok ott: amaz

Ezzelino, s mellette az a szölke

Az estei Opizzo, kiről igaz

A hír, hogy mostoha fia megölte.»

.

A centaur, kissé tovább haladva,

Megállt a lelkek új csoportja mellett,

Mely állig mártva volt a vérpatakba.

* A Herakles- és Dejanira-mondából ismeretes centaur.

S mutatva, félen, egy magános lelket,
 Szólt: «Ez döfé a szívet át, imában,
 Melyet a Tham's partján ma is tisztelnek»
 Majd a vértóban olyanokat láttam
 Kik abból fejfel félmellig kiértek.
 S köztök nem egyet ismeröst találtam.
 S a fertő egyre mind sekélyb, sekélyb lett,
 Hogy térdig ért csak, végre csak bokáig,
 A hol mi általgázolók a révet.
 «Ha látod itt a vérfertő hogy' válik
 — Mindegyre fogyva — kisebbé e részen,
 Mondá a Centaur, tulsó oldalán így
 Növekszik egyre, tudd meg, míg egészen
 Mély lesz megint, s aval foly össze majd, hol
 Zsarnokok égnék örök kín tüzében.
 Mert ott az ég igaz haragja paskol
 Egy Attilát, ez ostorát a földnek,
 És Pyrhust, Sextust; s a miket kisajtol
 A forró vérlug, itt égnék a könnyek
 Rinier Pazzo s Corneto szemében
 Kik országúton raboltak, öltek.»
 Evel megfordúlt s visszament a réven.

E hetedik kör második alkörében az önmagok ellen erőszaktevők, az öngyilkosok és javaik elpazarlóí bűnhődnek. Amazok görcsös, ágbogas, leveletlen fatuskókká változva, melyeken a harpyák fészkelnek, s ha valaki (mint DANTE teszi) egy ágat letör, abból vér csöpög s nyögések és sohajok hangzanak. Emezeket mérges, dühös ebek hajszolják s lassanként szétmarczangolják. E kör leírása (XIII. ének) a legszemléletesb s legerőteljesb részei közé tartozik a *Pokol*nak.

Íme némi mutatvány belőle :

Ki sem jutott még Nessus túl a partra,
 A mikor értünk oly sűrű berekbe,
 Ösvény se vitt, még egy nyomás se rajta.

Nem zöld a lomb, de szürke mint fa redve,
 Nincs sima ág, mindnyája görbe, butykos,
 S gyümölcs helyett mérges tövissel fedve.
 Ily sűrű zord vadonba' vad se' bukdos,
 A Cecina és Corneto közén, mely
 Ember művelte tájt kerülve futkos.
 Itt csak a Harpyák undok fajja fészkel,
 Mely Trója fiait a strofadoktól
 Elűzte gyászos baljósló igéekkel.
 Nagy szárnyuk, ember-arcuk van nyakoktól,
 A lábukon karom, hasukon tollak,
 S mind e torz ágakon jajgatva guggol.

— — — — —
 Minden felől jajt hallék és visongást,
 De nem látszék, kitől jó, senki sem.
 S megálltam ott, döbbenve, várva folyvást.
 Azt hiszem azt hivé* hogy azt hiszem,
 Hogy mind e hangok olyaktól erednek
 Kik elrejtöztek, hogy ne lássa szem.
 «Csak törd le, mesterem szólt, e bereknek
 Akármely ágát, és mindjárt belátod
 Hogy gondolatid balgán tévelyegnek.»
 Kezem kinyújtám kissé, és egy ágot
 Egy nagy tövisbokorról hogy letéptem,
 A törzsöke: «Mért törsz le?» így kiáltott.
 Aztán kibuggyanó vértől setéten
 Nyöszörgő ismét. «Mért szaggatsz le? — monda —
 Semmit se szánsz-e, mért vagy oly részvétlen?
 Hajh, emberek valánk mi, fák ugyan ma,
 Kezed hozzánk kiméletesb lehetne,
 Habár kigyói lelkek lettünk volna!»
 Mint friss galy egyik vége, tűzbe vetve,
 Még könnyeket sir, míg a másik lángol,
 A tüztől, mely utat tör, sisteregve:

Ugy bugyogott vér és szó e szilánkból.

Kezemből a galyat kihullatám

S döbbenve álltam, mint kit bűne vádol.

— — — — —

— — nagy láрма hallatszék megettünk;

Mint a vadász, ha lesbe állva helyjén,

A vadkant meg a bajtást jöni hallja,

S a falka csaholását, át a cserjén.

Két árny futott, baloldadról, szaladva,

Mezetlen, megtépdese, s oly erővel

Hogy a bokrok sűrűjét megszaghatta.

S az első: «Jő halál — kiálta — jövel!»

S a másik, mintha lassullotta volna

Igy szóla: «Láno: gyorsabban! ne dőlj el!

Fürgebbnek látott a toppói torna!»

És csak ledobbant, lélekzetét veszve.

S ott egy túskebokkal összeforra.

Éjszín ebek, tűz szemeik' meresztve,

Jöttek nyomon, lihegve, sebbel-lobbal,

Mint agarak a lánczról megeresztve.

Amarra, a ki elbújt, estek foggal,

És marczangolva tépték darabokra

S vitték vonagló tagjait magokkal. . . .

Az erőszaktevők körének harmadik alkörében az isten elleni erőszak bűnében leledzők bűnhődnek, ide értve a természet s művészet elleni vétkeket is. Mert isten maga közvetlenül meg nem támadható, hanem a természetben, mely az ő nyilatkozata — s a művészetben, melyben az alakító ember az alkotó teremő-erőt mímeli.

Itt a mezőt izzó fővény borítja, melyre hópelyhek gyanánt, de sűrűen mint a zápor, lánglemezek hullanak. A tájkép itt is oly erőteljesen van rajzolva, mint DANTÉ-nál mindig.

— az örök igazságról

Borzalmas új kép tűnt szemembe menten,
És hogy lefesse ez új borzadályt jól,

Csak annyit mondok: értünk oly sivárra,
 Minden növényt, mely távol tart magától.
 Körül a gyötrelmek erdője zárja,
 Mint ezt viszont az átkos árok, melynek
 Szélén menénk, lassan, vigyázva járva.
 Sivár homoktalaj volt földje ennek,
 Testvére ép' — a Cato lába hajdan
 Melyet tiport — az istenverte helynek.*
 Oh ég bosszúja! mily iszony fog majdan
 Ébredni minden szívben, olvasgatva
 Mit én szememmel láttam itt ez aljban!
 Mezitlen lelkeket, roppant csapatba',
 Láték, jajgatva mind s búsan nyöszörgve,
 De más meg más törvénynek ám alatta.
 Hanyatt az egy rész úgy feküdt a földre,
 A másik mintegy gúzsba kötve guggolt,
 A harmadik szünetlen futva körbe.
 A legnagyobb szám, a ki így futott, volt;
 Kisebb a földön heverő csapat,
 De még nagyobb kinjába' bögve tombolt.
 S a pusztára folyvást úgy szakadt
 Nagy lángpelyhekben tüzeső szünetlen,
 Mint alpokon a hó, szélesönd alatt.
 Mint Sándor egykor, forró rekkenetben,
 Hő Indiákon, sűrűn esni láta
 Sergére széles lángokat tömötten.
 S parancsolá, hogy katonái lába
 Tiporja földbe gyorsan — így az oltást
 Könnyebben tűni egy-egy láng. magába':
 A lángpelyhely így húllt, omolva folyvást,
 Hogy a homok, mint tapló a kovátul,
 Izzó lett, kétszerezve a nyavalygást;
 A nyomorúlt kezek meg, elül-hátul,
 Tánczolva járt mind, azon volt szünetlen,
 Hogy űz el egy-egy új lángot magátul. . . .

* T. i. Lybiát, mikor a Pompejus hadserege maradványait Juba királyhoz vezette.

Az isten ellen vétkezők közt első sorban Capaneust találják, Thebæ hét ostromlói egyikét, a ki az összes isteneket vakmerően kihívta; s most azért, mert Zeüszszel daczolt, itt kell bűnhődnie az igaz istennel daczolók közt. Helyesen. Nem az a kérdés, Jehovának vagy Zeüsznek hívják-e az istent? Az ember hódolattal tartozik a legfőbb lény iránt. S azért is említjük itt Capaneust külön, mert DANTE poklának alapeszméje, hogy a bűnhődés a bűnben való megrögzöttségben van, tán sehol sincs oly világosan kifejezve — s VIRGIL által külön is kimondva — mint itt.

«Mester, — kérdi DANTE, meglátva az izzó mezőn, megvető daczczal heverő Capaneust —

Ki az a nagy amott, ki föl se véve,
 Oly megvetőn s illetlen fekszik ottan,
 Magát a lángnak daczosan kitéve?
 S az maga, hogy felőle tudakoltam
 Vezéremet, meghallá s így rikácsolt:
 «Mi élve voltam: az vagyok im holtan!
 Fáraszsza bár ki Zeüsz a kovácsot,
 Kitől dühhel vevé el a hegyzett nyilt
 Végórámon, melylyel halálra vágott,
 Fáraszsza bár ki sorba valamennyit
 A lángzó Mongyibél kormos kohában,
 Kiáltva Vulkánt, Vulkán segedelmit,
 A mint tevé a phlegrai csatában,
 Nyilazzon bár rám teljes erejéből:
 Öröme nem lesz bosszuján, hiában!»
 Vezérem oly erővel emelé föl
 Hangját, a hogy még nem hallottam, erre:
 «Oh Cappaneus, hogy daczod, dühéből
 Még most sem enged: ezzel vagy megverve!
 Mert semmi kín, csak tennen örültséged,
 Nem volna méltó büntetés fejedre!»

Azzal, szelídebb ajkkal, a beszédet
 Felém fordítva: «Egy a hét közül
 Kik Thébet ostromlák s az istenséget
 Ez megveté — s látom most sem becsüli.
 De mint mondtam is néki: e szidalmak,
 Lelkén megérdemelt bélyeg betűi!»

Ez izzó homokmezőn találják vándoraink az alvilági folyó harmadik fölbukkanását, a Phlegetónt, az égő, sustorgó vizet. De miután VIRGIL a pokolfolyamok eredetét megmagyarázza (miről már fentebb szoltunk), ők kikerülik annak folyását s tovább mennek az izzó mezőn, a természet ellen erőszakot tevők közt. Itt szaladnak, kergetve egymást s meg nem foghatva, s meg sem pihenhetve, mert

— a ki itt az útban
 Egy perczig is megáll: száz évig érte
 Fekünnie kell, bár sülné, mozdulatlan —

a zsodomikusok, köztük Brunetto Latini, DANTE egykori tanítója, kinek — undok bűnéről megfeledkezve — a hála és rokonszenvszavaival áldoz a költő. Ő is ráismert tanítványára és kéri, hogy (mivel ő nem állhat meg) kísérje kissé a kör szélét képező gáton, hogy beszélgethessenek. A többi közt jóslatot mond DANTÉ-nak, melyből ez iránti magas reménye s szülővárosuk Florencz iránti haragja szól:

«Csillagod' követve,
 Az üdv révét el nem téveszttheted,
 Ha jól beláttam ama szebb életbe.
 S ha kora véget nekem nem vetett
 Voln' a halál, látván jó csillagod', tán
 Sarkaltalak voln' tetterre tégedet.

De e gonosz, hálátlan nép, hajdontán
 Mely Fiesoléből szállt alá s azolta
 Sem adhatott még túl sziklás mivoltán,*
 Téged gyülöl, érényednek miatta.
 S méltán! hisz együtt a fanyar kökénynyel
 Édes gyümölcsét füge nem hozhatja!
 Már régi hír vak és zsugori névvel
 Bélyegzi őket; irigyek s kevélyek;
 Vigyázz, nehogy rád ragadjon e métely!
 Oly nagy szerencse várja s dics személyed'
 Hogy mind a két párt foga fájni fog rád,
 De szájok ily derék fűhöz nem érhet.
 E fiesolei barmok hadd tiporják
 Magok' ízékké! a növényt, ha még
 E trágyadombon hajthatná is sarját,
 Ne érintsék, melyből sarjadzanék
 A római, ki irmagúl maradt ott
 Hol e gonoszság fészke rakaték!)

Hogy e beszédet DANTE a saját szívéből vette s adta a
 Brunetto Latini ajkára, kitűnik válaszából:

Ha ég megadta voln', mit szűm ohajtott,
 — Feleltem én — még földi testbe' volnál,
 Téged halál még el nem ragadandott.
 Mert még szívemben él, fájdalmasan bár,
 Atyai édes drága képed, melylyel
 Az útra napról-napra tanítottál,
 Az ember örök-életet melyen nyer;
 S mily hála tölt ezért el, míg csak élek,
 Illő most érthetővé tenni nyelvvel.

* Florencz népe részint római-, részint fiesolei gyarmat volt. A kősziklás Fiesoléből eredettek durva, míveletlen mivoltukat nem bírták levetkezni.

Mit ajkad életútamról beszélett:

Följegyzem azt a másokéval,* addig

Míg, ki megérti, ama nőhöz érek.**

De kijelentek most itt már egy-annyt:

Hogy, csak ne bántson lelk' isméretem,

Készen talál, hozzon a sors akármit!

Ily foglaló nem is újság nekem;

Forgassa hát csak kerekét Fortúna,

Mint egy paraszt-szekért, úgy megvetem!

Miután Brunetti gyötrelme társai közül néhányat megnevez s bemutat, elválva tőle a kör széléhez érnek, a hol a Phlegeton a következő (nyolczadik) körbe nagy sustorgással zuhog alá, s hol új csoportra akadnak, mely közt DANTE ismét néhány florenczi kortársára ismer, kik tőle Florenczről kérdezősködvén, ő a város erkölceinek, különösen a politikai erkölcsöknek hanyatlását festi előttök.

A nyolczadik körbe leszállás, az egyre meredékebbé váló pokolgátorban, embernek — mint DANTE — már lehetetlen levén — VIRGIL onnan alulról egy csudaszörnyet idéz föl, a repülő sárkányhoz hasonló Geryont,*** hogy őket oda leszállítsa. Míg VIRGIL ezzel alkudozik, DANTÉ-t magára hagyja, hogy a hetedik kör ez utolsó alkörében még a művészet ellen erőszakoskodókat is keresse föl. Ezek közt találja az uzsorásokat is, kik — talán némi erőltetéssel — úgy jutnak ide, mint az emberi művészet egyik közegével, a pénzzel, rend és természet ellenesen

* Mások is jósoltak neki, az alvilágban, ilyeneket.

** T. i. Beatrice-hoz, kitől minden fölvilágosítást vár.

*** Geryon egy három testű mythologiai király volt, ki a jövevényeket s vendégeit bikái elé dobta s úgy étette meg azokkal. Herakles ölte meg végre. Az árulás és csalfaság jelképeül használja DANTE, a csalók pokol-körének bejáratánál.

visszaélők s kik arról ismerhetők föl, hogy elől-hátul, mellöken és hátukon, súlyos zacskókat viselnek, nevök és czímökkal, hogy mindenki rájok ismerjen, s a kör mély fenekén összezsúfolva, a tüzeső csapkodásának, melytől nem védekezhetnek, a legjobban ki vannak téve. — VIRGIL-hez visszatérve, ezt már a szörny hátán ülve találja; őt pedig maga elé ülteti a Geryon nyakára, hogy ez, farka csapkodásával ne árthasson neki. Így bocsátkoznak alá a nyolczadik körbe, melynek mélyében a Phlegeton elvész.

A nyolczadik kör tíz bolgiájában a csalók tíz fajtája különbözőkép bűnhődik. Az első alkörben a kerítőket és csábítókat démonok korbácsolják; a másodikban a hízlegők, kik magokat az életben megalacsonyították, nyakig sárban és ganajban állanak s ott dühöngenek, önmagokat marczangolva. A harmadik bolgia a simoniakusoké, kik fejjel előre és lefelé, az árok fenekén s oldalain levő külön-külön lyukakba vannak bűjtatva, melyekből csak lábaik térdig látszanak ki, gyorsan lóbálva folyvást, mert talpaik égnek. DANTE kértére VIRGIL leereszti őt ez árokba, hogy szólhasson a bűnhődők egyikével, a ki a többinél jobban lobbálja lábait. Közelérve hozzá, megérti tőle, hogy nem más, mint III. Miklós pápa (az Orsini-házból), a ki nyugtalanul várja már, hogy utódja fölváltsa őt a gyötrelemben. A mint DANTE megszólítja, azt véli, már ez (Bonifác pápa) érkezett meg* s csodálja, hogy hamarabb jött mint remélte. Csalódásából megtérve, elmondja, hogy alatta elődei (a mint ő: simoniakus pápák) vannak a szik-

* A *Divina Commedia* cselekvénye, mint tudjuk 1300 márczius-ápriljébe van téve. — VIII. Bonifác, DANTE nagy ellensége, kiről a költő annyi gyűlölettel szól, 1303-ban halván meg, még élőnek van föltéve.

lától laposra nyomva, az utolsónak mindig így kell vergődni fejjel a gödörbe, lába künn sülve; de ha utóda megérkezik, ő is amazok közé fekehetik majd. DANTE itt alkalmat vesz magának, élesen kikelni a pápák pénz-sovargása és simoniáik ellen s nagy méltatlankodással szól botrányaikról.

— Mondd csak nekem: ugyan mi árt kívána
Szent Pétertől Urunk, midőn a kulcsnak
Hatalmát legelőször adta néki?
Bizony: «Engem kövess!» ennyit kívánt, csak!
Péter se kért, s a hit egyéb cselédi
Ezüst-aranyt Mátyástól, hogy a végzet
Őt a bűnös helyére jelölé ki.
Maradj tehát itt, hova dönté vétked,
S tartsd meg a rosszul szerzett aranyat
Mely Károly ellen olyan merészsze tett! *
De ha nem tiltaná a hódolat
Mely bennem a legfőbb kulcsok iránt ég,
Miket viseltél fenn a nap alatt:
Ennél keményebb szókat is használnék,
Rút kapzsiságod ellen; mert a hitvány
Virúlt alattad, görnyedt a jó szándék.
Ily pásztorokra célzott a tanítvány **
Mikor a nagy paráznát észre vette
A királyokkal bujálkoda, nyilván!
Azt, a ki hét fejjel levén teremtvé,
Tíz szarva által bírta a világot,
Míg az erényben telt férjének kedve.

* Az anjoui Károly engesztelhetetlen ellensége Procida János, III. Miklóst pénzzel fizette meg, hogy elnézze a szicíliaiak fölkelését Károly ellen s ennek koronájától, arragoni Péter javára, megfosztatását.

** János apostol és evangelista, a *Jelenések könyve* XVII. részében.

Arany- s ezüstből ti istent csináltok;
 Pogányoktól különböztök csak abba:
 Hogy ők egy bálványt, ti százat imádtok.
 Oh Konstantin, mi sok rossznak lön anyja
 Nem megtéréсед, de az az ajándék,
 Mely az atyát gazdaggá lenni hagyja!»

A negyedik bolgiában a varázslók és jóslók bűnhődése abból áll, hogy mivel erővel a jövőbe akartak nézni, fejök most meg van fordítva vállukon, arczezal hátra tekintenek s mivel így előre nem látnak, menni is hátra felé kénytelenek. DANTE maga is sír, úgy megszanja őket. Az ötödik bolgiában a hivatalokkal, a fejedelem kegyeivel kereskedők, a világi simoniakusok forró szurokban főnek s körülök ördögök állnak őrt vasvillákkal, visszaűzni ha valamelyik ki akar bújni az égő szurokból. A hatodikban a szenteskedők, képmutatók vannak izzó és súlyos ólomköpenyekbe burkolva; köztök Kajafás, a Krisztust elítélő zsidó főpap, keresztre feszítve fekszik a földön, hogy társai, jártokban, lábaikkal tapossák. A hetedik bolgiában irtózatoss kígyók mardossák az alattomos tolvajokat, első sorban a szent helyek kirablóit, kik a kígyók marásától meggyúladnak, összeégnek s hamvaikból mindig újra föltámadnak a gyötrelemre. Itt van az ó-mythologia nagy tolvaja Cacus is, mint centaur, egész teste kígyókkal borítva. DANTE néhány florenczire ismer itt, kik köz-vagyon elrablói voltak, s most csodásan változnak kígyókká, kígyókból ismét emberekké.

A nyolczadik bolgiából számtalan láng lövell ki, melyek közt a gonosz és cselszövő tanácsosok bűnhődnek; minden egyes lángban egy-egy bűnös lélek van, kivéve egyet, a melybe kettő van zárva: Diomedesz és Odüsszeusz. — A kilenczedikben a viszályok és botrányok

szerzői, a konkolyhintegetők, bűnhődésének vezetésére egy ördög van rendelve; büntetésök abban áll, hogy kardjával minden fordulón átszegi őket, sebök menetközben, mire oda visszaérnek, begyógyul. Itt van Mahomet, vejével Alival; s mások kik részint egyházi, részint polgári szakadások okozói voltak. Kétségkívül itt találnök Luthert és Kálvint is, ha koruk megelőzi vala a DANTE-ét.

Ahhoz a hídhöz érve, mely a nyolczadik kör utolsó (tizedik) alkörébe vezet, előre hallatszik már az itt gyötörtött hamisítók siralma, kik undok sebekkel s utálatos testi bajokkal büntetvék. Itt vannak az arany-csinálók; azok a kik magokat másnak adták ki (személyöket hamisítva meg); dühösen szaladgálnak az árokban s harapdálják a kivel találkoznak; a pénzhamisítók itt víz-kórosokká lettek, örült szomjtól gyötretve; a szó-hamisítók (hazugok), forró lázban égve; köztök Putifárné s az a Simon, a görög, a ki Trójába a falovat becsempészte.

Ah! kiről feledkeznék meg ez a Minosznál rettenetesebb s kérlelhetetlenebb bíró! Az ó- és új-kor bűnösei mind itt vannak, csoportosítva vagy egyenként megnevezve; s elveszik kezeiből büntetésöket, melyet képzeletének kifogyhatatlan leleményessége szab ki reájok!

V.

A pokol feneke.

Az utolsó bolgia körgátjára fölérve, az utolsó kör: *a pokol feneke* táton, mély tölcser alsó, szűk szorulatoként, a túlvilág vándorai előtt.

S a költő, kiről azt hinnők: a borzalom egész teljét kimerítette már s végsőig feszítette irtózatot irtózatra

halmozó képzelete húrjait, új lélekzetet vesz itt, a borzalomnak még följobb fokozására. De maga is visszaretten ily kezdemény nehézségétől. Maga sem hiszi, hogy verse elég zord, elég durva lehetne kellőleg festeni, a mi most előtte van.

Ha volna versem oly zord, durva, mint a
 Minő e rém-odúhoz illenék,
 Min bolt gyanánt függ valamennyi szikla :
 Bővebben préselném elmém levét
 Gondolatimból; de nem birva evvel:
 Csak félve kezdek új énekbe még.
 Mert játszva nem lehet, ha festened kell
 A mindenség alatti feneket. . . .

A pokol e legalsó körében az árulók, a bűnök e legundokabbikában leledzők, bűnhődnek négy alkörben, árulásuk neme, vagy jobban mondva: tárgya szerint. Az első alkör, melynek neve Kaina, így nevezve a testvérgyilkos Kainról, a saját vérök árulói, — a második az Antenora, a palladiumot Trója templomából a görögök kezére játszó Antenorról, a haza-árulók, — a harmadik Toloméa, a Pompejust eláruló Ptolomeusról, a barátaik árulói, — s végre a negyedik, a pokol igazi feneke, a Judecca, az isten-embert eladó Judásról, a jóltevőik árulóinak rettenetes bűnhődő helye.

A hely ridegsége túlmegy minden leírás zordságán. A pokolban eddig, a már a középkorban is ismeretes természetnézlet szerint, a földbelsői tüzelem volt a büntetés legfőbb eszköze. Most ellentétben azzal, a tűznek ellenkezője, a fagy lép előtérbe, hogy a helyet annál ridegebbé tegye. E legalsó pokolkör feneke keményre fagyott jég, melyben a pokolfolyam utolsó lefolyása, az itt

tóba gyült Cocytus fagyott meg. A vezeklők a jég közé vannak fagyva; egyes tagjaik és testrészeik le is fagyvák; arczuk hidegtől eltorzítva, könnyeik szempilláikra jegednek stb. A helynek még a pokol többi részeihez képest is borzalmas voltát, s nem csak testi, hanem lelki gyötrelmek tekintetében is, két feltűnő különbség által jelzi a költő, melyek a pokol feneke kizárólagos sajátságainak látszanak.

Egyik az itt levő lelkek magatartására vonatkozik, másik a költőére, irányukban.

Míg a felsőbb körökben bűnhődők ismételve arra kérték a köztük átmenő s a földre visszatérendő DANTE-t, hogy emlékezzék jól róluk, élő embertársaik előtt s igyekezzék jó hírnevöket visszaállítani: az utolsó körben a lelkek fásultak a földi hírnév iránt, nem kívánnak emlegettetni többé s csak elfeledtetést kérnek.

S maga DANTE, ki előbb annyi szenvedő s nyomorúlt bűnös lélek iránt szánalmat, részvétet, jóindulatot tanúsított, kinek szíve annyiakon megesett: itt, ez elvetemedettekkel szemben érzéketlenné lesz; nem átallja egyiket megrúgni és hogy neve megvallására kényszerítse, hajába akadni; a másikat kétértelmű ígérettel bírni szólasra, aztán neki tett ígéretét megszegni, — s ily gonosz bűnös irányában e csalást még erénynek tartja!

Mindez művészi kiszámítás kétségkívül. DANTE a művészi hatás egyik legnagyobb titkát, a fokozás mesteriségét, kitűnően érti. Itt a pokolban a borzalmak, majd a paradicsomban a fényhatások fokozása, majdnem a végételenig: tanúskodik erről.

Mikép írja le DANTE a hely borzalmát, gondolhatjuk, az előbbi pokolkörökben megismert hatalmas tájrajzok után.

— hogy lent valánk már a sötét odorban,
S a magas falra bámulék, egy hang im
Igy szóla hozzám: «Lépj vigyázva ottan,
Ne hágj e két szegény testvér fejére,
Kik ott aléltnan fekszenek, nyomorban.
S hogy fordulék, tót láttam, oda érve,
A fagy miatt egészen jéggé válván,
Mely nem mint víz, de mint üveg fehérle.
Oly vastag kéreggel Dunán sem áll tán
A jég, Ausztriában, tél-középen,
A fagyos ég alatt sem, a Don hátán,
Mint itt; s ha a Tabernik, avagy épen
A Pietrapán nagy bérce rászakadna,
Se' hangzanék egy «krikk» a sima jégen.
S mint béka, száját a brekeke-hangba'
Kitartj' a vízből, mikor a paraszt-lány
Kalász-szedésről álmodik nyaranta,
Kékséggel a szégyenpir helytt az orcán
A jégbe fagyva ültek gyászos árnyak,
Fogaik gólya-kelepként vaczogván,
Szeme lesütve volt mindannyiának;
A fagyru — ajkuk, szívökben mi sajgott
Hirt affelől csak szemeik adának.
S a mint körütekinték: láb alatt ott
Egy párt láték, úgy egymáshoz szorúltan,
Hogy leomló hajfürtjök egybecsapzott.
Mondjátok el, hozzájok így fordúltam,
Mellt mellre nyomva, kik vagytok? — S emelnék
Már nyakukat — s rám néztek oly kándúltan,
S szemeik, előbb csak beljül nedvesek még,
Most permetezni kezdtek, míg a jéggé
Fagyott könyük megint bereteszelték,
S fát fába vaskapcs nem szoríta még bé
Ilyen keményen; s úgy bökék mindketten,
Mint két bak, egymást, szívök' oly düh tölté. . . .

— — — — —

S ezer vicsorgó arcot látva még
 Fagyott ebekként, — úgy elszörnyűködtem,
 Hogy ma is borzaszt a tavon a jég.

— — — — —
 Tovább menénk — s a jégbe fagyva. látám,
 Mikép kinlódik új nép, nem hajolva
 Előre már, de visszafekve, hátán.

Itt a sirást ép a sírás gátolja;
 S a fájdalom, hogy gátra lél a szembe'
 A gyötrelmet fokozza, visszatolva.
 Az első könnyek itt egy jégtömegbe
 Torlódnak, úgy töltik kristály-üvegkint
 A két szemöld alatti gödröket be.

Talán még hatályosabb a mód, melylyel DANTE a pokol e fenekén vezeklők egyes nevezetesbjeit vagyis azokat, kik figyelmét magokra vonják, a kiket megszólít vagy a kik egyike a másikáról nyilatkozik: bevezeti — a mire már a fentebbiekben is látánk némi mutatványt. DANTE rendesen — s nem csak itt, hanem általában — egy-két sort szentel egyik másik személyének; s a kikkel hosszabban mulat is, a szó rendes értelmében nem igen mondja el történetöket. Azt tudottnak teszi föl mindeniknél s mindenki előtt; csak mintegy jelszóul mond valami jellemzöt róluk, vagy mutat rá történetökre, mondat velök valami arra vonatkozót, de mindig annak lényegét feltárót vagy legalább megérintőt. Rendesen egy vonással festi az egész képet, egy szóval világosítja meg a hozzá fűződő egész történetet. De mily mesteri az az egy vonás! mily hatalmas, mily fényárasztó az az egy szó! Fölrázza egész valónkat, fölébreszti képzelődésünket s megüti szívünkben azt a hűrt, melynek rezgése összeköt bennünket a költő tárgyával, személyeivel. Egy-két sorban, sokszor egy-két szóban, egy jelzőben, még gyakrabban egy igében,

egész történet, egész kép, egész élet! Ki nem emlékszik már előbből ama végetlenül bájos s végetlenül szomorú képre, a rimini-i Francescára s szerelmi történetére? az sincs elbeszélve, csak jelezve mintegy; de lehet-e néhány sorba a bűnös szerelem egész tragédiáját befoglalni, mint DANTE azt huszonnégy sorban tette? — Hasonló erejű, de már nem bájos, hanem zord elbeszéléssel találkozunk az Antenora és Toloméa határán vezeklő Ugolino borzalmas történetében, ki nagybátyját elárulván s szülővárosát az ellenségnek föladván, a hazaárulók s a barátai árulói köreinek a határán bűnhődik; de földi büntetése iszonyúbb volt vétkénél, s ezzel itt, ez undok bűnök rémhelyén is meg tudja nyerni részvétünket vagy legalább szánalmunkat. Őt a pízaiak, s a mi több: ártatlan fiai- és unokáival, egy toronyba zárták s mindnyájokat éhséggel vesztették el; s neki — a legerősbnek, néznie kelle azok kínlódását s rettenetes halálát. E borzalmas tragédiából semmit sem mond el DANTE az elbeszélők széles, körülményes módjában. A szerencsétlen Ugolino szájába adja a panaszt; bűnét ő nem mondja el, csak sejteti; de a tény — hogy itt van — eléggé tudatja velünk, hogy áruló volt. S mégis, ki ne feledné el bűnét, siralmával szemben? Mikor észreveszi, hogy a toronyba bezárva hagyták, hol éhen kell vesznie, mint igyekszik eltitkolni fiaitól a rémes valót; ezek mily gyöngéden viszont tőle az éhség jelentkező kínait; mint ajánlják neki táplálékul saját testöket, mikor kínjában őt saját öklét harapdálni látják; elalélásuk rendre, egymás után, haláluk ötöd-hatod nap, — megannyi szívfacsaró kép! S mily mesterileg készíti elő a költő a hangulatot ez elbeszélésre, az Ugolino álmában, melyben magát ellenségeitől, mint vadászkutyáktól, hajszolva látja. . . . Ez az egész epizód nem foglal többet magában

hatvan sornál. S DANTE a kevés téren annyira felkorbácsolja képzeletünket, érzelmeinket, indulatunkat, hogy átkát, melyet végül a kegyetlen Pizára sújt, úgy érezzük, mintha egészen szívünkéből venné.*

A pokol fenekén gyötrődő többi lelkek még sokkal rövidebben vannak bevezetve. A költő, bár máshol sem pazar, itt valóban fukarkodik a szóval. Elég egy-két sor neki, hogy az Arthur király árulóját, a gonosz Modredet — kit a bosszuló Arthur lándzsája úgy átszegett, hogy egyszerre ütötte át testét és árnyékát, vagyis sebe nyílásán átsütött a napsugár s átszegezte árnyékát; vagy a Nagy Károly hőseit s Rolandot eláruló czudar Ganelont megbélyegezze. Ezek történetei legalább mindenki előtt ismeretesek, mint a breton és frank hősmonda s a *Chansons des Gestes* tárgyai. De a kevésbbé ismeretesekek is hasonlókép bánik a költő s szövege azért minden sornál követeli a tartalmi jegyzetet.

Feltűnő, de könnyen magyarázható, hogy DANTE az árulókat, egy-kettő kivételével, a legközelebbről, hazája és kora történetéből veszi, mintha a világ történelme nem adna elég példát. De neki hazafias, sőt szorosan pártcéljai is voltak költeményével; az olaszok gonoszait megbélyegezni: sokkal inkább szíven feküdt, mint bármi egyéb.

Példái mindenikéhez, a történelmin kívül, erkölcsi

* Mint Krisztus az evangéliomban. DANTE sem kíméli átkait azon városoktól s népeiktől, melyek hozzá s a fejének pártjához ellenségesek voltak. Láttuk, Florenczet magát is mikép átkozta meg. Itt Pizát; s kevésbé alább Genuát is, ez erélyes három sorral:

Oh Genuának laza, állhatatlan
Erkölsű népe, rosszba' telhetetlen,
Mért rég be nem nyelt mind, e szörnyű katlan

magyarázat is csatlakozik. Egy-egy sora sokszor egész értekezésre nyújthatna anyagot. Különösen érdekes a többi közt ama tétel, melyet a Toloméában szenvedő Alberigo dei Manfrédi szájába ad s mely szerint az áruló lelkei gyakran (de ez csak a Toloméa kiváltsága vagyis a barátaikat elárulókat éri) az elkövetett árulás után azonnal, míg még testök él s a földön jár, — ide vettetnek a bűnhődés helyére s testökbe addig egy ördög száll, míg földi életök rendelt ideje le nem telik. Például rá is mutat Oria Brankára, kit DANTE a földön még élő testben ismer,

«Hisz eszik, iszik, alszik, öltözik még» —

ki ipát (a nyolczadik kör ötödik bolgiájában, a hivatalokkal kufárkodók közt kínlódó) Zanche Mihályt ebédnél, áruló módon megölte — hogy hivatalát bírhasssa — s lelke, a végrehajtott gaztett után mindjárt ide, a pokol fenekére szállt s még előbb ide ért, mint áldozatának lelke a fővő szurokba.

Hogy a legundokabb bűnnek, a Judásénak, a legalsóbbik alkörben, a pokol fenekének mintegy a fenekén, méltó büntetést szabhasson: a Cocytus jege s a fagy kínos viszonyai nem elegendők már a költőnek. A pokol fejedelmét, a fősátánt, Lucifert használja föl az iszony fokozására. A legszebb, legfényesebb angyal, pártot ütven isten ellen, levettetett az égből. A föld, nekünk túlsó, tengerrel borított oldalán zuhant le, s mint a nyíl, fúródott be a földbe, annak középpontjaig, melyet átszegze még, derékig — s oda beszorúlva maradt. Teste felső része a föld középpontján innen — lábai, derekán alúl, a túlsó félen állanak. Lucifer, az egykor fényes angyal, három arczú szörnyeteg alakját ölté föl; három arca: a fehér, a sárga, a fekete bőrű emberiséget jelképezi színeivel. Három iszo-

nyú szájában egy-egy bűnöst marczangol fogaival s hosszú, hegyes karmaival. Ne csodáljuk : hogy ki e három főbűnös ! Hogy Judásnak, az Úr Krisztus elárulójának, itt, a pokol legmélyebb fenekén kell lennie : önként értetik ; de itt vannak vele Brutus és Cassius is, kiket mi nem tartunk Judással egy rangban álló bűnösöknek, sőt a szabadság tiszteletre méltó hőseinek, — de a kiket DANTE, a világesászárság prófétája, mint a Cæsar árulóit, Judással együtt akart megbélyegezni.

Lucifernek két óriási, szörstelen, bőregérszerű szárnya van, melyekkel hideg szelet hajt s melyekről őt DANTE, messziről óriási szélmalomnak gondolta. Teste arányai oly óriásik, hogy mint a költő mondja

— én óriásra hasonlítok jobban
Mint félkarjára óriás formádnék.
Számítsd ki bár, hogy az egésznek ilyen
Taghoz milyennek kelle lenni hát még.*

Egész testét szőr fedi. Alakja óriási levén, tagjain szőrébe kapaszkodva, mint létrán kúsznak *le* a költők derekáig s onnan *föl* lábain — mert már a föld közép-pontján túl vannak, a honan ismét *fölfelé* vezet az út a túlsó fölvilágba.

* A DANTE óriásai, a pokolbeliek, mintegy kilencz öl magasságra jönnek ki, a XXXI. énekben adott meghatározás szerint ; tehát kilenczszer nagyobbra, mint a legnagyobb ember termete. Így hát a sátán karja $9 \times 9 = 81$ öl s ha a kar harmadrész hossza az egész testnek, Luczifer teste 243 öltre tehető. — Mint már előbb is emlitém, DANTE által itt a pokol legalsó köreiben adott pontos méretek szolgáltatottak kiindulást s biztos fogantyút a commentatoroknak az egész pokolüreg arányainak az utánszámítására.

Bámulatos mily helyes és tiszta fogalmai vannak DANTÉ-énak, a XIV. század első negyedében, tehát századokkal GALILEI, KOPERNIKUS, NEWTON előtt, századokkal előbb mint a földet körül hajózták volna, a föld gömbalakjáról, középponti vonzásáról, a súly és nehézkedés törvényéről, az éj és nap váltakozásáról a két félgömbön, a föl- és le-ről! Mint mindenben, ebben is kora legelőrehaladottabb szellemével állt egyenlő vonalon, sokban megelőzve azokat; őt, mindenben, egyikök sem.

Itt, a föld középpontjában, a hol az idő egyszerre 12 órával szökik előre s esetéről hajnalra válik:

«Ott este van, mikor itt a nap támad» —

ismerjük meg a DANTE kozmogóniájának ama sarkpontját, mikép képzei ő a két félgömb száraz- és tenger-viszonyainak mai alakulását. Szerinte a száraz eredetileg egyenlően volt megosztva a két félgömbön s csak a Lucifer bukása változtatta meg a helyzetet. Ő épen a Jeruzsálemnek ellenlábas pontjára a földnek bukott le az égből, s az ott körül fekvő száraz, ijedtében és borzalmában elfutott előle s az innenső félgömbre tolult. A hol a földbe fúródott, a föld tömege is szaladva tőle, üreget hagyott maga után, — mely a pokol tölcse — s mely az engesztelés hegyében (Jeruzsálem, a Golgota) csúcsosodott ki, míg viszont a túlsó félgömbön a száraz ama kevés része mely előle már el nem szaladhatott, épen azon a ponton ahol lebukott, fölcsapódott utána, mint a víz a beledobott kő után — s azon a helyen egy magas hegyecsúcsot alkotott, mely toronyként áll ki a környező tengerből. Ez a kúp — épen átellenese Jeruzsálemnek, — a purgatorium hegye.

Szellemes gondolat minden bizonynyal, hogy a tisz-

tulás hegye ellenlábasa az engesztelés (megváltás, Jézus halála) hegyének, hogy mindkettőt a sátán bukása idézte elő, mely ekkép, bizonyos tekintetben, saját gyógyszerét hozta magával.

De kísérjük ki DANTE-t a pokolból, melynek fenekére jutott már.

A föld középpontján, a pokoltengely irányában beszorúlva levő Lucifer talpáig kúszván föl a VIRGIL segélyével DANTE, — ott épen a Judeccának megfelelő barlangszerű üreget találnak, melyben megpihennek kissé, mielőtt a föld túlsó oldalára fölmászni kezdenének.

Üreg nyúlik fel innen, szintoly távol
 Belzebubtól, mint sírűregje is mén ; *
 Nem látni ezt, csak hallani, zajából
 Egy kis pataknak, mely szűk szikla-mesgyén
 (A mit estébe vájt) elé-elétünt,
 S körül kerülgeté, csekélyet esvén.
 Vezérem s én e rejtett útra léptünk,
 Hogy visszajussunk a fénylő világba,
 Legkisebb gondunk volt pihenni nekünk.
 Hágtunk. . . . Elöl ő, én nyomába hágva ;
 S a sok szépségtől, mit az égbolt hordoz,
 Láték egynémit, egy kis karikába,
 Míglen kiértünk újr' a csillagokhoz. . . .

Mennyi időbe telt az egész pokoli út, s a kijutás a föld túloldalára, a költeményben elszórt időmeghatározásokból meglehetősen tisztába hozható.

Márczius 24- és 25-ke közti éjjelre téve a setet

* Belzebub (Lucifer) sírűregje alatt a pokol-üreg értendő ; s mivel a föld középpontjától a fölület minden pontja egyenlő távol van, természetes, hogy az a szűk üreg, melyen a patak de lecsorog, ép oly hosszú mint a pokol-tengely hossza.

erdőben való eltévedését DANTÉ-nak, a párduezczal való találkozáskor (I. én. 38. v.) jött fel a nap tehát márczius huszonöt reggeli 6 óra. — Ugyanaz nap, épen naplementkor, est 6 óra, szálltak a pokolba le. S a negyedik pokolkörben jártak, mikor, a VII. ének 98. verse szerint

«— minden csillag hanyatlík, mely kele
Hogy indulánk»

éjfél elmúlt már, mert az esti hatkor *kelő* csillagok, éjfélen érik el a zenitet s kezednek *hanyatlani*.

A hatodik körből a hetedikbe levezető meredeken VIRGIL azzal siettetí DANTÉ-t, hogy

Már a halak a látkörön remegnek,
Az ég szekere a Caurus hosszában,
S még hosszú út visz lefelé a hegynek;

pedig kiszámítható, hogy 1300 márcz. 26-án, a nevezett csillagok reggeli 5 és 6 óra közt állottak a megjelölt helyzetben. Ugyanaznap déli 10 órakor a nyolczadik kör ötödik bolgiájában vannak. S esti 6 órakor érkeznek a föld középpontjába.

E szerint maga, a pokol útja, leszállóban, épen egy napot, huszonnégy órát, vett igénybe.

És ugyanennyit a kijutás a föld túlsó oldalára; mert, mint említettük már, a föld emez oldalán esti hat óra, a túlsó oldalra reggeli hatot jelentvén, a költők reggeli 6 órakor indulnak a szorosúton fölfelé; s mivel a *Purgatorium* első énekéből kitűnik, hogy szintén nap feljöttekor érkeztek oda, világos hogy a fölfelé út is épen egy napba telt. Ez úton nem töltötték az időt szemlélődéssel, nem kelle meg-megállapodniok; de viszont a

meredek fölfelé nehezebben levén megmászható, kelle ugyan annyi időt eltölteniök; jelképezve mintegy az erkölcsi gondolatot, hogy «facilis descensus Averni» — a pokolba leszállni széles és kényelmes az út, de mily szűk s mily meredek az út, föl, vissza az életre!

VI.

A Purgatorium.

A nagy közönséget, sőt a műértőket is általában, kezdettől fogva a *Pokol* érdekelte legjobban, közönségesen ezt tartják a *Divina Commedia* legszebb, legnagyobbyszerű, legtökéletesebb részének. A magasztalások, melyekkel DANTE a régibb s a legújabb időben elhalmoztatott, ha nem is kizárólag, de kiválóan a *Pokol*nak szólnak. A költő szenvedélye ebben a részben a legerősebb, alakító ereje és szemléletessége s általában plastikája itt a leghatalmasabb. Itt minden alakja, — s pedig ezren meg ezren vannak a kiket a rettenetes hely borzalmaiból, az örök-égő tűzből s halhatatlan iszonyból szemeink elé emel — minden alakja él s testetlenül is mintegy megtestesül szemeink előtt. A *Pokol*ban a költő képzelete is a legtermékenyebbnek látszik, képei a legváltozatosabbak. A színhely mindegyre változik, soha sem ismétli sem színezetét sem alakjait, mindig új s borzadálya egyre fokozottabb. A színhelynek s vele a költeménynek architektonikája is a legtökéletesebb. A *Pokol*, a mint DANTE képzelte, világos képben áll előttünk, akár egy amfiteátrum, melyet a belépő egyszerre áttekinthet szemével s minden zugában belát. DANTE mély erkölcsi érzete is a *Pokol*ban nyilvánul legerősebben. Szigora, melyben a bűn iránti gyűlöletet csak

az emberszeretetet s a bűnös iránti szájalom mérsékli, föltétlenül nyilatkozik a költemény e részében; a kijelentés nem kategorikusabb, a végítélet sem lehet az.

Ily előnyöknek köszönheti a *Pokol* azt a határtalan bámulatot, s mind azt a magasztalást, melyet századok óta soha nem lankadó mértékben nyert, s azt az óriási hatást, melylyel folyvást bír a lelkek és elmék fölött.

De bámulatunk a *Pokol* iránt s elragadtatásunk magas erkölcsi és költői szépségein, ne tegyen igazságtalanná a költemény más két része iránt sem. Ámbár részemről nem írhatom alá Dr. ANGIAL véleményét, a ki a *Pokol* magyar fordításának előszavában a *Purgatoriumot* a *Divina Commedia* legszebb részének nevezi, sőt részemről, határozottan elébe teszem annak mind a két másikat, — vallom azért, hogy a *Purgatoriumnak* is vannak egyes szépségei, melyek az egész mű legszebb helyei sorában állanak, s a *Paradicsomnak* viszont vannak elsőbbségei a más kétrész fölött. A diadal éneke az, annyi harcz, küzdelem, kín és szenvedés után; s a fény hatások a meny különböző köreiben, a változatosság, ugyanazon hatás különböző fokozatainak leírásában, maga ez a fokozatosság, mely a költővel minden következő énekben felül múlhatja az előbbieket s mikor azt hínnők nem emelkedhetik már magasabbra, felülmúlhatja vele önmagát: oly előnye a *Paradicsomnak*, mely a *Pokol* ellenkező fokozatosságát: a setétség és borzalmak fokozásait is felülmúlja.

A *Purgatorium* előnye viszont alkotásának egyszerűségében van, — értve rajta mind a költemény e részét, mind magát annak színhelyét, a tisztulás helyét.

Nem szükség ismételnünk azokat, miket a *purgatorium* kozmikus fölfogásáról, vagy jobban képzetéről, már föntebb elmondottuk. Ott vesszük föl a fonalat, hogy

DANTE, VIRGIL-től kalauzolván, egy patak által szegett földrepedéken, a föld ama túlsó oldalára, ismét a csillagok látására jutott ki. Ott, a földi Jerusalemmel szemben, emelkedik — a Lucifer bukása után visszatorlódott földhalom, az óceán közepén. Ez a halom: a *Purgatorium hegye*, a *Divina Commedia* második részének színhelye, azon lelkek tartózkodási helye, a kik nem voltak oly bűnösök, hogy a pokol remény- és megváltás nélküli örök kárhozatára jussanak, de oly tiszták sem — mely földi lény volna az? — hogy egyszerre a menny üdvhonába föllépni méltók lehetnének. Azoknak kell itt szenvedniök, nem örök büntetésképp, csak vezeklésül, hogy megtisztuljanak; tisztulásuk ideje, földi bűneik s megtérésre való hajlamuk mértéke szerint van kiszabva, s annak leteltével, a tisztulás hegyének tetejéről, mely a földi paradicsom, égbe röppennek; ellenkezőleg a pokolban szenvedőkkel, kiknek gyötrelmei nem a vezeklés jellegével s abból folyólag javítás céljával bírnak, hanem örökösök; «lasciate ogni speranza . . .» mondja a pokolkapu fölírata.

Maga a halom széles talapzaton fölfelé kúp alakra begyesedve emelkedik; de csonka kúp, mert nem csúcsba, hanem kerek fősíkba végződik. E fősík, bájos édenkert, melyen virág-övezte partok közt két kristály-folyó, a bűnfelejtés Lejthéje, s az erényeinkre emlékezés Eunoé-ja foly át; itt éltek első szülőink az eset előtt; s itt élnek most, az üdv előízletében, azok a lelkek, kik a purgatoriumban megtisztultak már s készen vannak rá, hogy a menny köreibbe emelkedhessenek.

A purgatorium dombjának oldalát tíz egymás fölött lépcsőzetesen emelkedő kör-út futja körül, nem egymásba folyva csigaút képében, hanem elkülönítve egymástól de mindegyik alsóbbról a felsőbbre lépcső vezet. A körök minél

főlebb annál kisebbek; a följáró annál meredekebb egyikről a másikra, — de csodálatos, DANTE, főlebb-főlebb menve, az egyre meredekebb hegyoldal megmászását fokról fokra könnyebbnek érzi, mert a bűn s testiség súlya egyre kevésbé nyom, minél főlebb jutott az örök világ vándora.

DANTE kozmogóniája a *Purgatoriumban* is oly világos s allegóriáiban oly jelentőség-teljes, mint mindenütt, mint jelesen a *Pokolban* is.

A *Purgatorium* halmának tíz köre közül a három alsó csak előcsarnoka a tisztító helynek: a szenvtelenek, erkölcsi tunyák, közönyösek, se' hideg- se' melegék számára, kikben a jóra való ösztön, a tisztulás vágya nem ébredt még föl; de hogy fölébredhet, hogy ez állapotuk sem végleges s nem javíthatatlan, bizonyítja az: hogy itt *vannak*, a javulás helyén, különben a pokolban volnának. A pokolban az ilyenek (a javíthatatlanok) a negyedik kör alján, iszapos mocsárban fetrengenek.

A hét felső kör a tulajdonképeni purgatorium. A bűnök, melyek itt vezeklenek s tisztúlnak, ugyanazok, melyekkel (csak hogy javíthatatlanokkal) a pokolban találkozott DANTE, az összes emberibűnök t. i. De máskép vannak beosztva és csoportosítva: itt, a purgatoriumban egyszerűen a «hét főbűn» kategoriái uralkodnak. A *Pokolban* mesterkéltabb, bár lélektanilag szintoly igazolt s tán még igazoltabb, volt a beosztás. Ám, míg a pokolban az enyhébb büntetésekkel, mert aránylag megbocsáthatóbbakkal, kezdődtek a pokol mélyébe leszálló körök, — (itt alúlról levén az út fölfelé) a rütabb bűnök vezeklésével találkozik DANTE előbb s úgy megy a megbocsáthatóbbakhoz. Legalúl a kevélyek, azután az irigyek, a haragosak, majd a tunyák körei vannak; a felső három a fősvényeké, torkosoké s bujáké.

Mint a *Pokolban*, úgy a *Purgatoriumban* is, a bűnhődések a bűnök természetéhez vannak szabva s nem történnek *átalában* tűz által. A tűz amott mint büntető eszköz gyakrabban, de szintén nem általánosan, — itt mint tisztító eszköz csak kivételesen, a bujáknál fordul elő, a kik a földön is lángban, de tisztátalan lángban égnék s azért kell itt is láng által tisztulniok. A tisztulás eszközei a purgatoriumban *átalában*: 1. érzéki büntetések, a megkedvelt s megszokott bűn természetéből folyók s az abból való tisztulásra vezetők; 2. az elmélkedés, mely az épen ellenkező erény felé fordítja a szellemet, képek, példázatok, tanítások által; 3. az ima, az értelem és akarat megtisztítására és erősítésére; 4. mindenütt egy-egy őrangyal a lelkek vigasztalására s e gyakorlatokban való irányzására.

A purgatorium kúp alakú szigetét, a föld túlsó oldalát egészen elborító tenger környezi. A lelkek csónakon érkeznek ide, melyet angyalok hajtanak, vitorla s evező nélkül, csak szárnyuk lebbenésével. DANTE és VIRGIL azonban a föld-tengelyen följutva, közvetlenül léptek ki a hegy aljára, hol — egy sziklabarlangban — a sziget örét: az utikai *Catot* találták. Nem lephet meg, hogy az erényes rómain, bár keresztleletlen pogány, itt, a pokol-tornáczból menekültek közt találjuk. Az egyház középkori tanai megengedték, hogy valaki nem csak víz- hanem vér-keresztség által is eljuthasson, ha nem is a teljes üdvre, legalább az üdv előcsarnokaiba. S *Catot* DANTE, már előbbi műveben, a *Convito*-ban is magasztalta: «Mely földi ember volt valaha méltóbb, mondja, hogy istent kövesse? Bizonyára egy sem *Catonál*.» *Cato* egyébiránt, helyesen jegyzi meg PHILALETES, inkább allegorikai alak itt, mintsem történeti személy. Ő a *Purgatorium* előkészítő

csarnokának az öre, a keresztyénségre előkészítő pogánykor legerényesbiké.

Csak futólag — s még annyi részletességgel sem, mint a pokolbantevők, — kísérhetjük át DANTÉ-t a purgatorium különböző körein; főczélunk e kíséretben — majdnem az egyedüli, a mit szemünk előtt akarunk tartani, — hogy a költemény e részének is némely kimagasló szépségeiről némi fogalmat adhassunk.

Mily üde lég, a fölvilág mily tiszta fénye üdvözli mindjárt a föld alatti részekből kilépőt, kinek «arcaszínét is elhomályosították a pokol gözei!»

Édes zafir-színek, keleti sarkát
 A tiszta égnek, s nyílt tekintetét,
 Fel az első körig, lágyan takarták,
 S szememet úgy megörvendezteték,
 Mihelyt ott hagytam a föld-födte résznek
 Lelkem' s szemem' nyomasztó bús legét.
 A szép planéta, mely szeretni késztet,
 Mosolyb' a nap keltét s homályba vonta
 A Halakat, melyek utána néztek.*
 S én jobb felé, a tulsó sarki pontra
 Szegzém szemem' s láték négy csillagot — csak
 Az első pár nézett volt még azokra! —
 Az ég örülni látszék lámpájoknak,
 — Oh észak árva bús vidéke, melyre
 E bájos lángok soha sem ragyognak! **

* Vénus akkor épen a nap előtt kelt föl, mint hajnalcsillag, és pedig a Halak égi jegyében, mely tehát elhomályosult fényétől. A DANTE csillagászata meglepően pontos adataiban.

** E négy csillag valószínűleg a Déli kereszt, melyről akkor kevés bizonyost tudtak még — neve is későbbi keletű, különben DANTE el nem mulasztotta volna, allegorikai vonatkozást tenni rá — de Marco Polo látta már s ő 1295-ben térvén vissza

S hogy megfordultam, fényökkel betelve ;
 S kissé az első sarkra pillantottam,
 Hol már lefordúlt a gönczöl tengelyje,*
 Mellettem im egy aggot láttam ottan....

Ez, a Purgatorium öre, az uticai Cato, kinek itteni szerepét már említettük. Ő, megértve céljukat s útjuk irányát, meghagyja VIRGIL-nek, hogy DANTE-t a sziget alján növény sással — az alázatosság jelképével — övezze körül, arcát harmatos füvel mossza tisztára,

Mert legparányibb ködfolttal szemében,
 Nem illenék, hogy a paradicsomnak
 Első szolgálja elejébe lépjen!

Cato eltünvén, VIRGIL parancsa szerint tesz s azzal megindulnak a hegy alsó részén, ott, a hol a tenger felől jövő lelkek a purgatorium hegye lábában kiszállani szoktak. Érkezésök módját így írja le a költő :

Mint hajnal jöttén, sűrű gőz miatt, a
 Mars fölpiroslik a nyugoti égen,
 Magát ha majdnem tengersizint mutatja :
 Úgy tűnt (ha újra láthatnám!) elébem
 Fénypont a vízen, oly gyorsan röpülve
 Hogy nincs madár, mely elérné röptében.

madagascari és jávai útból, DANTE is hallhatott már tőle e felcsillagatról, melyet egy első, két második s egy harmadrangú csillag alkot. A négy csillag allegorikai értelmezéssel a négy theologiai erényt jelenti, melyek csak az első emberpárnak voltak sajátjai.

* A már szó, az időre vonatkozva, nem egészen szabatos, mert a gönczölnek *c helyről* bármely időpontban is csak egy csillagja látható. De úgy is érthető, helyileg, hogy ott a hol DANTE áll, a gönczöl már nem látszik.

Oly gyorsan, hogy alig egy perczre tüle
 Elfordulék, kérdezni csak vezérem' :
 Szemembe már fényesb- s nagyobbnek tűne.
 Mellette mind a két felől fehéren
 Két nem tudom mi látszék, és alatta
 Egy szint' olyan tűnt lassanként elébem.
 Vezérem mitse szólt még, mialatt a
 Két első úgy látszék — szárnyak lehettek.
 S hogy a hajóst már tisztán megláthatta,
 Kiálta: «Hajtsd csak, hajtsd a térdedet meg!
 Az isten angyala! kulcsolj kezet!
 Ily égi szolgát fogsz még látni többet!
 Nézd: minden földi eszközt megvetett,
 Kormányt, vitorlát — és ily messzi partra
 Csupán a két szárnyával evezett.
 Nézd: egyenest az ég felé, hogy' tartja,
 A léget verdesvén örök tollával,
 Mely változatlan, nem mint földi fajta.»
 S a mint közelb- és mind közelbre szárnyal
 Az isteni madár: tisztán kivettem,
 De nem bírván szemem a fény-sugárral,
 Csak lesütém. Amaz a partra, menten,
 Oly gyors hajóval, oly lebbenve szálla,
 Hogy barázdát se vágott a vizekben.
 Az égi révész abban hátul álla,
 Üdv írva fénylő homloka fölött,
 S száznál nagyobb volt benn a lelkek száma.
 «Hogy Izrael Egyiptomból kijött»*

* A CXIV. zsoltár. E zsoltárt DANTE, Can Grande-hoz írt leve-
 lében például hozza föl, mily különböző magyarázatokat engedhet
 valamely költemény. A *szószerinti* magyarázat a zsidók kijövele
 Egyiptomból, Mózes alatt; az *allegorai*: lelkünök megszabadítása
 a bűn fogságából Krisztus által; az *erkölcsi*: a lélek megtérése
 a kegyelem által; az *anagogiai* végre: a rabságából fölszabadúlt
 léleknek diadalmas bevonulása az üdv honába. Látni való, hogy
 e két utóbbi magyarázat épen a *Purgatorium* alapeszméjét fejezi
 ki, s annak mintegy bejelentése Can Grande előtt, kinek az egész

Egy hangon e zsoltárt zengette szájok,
 És véges-végig, a mint írva lött.
 Akkor a szent keresztet vetve rájok
 — Mire azok a partra kirohantak —
 Ő vissza, gyorsan mint jött, tova szállott.

Az újonnan jött lelkek ép oly kevésbé tudják az
 útát a hegyre föl, vagy azt: hova kell menniök, mit DANTE;
 egygyel beszédbe is ereszkedik közülök, kiben egy zenész
 barátjára ismer, s ki neki egy dalát el is énekli. De Cato
 megjelenése véget vet a henye időtöltésnek, megfeddi és
 helyökre utasítja a lelkeket.

Most DANTE s VIRGIL is megindulnak. A hegy aljában
 lapály-kör terül el, mely a tulajdonképeni purgatoriumnak
 csak előcsarnoka. Itt egy lélektől, a ki Manfrednak,
 Sziezilia királyának vallja magát, megtudják, hogy itt
 legkívül e helyen azok tartózkodnak, kik a szent egyház
 átka alatt haltak meg, még ha különben megtértek is
 bűneikből, melyek miatt az interdictum (a kegyszerek
 kiszolgáltatásának rájok nézve felfüggesztése, tehát az
 eltemettetés megtagadása is) érte. Mert

Való, hogy a kik az egyháznak átka
 Alatt haltak meg, bár bűnbánva végre,
 Harminczszor annyit kell e bércz-korlátba'
 Eltöltniök künn, mint a mennyi évre
 Konokságuk terjedt; ha csak a Végzet
 Imáikért nem rövidebbre mérte.

Innen szűk s meredek ösvényen fölebb lépnek (még
 mindig az előcsarnokban) s azokat találják, kik megtéré-

munka ajánltatik. Ebből értjük azt is, miért épen ezt a zsoltárt
 éneklik az angyal mentő csónakjában érkező lelkek.

söket halálok órájára halasztották; majd azokat, kik azért nem térhettek s gyónhattak meg, mert váratlanul, erőszakos halállal múltak ki, de halálok előtt megbocsátottak ellenségeiknek. DANTE sokakat megismer, imént elhalt kortársai közül. Valamennyien arra kérik a költőt, vigyen igaz s vigasztaló hírt felölök övéiknek, ha a földre visszatérend s főleg: hogy könyörögjenek lelkeikért, hogy azok mielőbb kiszabadulhassanak a vezeklés helyéről.

Mint a pokolba, a purgatoriumba is álmában — nem tudva mikép — lép be DANTE, annak előcsarnokából. Mert egy mantuai lélekkel találkozáván, ki nagy tisztelettel fogadja VIRGIL-t, * dicső honfitársát, s vezetőül

* Még mielőtt többet tudna is róla annál, hogy mantuai, csupa szeretetből szülő-városa s honfitársa iránt, DANTE-nak ez legszebb s legerősebb hazafias kitörései egyikére ad alkalmat. A többi közt így kiált föl:

Itália, hajh, rabnő, nyomor tanyája,
Kormánytalan hajó, dühös szélvészbe'.
Világnak nem urnője, ha' rimája!
Im e nemes lélek, szerelme készthe,
Édes nevét hallván szülő helyének,
Hogyan siet testvéri ölelésre!
Míg harczban állanak, kik benned élnek,
És üldik egymást s rágják, kiket egy fal
Körit s kül-ellentől egy árok véd meg.
Nézz végig, nyomorult, tengerhabokkal
Körített partidon s tekints magadba:
Van-e csak egy pont, mit vizsály nem vagdal?
Mit ér, hogy féked rövidebbre szabta
Justinian, ha üresen áll nyerged?
Gyalázatot így kétszeres miatta!
Oh nép, kinek csak hűnek kéne lenned,
S székébe kéne hagynod ülni Cézárt,
Ha felfogná l parancsát istenednek!
Nézd, mily szilaj lőn paripád, a rég várt
Sarkantyut a mióta már nem érzi,
S nyakába dobtad néki azt a kantárt!

ajánlkozik nekik, de miután a nap már lemenőben van (egész nappalt töltének a hegy aljában) s éjjel a hegyre föl nem mehetnek, az őket egy szomszéd völgybe vezeti, a hol pihenő helyet találnak.

Függő s vízszintű közti rézsut-ösvény
 Vezete föl a szűk völgy peremére,
 A meredekből enyhült lanka mesgyén.
 Arany s ezüst skarlátja és fehére,
 Kék indigo, csillámfa és a vidám
 Zöldszín smaragd, azon frisen kitörve,
 Mi könnyen itt legyőzve voln', de mind ám,
 E völgy füve- s virágitól, ha nézed,
 Mint kevesebbet több legyőzi nyilván.
 S nem csak színekkel fest itt a természet,
 De ezer illat édessége által
 Csodás ujsággá tette az egészet.
 Fűvön, virágon, *Salve Reginá*-val
 Sok lélek ült itt, mely előbb a völgyből
 Nem vala látható, most dala rávall. . .

De ők nem szállnak le ezek közé, csak a mantuai mutatja s nevezi meg azokat egyenként, köztök a Habsburgi Rudolfot (a ki elmulasztotta, mikor tehetette volna, hogy felállítsa a római világcsászárságot), nagy ellenfelét, a cseh Ottokárt

— ki már pólyába' jobb volt,
 Mint fia Wenczel szakállas korában,
 Ki lomha, s kéjre — másra sohse — gondolt.

aztán az anjoui Károlyt, kinek a hohenstauffeni Konrádon elkövetett kegyetlensége miatt inkább a pokolban lehetne helye, de kinek egyéb hőstetteiért a költő mégis megkegyelmez; és sok másokat, legtöbbször nagy hírű fejedelmeket.

Ez alatt leszáll az éj —

Az óra, mely vágyát a vándoroknak
 Hazafelé fordítja s ama napra
 Mikor szeretteiknek búcsut mondtak,
 S szerelem ált' az új utast lágyabbra
 Hangolja, hallván a távol harangot,
 Mintegy az elhaló napot siratva. . . .

Most két angyal száll alá az égből, az ott leselgő kígyótól megóvni a völgyet. A kígyó csakugyan oda is csúszik a sötétben, de az angyalok, egyedül szárnyuk szelelével visszariasztják. DANTE-t éjfél után elnyomja az álom; álmában egy sast lát az égből lecsapni; s az őt megfogva, magával a magasba viszi, a «tűz régióiba», a hol égni érzi magát s fölébred. Álma alatt *csakugyan felvitetett*, nem ugyan az égbe, csak a purgatorium kapuja küszöbéhez; s nem sas vitte föl, hanem — mint VIRGIL elbeszéli, — Lucia, az égi hölgy.

A purgatorium kapuja, lépcsői, küszöbe, kulcsa, mind a vezeklés és megtérés útjának kézzel fogható allegoriája. Halljuk a költőt:

Kaput láték s három lépcsőt alatta,
 Ahoz vivőt, s különböző színekben,
 S kapust, ki száját még föl nem nyitotta.
 S a mint jobban-jobban szemügyre vettem,
 A legmagasbik lépcsőn láttam ülni,
 S ragyogni úgy, hogy el se viselhettem.
 Kezébe' kard volt, de hüvely nélküli
 Mely úgy veté sugárit vissza ránk ott
 Hogy szinte érzém a szemem' kisülni.
 • Mondjátok elsőbb onnan, mit kívántok?
 — Így kezde szólni — vezetőtök hol van?
 Nehogy idejövéstek' megbánjátok! •

«Egy égi hölgy, ki jártas e dologban,
 — Felelte mesterem — mondá imént ép':
 Csak menjetek, az ajtó nyitva s ott van!»

«Vezesse jóra lábatoknak léptét
 — Kezdé megint a kapu nyájas öre —
 Így meglátjátok házunk belsejét még!»
 S az első lépcsőn fellépénk előre,
 Oly fényesen csiszolt fehér márványon,
 Hogy képem visszatükrözött belőle.

A második: setétebb mint a bársony,
 Vad tűzszaggatta durva kő s egyvégben
 Hosszába rajt s keresztbe hasadás-nyom.

A harmadik, mely tömören fekvék fenn,
 Mintha csak érből fecscsenő vér lenne
 Oly tűzvörös porfirnak tetsze nékem.

Itt üle, mindkét lába rajt' pihenve,
 Az angyal, olyan fényes küszöbön,
 Hogy én gyémántot véltem látni benne.

A három lépcső nyilván a bűnbánat egyes fokoza-
 ai vagyis alkatrészei; az első, tükörfényes fehérlépcső:
 a bűn világos öntudata s felismerése; a második setét s
 beltüztől szaggatott, a bűn miatti kínos önvád; a har-
 madik a szív vérével pecsételt jobb feltétel a megté-
 résre; a gyémánt küszöb, melyen az angyal ül, a Krisz-
 tus érdeme a bűnbocsánatot szerző megváltásban. Az
 angyal tüzes kardja az egyház fegyelmi bíráskodásának
 s büntető hatalmának a jelvénye.

Jegyezzük meg itt, hogy míg a poklon DANTE csak
 mint szenvedőleges szemlélő ment át, a purgatoriumban
 maga is cselekvőképp lép fel, mint a vezeklők egyike, a
 kinek magának kell átmennie a vezeklés valamennyi stadiu-
 mán és czerimoniáin. Innen az angyal előleges vallatása:
 kik vagytok, mit kerestek, honnan jöttök. S innen, a mi
 most következik, is megérthető lesz.

Önként menőt vezérem vonva, fönn
 Így szóla hozzám: «Kérjed őt esennen
 Hogy nyissa föl a zárat!» — És midőn
 Szent lábai előtt ott térdre estem,
 Kérvén: nyitná föl, s irgalmát sohajtva
 S háromszor, elsőb, mellemet verdestem,
 Ő hét *P*-t írt a homlokomra, kardja
 Hegyével és szólt: «Rajta légy, ha bent léssz,
 Hogy lemoshasd e sebeket: légy rajta!»
 Hamú, vagy földből porhanyón kivett rész
 Voln' öltönyéhez színre ép' hasonló,
 A mely alól két kulcsot most elővész.

A vezeklés, bűnvallás és megbánás, egyházi formái világosan vannak leírva. A hét *P* (peccata) a hét főbűnnek felel meg, s a tisztulás helyén a vezeklés által azoknak le kell töröltetniök. Az angyal hamu-szürke ruhája itt az egyház vezeklő színét viseli. De lássuk a kulcsokat, melyek a vezeklőhely ajtait felnyitják.

Egyik ezüsből volt, a más aranyból;
 Amazzal elsőb, azután meg evvel,
 Úgy tett az ajtón a hogy kívántam volt.
 «Ha néha egyik kulcs jó útra nem lel,
 Vagy nem fordul meg a kulcslyukba könnyen:
 — Mondá — az ajtó akkor nem nyilik fel.
 Drágább az egyik; a másik ellenben
 Több észt kíván és több művészi gondot,
 Mert a megoldás titka van emebben.
 Pétertől kaptam; s ő csak annyit mondott:
 Nyissam ki inkább, mintse zárva tartsam,*
 Ha már az esdő lábaimhoz omlott.»

* Az eredetiben: inkább tévedj a fölnyitásban, mint a zárva tartás által; az az, kétes esetekben inkább kegyelmes légy, mint túlszigorú; «nem akarom — mondja Krisztus — hogy a bűnös elveszszen, hanem hogy megtérjen és éljen.» S kívált, ha térdre borúlva kér kegyelmet: — az ima ereje.

S most a szent ajtót kinyitotta gyorsan,
S szólt: «Lépjetek be! — De ki csak megfordúl,
Tudjátok ezt meg, annak *vissza!* harsan».

A kulcs átalában az egyház bűnbocsátó hatalmának a jelvénye. Szent Péter őrzi, s utóda a földön, ő a menny kapuiban használja. A purgatorium ajtaját is csak az ő beleegezésével, tőle kapott kulccsal lehet fölnyitni. A kulcs pedig kettő: egyik a bűn mivoltának s a bűnös és bűnbánata valódiságának a fölismerése; a másik az ítéletmondás. Amaz kisebb hatalom, azért ezüst kulcs képviseli; abban embernek — a gyóntató s feloldó papnak is van része, azért — bár kisebb becsű, tudományt és mőgondot kíván kezelése. Emez tisztán isteni hatalom, azért arany kulcs a jelvénye. Az ajtót előbb az ezüst-, aztán az arany kulccsal kell nyitni s ha valamelyik kulcs megtagadja a szolgálatot, az ajtó nem nyílik fel. Az utolsó intés: meg ne forduljatok, vissza ne tekintsetek! a bűnökbe való visszaeséstől int. Krisztus is arra int: «Gondoljatok a Lót feleségére!»

Bemenve a nyitott kapun, a sziklába vágott meredek, szűk, csiga-lépcsőként kanyargó feljárón át, a purgatorium első körére érkeznek a vándorok. E kör, három öl szélességű párkányt alkot a hegy körül; egyik oldala meredeken néz le a mélységbe, a másik szintoly meredeken fölebb emelkedő sziklaoldal. Ez a *kevélyek* köre; s a meredek sziklaoldalon az alázatosságot ábrázoló jelképek vannak, — nem csak a híres szobrászokat, de magát a természetet is megszegyenítő — domborművekben művészileg ábrázolva, hogy az itt vezeklő kevélyeket az ellenkező erényre, az alázatosságra emlékeztessék. Itt az angyal, a ki Máriának az üdvözletet hozta; s maga Mária, «Istennek szolgálója»; itt Dávid, a frigyláda után,

király létére, fedetlen fővel zsoltárokat énekelve; itt Traján császár, kiról a monda egy alázatosság tényét hagyta emlékezetben. De ezek csak *képek*. Az élőlelkek, a kevélyek, nagy seregben, nehéz súlyok alatt görnyedezve, jönnek szembe a költőkkel. Büntetésök nem bűnük *folytatása*, mint a pokolban, hanem annak épen ellenkezője, tehát a megtérés útja; s bár súlyos és majdnem elviselhetetlen, úgy, hogy

Ámbár többé kevésbbé meghajoltak
A mint ki több, ki kisebb súlytól görbedt:
Ki legtürelmesebb volt is viszonylag,
Mondani látszék: «Nem bírok már többet!»

DANTE, mikor meglátja őket, így fakad ki a kevélység ellen:

Oh gögösek! — a lelki szem vaksága
Ált' verve meg — kifáradt nyomorútlak!
Szívetek tév-utat követni kába,
Nem érzitek hát: hogy férgek vagyunk csak,
Teremtve: égi pillangóvá lenni,
Mely gyöngé bár, lel a magasba útát!
Miben tudtok hát úgy elkevélyedni?
Tökélytelen hernyók ti, eltévesztett
Alakzatok csak, féreg és több semmi!»

A lelkek, a mint körben járnak, a Miatyánkból alakított ima-éneket zengenek:

Oh Miatyánk, ki lakozol a mennyben,
Bezárva nem, csak forróbb szeretetből,
Erőd' mert jobban éreztetted fenn:
Legyen dicsért s magasztalt mindenektől
Te szent neved ... stb.

Az útasok kérdezik tőlök, hol találják meg a feljáratot a második körre. Egyik azt feleli: jertek csak velünk,

majd megtaláljátok ; s míg mennek, elmondja nevét, földi életét, kevélysége bűnét s a földi nagyság és hírnév hiábalóságát :

Világi hír csak szélnek fúvalatja,
 Mely majd amarról fúvall, majd emerről,
 S nevét fuvó helyével váltogatja.
 Több-é hired, — ha megvénült tetemről
 Rázod le húsd' vagy előbb ha meghalsz
 Mint elszokál a «papa-» s «tütü-» nyelvről, —
 Ezer év múlva ? s pedig kevesebb az
 Az örök léthez, mint a leglassabban
 Görbülő körhöz,* míg egyet hunyorgasz !

S ismét:

Hírnév olyan : mint fű színe ; kizöldül
 S meg elsárgul ; színét azon napon
 Veszíti el, mely kicsalá a földből !

A mint tovább mennek, a belső sziklafalon most a földi kevélység elrettentő példáit látják kiábrázolva, úgy, mint előbb az alázatosság vonzó példáit. Legelől Lucifernek az égből lebukása, aztán a százkarú Briaréus, majd Nimród, Saul, Cyrus ; itt Trója bukása, pusztulása :

Itt láttam Tróját, hamvba', vad-barlanggá
 Változva ; mily silány vagy Ilion !
 Képed dicsednek árnyát sem mutatná.
 S véső s ecset oly mestere ki voln',
 Hogy visszaadjon arczvonást meg árnyat,
 Miket művész is nézne bámulón !

* Az ég legkülső mozgó köre, a primum mobile, a legnagyobb s tehát leglassabban görbülő kör ; és annak forgása idejéhez, vagy kerülete nagyságához van mérve egy szemhunyorítás.

Holt halva fekszik itt; az élők járnak.

— Ki a valót látá se látá többet

Mint én itt láték, lehajtván orcámat.

Csak menjetek, Éva-fiak, gögötöknek

Emelt fejével és tekintsetek föl,

Tévítatok' hogy ismerhessétek meg!

DANTE elmélkedéseit, az angyal jövetelével, VIRGIL sürgetése szakítja meg. Az angyal fényes szárnya hegyével meglegyinti DANTE homlokát, ki csak később veszi észre, hogy ezzel az egyik P-t letörülte róla. Teste is anynyira megkönnyül ezzel, hogy a — különben is kevésbbé meredek — lépesőn a második körbe sokkal könnyebben tud fölmenni.

Jegyezzük itt meg egyszer-mindenkorra, hogy DANTE és VIRGIL, mint a pokol egész körét, úgy a purgatoriumét sem kerülik meg egészen. Amott a le-, itt a följáratok, bár nem egy vonalban, egymástól nem oly távol esnek, hogy hozzájok s általok az alsóbb (illetőleg felsőbb) körökbe jutás végett az egész körön körül kellene menni. A purgatoriumban folyvást jobb felé haladnak; az egyes feljáratok közti tereket az illető köröken járvák meg, s mind a hét kör ily megjárt részei együtt véve egy félkört tesznek, úgy, hogy az utolsó lapályra épen átellenes pontján jutnak föl annak, a hol az elsőre, a szűk csigalépesőn fölléptek volt.

A második kör az *irigyek* tisztuló helye; képek s domborművek itt nincsenek, az intés itt látatlanul hallatszó hangok által történik: a lelkek szüntelenül a szeretetre intő, buzdító énekeket s példákat hallanak. Tagjait durva szörcsuha földi s szempillájuk vassodronynyal van levarrva; e kegyetlen szokást gyakorolták a vadász-sólymokon akkoriban, DANTE onnan vette az eszmét.

A lelkek közül nagy számmal vannak elősorolva s megnevezve, többnyire florencziek s egyéb olaszok, a történelemből kevésbbé ismeretes nevek. Tovább haladva, a látatlan hangok az irigység ellen intő s elrettentő példákra utalnak, Kainra — ki öcscsét irigységből ölte meg — stb. Míg az első körben mintegy harmadfél, itt három órát mulatnak a költők. Az idő mindig pontosan van — a nap és csillagok járásával — jelezve. A körnek a következőbe vezető feljáratánál ismétlődik az előbbi jelenet az angyallal, ki most a második P-t törli le szárnya hegyével a DANTE homlokáról.

A harmadik körben, mely a *haragosoké*, képek és hangok helyett látományok veszik át az intő szerepet; e látományok majd az engedelkeny szelidség, majd a bösz harag és indulatosság képeit tüntetik föl. DANTE maga is átmegy e látományokon — hiszen mondtuk már, hogy a purgatoriumban ő nem szenvedőleges szemlélő csak, mint a pokolban volt, hanem vezeklő maga is — *unus poenitentium*. E látományok egyike a szelidség képe, a szeretettel teljes gyöngéd szemrehányás, melylyel a gyermek Jézust, a templomban elmaradásaért, aggódó édesanyja illetve; egy másik az indulatos haragé, az első vértanút, Istvánt, Jeruzsálem kapujában megkövező zsidók. Íme a két kép.

Most hirtelen jött látomás бүvétől

Érzém magam' egy templomba ragadva,
S szememnek ott nagy sokaság tűnék föl.

S egy nő, belépve, anyai szavakba',

Gyöngéden így szólt s édesen: Fiacskám,

Mért tetted ezt, hogy' gondolád magadba?

Nézd, én s atyád, gond és aggály nyomasztván,

Jártunk utánad ... » s a hogy ez elhallgat:

Az első látomány eltűne aztán. ...

— — — — —

Sok embert láték, mind dühébe reszket,
 Tüzes haraggal, egy fiatal ellen,
 Ordítva folyvást: «kövezd meg, kövezd meg!»
 S látván az ifjat, kínos gyötrelemben
 A földre rogni a halál súlyától;
 De égre szegzett szemekkel szünetlen,
 Kinjában is azt kérve fő-urátul;
 Hogy megbocsásson üldözőinek,
 Oly arczzal, melyr' az irgalom kitárul. . . .

E látásokból DANTÉ-t a VIRGIL szava ébreszti föl s ragadja ismét magához. Ekkor látja, hogy a haragosok sűrű füst-felhőbe vannak burkolva; a harag és indulat felhői ezek, melyek a földön is elhomályosítják az indulat rabjainak szemeiket. S DANTE kérdésére: vajjon a csillagok rossz befolyásától van-e, hogy e bűn, egyesek és népek közt annyira el van terjedve, a kérdezett (a lelkek egyike) azt adja válaszul, hogy ennek oka a világ rossz kormányzatában, jelesen a világi s egyházi hatalom el nem különített voltában, keresendő.

Rómának, jobb korában hajdanonta
 Két napja volt, melyekkel a föld és menny
 Ösvényit egykép megvilágította.
 Egyik a mást kioltá; s most egy-kézben
 Pásztorbot és kard; kettős erejiknek
 Egyesülése vészes minden részen.
 Mert tartaléka többé nincs egyiknek
 A másikatól; nézd termésöket bár;
 Mert a fát gyümölcséről ismerik meg!

Majd oszlik a sűrű ködfelhő, — melyben új látományok jelentek meg, a harag büntetéseiről — az angyal közelgésére, ki őket a negyedik körbe fölvezetni jő. Mire oda felérnek, a nap lement s az éj borulatában ők pihenni dülnek; de nem alhatva még, VIRGIL azt magyarázza, mi-

kép minden erénynek forrása a szeretet, de tévedéseiben minden rossznak is.

A jóra, a jó szeretetére s gyakorlására késedelmes *erkölcsi tunyák* vezeklő helyén vannak. Itt már nem kívülről jő a jóra való intés: képek, intő hangok, látomások által. A lelkek, a mint gyorsan, mindig előre haladva, sietnek, magok sürgetik magokat, részint a jóra való készség s a tette gyors elhatározás példáinak emlegetése, — részint a közöny s erkölcsi lanyhaság büntetéseinek emlékezetbe hozatala által.

«Lám Mária sietve ment a hegyre.*

S Caesar, Ilerdát meghódítani, Marseill-t

Támadva, rontott Spanyolhonra egybe.» **

«Siess, siess! nehogy közönyöd ált' el-

Szalaszd időd', — kiálta mind — sőt inkább

Buzgalmad ált' a kegyelmet használd fel!»

— — — — — «Mind kihalt a

Nép, mely előtt a tenger árja megnyilt,

Míg Kanaánt utódja elfoglalta.***

S kik Anchizes fiával, nagy küzdelmit

Megosztani mindvégig nem akarták:

Dicsetlen élet várta valamennyit!†

* Az angyal üdvözlését hírül vinni Erzsébetnek (Luk. I. 39.)

** Míg Pompejus hadai késedelmeskedtek, Caesar gyors elhatározással hajtotta végre terveit.

*** Mert késedelmesek voltak hitelt adni a Kanaánból megfordult követeknek, azért nem láthatták meg az ígért földét. (4 Móz. XXXII. 6—13.)

† Aeneász hajói egy részének elégetése után, kísérői közül az öregeket, nőket s mind azokat, kik fáradságait s dicsőségét tovább megosztani nem akarták. Siciliában hátra hagyta: *nil mag-nae laudis egentes* (Aen. V. 751).

Az itt következő sorokat csak azért közlöm, mert a gondolatoknak az álomba átmenetét — mit mindenki magán tapasztalt — a mily egyszerűen, oly találóan festi bennök DANTE:

S hogy messziség s köd tőlünk eltakarták,
 Hogy már nem láthatánk egyetlen lelket:
 Elmémben akkor már új gondolat járt;
 Ebből meg mások s újra mások keltek,
 S elmém egyről a másra úgy szaladt,
 Önkénytelen szemem' lehűyni kellett,
 S álomra válék végre a gondolat. . .

Álmában egy különös látománya jó, melyből VIRGIL csak hajnalban költi föl, hogy menjenek a következő körbe fel. Ez a fösvények köre, kik arcczal a földön fekszenek, ama rájok illő zsoltárt énekelve:

«Adhaesit pavimento anima mea»
 (Lelkem a földhöz tapadt).

Egyáltalában nem fog meglepni, hogy az első lélek, a kitől DANTE kilétét kérdezi: egy pápa,

«Scias quod ego fui successor Petri»

és pedig V. Adorján. A fösvényesség bűne, a mit DANTE kortársainak átalában, de különösen az egyházi férfiaknak, jelesen a pápáknak, leggyakrabban vetett szemökre. Itt sem mulaszthatja el azt, s épen a *Pokol* I. énekében, a harmadik fenevadról használt allegoriával.

Légy átkozott, te régi nyöstény-farkas,
 Mindannyi vad közt a legéhesebb te,
 S mohóbb, hogy mentől több prédát ragadhass!

Oh ég, melynek, mint hiszszük, forgó repte
 A földi dolgokat megváltoztatja:
 Mikor jön el, ki ennek véget vetne?
 Azonba' csak menénk, lassan baktatva,
 S én a lelkekre figyelék, kik ottan
 Panaszkodának sirva és jajgatva.

Az előbbi (negyedik) körben az összes lelkek idézték a megfelelő példákat, itt csak egyes hangok szólanak, elvétele.

S véletlen: «Édes Mária»-t hallottam,
 Oly kinosan s fájdalmasan nyöszörgve,
 Mint szülő-asszony szokta, nagy kinokban.

Aztán: «Szegény valál, inség is gyötre,
 Mint a jászol mutatja, melybe' méhed
 Szent magzatát kinnal szüléd e földre!»

S meg újra: «Jó Fabricius, tenéked
 Inkább tetszék az erény, szegénységgel,
 Mint nagy gazdagság, melynek ára vétek!»

Lelkem' e szók oly örömmel tölték el,
 Hogy a lélek felé sietve mentem,
 Mely fölvidíta ily dicső igékkel.

S az még az adományról szóla menten,
 Melyet Miklós a szűzeknek adott volt
 Hogy megmaradjanak a becsületben.*

«Oh jó lélek, ki ily jól szólsz, ne titkold
 — Mondám — ki voltál? s mért vagy csak magad,
 Ki e méltó dicséret hangin így szólt?

* Szent Miklós, később mirai püspök Kis-Ázsiában, meghallván, hogy egy apa, szegénység által kényszerítve, leányait el akarja adni, egymásután három erszény pénzt dobott a szegény ember ablakába, a ki azzal kiházasította leányait s így megtartotta a becsületben. (Innen a szent Miklós-éji ajándékok a gyermekek ágyába.) A fentebbi példák a becsületes szegénységre intenek; az utolsó a vagyon jól használására, az erény érdekében.

Szavad jutalma el sem is marad,
 Ha visszatérek, befejezni kurta
 S czélhoz röpkülő földi útamat!»

A lélek, kit DANTE úgy szólíta meg, a Capet Hugóé, a francia királyok őseé, a ki erősen kikel utódainak bűnei ellen s hosszasan, jóslatosan beszél az Anjouk világhuralmi kísérleteiről.

«Ama rossz fának voltam én a törzse,
 Mely oly setét árnyat vet a keresztyén
 Világra, hogy ritkán van jó gyümölcse.»
 «Oh uram isten, vajj' ha' érhetem meg
 A nagy boszút, mely kiengesztelendi
 Haragodat, titkába' szentségednek!»

De alig hagyják el ezt, egy rendkívüli jelenség rázza meg őket az egész hegygyel együtt.

Egyszerre a hegyet remegni érzém
 Alattam s oly félsz foga el, minőt
 Érzünk a rémhalállal szembe nézván.
 Delos sem inga jobban, mielőtt
 Megszülni két szemét itt az egeknek
 Latóna fészket rakni idejött.*
 S egyszerre oly kiáltás hangja zengett
 Mindenfelől, hogy mesterem, ruhámat
 Megfogva szólt: «Ne reszkess, én vezetek!»
 «Gloria in Excelsis Deo!» riadának,
 Mint közelségök folytán kivethettem
 A lelkeknek, kik által e hang támadt.

* A hitrege szerint Latona iker gyermekeit, Apollot és Dianát (napot és holdat, az ég két szemét), Deloson szülte meg, mely akkor nem volt szilárd sziget, hanem a tengeren ingó láp. Apollo később, hálából, tette szilárd szigetté.

S oly mozdulatlan állánk s meglepetten,
 Mint ama pásztorok, kik ezt a hangot
 Először hallák, a mezőn fektőkben,
 Míg szűnt a reszketés s a dal elhangzott,
 S folytattuk útunk' a sereg között, mely
 A földön fekve újra úgy jajongott.
 Tudatlanság, küzködve kételyekkel
 Oly tudni-vágyat még nem szüle bennem,
 Ha nem csal emlékem, mint a milyen kel
 Elmémben most, a hogy se' siettemben
 Nem merve kérdni, sem hogy feloldozza
 Kétségim', nem levén erő szívemben:
 S tovább menék csak, félve s álmadozva.

Mi volt e megrendülése a purgatorium egész szikla-szigetének? — Költőink azonnal megtudják; épen attól a szellemtől, kinek befejezett tisztulása e rendülést elő-idézte. Mivel e részlet a legfontosabbak egyike a költemény e középrészében, nem lesz helyén kívüli azt egész terjedelmében ideiglatnunk:

A vélünk született szomj, melynek enyhet
 Csak az a víz ad, melynek jó-voltáért
 A samariabéli nő esengett,
 Gyorsan sietni készíté, a mint rám ért
 A terhes úton, mesterem nyomában,
 Szánván a kint, mit ég azokra rá mért.*
 S ím, mit Lukács ír evangéliomában,
 Hogy Krisztus megjelent, sirból kikelve
 A két utonlevőnek, hajdonában:
 Egy árny jelent meg s jött nekünk, figyelve
 Azokra kik körülé fekvének;
 Mi észre sem vevők, míg nem közelge

* T. i. az előbbi énekben látott szenvedéseket.

S így szólt: «Testvérim, békesség tinéktek!
 Megfordulánk s Virgil viszont köszönté,
 Előbb egy pillantásával szemének,
 Majd szóval is: «Vezessen tégedet bé
 A boldog körbe ama szent ige,
 Mely engem tön örökre száműzötté!»
 «Hogy van — kérdé az, s mentünk ízibe —
 Ha árnyak vagytok, égbe nem méltatva,
 Ki vezetett e lépcsőn fel ide?»
 «A jeleken, — gazdám e választ adta —
 Miket angyal rótt homlokára ennek,
 Megláthatod, hogy jobbra van hivatva.
 De mert, ki éjjel-nappal fon,* a lennek
 Egészen a végére még nem ére,
 Melyet Clotho felköt s kiszab mindennek,
 Lelke azért, mely mindkettőnk testvére,
 Idáig el nem juthatott magától,
 Mert földi hálóg borul még szemére.
 S így engem a pokolnak tág torkából
 Kihíttak, néki megmutatni mindent,
 S mutatok is, míg iskolám világol.
 De ha tudod, világosíts fel minket:
 Mért rege úgy imént a hegy, s kiálta
 Úgy minden lélek, nedves lábaig lent?»
 Ezzel a kérdéssel úgy eltalalta
 Kiváratomnak tűfokát, hogy szomjam
 Megenyhült, már csak a reménység által.
 S az így kezdé: «Itt nem történik olyan
 Mi eltérítné a szent rendszabástól
 A hegy törvényét, vagy a mi szokatlan.
 Bizton vagyunk itt minden változástól;
 Csak mit az ég innen magába fölhiitt:
 Attól eredhet olyas, semmi mástól.
 Mert nincsen jég, se hó nincs, sem eső itt,
 Sem harmata, se dere nincs e helynek,
 Csak odalenn, ama hármass lépcsőig.

* T. i. Lachesis, egyik a három párka közül.

Nincs itt se sűrű, nincs se könnyű felleg,
 Se villámlás nem fénylik, sem szivárvány,
 A túli égen mik gyakorta kelnek,
 A száraz gözök is, csak ama márvány
 Lépcsőig jönnek, miket említettem,
 Az ör-angyalnak lába rajtok állván.
 Ott lenn többé-kevésbbé reng szünetlen,
 De a föld mélyiben rejlő szelektől,
 Nem t'om hogyan, de nem reng soha itt fenn.
Csak akkor reng, ha itt a kötelektől
Oldódik egy lélek, ki megtisztula,
S ily hangoktól kísérve kél, lebeg föl.
 Hogy tiszta már: az akarat tanúja,
 Mely szabadon, helyet cserélni készve,
 A lelket meglepi s örömsre gyűjtja.
 Előbb akar, de nem ereszti mégse'
 A vágy, mit isten az akarat ellen
 Beléje oltott, méltó bűnhődésre.*
 S értem ki több mint ötszáz év' e helyjen
 Szenvedve, csak most érzem még szabad
 Akaratom', hogy innen kiemeljen:
Értem e rengés, s a kegyes csapat
Dics-éneke, a nagy egek urának,
Ki nékik is majd szabadságot ad.»

Így megértve a földrengést, mely nem egyéb, mint egy kötelékeiből szabaduló léleknek az új, dicsőbb életre születési vajudása, megkérdik a lélektől: ki ő? — Statius, a császárok korabeli epikus költő, VIRGIL tisztelője s utánzója, ki nem fösvényisége, hanem épen pazarlása bűneit

* Egyike DANTE legnehezebb helyeinek. A nélkül, hogy itt az aquinói Tamás ide vonatkozó s parallel helyeinek magyarázatába ereszkedném, röviden adom az értelmezést. A vezeklő lélek akarna szabadulni; de nem ereszti a vágy, kiállani teljes büntetését, mely őt a mennybe szabadítja. Akarata ellen a jobb meggyőződés s méltó bűnhődésének maga önként alávetése áll.

vezekelte itt, ötszáznál több * évig s ki a költőknek még sok felvilágosítást ad a helyről és lakóiról, mielőtt égbe szállana. Sőt felkíséri őket a hatodik körbe, hol a torkosság és tobzódás bűnét vezeklik a lelkek. Ízes gyümölcsökkel kínálkozó almafa áll s friss forrás patakszik, csábítólag, de egyszersmind a torkosságra hajlandóknak a mérséklet erényében gyakorlására. E fa és forrás körül a mérsékletre intő példák és buzdítások hangzanak.

E körben találkozunk DANTE, öt éve elhalt sógorával, Donato Forese-vel, ki azt, hogy oly hamar kiszabadult a purgatorium előcsarnokából s tobzódása bűneiből való tisztulását már itt tényleg megkezdette, kegyes özvegye buzgó imáinak tulajdoníja, s ebből alkalmat vesz, a florenzi nők erkölcstelensége s bujálkodása elleni erős kifakadásra. Korunk ócsárlóinak, kik az ilyenmű bűnöket csak mai keletűeknek szeretik feltüntetni, nem lesz érdektelen a XIV. századi olasz nők viselt dolgairól a következőket olvasni.

Ő meg viszont: «Ily gyorsan ide által,
A kínok édes ürmét élvezhetnem —
Nellám segíte, sok sirása által.

* Statius Kr. u. 65- vagy 85-ben született, s így halála óta közel 1200 év telt el, 1300-ban, a *D. C.* cselekvénye i lejében. Ez időből tehát ötszáz s néhány évet töltött a fukarok vezeklőhelyén. Alább elbeszéli mikép lett titkos keresztyén, de nem levén bátorsága (a Domitián üldözései korában) azt nyíltan bevallani, e lanyhaság miatt négyszáz évig kellett az előbbi negyedik körben (az erkölcsi tunyákéban) vezekelnie. Hol töltötte a még hátralevő kétszáz s néhány évet, arról nem szól az írás. De ebből is azt a fontos tanúlságot vehetjük, hogy míg a pokolban a lelkek egy helyhez vannak kötve, a büntetés örök levén: a purgatoriumban a lélek egyideig egyik — azután másik — harmadik bűnéből tisztul, mert mindenikből meg kell tisztúlnia, hogy égbe kelhessen.

Buzgó imái, sóhajtási engem
 Fölhoztak s ott hagyám a váró-sziklát*
 A többi kör gyötrelmitől is menten.
 Imádott özvegyecsém antol inkább
 Becses nekem és kedvesebb istennek,
 Erénye és jósága mentől ritkább.
 Barbágiája mert a szárd hegyeknek**
 Jobb, mint a hol hagyám e szívem szentét,
 Még ott is tán a nők erényesebbek!
 Oh drága vérem, mit mondjak neked még?
 Már szemeimmal látom a jövőt,
 A melyben e *ma* még nem is leend *rég*,
 Midőn a szószékről, a nép előtt
 Tiltják a szemtelen florenczi nőknek:
 Bimbóstól mutogatni kebelök'.
 Várták-e barbár vagy szerecsen hölgyek,
 Hogy kényszerítsék, magokat befedni,
 Egyházi vagy más fegyelemmel őket?
 De ha tudnák e szemérmetlenek: mi
 Vár rájuk, mit készítnék gyors hatalmak,
 Már kezdenének sirni és szepegni;
 Mert, ha előre látásim nem csálnak,
 Jajgatni fognak, mielőtt pelyhes lesz
 A kit ma még csicis-sel vigasztalnak!

E körben a torkosság bűne vezekelvén s tisztulván,
 a költők egy lombos fát találnak útjukban, melynek ágai
 közül a mértékletesség dicséretét s a tobzódás ijesztő pél-

* Váró-sziklának, a várakozás helyének, a purgatorium
 alját nevezi, hol rendesen soká kell várni, míg tulajdonképeni
 vezeklő körébe, vagy egymásután többekbe is, átmehet a lélek.
 Őt, neje könnyei s imái, hamar vitték tulajdonképeni vezeklő he-
 lyére, megkimélve a többi körök gyötrelmeitől is.

** Vandal-gyarmat Szardiniában, a férfiak vadságáról s a
 nők szemérmetlenségéről egyaránt ismeretes; de Forese szerint
 Florencz még annál is rosszabb.

dái emlegetését hallják. Majd az angyallal találkoznak, ki a hatodik P-t is letörli szárnya hegyével a DANTE homlokáról s átbocsátja őt a hetedik körbe, hol a bujaság bűnéből tisztulnak a lelkek.

A középkori egyház felfogása szerint a lelkek tisztulása valamennyi bűnből, tűz által történik. DANTE e felfogást odamódosította, hogy szerinte a hét főbűnnek csak egyike, a bujaság szorúl a tűz általi tisztulásra. Valóban, ez a bűn az, mely mivoltában leginkább hasonló a tűzhöz: éget, epeszt és sorvaszt; méltó, hogy tűz által tisztíttassék. Midőn a költők a purgatorium dombjának ez utolsó pontjára fölérnek: az egész kört lángokban találják; s a lángok mellett, melyek belőle kicsapnak, a vándoroknak alig egy keskeny ösvény marad, a hol körüljárhassanak. A lángok közül hymnuszok hangzanak ki. DANTE több lélek szavát különbözteti meg, kik a szűzeség erényében élő példákat magasztalják.

A bujálkodás baromiségába merült lelkek tisztátalan tűzöket itt azzal tisztítják, hogy a hegy körül a lángokon át körben futnak, két ellenkező irányú csoportban. Találkozva: megölelik egymást s elválva tovább mennek, intő példaként híres bujálkodók neveit kiáltva egymásnak.

A lépcsőhöz érve, mely e hetedik körből a hegy tetejére vezet föl: DANTE megrémül, hogy a lángon kell átmenniök, és nem mer belelépni. Hiába biztatja őt VIRGIL:

«Fiam, gyötrelmeket

Adhat csupán, halált nem, e láng hullám.

Gondolj csak vissza, mint vezettelek

A Geryon hátán sértetlenül ki:

S istenhez ily közel mit tehetek!

Hidd el, ha ezer évig kéne ülni

E láng gyomrában, eltemetve, néked:

Se' fogna egy hajsza lad meggörbülni.

Ha azt hiszed tán, hogy megcsallak téged :
 Lépj csak közel és győződj' meg felőle,
 Ruhád szegélyét ha beléje értet'd.
 Csak tégy le — tégy a kis-hitűségről le,
 Lépj bele bátran s jőj ki túl sértetlen !»

Végre az utolsó érvhez folyamodik, hogy a még folyvást kételkedőt a tűzbe lépésre bírja. Azt mondja, hogy a lángon túl Beatrice vár reá. Erre aztán DANTE sem haboz tovább s bele mer lépni a tűzbe, bár az oly forró,

Hogy benn' valék, magam' olvadt üvegbe,
 Kihűlni, szívesen vetettem volna,
 Oly hő volt, minden mértéknek felette.»

De VIRGIL biztatása szerint: a tűz heve bár kínos, nem volt sem emésztő, sem halálos. Sértetlenül mentek át rajta, míg a lángon túlról már égi kar hangoztatta a szent éneket:

«Venite benedicti patris mei !»

A nap azonban leszállt s DANTE-t még egy utolsó álom nyomta el. Álma megjósolta, a mit látni fog: egy mezőben járdaló, virágokat szedő s dalló hölgyet, a ki Leának vallja magát, a munkás kezűnek, míg húga, Rákhel saját szépsége szemléletébe merülve, tükör előtt ül. A szemlélkedő s a tevékeny erény ó-testamentomi jelképei, melyeknek az új szövetségben Mária és Márta felelnek meg. De a hajnal első sugarára fölébred DANTE s mestereitől vezetve, felhág a meredek lépcsőn, az utolsón, mely a tetőre vezet, a földi paradicsomba, mely az éginek már küszöbe.

VIRGIL itt már tudatja vele, hogy el kell válniok; az ő (a földi ész, tudomány és tapasztalat) vezérlete csak

eddig tartott; most égi szellem, Beatrice veszi át a vezérletet s DANTE-nak szabad elhatározásától függ: őt követni vagy nem!

Szegény DANTE! Tudná-e nem követni, szerelme angyalát? Szinte gúnynak hangzik VIRGIL-től a szerelmes költő szabad akaratára való hivatkozás:

«Az ideiglenes s az örök lángot
 Látád, fiam; most már a helyre jő fel,
 Hol én magamtól többé mitse látok.
 Eddig hozalak észszel és erélylyel.
 Most már saját tetszésed vedd vezérül,
 Elhagytad a szorost, a meredélyt el.
 Nézd, ott a nap, mely rád lövell egérül,
 Itt a füves, a bokrok és virágok,
 Miket e föld önként hajt oly kövérül;
 Míg rád ragyognak ama szem-világok,
 Mik sirva kértek, hogy segítsenek meg.
 Leülhetsz itt, vagy indulhatsz utánok!
 Ne várd szavam', sem intését szememnek,
 Erős, szabad s ép már akaratod,
 És hiba volna most nem azt követned,
 Im koronát, mitrát neked adok!»*

VII.

A paradicsom küszöbén.

A purgatorium vezeklő körei háta mögött vannak már; homlokáról mind a hét P. le van törölve. S most, a hegy fensikjén, üde légű bájos virányon találja magát, hol gyönyörrel halad tovább, még mindig VIRGIL által —

* A korona a császári, a mitra a pápai hatalom jelvénye; mintha azt mondaná: «Magad légy császára, pápája magadnak!»

szenvedőlegesen kísérve inkább most már, mint vezetve, — s virágpartok közt folydogáló patakhoz ér, melyen nem mehet át. A túlsó partról azonban édes dalt hall s egy bájos szépségű hölgy lebben felé, ki ott a túlparton a virágok közt jár dal. A két partról át beszédbe erednek, a költő, a ki kérdez s a magános hölgy, a ki felel. Ez elmondja neki a hely természetét; oly magasan áll az, hogy a föld viharai és légköri változásai ide nem hatnak; felhők alatta úsznak el. A régiek ezt a Parnassznak, az istenek lakának hitték, pedig ez első szülőink édene s az üdvezülendő lelkek lakhelye, mielőtt égbe szállanának. E patak itt két felé ágazik tovább folytában: egyik ága a *Léthe*, melybe alámerülve, a bűneiből már megtisztult lélek, azok gyötrő emlékeitől is megszabadul, a teljes feledés által; a másik az *Eunoé*, melynek habjaiból jótettei fölemelő s boldogító emlékét meríti.

E hölgy, kit DANTE a virágos parton járdalva és virágokat szaggatva látott: névszerint *Matilda*; kiléte s jelentősége épen annyi, vagy több kérdés tárgya volt, mint az első és második énekbeli három hölgyé. Valószínű, hogy DANTE történeti személyt gondolt alatta s így a Matilda név után az egyház történelmében kell kereskednünk. Leghihetőbb, hogy az ismeretes Matilda örgrófnőt kell értenünk alatta, a VII. Gergely pápa barátnőjét, ki az egyház érdekében kifejtett buzgó tevékenysége által érdemelte ki, hogy őt a költő a tevékeny élet ó- és új-testamentomi példányaival: Leával és Márhával hasonlítsa össze, s Beatrice kiegészítőjeül tüntesse föl, mint eme kettőt, a Rákhel- s az Úr lábánál ülő Máriáéit, kik mindhármán a szemléletes élet jelképei. Más hozzávetés szerint a DANTE Matildája a hasonló nevű szent apácza volna, ki a költő kortársa volt (megh. 1292-ben) s kiről látományok

(visiók) és kijelentések (revelációk) maradtak fenn, melyek a purgatoriumbeliekkel tagadhatatlanul némi rokonságban állanak. Az ő látományaiban említett «erényhegy» hasonlít a DANTE tisztító-halmához; s az is a hét főbűn szerint van hét részre osztva. E föltevés ellen az szól, hogy a DANTE Matildája világosan a tevékeny élet képe: s ez sokkal inkább illik az erélyes örgrófnőre, mint a jámbor apáczára.

De a Matilda allegóriája aránylag könnyen megoldható a következő (XXIX.) énekben előttünk felvonuló nagy allegorikai menet képeihez képest.

Matilda megindul az egyik parton, a patak mentén lefelé, DANTE VIRGIL-lel a másikon követi, szintazon irányban. Távolról hét égő fát pillant meg; de közeledve észre veszi, hogy nem fák azok, hanem karos gyertyatartók, ágaikon égő gyertyákkal. Mily plastikus kép — az égő fákból karos gyertyatartókká válva! Egyszerre villámlás világítja meg az erdőt, de a fényt nem követi setét, mint a földi légkör villámlásait — sőt minden villám után növekedik a világosság, annak fénye hozzá adódván az előbbihez s állandó maradván. E világosság fényénél lassan közeledik a hosszú menet. Elöl a hét karos gyertyatartó s utána boldog lelkek hosszú sora, fehérben, homlokukon liliomokkal. A gyertyák, a mint előre haladva közeledtek, fény-csíkokat hagytak magok után a levegőben, — mint színes zászlók húzódtak utánok azok. A boldog lelkek pedig huszonnégyen valának, aggok mind. Énekeltek s egy szűznek mondának dicséneket, a ki még nem volt látható. «Te áldott az Ádám leányai közt — zengék — s áldott a te szépséged örökre!» — A huszonnégy vén után négy állat jött, zöld lombokkal koszorúzva mindenik. Mindeniknek hat szárnya volt, s szárnyaikon csupa sze-

mek. «Az Argus szemei, ha élnének, ilyenek volnának!» Leírásuk helyett DANTE az Ezékiel próféta látománya (I. r. 5—14. v.) s a János Jelenéseire (IV. r. 6—8. v.) utal és a szárnyak tekintetében Jánosnak ad igazat, a ki hathat szárnyát látá mindenik állatnak, holott Ezékiel csak négyet-négyet. — A négy állat közötti téren pedig egy griffől vont diadalszekér jött. A griffnek két szárnya volt, egyenesen magasra emelkedve, oly magasra, hogy végeik az ég távolába veszttek el s már láthatók sem valának szemmel. A griff előrésze, mint a meséből ismerjük: madár, utórésze oroszlán. S a DANTE-látta griff feje és tagjai aranyból voltak addig, míg madár volt, ellenben a többiek — az oroszlánrész — fehérek, vörössel tarkázva. A diadal-kocsi pedig szebb volt nem csak a római imperatorok diadal-szekereinél, de a nap arany-szekerénél is. — A kocsi jobb felén három nő jött, körben tánczolván a kerék mellett; egyik oly vörös, hogy a tűzben alig látszott volna meg; a másik, mintha húsa s csontja smaragdból lett volna, zöld; a harmadik épen most esett hónak látszott, oly fehér. S majd a fehér látszék vezetni tánczukat, majd a vörös. — A balkerek mellett is hölgyek jöttek, de itt négyen, bíborba öltözötten, összefogózva s körbe lejtve, mindig egynek a dallamára, a melyiknek három szeme látszott a fején. — A szekér után újra egy más sor zárta be a menetet. Két agg jött előbb, különböző ruhákban: egyik orvos alakjában, a másik ellenkező tiszten vagyis öltözékkel. Azután jött négy, alázatos alakban; s utánok még egy agg, a ki alva járt, okos képpel. S ez a hét egyenlően volt öltözve az első csapattal (fehérbe), de fejökön, nem liliomból, hanem rózsából s más piros virágokból hordtak koszorút; «valamelyestávolból nézve meg lehetett volna esküdni, hogy homlokukon mindnyájan égnek.»

Jártasoknak kell lennünk az ó- és új-testamentomban s annak képleges magyarázataiban, a mint a középkorban s még azután is soká közkeletűek voltak, hogy ez egész menet s minden egyes alakjának jelentőségét megérthessük. De ez ismeretekkel bírva, nem lesz nehéz útba igazodnunk. A menet, mely előttünk a költő képzelődése által megelevenítve elvonul: az anyaszentegyház diadalmenete; a tiszta, a Krisztusi egyházé, a mint azt Ezékiel próféta jós szemmel látta s a mint János, az apostol és evangelista, ha ugyan ő az Apokalypsis írója is, a prófétai jóslatok e keresztyén magyarázója, az ó-testamentom képeit az újra alkalmazva, Jelenései könyvében lángoló színekkel festette. Az igaz egyház e diadalmenetének ellentéte, a *Purgatorium* két utolsó énekében a megromlott és elaljasodott egyház diadalmenete vagyis orgiája, szintén az Apokalypsis alakjaival és színeivel: a kétszarvú fenevaddal és rajta ülő «nagy parázná»-val.

Most azonban nézzük ezt az igazi diadalmenetet; s az Ezékiel és János vezető kezén könnyű lesz annak, a DANTE-magyarázók által teljesen tisztába hozott s ma már ellenmondás nélkül megállapított értelmezését adnunk.

Tudnunk kell, hogy e diadalmenet hőse vagyis hősnője: Beatrice, az istenbemerült vallásos szemléletnek, mint az üdv eszközének dicsőült alakja; de a ki még most DANTE-nak sem látható, s csak a következő énekben tűnik fel előtte.

A hét gyertyatartó, egyenesen a János Jelenéseiből (IV. 5.) vett kép: a szentlélek hét ajándéka: a Belátás (*intellectus*) és Tanács (*consilium*): vagyis az igazság megismerése, a szemlélő és gyakorlati értelem; továbbá a Bölcsesség (*sapientia*) és Tudomány (*scientia*): vagyis az igazság helyes megismerése, mindkét irányban, elméleti-

leg és gyakorlatilag; végre a Kegyesség (pietas), Erő (fortitudo) és Félelem (timor): az erkölcsi érzetek.

A hét lángesík, mely mint maradandó ecsetvonás marad a lángok után: vagy általában a szentlélek ajándékainak gyümölcsei a lélekben, vagy különösen a hét sakramentom, melyekkel az egyház él.

A huszonnégyszögletes menet első csoportja a griff által vont szekér előtt, szintén az Apokalypsis alakjai s az ó-testamentum könyveit, vagyis azok szerzőit ábrázolják, liliummal koszorúzva: a várt Messiás hitével. A hit színe mindig a fehér. *

A négy állat a kocszi előtt, a griff két oldalán: a négy evangélista, kiket állatok képében (néha kíséretében) szoktak ábrázolni, ú. m. az ember: Máté, a sas: János, az ökör (vagy bika): Lukács, s az oroszlán: Márk. A zöld lomb a remény színe rajtok, mert az ó-testamentumi remények beteltét hirdetik. Ezékiel négy, János hat szárnyal festi őket.

A két kerekű szekér az egyház, mint az igazságnak, az isten igaz ismeretének a hordozója; s a griff, mely azt mellével (vagy nyakával) húzza: maga az isten-ember, Krisztus; kiben a két természet az isteni (a madár-) s az emberi (az oroszlán által jelképezve) egyesül. Azért van teste első része, a madár, aranyból s szárnyai égig érnek, túl az emberi látás határán, megfoghatatlanul. Az emberi természet, az oroszlán-test, fehér és vörös színe a szeretet

* A könyveket így számítják: 1—5: a Móses öt könyve; 6: József; 7: Bírak Rúthtal; 8: Sámuel; 9: Királyok; 10: Krónikák; 11: Ezsajas; 12: Jeremiás; 13: Ezékiel; 14: Dániel; 15: Hoseás; 16: a kisebb proféták; 17: Jób; 18: Zsoltárok; 19: Példabeszédek; 20: Prédikátor; 21: Énekek éneke; 22: Esdrás; 23: Nehemiás; 24: Eszter.

(vörös) által végre hajtott hitet (fehér) jelképezi (fides charitate formata).

S most meg fogjuk érteni, hogy a két alakú griff Krisztus, a Beatrice szemeiben, az isten lényegébe emberinél mélyebben belátó szemléletben, mikép tükrözik felváltva majd egyik (isteni), majd másik (emberi) alakjában; maga a tárgy — csodálkozva látja DANTE — nem változik, csak képe a Beatrice szemei tükrében. Az isteni és emberi természet egyesülése Krisztusban, oly csoda, melyet földi látás s emberi értelem nem foghat föl, csak a mennyben felvilágosult szellem benső szemlélete.

A szekér jobb kereke mellett a három nő a három theologiai erény: a vörös a szeretet, a fehér a hit, a zöld a remény. Hogy majd a szeretet, majd a hit a vezető: azt jelenti, hogy vitás: a kettő közül melyiké az elsőség.

A bal kerék melletti négy hölgy a négy fő erkölcsi erény: az okosság (Prudentia), ez a három szemű, mely többet lát a többinél s azért azok állandó vezére, továbbá az igazság (Justitia), a mértékletesség (Temperantia) és az erő (Fortitudo).

A szekér után következők jelképes alakjaiban könnyen ráismerhetünk ábrázoltjaikra. A kettő, a ki közvetlen a szekér után megy: Lukács az egyik, az Apostoli Cselekedetek írója, kiről tudva van, hogy mesterségére orvos volt; s a másik, a ki ezzel ellenkező öltözetben van, mert míg az orvos életet gyógyít, emez életet ölő fegyverrel jár, Pál apostol a hadakozó egyház jelképe, a kit az egyház kezdet óta hosszú, egyenes pallossal szeret ábrázolni. Azután négyen jönnek, az első vénekhez hasonló ruhában. csakhogy fejöken a lilium fehér virágai helyett a szeretet piros virágaival: az Apostoli Levelek, illetőleg íróik: Pé-

ter, Jakab, János és Judás. S végre az, a ki okos arczczal, de álmodva jár utánok, ismét János — mint a mennyei Jelenések látója.

S most a diadalmenet megáll. «Mikor a szekér szemben volt velem — így végzi DANTE a XXIX. énekét, — mennydörgés hallatszott; s e méltóságos fogatnak tiltva látszék lenni, hogy tovább menjen, a mikor amazok ott elől, a zászlókkal megállottak.»

Amazok elől, a zászlókkal, a hét égő gyertyatartó, melyek — mint a XXX. ének első soraiból látjuk, — úgy állanak oly örökön s változatlanúl e lelki égen, sem lemenve, sem fölkelve, sem más felhő (mint a mi bűneink köde) által el nem homályosítva, — mint a hogy a földről látható égen a sarki hetes csillag, a *gönczöl* szekere áll, a hajósok e biztos vezére.

S a mint a szekér megáll: fölzendül a boldog lelkek éneke, melyre angyalok serege jelenik meg, kik a biblia szavával (Áldott a ki jő!) és a VIRGIL-ével (Date lilia manibus plenis) hívják Beatricet, ki most a hit, remény és szeretet, ez égi erények három színébe, fehér-, zöld- és pirosba öltözve, virágosó közepette, lebben fel. Arcza nem látható még, mert sűrű fátyol fedi; de DANTE, a régi szerelem hatalmát megérzi közeledtén. S a mint VIRGIL-hez fordúlna, hogy ezt megmondja neki: íme VIRGIL, hű kísérője eddig a poklon és a purgatoriumon át, itt a paradicsom küszöbén eltűnt. Az emberi józan ész és tudomány, melyet képviselt, nem állhat meg ott, a hol a teljesebb isten-szemlélet, a kijelentés lép föl. Már előbb is mondta VIRGIL, a purgatorium utolsó köréből a földi paradicsomba lépve föl, hogy itt oly dolgok és látományok következnek, a melyeket ő nem ért.

DANTE-nak fáj barátja, mestere, atyja eltűnése. De

elveszte fölötti bánatát Beatrice csakhamar magasabbra: a bűnbánatra fordítja.

Feddő beszéde DANTE-hoz, megható a szeretet és kegy által, mely sugallja, inkább hogy nem a szigor. «Mert az üdvöt megbánás nélkül elnyerni: isten igazságos végzése ellen volna.»

Feddő beszédét Beatrice először nem egyenesen intézi DANTE-hoz, csak a körül álló angyalokhoz, kiknek mintegy panaszkép beszéli el DANTE erkölcsi bukását, s hogy őt megmenteni s igaz útra téríteni már nem volt más mód, «mint az elveszett népséget» megmutatni neki. DANTE-ra a szégyen és önvád mardosó érzetével hatnak Beatrice szavai. Hebeg, dadog, pirul és sápad. De hogy bocsánata teljes lehessen, a néma bűnbánat sem elég; magától kell jönie az egyenes bűnvallásnak, s azért Beatrice most egyenesen hozzá intézi vádbeszédét «s a szónak hegyét fordítja felé, holott már éle is oly vágós volt» — míg nem közvetlenül intézte hozzá.

DANTE bevallja bűnét, hogy a jelenvaló dolgok szerelme — a testi gyönyör — eltérítette őt az égiektől. Valomása, — nem mintha olyant mondott volna, a mi az égi bíró előtt nem volt tudva, — megengyíti az ítélet szigorát — mint köszörű-kő, ha a kés éle ellen fordul, — de DANTE-nak a bűneire emlékezés, az elvesztett üdv érzete, Beatrice látása, csak erősítik bűnbánata gyötrelmét. Hogy üdvöt nyerhessen, bűnei emlékeitől kell menekülnie — s ezért Matilda, a hölgy, kit előbb magánosan látott a parton járdalni, a Lethe hullámiba meríti őt. Itt megszabadulva bűnei emlékeitől, nem gátolja semmi, hogy az üdvbe mehessen. S most az angyalok és boldog lelkek éneke közben, ama négy főerény hölgyei magok kéri Beatrice-t, fátyolozza le szépséges arcát megtért kedvese

előtt. Hallgat kérelmökre s szépsége teljességében áll DANTE előtt, a kinek ajkán eláll a szó s kezében a toll megtagadja szolgálatát ily mennyei szépség láttára.

Míg DANTE a Beatrice nézésébe merül: a szekér a szent csoporttal előre mozog s egy száraz fához érnek. A griffekhez köti a szekeret, mire a fa kihajt, zöldell és virul. A boldogok éneke közben DANTE elalszik. Fölébredve: Beatrice-t látja, a hét nőtől körülvéve, a fa aljában ülve. Most egy sas száll a fáról a szekérre s azt megcsapkodja. Jő egy róka, melyet Beatrice elriaszt; visszajő a sas s tollait a szekérre hullatja. Ennek kerekei közt meghasad a föld s egy sárkány jő ki; a sas tollai elborítják s a mint a szekérbe ül: két feje nő, három két-két, négy egy-egy szarvval. Rajta ül a nagy parázna s egy óriás. Nem akarunk ez apokalyptikus képekkel részletesen foglalkozni; elég annyit mondanunk, hogy ez a megromlott egyház képe, mint volt föntebb az igaz egyház allegoriája.

A hét erény azonban dicséneket zeng, melynek végeztével Beatrice homályosan jósolja DANTÉ-nak, hogy jó nem sokára, a ki az egyházat s Olaszországot megszabadítja a gonoszok zsarnokságától. Szívére köti, hogy tartsa emlékében s majd írja le, a miket látott.

Ez alatt a nap délre hág s ők odaérnek a hol a folyó két ágra szakad. Itt Matilda a földi vándort megfürösztí az Eunoéban; s ő, megújulva, ujjászületve, képesnek érzi magát: a csillagokhoz szállani.

Ime a *Purgatorium* befejező sorai:

S a szent habokból én oly újjá szülve
Szálltam ki, mint — a melyre új lombot hoz
Az új tavasz — a plánta, kizöldülve,
Fölszállni képesen a csillagokhoz.

VIII.

A Paradicsom. — A fény fokozatai és a fényrózsa.

A lángész nagy alkotásai számtalan különböző oldalról vehetők szemügyre s — mint a kaleidoskop — mindig új meg új szépségek csodáit tárják a szemlélő elébe, soha nem ismétlődöket, mindig váratlanokat. A lángész egyetemességébőlkövetkezik ez, mely a makro- és mikrokozmoszt, a világot és az embert, belső mivoltában s ezer meg ezer külső jelenségeiben, egyszerre s összesen felölelni s visszatükröztetni képes. Nézzük az ily művekben, minők egy HOMÉR, SHAKSPERE, DANTE, RAFAEL, BEETHOVEN alkotásai, az alapeszmét és a conceptiót, a kifejezés összhangját s a kivitel részleteit, a cselekvényt vagy mozzanatot, a jellemeket és alakzatokat, a költői hangot és színt, a fény és árny beosztását, a formát és a nyelvet: minden oldalról új, mindig saját és eredeti szépségek ötlenek szemünkbe, melyek összesége ugyan a tökély, de egyenként is bámulatosak, mert a tökély jelenlétét éreztetik lelkünkkel. Oly művekről, melyek csak egyoldalról szépek, a másiktól tekintve pedig félszegeknek vagy aránytalanoknak tűnnek föl: bizonyosak lehetünk, hogy nem lángésztől származnak; tehetségtől talán, — s gondolkodás és tanulmány gyümölcsei lehetnek, mely egyiknél az eszmei tartalomban, másiknál a mese szövésében, harmadiknál a megfigyelés finomságában, a jellemek rajzában, a kivitel szépségében, a nyelv vagy a színek pompájában, — szóval a tökély egyik vagy másik elemében nyilatkozik; de nem az egész tökélyben, mely csak a lángész tulajdona, melynek jellemző vonása az egyetemesség.

A DANTE *Divina Commediája* a lángész e kétségtelen bélyegét viseli magán. Eszmei s erkölcsi tartalma talán a legnagyobb valamennyi egy ember által alkotott mű között, a legnagyobb a bibliáé után; részletei — s azokban a cselekvény és a jellemek gazdagsága — ép oly páratlan s a SHAKSPERE összes drámáiéval versenyez; szerkezetének tökélyes arányossága az építészet nagy remekeire emlékeztet; s nyelvének ereje és bája, rhythmusa és gazdagsága, páratlan s magán kívül utolérhetetlen. Bármely oldalról tekintve szép és felséges; zordsága oly összhangzatba olvad mint zenéje; egész világ van benne, — szóval az egyetemesség, a lángész e bélyege van rajta.

A föntebbiekben igyekeztem e mű alapeszméjének, meg ismét szerkezetének titkába hatolni; föltüntetni a pokol borzalmait, a purgatorium csavarosan emelkedő menetein s utolsó fensíkján az üdvösség nehéz útjának a peripetiáit. Most a mű utolsó részéhez, a *Paradicsom*hoz érkezve, még egyszer megrázom e csodás kaleidoskopot, s egy sajátságos és különleges oldalát kívánom láttatni: a bámulatos fényhatásokat a paradicsom különböző égrégekben.

Ha a fény fogalmát s hatását gondolóra vesszük, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy abban fokozatok lehetnek ugyan, az átszürt enyhe fénytől kezdve a vakító fényig, de alig valami változatosság. Oly dolgok, melyeknek nincs alakjuk, nincsenek körrajzaik, kisiklanak a leírás alól. Fény: fény; kisebb-nagyobb; inkább kevésbbé belterjes, intensív; mértéke különböző lehet, de minőségére nézve egyik olyan mint a másik. A fokozati különbségeket köznyelvünkön csak egy-egy jelzővel a felsőbb fokon egy-egy fölkiáltással, a gyönyörétől egész a fájdá-

lom fölkiáltásáig, véljük megjelölhetni; alig többel, alig máskép. Mi tárgya, módja lehetne itt a leírásnak?

A DANTE *Paradicsomát* olvasva, meggyőződünk: mennyire téves volt e föltevésünk. Az ő egész paradicsomát fény tölti be, de a paradicsom különböző égköreiben a fénynek nem csak fokozati, hanem minőségi különbségeivel találkozunk: az a természeti jelenség, mely az érzéki szemek észrevételében mindig egy és ugyanaz, a lelki szemek idegreczójén — ha szabad e szót a lelki szemekre is alkalmaznunk — nem csak különböző mértékfokokat, hanem különböző alakzatokat is veszen föl.

A fényjelenségek és fényhatások e csodálatos változatossága jellemzi a DANTE költeményének e harmadik részét. Mert ebben a részben, még inkább mint a *Purgatoriumban*, csaknem elveszünk olykor a theologiai speculatiók tömkelegében, a középkori skolastika tantételeinek, szörszálhasogatásainak a tévegeiben, melyekben csak a ki Aquinoi Tamásban s a mystikusokban járatos, tájékozhatja magát. Ezt sokszor szemére is vetették DANTÉnak. Merőben igazságtalanul. Költeményének természete, egész terve és berendezése, sőt alapeszméje hozza ezt magával. DANTÉ-t azért viteti s viszi át Beatrice a túlvilág mind a három országán, hogy bűnei öntudatára s megbánásra — és megtisztúlva tölök: vallási megismerésre jusson. Az elsőt a pokolban, a másodikat a purgatoriumban, a harmadikat — a megismerést — a paradicsomban kell megszereznie. Azért van, hogy a *Pokolban* az emberi bűnök minden nemének és fajának oly erősen festett konkrét képeivel, a *Purgatoriumban* a végkép el nem vesztettek — a milyen ő is — vezeklésének formáival találkozunk vele mi is; míg végre a *Paradicsomban* az Isten lényének s végre személyének is tökéletes ismeretére való

eljutás, az abba való behatolás üdvében részesülendőt — s vele minket is, e vándor-út álmélkodó tanúit — a legmagasb titkok mélyébe kell a vezető szellemnek beavatnia, a mi e rejtelmek fejtegetése, a tévegeikbe való elmerülés, elemzés és szörszálhasogatás nehézségei nélkül meg nem eshetik. Innen van, hogy a *Divina Commedia* három része közül kétségkívül a *Paradicsom* a legnehezebb s azért a legkevesbbé olvasott is, de nem csak hogy a költemény egészének megértésére nélkülözhetetlen, a részleteibe behatolás nem kevesbbé jutalmazó is. Túl a sokszor — tagadhatatlanul — nehézkes, sőt a kommentárok minden erőlködései daczára homályos helyeken, e részben vannak a legfölségesebb jelenetek s leírások; s az egészen az a csodás fény ömlik el, melyről már föntebb szoltam; mely, távol attól, hogy egyenletes s ez által végre untató is lenne, fokról fokra változik s mindig új minőségben, sőt új alakzatokban is jelenik meg. E fény, mintha nem kívülről, a költő képzeletéből, áradna a költemény e részének színterére, hanem igazán ebből magából sugárzanék ki; és pedig eleinte átszűrve a különböző égbölkön, azután közvetlenül a legmagasb s legbensőbb (itt a legkülső a legbelső!) égből; valódi központi fény — az Isten fénye.

Itt a legkülső: a legbelső; e mértani paradoxont, ne mondjam absurdumot, metaphysikai értelem magyarázza meg. A *Paradicsom* szerkezete egyenesen rávezet. Míg a pokol (a DANTE kozmogóniájában) egy, közös tengelyen elhelyezett központokkal bíró, lefelé mindig kisebbedő körök által alkotott tölcser, melynek csúcsa a föld közép-pontjában van; a purgatorium pedig, épen ellenkezőleg, egy kúp külső felülete, fölfelé kisebbedő körökkel s csonka tetején a legkisebb kör, a földi paradicsom fönsíkja: addig a paradicsom közös középpontú üres gömbök egymást

s a középpontjukba helyezett földet körülvevő rendszere, melyek számszerint nyolczan, az akkori hét planétának (Hold, Merkúr, Vénus, Nap, Mars, Jupiter, Saturnus), és az álló csillagok táborának megfelelőleg emelkednek mind magasabbra, — míg hozzájuk kilenczedikül az Első mozgó (Primum mobile) járul, egy mindeniken kívül helyezett nagyobb gömbür, melyből indul ki minden mozgás, melynek hivatása: a benne foglalt nyolcz kisebb kört (vagyis gömb-ürt) a közös középpont körül mozgatni. S ezen az utolsó, kilenczedik gömbüregen, a primum mobilén, kívül, felül, őt s mind a kilenczet befoglalólag, van — de már nem forog, hanem áll, s nem gömbalakban, hanem mindenfelé végetlenül terjedőleg, az utolsó réteg, az Empyreum, melyet az Isten jelenléte tölt be, melyből a fény, az Isten lényének ez a nyilatkozása, sugárzik ki és szét, hat át a kilencz körön, melyeken ő kívül van, még is központjukat alkotja, épen e fény áradása s ki- és szét-sugárzása tekintetéből.

E fény minden alsóbb körön gyöngébb, minden felsőbbiken erősebb, legfönn az empyreumban teljes hatályú. Az odajutót az előbbi körök készítik s képesítik elhordozhatására. De a különbség a fény e különböző jelenségei közt, mint mondtam, nem csupán fokozati, hanem minőségi is egyszersmind. Mert a különböző ég-körökben az üdvözült lelkek, erényeiknek nem fokozata s érdeme, hanem neme és minősége szerint levén elhelyezve s különben is a planéták és csillagok, mint az emberi lelkek, különböző egyéniségekkel bírván: a bennök levő fény különbsége — nem csak fokozati, hanem minőségi különbözősége is — ebben leli magyarázatát.

Úgy hiszem elég érthetőleg megjelöltem ezzel a DANTE *Paradicsomának* alapeszméjét s szerkezetét: most

ennek a költeményben való érvényesülését kellene illustrálnom, ha erre elég térrel rendelkezném.*

Annak, ki mindent mozgat, dicsősége
 Áthatj' a mindenséget; ám itt jobban
 Ragyog, amott kevésbbé, fényessége.
 Hová a fényből több jut: égbe' voltam.

Mert abban a perczben, mikor (a *Purgatorium* végén) Beatrice arcza szemléletébe elmerülve, szárnyait nőni érzé s erőt magában a csillagokhoz emelkedésre: csodás erőttől megragadva, természeti törvény ellenére, mely a testeket lefelé vonja, maga sem érti (de Beatrice később megmagyarázza), mikép: a földi paradicsomból fölfelé, a magasba emelkedik.

Egyszerre az első csillagban, a Holdban találja magát.

A Ptolemeus rendszerén alapuló régi — s még a középkorban is, egész Kopernikusig dívó — fölfogás szerint, minden planétának külön égboltja van, melyre mintegy kiszégezve, azzal együtt forog a föld körül. A hét planéta boltját, a nyolczadikkal, az önálló csillagokéval együtt, közös erő, — mint már említettem, az Első mozgó, a *primum mobile* — egyszerre mozgatja.

A Holdban azok lelkeit találják, kik — hatalmukon kívül eső okok miatt — nem teljesíthették szent fogadal-

* A *Budapesti Szemle* 62. számában (1882. február) megjelent tanulmányomban ezt részletesb előadással s számos idézettel kísérlettem meg. Itt, terem egyre fogyatkozó volta kényszerít összebb vonnom vitorlámat, s azért, csak futólagos áttekintésre szorítkozva, olvasóimat — addig, míg az egész költeményt adhatnám — említett tanulmányomra vagyok kénytelen utalni.

maikat egészen, annál fogva kisebb dicsőségben részesülnek, mint az ég többi lakói.

DANTE fölszállása az egymást követő magasb körökbe mindig előkészület s önelhatározás nélkül, váratlanul, akaratlanul, észrevétlenül történik. Az erre megkívántató mozgást sem látszik érzeni. Csak a Beatrice arcának s egész jelenségének egyszerre fényesebbé váltán veszi észre, mivel a magasb ég fénye, a hova jutottak, azon tükröződik vissza. Így mikor a Holdból, a második égkörbe, a Merkuréba készülnek emelkedni, ennyit mond:

Beatrice szerel'm szikráival
Telt szemmel néze rám, oly égi fénynyel,
Hogy öntudatom fékét — míg kihal
Erőm — félig csukott szemmel ejtém el.

Mint Pál apostol, elragadtatva, magasb s magasb egekbe emelkedve, magán kívül van — s «én nem tudom, csak isten tudja, hogy' történt»: DANTE is, csukott szemmel, mintegy álomban, ejti el öntudatának fékét, míg erői elhagyják. . . .

Beatrice magához téríti, bátorítva önkívületes aléltóságában s megmagyarázva egyszersmind a tünemény okát is:

Ha szemeim fénylő szerelmi lángja
Förlömlő a földön megszokottat,
És oly erős, hogy szemeidet bántja:
Azon ne bámulj; a tökély ragyogtat
Ily fényt, mely a fölismert jó felé
Von ellenállhatatlan' s nem maradhat.
Már látom is: elméd' hogy' eltelé
Az örök fény, melyet ki csak meglátott:
Szíve örökre a szerelemé.

Beatrice e beszéde közben a második körbe (a Merkur egébe, hol azok a lelkek vannak elhelyezve, a kik eszöket s tehetségeiket a jóra használták) emelkedés valóban megtörténik.

Mint nyíl, mely a czélt oly hamar találta
 Hogy még a húr rezg, a honnan kilőve :
 Úgy röppenénk a második világba.
 Ott kedvesemnek, a mint elmerüle
 E fénybe, arcza oly lobbot vetett,
 Hogy fényesebb lőn a planéta tőle.

Itt Justinian császár, e fényben lakozva, elmondja a római birodalom történetét Aeneastól Cæsarig, s alkalmat ad a költőnek, világcsászársági elméleteinek bővebb kifejtésére. E politikai elméletekbe — melyekről ismételve bővebben szoltunk — itt nem ereszkedve, sietünk a költőt az égi út következő fokához kísérni, a harmadik planétába Vénusba emelkedtében, melyről

Soká azt hitte a világ, vesztére,
 Hogy szerelmet sugárz, a harmadik
 Körös-körben kerengő szép Cythére. . .

— — —
 Nem is sejtém, hogy szállunk e csillagra,
 De hogy már fen vagyunk, bizonyra láttam
 Azt hölgyemen, hogy sokkal szebb lőn arcza.
 S mint észrevenni a szikrát a lángban,
 S a hangba' hangot, ha egyik tűnékeny,
 A másik meg soká kitart szilárdan :
 Más fényeket úgy láték ama fényben,
 Körben szaladni gyorsabb- vagy lassabban,
 Örök szemléletük mértékeképen.

E fények (üdvözült lelkek) gyorsabb vagy lassabb mozgása, véli DANTE, iztennézetük teljesb vagy kevésbbé teljes mértékével áll arányban.

Mint az eddigi fokozatokra, ép oly észrevétlen a következőre, a Nap körébe való fölemelkedés is:

S én benne voltam; de belé hogy' jöttem:
Nem vettem észre, mint ember nem érzí
A mint eszébe egy új eszme szökken.

— — — —
S mily fényvilág, magából eredőleg,
Mi benn a napban, melybe most beléptem,
Nem szín, de fény által érezhető lett:
Művészet, ész, gyakorlat bár segédem,
Nem irhatnám le úgy, hogy elgondolni
Birnád — — — —

Látám a mint az élő röpke fények
Koszoru-tánczba körülünk — szavokra
Még édesbek mint fényre — eredének. . . .
Háromszor tánczoltak dallal körül e
Fénylő napok minket, mint csillagok, ha
Lejtnek, szilárd gönczöljüket kerülve.

A kört lejtő fényszellemek egyike eltalálja DANTE szíve vágyát s megelőzve azt, megmutatja és nevezi egyenként az isten-ismeret és bölcsesség fejeit, bölcs Salamontól kezdve, a középkor nagy skolastikusain át, önmagáig — a ki nem más mint aquinói Tamás. S mikor e bemutatás véget ért: újra dalolni kezdenek;

Oly édesen, hogy kedvesebb a fülnek
Csak ott lehet, hol örök üdv s összhang van.

A szentek e körét, mely dallva lejt az aquinói Tamás szószólása mellett, a jövevények körül, — nem sokára egy második kör fogja s lejti körül. Az első körben aqu. Tamás a domonkosi, magasztalja szent Ferenczet; a másodikban viszont Bonaventúra, a ferenczrendi, szent

Domonkost: az isteni tudomány egyaránt kitünő két fő-doctorát.

DANTE eljárása költeménye e részében, hogy a valás legnehezebb kérdéseit, a különböző fokokon, s hova tovább mind nehezebbeket, az isten-ismeret és kijelentés legnagyobb mysteriumait, a különböző üdvözültek által fejteti meg magának — mint a *Pokolban* az elkárhozottak által az erkölcsi kérdéseket — a kikkel találkozik s a kik vele szóba állanak. Itt szent Tamás a föltámadásról s a dicsőséges testről ad neki fölvilágosítást. Ő ugyan kérdezni sem meri, de Beatrice olvassa vágyát lelkében s figyelmezteti rá a szentet.

A szellem-körök, örvendve, hogy a nekik Istentől adott világosságot mással is közölhetik, még élénkebb, vidámabb tánczra lendülnek. Daluk oly édessé válik, hogy a legnagyobb érdemnek is elég volna megjutalmazására.

Egyszerre, az egymás körül kerengő két kör közepette — a Mársba emelkednek. Mársban a hősök lelkei laknak, első sorban természetesen a kereszt hősei, kik Krisztusért s az anyaszentegyházért harczoltak s dicsően haltak. Itt következik a *Paradicsom* ama méltán híres részlete is, melyben DANTE, egyik ösével (harmadik ízben nagyapjával, anyai ágon) Cacciaguidával találkozik s ez neki a régi Florencz nemesebb erkölceit festi, régi családjait, hőseit elősorolja. Majd megjósolja DANTE-nak is, földre leendő visszatérte utáni sorsát, küzdelmeit, száműzetését. Végre bemutatja a Mársban lakó kegyes hősök lelkeit: Józsuét, Makkabéust, Nagy Károlyt, Rolandot, Bouilloni Gottfridot s a többit. Nagyobbára királyok és fejedelmek. De mindezen nem időzhetem most soká. A következő csillagra kell sietnünk, Jupiterre, hol az igazág-szeretők s igazságot keresők lelkei lakoznak.

Jobb oldalomra fordulék, hogy láttam
 Beatric' arcán, teendőm mi legyen,
 Egy szó-, egy mozdulat- vagy jeladásban.
 S szeme csillagjait oly üdén, oly szépen
 Látám ragyogni, hogy túltett az arcza
 Mind másokén, mind ő mi vala régen.

— — — — —
 Úgy tünt szemembe szép ezüst-fehére,
 Hogy fölpillanték rá; e hatodik
 Bolygónak, mely most fölvelt kebelére.
 S a szent sereg, mely ott tartózkodik,
 E Jupiter-fáklyán szikráit úgy szórta:
Hogy bennök érthető szó láttatik.
 Mert mint vízpartról madarak csoportja
 Fölszállva, —
 Majd körbe alakúl, majd hosszú sorba,
 Úgy szálltak itt dalolva, föl s le, körben,
 A szellemek, kik e lángokba' laktak,
 Majd *D*, meg *I*, meg *L* alakba törten.

Így egymásután, új meg új csoportozatokba alakulva, betűket alkotnak, melyekből ez az öt szó telik ki: «Diligite Justitiam, Qui Judicatis Terram» (szeressétek az igazságot, kik e földön uralkodtok). S végre egy sas alakjában sorakoznak, mely beszélni kezd. DANTE — miután alkalmat vett magának, hogy a pápák s a római udvar kapzsisága ellen ismét kikeljen — megszólaltatja a madarat, hogy tőle némi kételyeinek fölvilágosítását nyerje. Kételye az, vajjon üdvözülhet-e valaki keresztyén hit nélkül. A sas szerint: isten bölcseségét emberi elme meg nem értheti; látszólag elég az erkölcs az üdvösségre, de ez csalódás. A keresztyének — de csak a hívők — számára van a paradicsom; míg a rossz keresztyénekre még rosszabb sors vár mint a Krisztust nem ismerőkre. Végre a

sas erősen kikel a gonosz és istentelen királyok ellen, a kik nagy zavarban lesznek isten ítélőszéke előtt.

Mikor a sas elhallgat : az egyes fények, a melyekből áll, még jobban ragyognak s egyenként kezdenek dicsőeneket zengeni. Majd ismét a sas kezd hangokat adni. E — mielőtt hallhatók lennének — láthatóan alakuló hangokban a sas, mint összesített egyén, az őt alkotó egyes szellemeket dicséri: megmondja melyik ül szemében, fején, nyakán stb. Itt van Dávid király, Ezékiás király, Traján császár, Nagy Konstantin, II. Vilmos s a trójai Riphæus. DANTE csodálkozik, hogy pogányok itt lehetnek. A sas eloszlatja kételyét. A Traján lelke, Gergely pápa könyörgésére visszatért testébe s megkereszteltetett; Riphæus pedig (VIRGIL szerint az egyetlen igaz a trójaik közt) istentől oly kegyelmet nyert, hogy előre kijelentetett neki a leendő váltság s a három keresztyén erény által meg is kereszteltetett.

De innen is válni kell; s DANTE a Beatrice egyre növekedő ragyogásán veszi észre, hogy ismét felsőbb égbe, a Saturnuséba emelkedtek, a hol a remete-életben szemlélődő szentek lelkei lakoznak. Magas lépcső áll ott — talán a Saturnus gyűrűjének megfelelő — melyen a lelkek föl s lejárnak. E körben, a remeték jellemének megfelelőleg, hang nem hallszik, ének nem zeng, Beatrice nem mosolyog; mert a mi itt történik, ember lelki érzékei azt nem foghatják föl.

— «Nem szabad nevetnem,
Kezdé — mert te 's úgy járnál mint Személe,
Mikor nagy fénytől hamvvá vála menten.
Mivel szépségem, minden lépcsején e
Mennypalotának mind jobban világol,
Mint láttad is, minél magasbra méne;

S ha nem mérséklek itt: oly égve lángol,
 Hogy halandó erőd úgy érzéné meg
 Mint lomb, lesújtva mennyei villámtól.
 Körébe értünk a hetedik fénynek. . . ."

Először Damiáni sz. Péterrel találkoznak, a ki DANTE némely kérdéseire felel s jelesen a prædestinatio iránti aggályait oszlatja el. Majd több lélek nagy csoportja közt (a kik hangosan énekelnek, de DANTE nem hallja) szent Benedek közeledik, ki többeket megnevez társai közül; majd erősen kifakad rendtagjai s általában a zárdák ellen, hol a szegénységi fogadalom daczára a meggazdagodás vágya uralkodik. De hagyjuk őt, a zárdák elleni kifakadásával és siessünk a nyolczadik égbe föl, túl a planéták körein, az álló csillagokéba.

Az eddigi égboltok mindenikére csak egy csillag, a maga planétája, volt kiszeggezve. Most abba az égbe jutunk, melynek boltja egész sereggel, az álló csillagok sokaságával van tele hintve. Itt a pontot is megjelölheti a költő, melynél ez égbe épen föllép. Meg is jelöli: az Ikrek csillagzatát választva, azt az égi jegyet, mely alatt született, melynek tehát mindent köszön, s annak meleg magasztalására fakad. De Beatrice inti, hogy mielőtt tovább mennének, győződjék meg a földi, sőt a planétai életnek is hiányosságáról s azért tekintsen vissza az útra, melyen idáig jöttek. DANTE lenéz és látja a hét planétát, s alant a földet, homályban keringeni.

És mind a hét világos lön előtttem,
 Hogy mekkorák s milyen gyorsan keringnek,
 S mint járnak mind külön-külön körökben.
 A kis pont, büszkesége sziveinknek,
 A mint forogtam az örök Ikrekkel,
 Hegy-völgyivel tisztán látszék meg innét. . . .
 S a szép szemekhez emelém szemem' fel.

Tudniillik a Beatrice szemeihez, kitől további utasítást várja. Beatrice pedig hő vágygyal szegzi tekintetét a magasba, várva onnan valamit. . . .

Mert itt ez égkörben az idvezültek lelkei már magasb gyönyörben élnek: látják a Krisztust; a ki most, Máriával együtt, ide leszállott. DANTE elvakul e fénytől, melyet a nap ragyogásának vél. Beatrice bátorítja, pillantson föl s nézzen az ő arczába.

«Nyisd föl szemed' — s lásd; milyen vagyok én itt;
A miket láttál: megerősítettek
Hogy elviselhesd mosolyomnak fényit».

S mikor néztébe DANTE elmerült:

«Arczom miért ragadt el úgy, szemeddel
Hogy nem fordulsz a kerthez, Krisztus fénye,
Melyet virágruhával ékitett fel?
Ott van a rózsa, melyben isten lénye
Testté lön; ott a liljomok, melyeknek
Illatja jegyzi: hol az üdv ösvénye».

Az a rózsa, melyben isten lénye testté lön: szűz Mária. Azok a liljomok: a szentek.

Jézus azonban már visszaszállt a felső égbe, s DANTE csak Máriát láthatja, a mint egy égő fáklya (Gábor angyal) lelővell reá s őt fénynyel koszorúzza meg, dicsénetet zengve reá. Most Mária is égbe száll — s a lelkek azzal mutatják hódolatukat iránta és hozzá vonzó vágyukat, hogy

Mint csecsemő a lágy emlő után, hogy
Repes kezével, ha tejét izlelte:
A belső tüztől mind a többi láng ott

Kifelé hajtva, hegyét fölemelte,
 S nyilván való lön és meggyőze engem.
 A Máriához vonzó hő szerelme.
 És így maradtak mindnyájan szememben,
 Oly édes Regina Coelit énekelve,
 Hogy e gyönyört sosem lehet felednem. . . .

Ettől a fokozattól a legfelsőbbig már csak egy lépcső van, de a halandó szemnek sok előkészület kell még, a fény ama teljességét elbírhathnia. Beatricénak kell közben járnia a boldogoknál, hogy DANTÉ-t megvilágosítsák s előkészítsék ez által a legfőbb fény szemléletére. A fia után égbe röppent Mária által ott hagyott apostolok közül először Péter ad neki kijelentést a hit felől s midőn DANTÉ-nak — kérdéseire adott — feleleteivel meg van elégedve, háromszor körül öleli őt fényével. Azután Jakab apostol a reményről, végre János a szeretetről ad hasonló fölvilágosítást, s nyilvánítja hasonló módon megelégedését a DANTE tanulékonyságával. Az egész ég helyeslést int; karéneken kiáltják: Szent! szent, szent! — a mindenség urának. Most a három apostolhoz egy negyedik fény, az ős-apa Ádám szelleme járul, a ki még a teremtről — kinek kezéből közvetlenül jött ki — ad neki tanítást.

Itt adjuk a szót a költőnek.

Az Atya, Fiu, Szentlélek nevének
 Az egész menny Glóriát dalola,
 Hogy szint' ittassá tön ez édes ének.
 Mit láttam: a Mindenség mosolya
 Gyanánt tetszék nekem, mert az ittasság
 Belém a szem s fül útján hatola.
 Oh öröm! Oh kimondhatlan vigasság!
 Oh béke- s szerelemmel teljes élet!
 Oh vágy nélküli bizonyos gazdagság!

Szemem előtt egyszerre lánggal égett
 Ama négy fáklya,* s az mely legelől járt
 Lobogni kezde és élénkebbé lett.

Ez Péter apostol. Arczát az tüzesíti meg, mert szólni akar; és szól, utódai, a méltatlan pápák ellen, még DANTÉ-nál irt ritka erélyével a szenvedélynek:

— «Ne csodáld, színemben
 Ha változom; mert mihelyt ajkam szól ma:
 Mind elváltoznak, meglásd, egyetemben.
 Mert a ki földön helyem' bitorolja,
 Az én helyem', mely az isten fiának
 Szemében annyi mintha üres volna:
 Kloákává, melyből vér bűze támad,
 Tevé sirom' — engesztelésül annak,
 Ott lenn, kit innen csúful ledobának;»
 S oly színbe', milylyel a felhőket a nap,
 Túl-félen állva, színzi este-reggel,
 Látám egész eget most szintolyannak.
 S mint nő, kinek szeplőtlen lelke-teste,
 Biztos magáról, de önkénytelen
 Megrendíti, csak hallva, másnak este:
 Úgy változék Beatrix hirtelen;
 S ily napfogyatkozás lehete égben,
 Mikor az Ur elvérze ide lenn.

Míg Péter folytatja vádjait a pápák s a pápai szék súlyedése fölött. Beatrice s az egész ég megtartja színe változását; s csak midőn bevégzi, derül föl újra. Az apostol pedig, DANTE-hoz intézve, így végzi beszédét:

«És te, fiam, ki földi terhed végett
 Leszállandó vagy még, csak nyisd ki szádat,
 S ne rejtse el, mit én mondék, e beszédet!»

* T. i. a három apostol (Péter, Jakab, János) és Ádám

Erre a szellemek, fölhevart hópolyhekként, fölkerednek s égbe szállanak; DANTE addig kíséri, míg elérheti szemeivel. Beatrice arcza földerült s mondhatatlan üdvtől ragyogott. Istenről beszél, kit DANTE még nem láthat, de kitől itt — ez első-mozgó körben, a hol vannak — minden közvetlenül ered. DANTE el van telve elragadtatással, e leírása fölött a legmagasabbnak.

De mindjárt szemben is álland vele; Pál apostol mondása szerint: «Most csak tükör által, homályosan látunk, de majd szemtől szembe. . . .» Az Isten meglátásának első benyomását így adja a költő:

Egy pontot láték, égni olyan fénynyel,
 Oly élesen, hogy szememet be kellett
 Húnynom, mert élet nem viselhetém el.
 S a legkisebbnek látszó csillag, melyet
 Az ég mélysége rejt, mellette holdnak
 Látsznék, ha állna csillag csillag mellett;
 S olyan közel hozzá, mint csillagpontnak
 Az udvara, melyet rajzol magának,
 Mikor párái legsűrűbbre vontak:
 A pont körül tűz-kör forgása támadt,
 Oly gyorsan, hogy mozgása túltett volna
 Leggyorsabb forgó övének e világnak.
 E kört egy második tartá karolva,
 Ezt harmadik, azt újra negyedik,
 Azt ötödik, meg hatodik is sorba.
 A hatodik fölött a hetedik
 Oly tágas már, hogy a Junó követje
 Egész körével is szűk voln' nekik,
 Majd nyolcz- s kilenczedik, egymást követve,
 És a szerint forogva mind lassabban,
 A mint az egytől távolabb kerenge.
 S a fény a legtisztábban ége abban
 Mely ama pontra legközelbről nézett,
 S igazságától át volt hatva jobban.

Hölgyem pedig látván: mi gond emésztett
 S tartott függőben, így szólt: Ama ponton
 Függ minden ég és az egész természet!

Az a pont, az Isten. Körülötte a kilencz kör: az angyalok kilencz rende. A legbelső, a ponthoz legközelebbi a legfőbb rendű angyaloké; az a legtisztább fényű s leggyorsabb mozgású, mert legközelebb levén Istenhez, legközvetlenebbül van áthatva annak ismeretétől, az igazságtól.

DANTE megdöbben a jelenségen, hogy míg a természeti világban annál gyorsabb a körök — s jelesen az égi körök forgása is, minél távolabb a középponttól s minél nagyobb sugárral forognak: itt a középponthoz legközelebb levő kör forog leggyorsabban. Beatrice ezt megmagyarázza neki, az angyalseregek rang-különbségéből, mint az imént említők.

Most a fénypontot, s a körüle forgó angyal-körök is eltűnnek DANTE szemei elől s ő ismét csak Beatricével szemben találja magát. És pedig, az első mozgóból, magába az empyreumba lépve át, — mint Beatrice mondja:

A legnagyobb testből, az ég-határba,
 Mely csupa fény: ép most léptünk bele.
 Értelmi fény az, szerelemnek árja,
 Igaz' szerelme, teljes annyi éddel,
 A melyben a gyönyör nem lél határra.
 Itt leled a menny mindkét seregét fel,
 S egyiket oly ruhában, a milyenben
 Találja majd a vég-ítélettétel.»

A menny e két serege: az üdvözültek — kik a vég-ítéletre fölveendik a dicsőséges testet, s az angyalok, a kik nem változnak. Most DANTE, a legfőbb fény látására neki készült szemmel pillant abba bele:

És új látás érzéke gyúla bennem,
 Hogy nincs oly tiszta fény, melyet felfogni
 Ne voln' erő, úgy érzém, szememben.
 Sárgás csillámu fényt láték ragyogni
 Folyó alakban, két part közt, csodásan,
 Himes tavasz-pompában mosolyogni.
 Szikrák a vízből pattogtak busásan,
 S ültek virágokon köröskörül le,
 Aranyba foglalt rubin-ragyogásban.
 Majd, mintha illattól megrészegülve,
 A csoda örvénymélybe visszaszálltak,
 S ha egy leszállt, más szállott fel belüle.

E látomány azonban, mint Beatrice magyarázza,
 csak előképe, árnya a meglátandó valónak. Itt sárgás
 csillámú folyó-alakban látja, a mi ott fénykarika lesz; az
 ott ama kört körülvevő boldog lelkek: itt virágok; az an-
 gyalok itt szikrák, melyek majd e lelkekre szállanak le,
 majd Istenhez emelkednek. S hogy DANTE a képek jelen-
 tőségét megérthesse s aztán kép nélkül láthasson: innia
 kell e fényhullámokból.

S alig ivott szempilláim peréme
 Belőle, — im kerekre válni láttam,
 Mi előbb hosszan elhuzódva méne.
 Es erre — mint a kik imént álcákban
 Jártak, máskép tűnnek föl idegen
 Színök' levette és valóra váltan —
 Nagyobb tüzekké úgy váltak nekem,
 Szikrák s virágok, s lehetett szemlélnem
 Két udvarát az égnek idefenn.
 Oh isten mása, diadalát vélem
 Az igaz országnak, mely megláttatta,
 Oh adj erőt, mit láttam, elbeszélnem
 Oly fény van ott fön, a mely látni hagyja
 A teremtőt a teremtés szemének,
 Kinek egy üdve csak: ha őt láthatja.

Határi kör-alakban terjedének
 Oly szélesen ki, hogy körülete
 Igen is tág öv volna a napfénynek.
 Merő sugár egész tekintete,
 Mely vissz' az Első-mozgóról sugárzik,
 Éltet s erőt mely tőle nyerhete.
 S mint domb a vízben, melyben állni látszik,
 Magát tükrözve nézi kedve-telve,
 Mi dúsan zöldell és mikép virágzik:
 Körös-körül úgy láttam, fölemelve
 Ezernél több fokon, tükrözni szépen,
 Kik tőlünk jöttek, honjuk' itt föllelve.
 S ha ennyi fény gyül össze legbeljében
 E rózsának, s ha szirma szirma hátán:
 Milyen nagy kell, hogy szélessége légyen!
 Szemem se' teljén, sem a magasságán
 Nem tévedett el, — sőt ez üdv-kehelynek
 Mérvét s egész mivoltát jól belátám.

— — — —
 Ez örök rózsza sárga közepéhez,
 — Mely nyílik, fokozódik s a virágba'
 Öröklő napnak illatot tömjénez —
 Úgy vont — mint hallgatót, ki szólni vágyna —
 Engem Beatrix s szóla: «Nézd s figyeljed
 Hogy mennyin vannak itt fehér ruhákba'!
 Nézd, városunk mi roppant körre terjed!
 Nézd, ülő helyeink mi tömve vannak,
 S milyen kevés nép lelhet itt még helyyet!»

A mennyei rózsza, — mondjuk fény-rózsának vagy
 üdv-rózsának, — DANTE e legfölségesebb s egyszersmind
 leggyöngédebb gondolata, a *Paradicsom* utolsó énekeiben
 részletesb leírásban részesül. A mi DANTE-nak első te-
 kintetre szembetűnik: a rózsza egyik lángszirma fölött ko-
 rona lebeg; e hely VII. Henrik császárnak van föntartva,
 a kihez DANTE annyi — fájdalom, a kora halál által meg-
 hiusított — reményt kötött volt. Majd az empyreum két

rendbeli lakóit: az üdvözültek lelkeit és az angyalokat különbözteti meg DANTE egymástól. Amazok alkotják tulajdonkép a rózsza ezernyi szirmait, míg az angyalok reájok le-leszállnak s meg ismét a magasba emelkednek. Mindnyájan, a nélkül, hogy egymást akadályoznák, vagy egyik a másiknak útjában állana, istenhez néznek föl.

DANTE először áttekinti az egész képet s fölmagasztalva érzi magát lelkében általa. A mint megfordúl, hogy a részletek felől kérdezősködjék Beatricetől: ez már eltűnt s a számára rendelt helyre szállott föl. Helyette egy ősz aggot lát maga mellett: szent Bernátot, a nagy mystikust, kiről tudva van, hogy életében a szent szűz leghőbb imádója volt, s ki itt is arra hívja föl DANTÉ-t, hogy szemlélje vele az ég királynőjét, ki a legfőbb helyen ül, s ki nek fénye még túlragyogja a hely többi részének fényét. Azután átviszi — képzeletben s szemeivel — DANTÉ-t az égi rózsza sorain s megnevezi annak egyes személyeit. A boldogságos szűz egyik oldalán, balfelől, az ó-testamentomi szentek ülnek s itt minden hely tele van már: Ádám, Éva, Rákhel, Mózes, Sára, Rebeka, Judit, Ruth, Anna — s a többiek mind sorban; másik felén, a jobbon, az új-testamentomi és keresztyén világbeli szentek és üdvözültek, köztük Péter, János, mind az apostolok, keresztelő János, szent Benedek, szent Ferencz, szent Ágoston s valamennyi szent atya, itt a kegyes Lucia, Beatrice stb. A helyek itt is sűrűn vannak elfoglalva, de üres hely — ha kevés is, — még található. A rózsza belső közepén a gyermek-lelkek ülnek (a természeti rózsának is belső szirmai fejletlenebbek), t. i. az ó-testamentomiak kik környülmetélve s a keresztyén-koriak kik megkeresztelve, tiszta ártatlanul haltak el. Mily gyöngéd gondolat!

Most, e szemle után, Bernát ismét Máriára fordítja

a költő figyelmét. Gábor angyal lebeg a Boldogságos előtt s környezetében a szentek, kiket előbb említünk. De DANTÉ-nak még ennél is többet, az Isten színének örök fényességét s a Szentháromság titkának csoda-mélységét is meg kell látnia. Hogy ezt megláthassa, szent Bernát maga kéri, hő imában, a Boldogságos szűzet.

«Oh szűz Anya, leánya ten-fiadnak,
Minden lénynél alázatosb s felségesb!
Czél-pontja egy örök határozatnak!
Te az ember természetét, a vétkest,
Megnemesítéd úgy, hogy a Teremtő
Nem átallá, de teremtmény lön és test!
Méhedben gyúladt ama szeretet föl,
Mely azt tevő, hogy itt az örök béke
Virága így kinyíltott láng hevedtől!
Te vagy az irgalomnak itt az égbe'
Hő déli napja; lent meg a remények
Élő forrása emberek szivén, Te!
Oly nagy vagy oh hölgy, s oly hatásos segélyed,
Hogy a ki üdvöt óhajt — s nem meríti
Nálad: röpiúlni szárny nélkül kísérlett.
A te jószágod nem csak azt segíti,
Ki hozzád fordul; megelőzi gyakran
Az esdő szót s magától teljesíti.
Te benned irgalom s jó-indulat van,
Tebenned nagy-lelkűség — és egygyé-gyül
Mind a mi jószág teremtetett állatban.
Im ez, ki a mindenség legmélyétől
A lelkek életét, egész idűig
Egyenként látta mind, kivétel né'kül,
Hozzád, erőd kegyelmét esdve, áhit:
Segítsd meg őt, hogy hathasson szemével
A legfenségesb üdv magaslatáig!
S nekem, ki — hogy magam lássak — több hévvel
Nem égtem, mint hogy ő: elődbe járul
Imám, mely, hogy ne vesd meg, esdve kérlel.

Imáid által halandó voltáru
 Minden felhőt oszlass el, tiszta fényben
 Előtte míg a legfőbb üdv feltáru.
 S azt kérem még, királynő, ki aképen
 Tehetsz a mint akarsz, hogy vágya teljét.
 Ily látomány után is tartsd meg épen.
 Őrizd, legyőzve földi gerjedelmét!
 Lásd: Beatrice s mind a többi szentek
 Kezei imára kulcsolvák s emelvék!»

A buzgó ima meghallgattatik. A mit lát — DANTE maga vallja — nem írható le, de Isten kegyelmeért esdve, még is megkísérli. Az első pillantás fájdalom daczára — mely elvakította s szemét lesütni kényszeríté, — még is összeszedi erejét, hogy újra odapillanthasson. Egyenlő nagyságú (tehát egymásban levő), de különböző színű három kört lát ott. A körök belsejében, a második körből alakulva, ember-alakot lát képződni, de hiába igyekszik annak viszonyát a körökhöz vagy körvonalait emezektől megkülönböztetve, fölfogni. Vágyát azonban a hit — mintegy villám — által még is csillapulni érzi.

A Szent-háromság s benne az ember-Krisztus ez ép oly találó mint szellemes képével, melyet ész nem foghat föl, de a hit megnyugtatólag hat a föl nem foghatós le-sújtó érzetére — fejezi be nagy alkotását a költő.

Ime a befejező sorok :

Mérnök gyanánt, a ki a kört megmérni
 Erőlködik, de nyitját nem találja,
 Mivel kellő alapját föl nem éri:
 Úgy voltam én ez újdonság látványra,
 Mind azt keresve, hol s hogy' egyesüle
 A kép a körrel, azt megelélni vágyva.

De lelkem szárnya addig nem repüle ...
 Midőn villám-csapás nyitá szemem' fel
 S lecsillapult lelkem hő vágya tüle.
 Elérni azt nem bírtam képzetemmel;
 De mint kerék, egyenlőn forgatott,
 Ragadta vágyamat a szeretet, mely
 Mozgat napot és minden csillagot !

HARMADIK FEJEZET.

Tasso és Camoens.

I. TASSO ÉS HELYE A VILÁGIRODALOMBAN. — II. A MEGSZABDÍTOTT JERUZSÁLEM. — III. CAMOENS ÉS A LUZIÁDA.

I.

Tasso és helye a világirodalomban.

TASSO nem az egyetlen költő, kinek élete is költemény, vagy ha úgy tetszik regény, melyet talán többendolgoztak föl ebből a szempontból, mint irodalomtörténetiből. Mellőzve kisebb neveket,* elég e részben csak GOETHÉ-t — *Torquato Tasso* című költői színjátékával — és LORD BYRON-t — *Tasso panasza* című elégiai hangú elbeszélő költeményével — említenünk. GOETHE TASSÓ-nak Leonora estei herczegnő (a költő pártfogója s kegyura

* Ezek közül még is említhetők, a dán INGEMANN, a német ZEDLITZ, s kivált GAUDY, Sant'Onofrio című szép költeményével, melyben ő is, mint BYRON, az utolsó menedékhelyen, a zárda-czellában, szólaltatja meg a költő szomorú emlékeit; az olaszok közt, GOLDONI a jeles vigjátékiró, még jóval GOETHE előtt (1755.) színmű (magasabb vigjáték) hőseül választotta TASSO-t; később ROSINI komoly drámát írt róla stb.

Alfonz ferrarai herczeg nővére) s egy másik Leonora (amannak udvarhölgye) iránti állítólagos s rejtélyes, egyébiránt egészen platonikus, szerelmét vette színműve tárgyaul s meglehetősen megbízhatatlan életrajzi adatok alapján, de némely történelmi tényeknek külsőleg hozzájok füzesével, költőileg oldotta meg egy minden benyomás iránt fogékony s a betegességig érzékeny költői kedélyben, az érzékiség salakjától teljesen ment eszményi szerelem, inkább imádat, kifejlődésének a lélektani föladatát s az ingerlékeny kedélynek az udvari illem törvényeivel drámai — bár nem épen tragikai — összeütközéseit.* BYRON, a maga költői egyénisége szerint, az udvartól száműzött s börtön gyanánt örültek házába zárt, az étellel meghasonlott s izgatott és megrendült kedélyű — bár teljességgel nem örült, — méltatlanul üldözött s az élet vészei elől zárdába menekült költő szájába adja viszontagságos élete fölötti panaszát; maga beszélve a Tasso szájával, épen úgy mint Bonnivardéval a *Chilloni fogolyban*, s mint a hogy *Lárában*, a *Korzárban*, *Childe Haroldban* vagy *Don Juanban* mindig s mindenütt csak önmagát festi.

A Tasso élete valóban költemény, és pedig regényes költemény, melynek érdekességét csak növeli, hogy titkaihoz a kulcsot még ma sem bírja — s valószínűleg sohasem is fogja bírni — a világ.

Költő és száműzött apának fia, korán megismerkedett az élet sanyarúságaival. 1547-ben születve, apja által először a jogi pályára szánva, ösztöne által azonban a költészethez vonatva, már 18 éves korában nemcsak fel-

* V. ö. JAKOBI tanulmányát is, PRUTZ: *Literarhistorisches Taschenbuchja* hatollik (1848) évfolyamában: «Tasso und Leonore, oder: welchen Stoff hatte Goethe?»

tünt, de híressé lett a *Szerelmes Rinaldo* című tizenkét énekes epikai költeményével. Minden felé ünnepeltetve, Ferrara hercegének, estei II. Alfonznak meghívását fogadta el, ki neki udvari könyvtárnoki állást ajánlott föl, melyet egykor apja töltött volt be a hercegi udvar szolgálatában. Már ekkor foglalkozván nagy költeménye *Il Goffredo* (ez volt először a *Megszabadított Jeruzsálem* címe) gondolatával, a hercegtől nagylelkű biztatást nyert, hogy minden idejét s egész tehetségét e mű kidolgozásának szentelje. De a mellett lyrai, különösen a középkori troubadour-szellemben tartott szerelmi költeményeivel s a ó-világ párbeszédes idylljeinek legtökélyesb kifejtéseül tekinthető pásztori drámájával, *Amintával* még magasbra emelte költői hírnevét s annyi tapsot és dicséretet, mint hízelt és női kedvezést és kényeztetést aratott. Mindez, ha nem tette is elbizottá, mire jellemének — mindig egyszerű külső megjelenésében is nyilatkozó — szerénységénél fogva nem volt hajlama, de oly érzékenynyé s idegessé a kritika és ellenmondás iránt, hogy az udvaroknál s kívált az olasz udvaroknál oly buján tenyésző féltékenység, irigykedés, cselszövények és ellenségeskedések, képesek voltak szerencsétlenné tenni életét. Mindeniben vetélytársat, üldözött s életére törő ellenséget látott; szüntelen rettegésben élt, hogy megmérgezik vagy orgyilokkal oltják el életét; rémeket látott: tolvajokat, kik feltörik szekrényét, hogy elrabolják iratait, kik éjjel rárohannak, hogy megöljék. Ingerült kedélyállapotát vallási rajongás és kételyek fokozták. Gyermekkorában jezsuiták által növelve, nemcsak buzgó, sőt túlbuzgó katolikus volt, a ki minden eretneket örömmel küldött volna máglyára, de saját hite tisztaságában s buzgalma elégséges voltában is kételkedett s magát ismételten vetette az inquisitio bírálata alá és kö-

vetelte, hogy egyházi fegyelem vagy még súlyosabb büntetés alá vettessék.

Alfonzo herczegnek két hajadon nővére volt, kik udvarában éltek, Lukréczia és Leonora. Mindkettő kitüntetésekkel s kegyekkel halmozta el a költőt, ki őket canzonékben és sonettekben magasztalta, melyekben — a troubadourok szokása szerint — forró, bár szüzsies érzelmének adott kifejezést. Először, úgy látszik, a költő Lukrécziáért rajongott inkább, ki fogékonyabb volt a költészet magasztalásai iránt és életörömökre és gyöngédebb érzelmekre hajlandóbb kedélyű. Midőn azonban Lukréczia az urbinói herczeghez nőül ment s csak a komoly, sőt hideg Leonora maradt az udvarnál — a ki nem is ment nőül soha, sőt szent hírében állott, kinek imái hártották el egy ízben Ferraráról a földrengés nagyobb veszedelmét — TASSO költői imádása hevét egészen a herczegnő felé fordította s ömlengéseinek eszményi tárgyává tette őt. Az udvarnál gyanusan suttoztak a költő vakmerőségéről, ki nem átallotta verseibe az imádott Leonora nevet is beleszőni — holott mások szerint e név Sanvitale Leonora grófnőt jelzi — s ezzel a herczeg gyanúját is felköltötték.

Személyes okok s udvari ármányok és kellemetlenségek is járultak hozzá, hogy TASSO és herczege közt a viszonyt meghidegítsék. A költő, túlérzékenysége és idegessége által hajtva, két ízben is megszökött az udvartól, egyszer Sorrentóban (születése helyén) élő nővéréhez, másszor Rómába, hogy idegen szolgálatot keressen. A Mediciekkal is, az Esték halálos ellenségeivel s vetélytársaival alkudozásba lépett. De ismét csak visszakerült a ferrarai udvarhoz. Útját az urbinói herczeg és neje Lukréczia herczegnő is egyengették. De a régi bizalom Al-

fonz herczeg és a költő közt sokkal inkább meg volt ingatva, mintsem teljesen helyreállhatott volna. Alfonz sokkal inkább hallgatott Tasso ellenségeire, kik az udvarnál részint bizalmi, részint politikailag vagy irodalmilag tekintélyes állásokat foglaltak el, mint hogy ezeknek módjukban ne állt volna Tasso-nak újra még meg sem szilárdult állását végkép megdönteni. Egy ízben a herczeg tanúja volt, hogy a költő túlbizalmasan közeledett Leonora herczegnőhez — egy kétes hitelű tudósítás szerint őt, költői elragadtatásában, megcsókolta volna — mire Alfonzó a költőt örültnek nyilvánította s gyógyítás végett a Szent-Anna kórházba (örültek házába) záratta.

Tasso a Szent-Annán valódi fogoly volt. Hiába esengett, a herczeghez intézett könyörgő leveleiben, szabadon bocsáttatásáért, hiába igyekezett költői és tudományos irodalmi folytonos és nagymérvű tevékenységével elméje ép voltát bebizonyítani: hét teljes évig (1579—1586.) kellett az örültek házában sínylenie. Valóban örült is volt néha, legalább időközönként. Legépebb állapotában is ingerlékeny s ideges természete, s a méltatlan bánástól még jobban fölizgatott kedélyállapota, melynek súlyosbításához valódi testi bajok és szenvedések is járultak, időnként nemcsak lelki nyugalmától, de eszétől is megfosztották. Örültsége azonban sem valamely monomaniában, sem az elme egyensúlyának állandó megingásában, vagy általános gyöngülésében nem nyilatkozott, — a miről az itt, rabságában töltött hét év írói munkássága is elég bizonyóságot tesz. Nemcsak költői, hanem bölcsészeti és polemikus dolgozatai is oly szaporán termettek, hogy már 1584-ben három vastag kötetre valót küldhetett barátjának, Gonzaga Scipiónak, kiadás végett. De a mint az évek teltek s a szabadulás reménye egyre fogyott velök, a

búskomorság is mind jobban erőt vett beteges kedélyén s testi bajai is egyre súlyosodtak. Hosszú fogsága alatt csak kevés édes óra jutott részébe; ilyen volt, midőn régi barátnője, az urbinói hercegnő, egy napi szabadságot eszközölt részére s őt saját udvarába vitette; vagy ha költői hírnevének emelkedéséről s főműve a *Megszabadított Jeruzsálem* becsének elismeréséről szóló hírek juthattak elzárt magányába.

Midőn végre szabadsága órája ütött: alig élvezhette már azt. Tíz évig élt még, de testben, lélekben összetörve. Elkeseredett s a folytonos üldözés rémképeitől gyötört, folyvást vallási kételyektől és a rajongás setét ábrándjaitól zaklatott lélekkel bujdosott városról városra, állandó helyet sehol sem tudva találni magának. Az udvarok fénye bántotta; kolostor után áhítozott s végre Rómában, a Janiculus halmán a szent Onufrius kápolnájával összekötött Jeromosi szerzetház egy magányos czellájában húzta meg magát. Itt érte a pápa (VIII. Kelemen) elhatározása, hogy a *Megszabadított Jeruzsálem* költőjének homlokát azzal a babérral koszorúzza meg, melyet Petrarca óta egy költő sem nyert el. A nap is ki volt tűzve a koszorúzásra. De Tasso, három nappal előbb, 1595. ápril 25-én kiadta lelkét. A koszorút csak a halott halántékára illesztették.

De Tasso élete nem csak regényes költemény — a miben vele sok más költő osztozik, — hanem teljesebben is összeforrott a költészettel s inkább annak volt egészen szentelve, mint talán bármely más költőé. Költői természete okozta élete minden szenvedését, de azért ő soha egy perczig sem lett hűtlen a költészethez; megátkozta ellenségeit, udvari életét, meggyűlölte egykori barátait, pártfogóit, önmagát is, de a költészet ellen soha sem ejtett egy zokszót sem. S nemcsak szenvedélylyel, olthatat-

lanúl volt költő, hanem komolyan vette a költészetet és úgy készült saját költői alkotásaihoz, mint kevesen előtte és utána. Olaszország nagy költői közt legalább egy sincs, ki a költészetet annyira egész élete beltartalmává tette volna, mint Tasso. DANTÉ-ban a hazafiság s a gyakorlati politikus törekvései sokkal inkább előtérbe léptek, sem-hogy ő még nagy költeményében is csak költő tudott volna lenni; s valóban a *Divina Commedia* legalább is annyira politikai iránymű, mint költemény. A Tasso lágyabb kedélyében, az emberi érzelmek kiegyenlíthetetlen harcztot vívtak a költészettel s míg az ember megsemmisült e küzdelemben, a költő diadalmaskodott. Kedélyének meghasonlása s életének nagy viszontagságai csak érzelmeit sebeztek halálra, költészetét nem bírták megsemmisíteni. Baja az volt, hogy az életet összezavarta a költészettel, ezt hitte egyedül igaznak s tévedéseért keservesen kellett lakolnia.

Nekünk e helyen csak főművével, a *Jeruzsálemmel* kell foglalkoznunk s életéből és költői pályája rajzából elég volt csak a legszükségesebbre szorítkoznunk, hogy annak alapján nagy művének világirodalmi helyét megjelölhessük.*

* Összes művei az első teljes kiadásban, a *Velenczeiben* (1735—1742), tizenkét nagy quarto-kötetet töltenek be. A már említett *Rinaldon* — első művén — s *Amintán* kívül, nagyobb költői műve a *Teremtés hét napja* című leíró tanköltemény, továbbá a *Jeruzsálem* későbbi átdolgozása (*Az elfoglalt Jeruzsálem* — Gerusalemme conquistata — címmel), mely azonban jóval alatta áll az elsőnek; a költő ezt szigorúan vallásos szempontból dolgozta át, minden élenkebb szerelmi festést elhagyva belőle, s kihagyva gondosan mind azokat a sorokat is, melyekben előbb Alfonzot s az estei házat dicsőítette volt. Lyrai költeményei három főcsoportra vannak osztva: szerelmi, hősi s szent dalokra és roppant mennyi-

TASSO előtt az olasz epika (nem említve a *Divina Commediát*, mely egészen más szempontok alá esik) a francia romantika s jelesen a Károly- és Róland-mondakör hagyományaiból élt, részint az ó-classsikai tanulmányok és a görög s római példányok felé fordultával a renaissance-kornak, antik tárgyak földolgozását, majd olasz történelmi tárgyakként is antik modorban költését kísérlette meg. Az előbbi irány legnagyobb s igazán lángeszű képviselője ARIOSTO, a *Dühöngő Rolanddal*; az utóbbiban egyetlen nagy névre sem akadunk. TASSO-nak volt föntartva, hogy az olasz epikai költészetet, még DANTE és ARISTO után is, tetőpontjára emelje.

Első kísérletével, a *Szerelmes Rinaldóval*, még egészen az ARIOSTO nyomdokain halad, sőt utánzójául tűnik föl, jóval kisebb alkotó erővel. Szerencséje, vagy inkább költői geninsának bizonyítéka, hogy e fiataalkori költeményével aratott túlságos magasztalások meg nem szédítettek, sőt valami újat és jobbat alkotni ösztönözték. Érezte, hogy a renaissance korában az új-klassikai igazi époszt kell megteremtenie. Komoly tanulmánynyal s nagy megfontolással fogott a maga elé tűzött föladathoz. A régiségből oly példányok állottak előtte, mint HOMÉR és VIRGIL, saját nemzetebeli elődei közül ARIOSTO. De tisztában volt magával, hogy egyiket sem követheti. A régieket nem,

ségre mennek, sonettei s canzonéi száma felülhaladja az ezeret, madrigaljaié a háromszázat. Nagyobb vallásos költeményei: A Mária könnyei, A szent szűz, Az olajfák hegye, egyetlen befejezett szomorújátéka *Torrismondo*, a nyelv szépségével s a gondolatok erejével tündökölnék. Prózai értekezései (discorsi) jóval alúl állnak költői művein, még nyelvök is lapos s az eszmemenet mesterkelt, szörszálhasogató. Prózai közt levelei a legérdekesebbek s irodalmilag is a legbecsesebbek.

mert a görög és római isten- s világnézletet, a homéri éposz ez éltető levegőjét, a keresztyén világnézet váltotta föl s miután az éposz nem lehet el a csudálatos (a természetfölötti elem) nélkül, a homéri istenekkel pedig hitre nem találhat, pedig az éposznak őszinte s naiv hitre van szüksége: semmire sem mehetne a görög mythologia isteneivel, hanem a keresztyén Isten époszi föléptetésére van szüksége. Ezt pedig csak keresztyén s egyetemes emberiségi és vallásos érdekű tárgyhoz veheti igénybe, ha profanálni nem akarja; és ezért nem indulhat az ARIOSTO mester nyomdokain, ki a Nagy Károly lovagjának, Rolandnak és társainak szerelmeit frivol kalandokkal kötötte össze.

A három értekezés (discorsi), melyeket Tasso előtanulmányul írt magának s követendő eljárása igazolásául a világnak, az epikai költészetről, mielőtt *Il Goffredo*ja megírásához, vagy csak terveléséhez is kezdett volna, a saját elméletét oly világosan foglalják magokba s annyira mutatják, hogy egészen tisztában volt céljával és eszközeivel, hogy azok főbb pontjainak vázlatos fölemlítését annál kevésbbé mellőzhetjük, mert azok TASSO-nak nemcsak költői elméletét, hanem világirodalmi állását is a legalkalmasabbak megvilágítani. Szerinte a hőskölteményhez három dolog kívántatik meg: 1. Oly tárgy, mely alkalmas e legmagasb műformába öntésre; 2. annak e formába öltöztetése és 3. a lehető legszebb felékesítése. Ma azt mondanók: a lelemény, a kivitel s az epizódok.

Legérdekesebb a mint Tasso a tárgyválasztást részletezi.

Az éposz tárgyának, úgymond, a valószínűséget és a csodálatost kell egyesítenie magában. A valószínűségre nézve legjobb, ha a tárgy a történelemből van választva,

akkor mindenki hiszen megtörtént voltában s a mi való, az valószínű is. De mivel a csodálatos is nélkülözhetetlen, nem választhatjuk a tárgyat a pogány történelemből: mert akkor az emberek agyrém-istenekben és bálványokban hittek, kikben mi nem hiszünk s kikről nem tehetjük föl, hogy emberi erőt felülmuló dolgokat végezhettek, vagy hogy hősök és népek sorsára döntőleg befolyhattak volna. Keresztyén költő a csodálatost csak az igaz istenhez s azokhoz kötheti, kiket isten — mint akarata szolgálait — természetfölötti erőkkel ruházott föl, minők az angyalok, dæmonok, tündérek, varázslók, szentek. De a költő magából a szent (biblia) történetből sem veheti tárgyát, mert azt költőileg alakítani profanatio volna, s ez által főczélját, a cselekvény valószínűségében való hitet sértené meg, mivel a biblia úgy igaz a mint meg van írva, s változtatást — akár hozzáadás, akár kihagyás legyen — nem tűr meg. Leghelyesebb azért, ha az epikus költő a közép, vagyis a keresztyén lovagkorból veszi tárgyát; így hitelre is talál s módja van a valószínűség föltételét a keresztyén fölfogás szerinti csodálatossal egyesíteni. De nem szabad elfeledni, hogy ha az első föltételnek meg akar felelni, tárgyának főségesnek és magasztosnak kell lennie, azaz olyannak, melyhez valami egyetemes emberiségi, azaz vallásos érdek van kötve. E ponton tér el a Tasso elmélete az előbbi (úgy a classikus mint a középkori naiv) éposztól: mely a *nemzeti* mondákat ismerte az éposz alapjának s egyedüli létföltételének. Ámde a keresztyénség, egyetemességénél fogva, a zárt és kizárólagos nemzetiségi fogalomnak ellensége. S Tasso, kinek nemzete saját mondákat nem őrzött emlékében és hitében, nem akarhatott nemzeti, hanem csak keresztyén époszt. Az epikai tárgy nagyszerűségének elemei közt elősorolja

ugyan a hősiséget, a lovagiasságot, a szerelmi önfeláldozást, — de nem a hazafiságot és nemzeti érzelmet; — ámde követeli — s helyesen, — hogy a tárgy olyan legyen, melynek cselekvénye következményeiben is nagyszerűséggel bírjon.

Úgy látszik, mintha ez az elmélet csak arra való volna, hogy épen a keresztes háborúkat, a középkor e legnagyobb s egészen vallásos színezetű eseményét, jelölje ki a keresztyén éposz legalkalmasabb tárgyaul s így a Tasso tárgyválasztását igazolja. Mind a mellett tagadhatlan, hogy — kivéve a nemzeti mondákat, minőkkel Tasso nem rendelkezett — az elmélet kifogástalannak mondható. A monda-keletkezésen s a nemzeti mondákban való naiv hiten túl volt a világ. A renaissance költője csak műforma tekintetében követhette HOMÉR-t és VIRGIL-t, az ó-kor mondai anyagának azonban nem vehette hasznát. Szinte nevetségesnek tűnik föl egy CARLO JAKAB, ki florenzi létére az *Iliászt* önti olasz versekbe (a nélkül, hogy HOMÉR-t fordítaná) vagy DOLCE LODOVICO, a ki az *Iliászt* és az *Aeneiszt* olvasztja egybe. De maga ARIOSTO, a ki a frank mondából vesz tárgyat olasz költeményéhez, nemzetiebb-e mint amazok? Helyesebb úton jár TRISSINO, a ki a XVI. század elején Olaszországnak a góthoktól való fölszabadításáról ír hőskölteményt, mert hazai eseményt tárgyal; de nemzeti mondák helyett krónikák és annalsok állván csak rendelkezésére (költői alakító erő pedig minél kevesebb), igazi epopőát, a csodálatos elemével bírót, nem tud teremteni.

Így a Tasso elmélete nemcsak magára — mint olasz költőre — nézve kétségkívül helyes, de világirodalmi mozzanatot is jelöl: megteremtvén a keresztyén *hős-költeményt*; még nem a tiszta vallásos époszt (a milyen a

MILTON-é, hanem a regényes lovag-époszt, de kiemelve a szerelmi kalandok szűk s csak földi köréből, melyben ARIOSTO-nál mozog, egy magasb s egyetemes érdekű tárgyhoz, mely a lovagi, hősi és szerelmi kalandokra is a válásos czél és szellem bélyegét nyomja.

Mint minden igazán költői mű, bármily erős elméleteken nyugodjék is, költője egyéniségét s teremtőereje kinyomatát viseli magán: a TASSO *Jeruzsáleméről* is elmondhatjuk, hogy azt csak ő írhatta meg, sőt magát a válfajt is csak ő teremthette meg. Költői érzelmesség s hővallásos buzgalom voltak jelleme alapvonásai; korától, a melyben élt, ezekhez a troubadouri szerelmes lovagiasságot s a női báj iránti hódolatot nyerte. Így ő sem a tisztán vallásos — a szerelmi mozzanatot kizáró — époszt, mint a MILTON-é, nem alkothatta meg; de az ARIOSTO pusztán regényes és szerelmi s hősi-kalandos époszánál sem maradhatott. A regényes és a vallásos elemet kellett egyesítenie költeményében.

Így a *Megszabadított Jeruzsálem* egyfelől átmenet a homéri ó-classikus époszról, melyből csak a csodálatos elvét és a műforma szigorát vehette át, a modern-classikus keresztyén époszra, melynek utána még egy magasabb fokozata, a tisztán vallásos maradt elérendő, és másfelől a középkor nemzeti mondáitól, melyek naiv epikákat teremtettek s a renaissance első műéposzainak, a németeknek és olaszoknak, magának ARIOSTO-nak is tárgyakkal szolgáltak, — a nemzeti színezetet egyetemesb érdekekkel helyettesítő keresztyén regényes époszra, mely egyszersmind tetőpontját is elérte benne.

Bár terünk korlátai nem engedik, hogy TASSO költeményével oly részletesen foglalkozzunk, mint a többi nagy époszszal s utóbb a DANTE művével is tettük, a köl-

temény futólagos átnézetét még sem mellőzhetjük, hogy világirodalmi fontosságának ez egyszerű megjelölése után költői becséről is ítélhessünk.

II.

A megszabadított Jeruzsálem.

Éneklem a szent harczot, a vezért
 Ki Üdvezítőnk sírját visszевette,
 Sokat tőn észszel, kézzel ő ezért,
 Sok szenvedésbe telt nagyhirű tette.
 Hiába kelt Pokol, hiába mért
 Világ két része végesapást felette:
 Őt nem hagyá az ég, s szent zászlai
 Alá megtértek bolygó társai.*

Hat éve már, hogy a keresztes hadak keleten tábo-roznak (az *Iliász* is Trója ostromának tizedik évével kez-dődik); Szíria s Palesztina egy része meg van már hó-dítva. De magánérdekek s vetélykedés-szította viszályok miatt meghasonlottak a vezérek s a diadalmas csapatok előnyomulása akkor akad fenn, mikor már csak néhány órajárásnyi köz választja el Jeruzsálemtől. Ekkor angyal jelenik meg a kegyes Bouilloni Gottfrédnek, jelentve, hogy Isten őt választotta a hadak fővezéréül. A vezérek összegyűltek s őt csakugyan fővezérökké választják, mire ő összegyűjti a csapatokat s Jeruzsálem ellen vezeti, mely-nek királya, Aladin, mindent elkövet, hogy a keresztyé-nek fenyegető támadása ellen a várost megoltalmazza.

Ennyi az első ének tartalma s egyszerre a színen

* ARANY JÁNOS fordítása.

van mind a két tábor s fejei. A költő első pillantásra áttekinteti velünk a helyzetet s a cselekvő személyeket és mozgató erőiket. A csodálatos elemét az első mozzanatban behozza a cselekvény rúgójául s a feladat nagyságát, az isteni közbenjárás szüksége által tünteti föl. Íme az öntudatos époszi alkotás, mindjárt a cselekvény megindításában.

A nagyjában így bevezetett cselekvény mindjárt a II. énekben a keresztyéni önfeláldozó készség egy meghatározó tényével nyílik meg. Aladin, Izmen bűvész tanácsára, a jeruzsálemi keresztyének föld alatti templomában őrzött Mária-képet egy moséba viteti, mert míg az az ő hatalmában van, addig Jeruzsálem nem kerülhet keresztyén kézre. A szent kép azonban még azon éjjel eltűnik a moséból. Hiába tartanak házkutatást a keresztyéneknél, a kép nem kerül meg s Aladin dühében valamennyi keresztyén leölését parancsolja meg. Sofronia, a szép és erényes keresztyén szűz, hogy hitsorsosait megmentse, magára vall, hogy ő hozta el a képet (holott nem tette) s máglyára ítéltetik. Már kész a máglya, midőn Olindo, egy keresztyén ifjú, ki titkon égett Sofroniáért, hogy őt megmentse vagy vele haljon, magát vallja bűnösnek. Csak utóbbi célját érte el s Sofroniával együtt kell máglyára lépnie. E pillanatban érkezik Clorinda, a pogányok amazonja, kihallgatja az elítélteket, meggyőződik ártatlanságukról, betiltja a végrehajtást, Aladinhoz siet s kegyelmet eszközöl mindkettejüknek.

Ezalatt a keresztyének már Emauszig nyomultak előre, alig félnap járásnyira Jeruzsálemtől. Aladin követeket küld Godfrédhez, békét ajánlva a sicuti possidetis alapján, de a keresztyén fővezér visszautasítja az ajánlatot. Hajnal hasadtával meg is indul a tábor s mikor a

szent várost megpillantják, lelkesedés ragad meg minden lelket, s mintha szárnya nőtt volna mindegyiknek, úgy sietnek felé. Nem mint hódítók, mint bűnbánó vezeklők akarnak a helyre menni, hol Krisztus élt s meghalt. Mily hangulat! Az objectiv époszköltő háttérbe vonúl a buzgó keresztyén előtt s magával ragadja olvasóját is. Valóban, TASSO-t egészen eltölti tárgyának ihlete, de alanyiséga tárgyának fensége által van határozva s egészen megfelel annak.

Az ostromlók és ostromlottak első összecsapásánál ismét új személyek s új viszonyok, érdekek és érzelmek lépnek előtérbe. Aladin legbátrabb harczosait küldi a támadó keresztyének ellen, maga pedig egy magas toronyból nézi az alant megkezdődő küzdelmet. Oldala mellett áll Erminia, az antiochiai szultán leánya, ki titkon Tankrédot, a frank hőst szereti, míg ez viszont a pogány Clo-rindáért eped, kivel a harczban csapott össze; mind a két pár (mert három egyénből két pár telik) csak egy-egy pillanatra látta egymást, de az az egy pillanat határozó volt életükre.

A harmadik nő, ki a pogányok soraiból kiválik, még több bajt okoz a keresztyén harczosoknak. Ez Armida, Hidraot damaszkusi szultánnak, a bűbájosnak, csodaszépségű leánya, ki csalárd hazugsággal, hogy gonosz nagybátyjától üldözött s trónjától megfosztott herezegő, oltalmat kérve megy a keresztyén táborba s ott szépségével mindenkit elbűvöl, kivált Eustachot, Godfréd öcscsét, ki azonnal vállalkozik is, hogy választott lovagjaival a szép leány jogát visszavívja. Mindenki csak Armida segítségére s érte akar vívni s észvesztő szépsége és bűbája bomlásba hozza a keresztyén tábor; míg Aladin, fegyelmezett hadaival, halálos csapást készül mérni reájok.

E szerelmi viszonyokból s bővöletekből a mese csomójának sokszoros bonyolúlata szövődik, melyeket nyomon kísérni nem vezet célunkhoz. TASSO a női báj s a szépség varázsának festésében mutatja ki legnagyobb erejét; egyaránt erős az érzéki s az eszményi szerelem rajzolásában. De sehol sem pompázik költői tehetsége teljesebben, mint az Armida tündérkertje leírásában, melyet méltán tartanak költeménye fénypontjának. A bűbajos nő oda csalta Rinaldot, a keresztyén tábor legjobb vitézét, kit Eustach, — féltvén tőle Armidát, hogy ettől eltávolítsa — az elesett Dudo helyére csapatvezérnek szánt, de ez által Gernand királyi herczeggel véres párbajba bonyolított; Rinaldo Gernandot megölvén a párbajban, menekülni volt kénytelen s épen így esett az Armida hálójába, ki valóban is szerelemre gyúladt iránta. A középkori szerelmi époszok annyiszor előforduló motívuma: a szerelem s érzékiség ölen a hősi és lovagi kötelességekről való megfélekedezés s a tetterő elernyedése — itt is teljes mértékben érvényesül.

Másfelől Tankréd, ki Clorindáért s kiért Erminia ég, e két hölgygyel való viszonyában jó bonyodalomba. A vad cserkesz fejedelemmel Argante-val viaskodván, ezt megsebesíti; Erminia Argante-t ápolni kénytelen, pedig Tankrédért eped, s tudván, hogy ez Clorindát szereti, a Clorinda súlyos fegyverzetét ölti fel s hívja Tankrédot találkozóra. Míg a lovagra vár, két keresztyén lovas meglátja, s Clorindának vélve, üzőbe veszi. Az épen érkező Tankréd meglátja a menekülőt s utána iramodik; de elvesztvén szemei elől, maga is az Armida bűvös várába kerül s ott foglyúl esvén, nem mehet vissza a kitűzött órára, hogy Argante-val a félbenmaradt párbajt befejezze. Clorinda mind erről semmit sem tud s a keresztyének ellen támadást intéz a sebeiből felgyógyult Argante-val s épen akkor

tör reájuk, mikor az Armida hálójából megszabadult Tankréd visszaérkezik s nem ismerve föl Clorindát, oly hévvel rohan reá, hogy elejti. Kétségbeesve borúl a hős imádottja véres tetemére. Clorinda, ki időközben megtudta, hogy keresztyén szülők gyermeke, Tankrédot kéri, hogy halála előtt keresztelje meg, s így hal meg.

Rinaldo azonban még az Armida hálójában van. Pedig a keresztyén táborban nagy szükség van rá. A kereszteseknek ugyanis fára van szükségök az ostrom-gépezetek készítéséhez; táboruk közelében egyetlen egy erdő van. Izmen bűvész megbűvöli ezt, hogy a kereszteseket megakadályozza az ostromban. A szellemek raja megszállja Izmen hívására az erdőt, mely majd iszonyú zúgástól, majd fájdalmas nyögésektől rémesen hangzik vissza, majd mennydörgésszerű zaj, majd vadállatok ordítása, bömbölése hallatszik benne. Az egész erdőt lánggyűrű övedzi: a legbátrabb hősök is irtóznak az erdőbe menni, csak Tankréd mer belehatolni; kardjával egy fára csap, hogy kivágja, s íme — bűvészi káprázat vérrel festi a fa sebet, s hang hallatszik, hasonló Clorinda hangjához, a mondó, hogy a harcban elesettek lelkei lakoznak e fákban, s kérve-kérő, kímélje meg a holtak nyugalmát. Tankréd bár bűvészeti fogást sejt, mégis lehetőknek vélve a dolgot, eltávozik az erdőből. — Szörnyű hőség támad, a nap sugarai tűzként perzselik a földet, források, patakok, folyók kiszáradnak, a föld hasadozik: a kereszteseket éhség és szomjúság gyötrik, emberek, állatok, növények lankadoznak, vesznek, míg végre Isten Gottfréd könyörgésére esőt bocsát a földre s minden új életre ébred. Az Isten álmomemtőt küld Gottfrédhez; ez buzdítja a megkezdett munka folytatására s kijelenti, hogy a megbűvölt erdő varázsát Rinaldo fogja megtörni, ki még Armida há-

lójában van. Egy keresztény bűvész értesíti őket Armida bűvös szigetének fekvéséről s a módról, hogy' érhetik el s elmondja a fogásokat, melyekkel Armida lebilincseli Rinaldót. A lovagok behatolnak Armida tündérkertjeibe, a tündérpalotába, melynek kéjbe ringató szépsége minden képzeletet felülmúl. Rinaldóval találkoznak s bűvös tük-röt tartanak eléje, melyben elpuhultságának egész nagyságát láthatja; a látvány piritólag hat Rinaldóra, újra föl-ébred lelkében a régi bátorság és dicsvágy, ég a vágytól, dicső tettekkel kiköszörölni a csorbát, melyet híren kéj-geje ejtett. Armida mindent elkövet, hogy visszatartsa: hasztalan, Rinaldo a két lovaggal távozik: a kötelesség szent szava hívja. Armida fájdalmában lerogy szigetének partján s esdeklő panaszhangokkal ügyekszik a távozót visszatartani: hasztalan! Midőn utolsó reménye is eltűnt, megsemmisíti bűvös palotáját s maga Gázába siet, hogy az egyiptomi király seregében küzdjön a keresztyének ellen. Itt, a király által tartott hadi szemlén megesküszik, hogy annak adja kezét s országát, ki őt Rinaldón megbo-szúlja. Rinaldót azonban az a keresztyén bűvész, ki a két lovagot is az ő megszabadítására tanácsolta volt, bűvös fegyverekkel ruházta fel s jó tanácsokat adott, mikép ha-toljon a megbűvölt erdőbe. Mielőtt oda indulna, bűneit levezekleni az Olajfák hegyére zarándokol s így elkészülve indul vállalatára. Bátran vet fejszét az erdő legnagyobb fájára s ezzel fel van oldva a varázs. Most az erdőt kivág-ják s az ostromeszközöket elkészíthetik és felállíthatják, a derék ostrom megkezdődhetik. Az utolsó harc nagy erő-vel s élénk szemléletességgel van leírva. Benne Tankréd még egyszer összeakad a dühös Argante-val, ezt megöli, maga is sok sebben élettelenül rogy össze. Így találja Er-minia, kinek könnyei s csókjai eszméltre hozzák s a

leány őt a Megváltó sírjához viszi, hogy ott adja ki lelkét, fogadalma szerint. Aladin és Szolimán is elesnek. Armida, minden pártfogójától megfosztva, öngyilkos akar lenni, s csak Rinaldo tartja vissza, lovagjának vallva magát. Végül Gottfréd is hősisége egész fényében jelenik meg s számtalan pogánynak ad halált.

Igy győze Bouillon, hosszú küzdelemmel;
S míg le se hajlott még a nap ive:
Hol Krisztus élt s halt — győzelmes sereggel
Lép a megmentett szent városba be.
Maga, vitézi élén, így megyen fel,
Még véresen, templom szentélyibe,
Ott áldozatként fegyverit lerakja
S a szent siron fogadalmát megadja.

Ime a regényes hős-éposz! Ime, a keresztyén éposz! Hogy a mese «mindenekelőtt kerek cselekményt képezzen, melynek kezdete, közepe, befejezése legyen» — «hogy egysége szigorún meg legyen tartva, a mivel azonban a változatosság is összefér» — a mint a szerkezetre és formára vonatkozólag elméletét a discorsiban magának felállította: e követelményeknek TASSO meg is felelt. A cselekvényt rövid időre, az ostrom utolsó szakára szorította s ebben az *Iliász* és nem a VIRGIL — nagyobb tért és időt felölölő — költeményét vette mintául. S a cselekvény, bár epizódjaival vagy inkább mellékágazatjaival, elég változatos és gazdagon színezett, egyáltalában nem nélkülözi az egységet. Bár Tankréd s Erminia és Clorinda, továbbá Rinaldo és Armida is igénybe veszik érdeklődésünket: szerelmeik nem a főcselekvényen kívül álló epizódok, hanem annak részei: előmozdítói vagy hátráltatói. Tulajdonkép a cselekvényen kívül álló s azzal csak összefűzött epizod egyedül az Olindo és Sofroniáé, de ez mindjárt a

költemény elején, a második énekben van elhelyezve s ott befejezését is nyeri, hogy aztán a cselekvényt ne hátráltassa. Az is, habár a cselekvényre magára egyenes befolyással nincs, beleillik annak egész hangulatába s szellemébe: tisztán keresztyén színezetével.

A költeménynek valóban legerősebb oldala: e keresztyén színezet, melyet tárgya követel s mely az egészet áthatja s annak légköre mintegy. Az égő vallásos buzgóság, egész a rajongásig, mely a kereszteseket a szent sir felszabadítására hajtja, oly élénk és igaz, mintha a költő a keresztes háborúk idejében s azok hatása alatt élne még. A XII—XIII. század rajongása hatja át egész alkotását; Bouillon Gottfréd szent becsvágya s Remete Péter nyers hitbuzgalma, a keresztes tömeg vak rohanása: a renaissance korából két-három századdal visszavisznek s ama századok kellő közepébe helyeznek. Tankréd és Rinaldo s a költemény többi hősei egészen abból az időből valók: a troubadourok szerelmei, a hölgyeik színeiért halálba menő lovagok vakmerősége, az életet egy lándzsa végére tevő elszántság lelke: íme a kor s hőseinek jelleme.

A kor színezetét szintoly erősen, ha nem még erősebben tükrözi vissza az époszi csodálatos felhasználása TASSO által. A keresztyén középkor barát-hitének egész gépezetét mozgásba hozta: keresztyén és pogány varázslókat és kuruzslókat, Belzebubot s démonai seregét a poklóból, Istent, Szűz Máriát, Gábor angyal a mennyből; s ha Alektot is közéjük vegyítette a pogány mythológiából, az nála csak név, egy keresztyén fúria (hogy úgy mondjuk), mint Astragor is keresztyén ördög. Mint a HOMÉR hősei isteneikkel, oly szoros viszonyban nem állanak ugyan a TASSO-éi a magokéival. De hiba is volna, ha állának; mert a keresztyén felfogás azt nem engedi. A ke-

resztyén hit nem enged pajtasságot s egyenlőséget a földiek és a felsőbb szellemek között s Tasso az általa tárgyalt kor uralkodó nézleteinek engedett, midőn az Istent s angyalait csak álom vagy visiók által engedi közlekedni a nekik szolgáló s általok — a végszükségben — segített hősökkel.

Hogy a Tasso Jeruzsáleme tele van reminiscenciákkal VIRGIL-re s az *Aeneis*-re, köztudomású s nem szükség idézetekkel bizonyítanunk. A VIRGIL szépségei, melyekkel kétségkívül sokkal ismerősebb volt, mint a HOMER-éival s melyek az ő lágyabb kedélyére jobban is hatottak és költési módjához jobban is illettek, könnyen átesúsztak költeményébe, mely azonban alkotásába s jellemeibe — tehát lényegébe többet vett fel HOMER-ből. Rinaldo, daliás alakjával, féktelen szenvedélyességével, nyilván Achilleusz után formádzik. A Tankréd és Argante párbaja az Ajász és Hectoré után van képezve. Erminia, a toronyból, úgy mutatja be és írja le a keresztyén hadakat, mint Heléna a görögöket a híres falszemlében. Hasonlataiból legalább annyi van HOMER-ből átvéve vagy utánozva, mint VIRGIL-ből. Armida is inkább emlékeztet Kalüpszóra vagy Kírkére, mint pl. Didóra. Mindamellet Tasso közelebbi szellemrokona VIRGIL-nek mint HOMER-nak. Ennek az egészes, nyílt kedélyéből, festései egyszerű természetességéből kevés van benne. Természetes: a naív époszt nem lehet úgy utánozni s lelkét elsajátítani, mint a mű-éposztét.

A mit azonban mestereitől átvett vagy a miben őket követte, nem törülte le Tasso-ról sem saját egyéniségét, sem alkotása eredetiségét, legkevésbé tette pedig hűtelenné kora és tárgya saját színezetéhez. Egyes hasonlatokat, sőt alakokat is, valamint a mese és szerkezet némely

fordulatait átvette elődeitől; de semmit a mese lényegében és szövésében, semmit a művét átható világnézletben és vallási színezetben. Ha e részben hibája van, hogy nem oly objectiv, mint a nagy époszok költői. Egyénisége, mely vallásos rajongásban s érzelgős eszményiségben áll, nagyon is előtérbe lép költeményében s csak azért nem szembeszökőbben vagy épen bántóan, mert nagyon is talál választott tárgyához.

Szóljunk még valamit a kritika és az irodalomtörténet által TASSO-val szemben elfoglalt álláspontról. ARIOSTO után az ő hagyományaival teljesen szakító olasz epikus költőnek nagyon nehéz helyzete volt s a kritika sem könnyen találhatta el a kellő álláspontot és mértéket vele szemben. Művét vagy el kelle vetnie, vagy határozottan az ARIOSTO-é fölébe emelnie. ARIOSTO-nak unokaöccse, Orazio volt az első, a ki TASSO-nak ítélte a toskánai költők fejedelemségét; de TASSO volt az első, a ki azt magától visszautasította.

Az Accademia della Crusca * akkoriban alakult meg. Pellegrini Kamill, ki a társaságon kívül állott, *Párbeszédet* adott ki az epikai költészetéről, s abban TASSO-t magasan ARIOSTO fölébe emelte. A Crusca nevében Salviati

* Crusca = korpa. E társaság, mely később híres akadémiává nőtte ki magát, eredetileg csak öt tagból állott, kik magoknak s egyesületöknek is a molnár-mesterségtől kölcsönzött neveket adtak. Egyesületök czímének az az értelme, hogy a korpát el akarják különíteni a lisztlángtól, tehát a kritika. Vitatkozásaikat s műtárgyalásaikat szítának és rostának nevezték; s a mit megbíráltak, arról azt mondák: vagliata, stacciata, cruscata (meg van rostálva, szítálva, kikorpázva). A tagok nevei: l'infarinato (a lisztes), l'inferigno (barna kenyér), lo smaccato (megörölt) stb. mind ugyanarra emlékeztetnek. Később csak az Acc. della Crusca név maradt meg s a társulat rendes akadémiai szervezetet nyert.

Lionardo (L' Infarinato) azonnal kemény czáfolatot bocsátott közre, melyben Tasso-t dühösen lerántotta. Tasso mérséklettel, bár nyomósan felelt s inkább apját védte — kinek *Amadis*-át a röpirat szintén élesen megtámadta — s öszinte és meleg kifejezést adott ARIOSTO iránti csodálatának, a mellett saját epikai elméletét fejtegette s igazolta. Érvei meggyőzőbbek s hangja tisztelet-parancsolóbb volt, hogy sem a Crusca emberei hasonló hangon győzhettek volna, azért a gúny és pizskolódás fegyvereihez nyúltak s ezzel sokkal többet használtak a költőnek, mint a fiatal akadémia hírnevének. S a Crusca utóbb megbánta igaztalan föllépését maga is, mert a költőt, kitől előbb mindent, még a nyelv tisztaságát is megtagadta, később Szótárában a klasszikusok sorába vette föl. De ha a Tasso érdeme általánosan elismertetett is, a vetélkedés az ő vagy az ARIOSTO viszonylagos bece s elsőse fölött azzal nem szűnt meg s tulajdonképen még ma sincs eldöntve. ARIOSTO-nak oly előnyei vannak, melyeket Tasso legőszintébb bámulói sem vonhatnak kétségbe. Bár idegen mondai tárgyat dolgozott fel, leleménye sokkal gazdagabb a Tassoénál. Szeszélye kifogyhatatlan s képzelme kimeríthetetlen. Laza szerkezettel, az egymásra tóduló kalandok s bonyodalmak mellett is folyvást le tudja kötni figyelmünket és érdeklődésünket, mely Tasso-nál nem egyszer megbágyad, míg nála soha.

De mi nem költői egyéniségöket s tehetségöket akarjuk összemérni, hanem azt, a mit az époszra nézve a világirodalom szempontjából tettek; s e részben azt tartjuk: Tasso tovább vitte a műfajt mint ARIOSTO s a műfaj szempontjából tökéletesebbet alkotott. A maga idejében ARIOSTO is nehéz műveltségtörténeti feladatot oldott meg, midőn a középkori mondaanyagot, mely egész Európában

s a román népeken kívül a németeknél is közkeletű volt, saját szeszélyes képzelete adalékaival kibővítette s újra teremtette, és pedig haladottabb kora szellemében kihagyva belőle a régi egyházi és szigorúan lovagkori elemeket, de annál több humorral és leleménynyel gazdagítva a már köznapivá vált anyagot. Műve azonban, bár mennyire magán viseli a rendkívüli tehetség bélyegét, nem epikai alkotás, sem a naiv (mondai), sem a valamely magasb vezéreszmétől áthatott műéposz értelmében. TASSO azonban egészen szakítva az elsővel s még az ARIOSTO modorával is, annál tökéletesebben megteremtette a műéposzt, természetesen keresztyén és regényes (romantikus) szellemenben. S így előbbre vitte a műfajt, egyetemes irodalomtörténeti szempontból. A középkori mondák s mondakörök naiv epikáitól, melyek a *Nibelungének*-ben érték el tetőpontjukat, a renaissance egész irányának megfelelőleg a klasszikai szigorú formák (erős szerkezetű mese, egység, bonyolulat s kifejlés) törvényei felé fordult vissza, de azokba actualis életet öntött, kora (és saját) világnézetének megfelelő tárgyválasztása és tárgyalási modora által.

Műve felelet arra a kérdésre is: korszerű-e az éposz valamely adott időpontban? Igen is, korszerű, ha saját kora világnézetét tükrözi vissza, s hitet tud költeni meseje iránt vagyis az époszi csodálatost a szükséges valószínűséggel tudja felruházni. A homéri éposz már a TASSO korában sem lett volna korszerű; sőt már a *Nibelungének* sem. De a *Megszabadított Jeruzsálem* az volt. S a műalkotásokra is illik, a mi az emberekről mondatott, hogy a ki saját kora szükségének teljesen meg tudott felelni: minden időknek élt.

III.

*Camoens és a Luziáda.**

A kelta néptörzs azon ága, mely legmesszibb ment délnyugatra s a pyrénéi hegyeken túl az ibéri félszigetet szállotta meg, annak hegylánczai s partvidékei közt ismét több ágazatra oszlott. A félsziget ez őslakói a római hódítások korában Róma gyarmataival, később az Afrikából betörő mórokkal, majd harczolva, majd elkeveredve, különböző tájnyelveket s szójárásokat állapítottak meg magok közt, melyek többsége a lenföldön, a kasztíliai, később spanyol nyelvet, kisebb része a nyugati part hosszában a portugallit szülte. Emez zengzetesebb, lágyabb, alkalmasabb a dalra s általában a költészetre. A portugall költészet kezdettől fogva a szerelmi dalokat művelte kiválóan; érzéki és szenvedélyes hangokban bővelkedett, de a mé-lázó s búskomoly hang sem volt tőle idegen. Portugalliát s a vele szomszédos Galiciát a rokon népek is a szerelem s szerelmi dalok hazájának nevezték; s mikor a Provenceban a troubadorok költészete virágozni kezdett, már a XII. században Portugalliának is voltak hírneves költői. A XIII. és XIV. században pedig, az akkori szokás szerint, királyok és herczegek vették át a költészetben is a vezérszerepet s Dénes, ki a coimbrai egyetemet alapította s IV. Alfonz s I. Péter, a korona és királyi pálcza mellett a lantot is kedvteléssel és sikerrel forgatták. A XV. században, mely a nemzeti önérzet s a nemzeti jellem leg-erőteljesebb fejlődésének korszaka volt, a számra s erőre

* V. Ö. GREGUSS GYULA Bevezetését a *Luziáda* fordításához. (A Kisfaludy-Társaság kiadása, 1865.)

kis portugall nemzet is szokatlan tetterőre ébredt s költészete is erősebb hurokat kezdett pengetni. S e század végén a kis ország hajózás s a tengeren túli hódítások és gyarmatok útján, rövid időre bár, oly hatalomra és gazdagságra tett szert, minőre, ily kis népnél, alig van példa a világtörténelemben. Afrika körülhajózása s Kelet-India fölfedezése és első megszállása portugall hajósok s a merész Vasco de Gama érdeme, ki Emmanuel király hajóival hajtotta végre azt a nagy utat és fölfedezést, mely később más nemzeteknek gyümölcsözve, oly elhatározó lett a világtörténelemben.

A nemzeti nagysággal a nemzeti költészet nagy virágzása is együtt járt s rövid ragyogás után azzal le is hanyatlott. De egy nagy költőt s egy világirodalmi jelentőségű művet e rövid idő alatt is adott a világnak: LUIS DE CAMOENS-t s *Luziádá*-ját.

CAMOENS, régi nemes, de szegény portugall család ivadéka, 1524- (más adat szerint 1525-ben) született Lisabonban. Már a coimbrai egyetemen tanuló korában kezdte művelni a költészetet, de nehezen tudott hírre vagy csak elismerésre is jutni. Egy szerencsétlen szerelmi szenvedély, mely egy főrangú hölgy irányában talán az illem határain túl ragadta, az udvartól eltiltatását, sőt száműzetését vonta maga után. Katona lett; Ceuta ostrománál fél-szemét elvesztette, majd a tengerre szállt; azon az úton, melyen Vasco de Gama járt először; de mely ekkor már járt útja volt a portugall hajóknak, ő is Keletindiába ment; de ott sem bírt zöld ágra vergődni. Az ottani állapotokat csapkodó szatirája által a kormányzó haragját vonván magára, még messzibb keletre, China tőszomszédjába, Makaóba száműzték; s itt egy barlangban — mely ma is Camoens barlangjának neveztetik — írta a hagyo-

mány szerint, nagy költeményét, mely nem csak a maga, hanem nemzete dicsőségét is a legmagasabbra volt emelendő. Hálátlan s tőle még az elismerést is megtagadó hazája és nemzete iránti szerelemtől hevülve, ennek történelmét kívánta dicsőíteni, s multja valamennyi nagy emléket, legnagyobb tette, Keletindia fölfedezése és elfoglalása, keretébe szöve adni át a halhatatlanságnak. Azt az utat, melyen Vasco de Gama járt, s melyet utána ő is megtett; énekelte meg s hőse szájába adta hazája elmúlt történetének kimagasló pontjait.

Mikor költeménye elkészült, makaói száműzetésének ideje is lejárt. De a tengeren, Keletindióba visszatérőben, hajótörést szenvedett. Hajóját a vihar sziklához paskolta; s ő balkezében műve kéziratát tartva magasra, jobbával a hullámokat szelve, úszva menekült a partra, megmentve drága kincsét, szelleme művét, melyet rongy életénél többre becsült. De a szerencse azután sem akart mosolyogni rá. Keletindióban nem sikerült alkalmazást találnia. Hazájába visszatérve, kiadta költeményét és a királynak (Sebestyénnek) ajánlta. Ez nem röstellte elfogadni az ajánlást, s nyomorult 15.000 reis (m. e. 40 forint) évdíjt rendelni a haza legnagyobb költőjének, a nemzeti nagyság egyetlen méltó énekesének. Ezen az évdíjon tengődött CAMOENS élete végeig, mely 55 éves korában érte el. Élete talán a Tasso-énál is szomorúbb regény.

A *Luziáda* igazi nemzeti éposz. Hazája történelmének legnagyobb eseményét veszi tárgyul; beleszövi multja nagy alakjait és eseményeit, s a nemzeti nagyság dicsőítését tüzi céljául. E tekintetben majdnem magában áll az újkor epikai termékei közt; mert sem DANTE, sem ARIOSTO, sem TASSO nem írtak nemzeti époszt, a szó szoros értelmében. CAMOENS, ennyiben a HOMER és a VIRGIL nyomán

halad s jelentőségükkel bír. Műve keresztyén éposz egyszerűsége, mert a portugallok fölfedező s világhódító útját térítő út gyanánt is fogja fel, pogány népek közé vive, fölállítani a Krisztus keresztyét.

El kell mondanunk a cselekvény vázlatát, hogy a mű compositiójáról, erényeivel s hibáival, szólhassunk.

Vasco de Gama hajóival s hajós népével már megkerülte a Jó-remény fokát s az indiai óceánon, Madagascar közelében van, mikor a költemény első éneke kezdődik s Jupiter az Olympon összehívja az istenek tanácsát, hogy a vállalat sorsa fölött határozzanak. Az istenek atyja a portugall hajósokat pártolja, valamint Vénus és Mars is — a szerelem s hősök hazáját; ellenben Bacchus ellensége a vállalatnak, mely Indiát, az ő hagyományos uralkodása földjét, fenyegeti. Mars azt javasolja, küldjék ki Merkurt, az utazók istenét, hogy a portugallokat biztos révbe vezesse, hol útjuk fáradsalmait kipihenhessék s erejüket a továbbiakra összeszedhessék. Ez elfogadtatván, a hajósok Mozambikba érnek, de Bacchus egy előkelő mór alakjában az ottani sejket fölingerli ellenök s csak nehezen menekülnek orv-támadásától. Tovább utazva egy gonosz kalauz akarja félrevezetni, de Vénus segélye megmenti s Mombazába vezérli védenceit. Itt ismét Bacchus várja, hogy új csellel veszítse el. A Gama által partra küldött kémeket, hogy elhitesse velök, hogy Mombazában keresztyének laknak, ájtatos képpel fogadja hajlékában, hol a szent szűznek oltárt állított, mely előtt térdelve, buzgó imádkozást színlel. De Vénus megmenti a luzitánokat (portugallokat) az által, hogy hajóikat a nereidák segélyével a parttól visszaűzte, hogy a veszélyes révbe ki ne köthessenek. Vasco de Gama a megmentésért hála-imával áldoz a gondviselésnek s Vénus az égbe száll, ez

imát Jupiter trónja zsámolyára letenni, s tovább pártfogását kérni a kalandorok számára. * Jupiter meg is hallgatja a kérést s megjósolva a portugallok diadalait Indiában, elküldi Merkurt, hogy Vascot Melindába vezesse, melynek vendégszerető fejedelme s népe jól fogja őt s hadait látni. Úgy is lesz. Melinda királya bámulja a vállalat merészségét s következtetve belőle a portugall nép vitéz szellemére, kéri Vascot: beszélje el neki hazája történetét. Gama enged a kérésnek s a költemény harmadik éneke s a negyediknek is nagyobb része, e közbeszótt történelmi visszapillantással van elfoglalva.** A negyedik ének végén vállalatának keletkeztét s elindulásukat beszéli el, s az ötödik énekben eddigi útjokat és kalandjaikat. Három teljes ének, az egész műnek majdnem harmadrésze, a cselekvény félbeszakítására s történeti előzményekre szentelve! — A hatodik énekben a portugallok újra tengerre szállnak s a Bacchus ellenjátéka is újra megkezdődik. A bor-isten a tengeri isteneket ingerli a merész hajósok ellen s Aeolus is kiküldi szeleit, hogy a habokat felzúdítsák, de Vénus közbelép nimfáival, s ezeknek csábos bájai lefegyverzik a szeleket. India partjai feltűnnek a távol láthatáron. Itt a malabári király jól fogadja a partra szállókat; egy indiai főúr megnézi hajóikat s megmagyaráztatja magának a zászlóikra festett és hadi tetteket ábrázoló jelvényeket. A magyarázatot a Gama öcscse adja ezuttal — s ismét elmagasztalja a régi hőstetteket s átpillantja Portugall történeteit a legrégibb ősidőktől egész a legújabb

* Vénus ez égbe szállása (II. ének 33—38. versszak) a költemény egyik legszebb leíró részlete.

** A számos szép részlet közül elég lesz itt az Inez de Castro világhírű tragikus epizódját (III. ének 119—135. versszak) említeni.

eseményig, Ceuta bevételéig. Bacchus azonban egy hindu papot (álomlátás által) a jövevények ellen ingerel, ez fel-lázítja a benszülötteket s ebből a hinduk és portugallok közt mindenféle surlódások és összeütközések támadnak. Gama azonban elérte célját, mert fölfedezte a csak sejtett országot s visszaútaazásra készül. Vénus, hogy kegyeltjeit a kiállott szenvedésekért kárpótolja, visszautazóban egy szigetre vezérli őket, melyet a földi lét minden gyönyöreivel megrakva készített számokra. Thétisz s a leg-szebb nimfák édes öle s forró ölelései várják ott a kalandorokat; de a költő, miután az élvek teljességét leírta, nem mulasztja el a nem épen keresztyénies képet azon erőltetett allegorikai magyarázattal enyhíteni, hogy mindez csak a dicsőség jelképe, mely

«Örök babért füz halántékokokra».

De azért a gyönyör lakomája sem marad el, mely-nél páronként — egy hős s egy nimfa — kristály-széke-ken ülnek, míg egy szirén a Vasco de Gama utódainak s a jövő hőseinek tetteiről zengett jósénnel egészíti ki a Gama és öcscse által az előbbi énekekben a mult nagysá-gairól zengett hősénnel. Erre Thétisz, hogy a kozmogo-niából is legyen valami az époszban, magas hegy ormára vezeti fel Gamát s onnan egy mesterséges és csodás ég-gömb segelyével megmagyarázza neki a világrendszert. Most a portugallok ismét hajóra szállnak; a költő néhány rövid strófában suhan át velök a hátralevő nagy úton, vissza rég elhagyott honjukba. Egy a sorsa miatti elkese-redéstől nyers, de mélyen szívéből vett strófa után,

«Múzsám ne többet! elnémúl a zengzet,
Mert rokkán a lant és tompúl az énnel;

A dalt nem únom, de hiába zengek,
 E nép süket megkérgesült fülének.
 Hol méltatás, hol részvét nem melenget,
 Nincs éltetője a költő tüzének,
 Hol a hazát a lincsnak üzi szomja,
 S rideg, sivár gond nyügző terhe nyomja — »

néhány magas röptű strófával királyának ajánlja hazája
 dicsőítésére szánt s dicsőségére befejezett költeményét s
 e jóslattal végzi :

«Szolgálni téged, kardom ime készen,
 Megénekelni téged, ime lantom ;
 De hajh, dalom vajon kedvedre lészen ?
 Csak ezt az egyet sóvárgom, sohajtom.
 Ha ebben istenem megáld, ha érzem
 Hogy kegyedet hiába' nem ohajtom,
 Uram király, magasztos ifju, halljad —
 Jós elme zengi nékem e sugalmat :

Szemöldököd, mint második Medúza,
 Rémitve villan Atlász zord hegyére,
 S romlást hozasz, meglátja Ampelúza,
 Marokko és Trudante seregére ;
 S melyet kegyelsz, reám mosolyg a Múza,
 S lantom világra szól, neved' dicsérve —
 Nagy Sándor újra feltámad tebenned,
 S nem kell Achilles sorsát irigyelned !» *

A kritikának bizonyára nem nehéz a dolga, ha e köl-
 teményben nagy és az egésznet átható hibákat akar ke-

* GREGUSS GYULA fordítása.

resni. Először is, mi a költemény tárgya? s ki a hőse? Első tekintetre: Vasco de Gama s Keletindia fölfedezése. Ámde ez csak egy tengeri út, az elemek természeti akadályai s a felsőbb hatalmak cselszövényeivel való küzdelemben. A hősnek emberi vagy erkölcsi küzdelme sehol sincs; külső esetlegek vannak csak mozgásban ellene s ez már maga is elég arra, hogy a költemény magasb nemű becséből sokat levonjon. De jobban szemügyre véve a dolgot, talán nem is a felfedező út a főtárgy, s nem is Vasco de Gama a tulajdonképeni hős; talán ez csak a keret. Keretnek nagy, mert többet felénél foglal el az egésznek; a kisebbik fél marad arra, hogy e költői keretben a valódi tárgyat, Portugallia nemzeti dicsőségét, múltja s jelenje nagyjait s jövő nagyságát méltóan tüntesse föl. S ha ez utóbbi a helyesebb felfogás, akkor az éposz — s minden költői alkotás — egyik legfőbb kelléke, az egység — jelesen, elbeszélő költeményben, a cselekvény egysége — merőben hiányzik. De bármelyik felfogás legyen az igaz: az aránytalanság az alkotásban mindenestre megvan és pedig nagyon szembeszökő aránytalanság. Ha Vasco de Gama kalandos útja a főcselekvény, akkor négy énekre vagy többre is terjedő kitérést szőni belé, nem is a cselekvény epizódjául, hanem csak alkalmyszerű külön elbeszélésül: mindenestre sok. VIRGIL az *Aeneis*-ben egy éneket szentel Trója elestének, pedig ez a hős cselekvényének szükséges előzménye, s egyet a pokoljárásnak, mely tisztán epizódjellegű. Ha ellenben Vasco csak azért van, hogy hazája múltját s nagyságát magasztalja, még nagyobb az aránytalanság: hat ének adva keretül négy éneknyi tartalomnak.

Ennyit a mű compositiójára; nem is fektetve külön súlyt arra, hogy Vasco hazája múltjának részletes elbe-

szélését oly hallgatóknak — a melindai fejedelemnek s udvarának — adja, kik Európáról soha semmit sem hallottak, kiknek az európai viszonyokról fogalmuk sincs, kik annál fogva a portugall nagyság iránt nem is érdeklődhetnek, sőt azt meg sem érthetik.

Fentebb azt mondtuk, hogy a *Luziáda keresztyén éposz* is egyszersmind. De hogy illik keresztyén époszhoz a görög-római mythologia egész apparatusa? A keresztyén szándékot: meghódítani, nem csak Portugalliának, hanem a Krisztusnak is, Indiát: miért pártolja jobban Jupiter s Mars és Vénus, mint Bacchus? Miért hozzák mozgásba ily vállalat előmozdítására Aeolust és a szeleket, Thetiszt és a nereidákat, a bájos nimfák seregét és a többit? Az époszi csodálatosnak ez az alkalmazása oly idegen a keresztyén költeménytől, hogy a visszatetszés enyhítésére hiába akarja a költő csak pusztá allegoria gyanánt tüntetni föl, azt mondatva a mythologiai képzemenyekkel:

«Csak emberek regéi

Vagyunk mi: Jupiter, Juno s a mások:

Agyrémek, a botorság képzeményi.

— Hogy lengje báj s varázs át vers-írástok',

Nekünk, halandók, csak azért kell élni.»

Hiába, mert befolyásuk a cselekvényre oly tényleges s oly nagy és minden ponton elhatározó, hogy ily mentséget el nem fogadhatunk; annyira megy e részben az alkalmazás ferdesége, hogy Bacchus — mint láttuk — nem áttallja keresztyén remete alakját ölteni s a szűz Máriát oltáron imádni, a kalandorok félrevezetése céljából. Ez már több, mint a mennyit a mythológiák és istenfogalmak legteljesebb megzavarása nélkül merni lehet egy

költőnek, a ki ad arra valamit, hogy hitelt nyerjen s művészi illúziót költsön alkotásának valósága iránt.*

A tárgy és hős határozatlansága s bizonytalansága — a compositió aránytalansága — s a csodálatosnak korellenes alkalmazása: oly lényeges három hiba, melyek a CAMOENS *Luziádá*-ját a remekművek s lángelmű alkotások közül mindenesetre kizárják. De e hibák mellett nem szabad szemet hunynunk a mű nagy jelességei iránt sem.

* Nem hogy helyeselnők, vagy meggyőzne, de mint tiszteletre méltó különvéleményt jegyezzük a német romantikus TIECK LAJOS-ét, ki «A költő halála» című szép novellájában, im e szavakat adja egy olasz műbarát szájába: «Sokan hibáztatják a régi görög mythologia ez összekeverését a keresztyénséggel, hogy Bacchus és Vénus személyesen lépnek föl, az olympi istenek tanácsa összeül s mégis a keresztyénség minden csodáival, igaz isteni tiszteletül van elismerve s hirdetve. *Nekem azonban épen a keresztyén és pogány elemek e vegyítése tetszik e bámulatos mű egyik főszépségének.* A mi nagy DANTÉ-nk óta senkinek sem sikerült az allegoriát igazi jelentőségében s mélységében úgy alkalmazni, hogy higgyünk benne s igaznak és valónak fogadjuk el. Csak a portugall CAMOENS-t tehetjük e tekintetben a mi felséges florenczink mellé. A tenger végetlen birodalma megelevenül nála; itt is, mint a légben s a földön, azok az emberfölötti erők jelentkeznek, melyek jó s balsorsot jeleznek s idéznek elő. E költemény egy második *Divina Commedia*: csakhogy hősi, melyben a haza és annak dicsőítése s a nemzeti hősök nagy tettei szolgálnak alapszínül, melybe a többi ékítmény beleszőve van. Azért oly szükséges az őskorból vett elbeszélés. Épen oly szükséges a jövőbe piltantás, mely Pacheco és Albuquerque jövődő hőstetteit jósolja meg. S ha tekintem e költemény aránylag kis terjedelmét, ezt a tíz éneket, s meggondolom, hogy a múlt és a jövő története, a tengeri út leírása, az istenek és természeti erők hatása is mind benne van: akkor e mű előttem többnek látszik csodánál, mivel még epizódokra is marad tere, minő pl. az Inez de Castro halálának megható szerelmi tragediája.»

A költői nyelv szépségeit, hangzatos s dallamos voltát nem akarjuk túlságosan magasra becsülni, de említetlen sem hagyhatjuk. Magasabbra tesszük a leírások, különösen a természeti leírások ép oly igaz, mint szép voltát. A költő, egy századdal utóbb, maga is megtette azt a nagy tengeri utat, melyet hőseivel tétet: innen a tapasztalás és szemlélet közvetlenségéből eredő hűség s igazság. A természet s a tenger oly ismerője is, mint HUMBOLDT SÁNDOR, nem győzi eléggé magasztalni e részben CAMOENS-t,* s őt, «a tengernek a szó legvalódibb értelmében nagy festője» nevével ruházza fel. Kitünő példák erre: a vízforgatag leírása (V. én. 18—22.), a tengeri vihar (VI. 70—84. vsz.) Egyéb leírások közül kiemeltük már Vénus égbe szálltát; említjük még Adamastor óriás rémletes megjelenését a Jóremény-fok szikla-csúcsán (V. én. 37—61.) s a számos eleven mozgalmas csatakép közül a legremekebbet: az aljabarotai döntő csata leírását (IV. 22—42. vsz.), és talán mindenik fölött a szerelem szigetének s a hősök ott mulatozásának hosszú, de bűbajos rajzát (IX. én. 52—X. én. 6. vsz.). Nem kevesebb erővel s életvalósággal tartvák a történelmi részletek, melyek közül az Inez de Castro világ-

* *Kozmósza* II. köt. 59 l. «Mint természetvizsgáló bátran merem állítani, hogy a *Luziáda* leíró részeiben a költői lelkesedés, a beszéd ékessége s az ábránd édes hangjai soha sem ejtenek csorbát a természeti tünemények leírásának a hűségén. Sőt még fokozzák a természeti képek nagyságának s igazságának éltető benyomását, mint mindenkor szokott lenni, valahányszor a művészet zavartalan forrásból merít. CAMOENS utánozhatatlanul ecseteli a tenger meg a lég, a sokszerűen alakult felhőburok közötti örökös forgalmat, a légtüneményeket s az óceán felszínének különböző állapotát. Camoens a szó legvalódibb értelmében nagy festője a tengernek.»

hírű epizódját (III. én. 119—135.) már említettük. S e részleges jelességekhez járúl a legfőbb: a költemény hazafias és nemzeti szelleme, melyet az újkor nagy époszai közt, a mi ZRÍNYI-nk *Szigeti Veszedelmé*-n kívül egy más műben sem találunk oly mértékben érvényesítve, mint a CAMOENS *Luziádá*-jában.

MÁSODIK RÉSZ.

MILTON S A VALLÁSOS ÉPOSZ.

ELSŐ FEJEZET.

Milton.

I. MILTON HELYE A VILÁGIRODALOMBAN. — II. MILTON IFJUSÁGA. — III. POLITIKAI SZEREPLÉSE ÉS KÖZÉLETE. —
IV. MAGÁN ÉLETE.

I.

Milton helye a világirodalomban.

Az éposz, eddigi példáink igazolták elméletünket, a legkevésbé egyéni költészet. Nem csak mert nem alanyi érzelmeket zeng mint a lyra; hanem mert nem az egyes ember erkölcsi s világnézletét, hanem egy egész nép, vagy korszak összes nézleteinek az eredményét, a mit milliók éreztek, a mi a köztudalomban élt, azt fejezi ki. A dráma egyéneket fest, magokban s magokért; az éposz csak annyiban, a mennyiben világ-eszmék hordozói.

A naiv époszoknál ezt keletkezésök módja is természetessé teszi. A mű-éposz minden egyébben különbözik

az önként termett naiv éposztól, ebben megegyez vele. Még a DANTE költeménye is, — annyira más minden egyébben — bir e közös vonással, a mi épen époszszá teszi, hogy bár költője legsajátabb egyéni elményét (ál-mát, látományát) írja le: bele foglalja kora, sőt az egész világtörténelmi korszak összes nézleteit. A renaissance kora volt az, kifejlődve a középkorból, a klasszikai tudomány és művészet fölébresztése által megtermékenyítve a keresztyénséget, a nélkül, hogy azt eltörölné vagy lényegében módosítaná.

DANTE a középkori katholicizmus költője, gazdagon az ó-kori klasszicizmus és a renaissance összes tudományával, művészetével s érzelmi világával; kora minden szellemi irányának a legteljesebb kifejezése.

De a világ nem állapodott meg a renaissancenál; ennek a katholicizmussal, a klasszicizmusnak a romantizizmussal összehatása megszülte a *Divina Commediát*; egy további fejlemény, a reformatio vagy a protestantizmus MILTON-t s az ő *Paradicsomát* hozta létre.

Mint a XIV. században a katholicizmus, a XVI. és XVII-ben a protestantizmus uralkodott a lelkeken, foglalta el a kedélyeket. A protestantizmus, minden folyományaival: a hittudományban keresztülvitt renaissance-szal (mint a katholicizmus a művészetekben), a genfi államszerkezettel, a demokratia és egyeduralom sajátosságos vegyületével, s az angol reformatióval, e keverékével a tiszta tudománynak s a külszertartások megtartásának, és a skót és angol presbyterianizmussal sőt puritanizmussal, a kalvinizmus e legmerevebb formájával, melynek Angliában oly nagy politikai jelentősége volt, az angol forradalomban, a Stuartok kétszeri elűzésében, az I. Károly lefejezésében.

A két irány a DANTE és a MILTON egyéniségében s nagy költeményeikben nyerte legteljesebb kifejezését. A DANTE költeményében, mint korában, a pápaság és a császárság, a világ uralma fölött versenygő két hatalom; a MILTON-éban a pápaság és a lelkiismereti szabadság, a lelkek uralma fölött versenygő két hatalom harcza testesül meg. DANTE ez alapeszme mellett a túlvilágba, az örökkévalóságba, MILTON a magáé érdekében a teremtés első korszakába, a bünbeesés és szabadakarat születő korába helyezi a cselekvényt.

A MILTON egyéniségének s élettörténetének ismerete ép oly fontos költeménye megértésére és méltatására, mint a DANTE-é. MILTON-ban, a költőben, az egyén ép oly érdekes és magasztos mint a nagy florencziben; s a MILTON közpályája és szereplése a maga kora és hazája történetében, nem kevésbbé fontos. Ő is épen úgy tipikus kinyomata saját korának, az egyéniség ép oly erős sajátosságával s vonásaival. Hatalmas szellemek világtörténelmi (vagy világirodalmi) jelentősége abban áll, hogy bennök egész koruk és nemzetök testesül meg: azért képesek — ha költők — époszt írni: koruk és nemzetök költeményét, erkölcsi, politikai s összes világnézlete foglalátját; de mind a mellett is megőrzik teljes egyéniségöket, s *koruk vezetői maradnak, midőn csak annak nyomában látszanak járni.*

MILTON is ilyen. De világirodalmi jelentősége nem csak e vezér-szellemi minőségében áll, melyben hasonló magasságú társai mindenikével osztozik, hanem abban, hogy az éposz egy új alakját: a tisztán vallási époszt teremttette meg s ezzel a műfajt előbbre vitte.

De mielőtt magát a költeményt vizsgálnók, költőjével kell foglalkoznunk.

II.

A Milton ifjúsága.

MILTON JÁNOS 1608-ban, Londonban született. Apja — kit a protestáns hitre térése miatt katolikus szülői kitagadtak — közjegyző volt. Komoly, szigorú ember, ki fiának is szigorú nevelést adott. A fiatal MILTON a cambridge-i egyetemet látogatta; s ott a kor szellemének megfelelő szigorúan tudományos oktatásban részesült. Klassikai, bölcsészeti, történelmi és államtudományi kiképeztetése kitűnő volt.

Az akadémia küszöbét ritkán hagyta el, Angliában is, nagyobb reményekre jogosító fiatal ember, mint volt MILTON, midőn 23 éves korában Cambridgeből az apai házhoz visszakерült. Papi pályára volt szánva, de bár szellemének mély komolysága s erkölcsének és lelkületének szigora, úgy látszik, kiválóan alkalmassá tették volna arra, nem tudta magát elhatározni reá s a nélkül, hogy életpályát választott volna, apjának Londontól néhány mérföldnyire fekvő falusi magányába vonult. Szép testi alkat, szürke szemeiben — melyeknek koronkénti gyöngesége már a férfi vakságát jósolta, de időközönként meg sem látszott — nyílt, merész és határozott tekintet, közepesen elválasztott s vállaira fürtökben eső világos barna haj, csinos arányos termet és tagok: lehetetlen tökéletes képét festeni egy szellemes és megnyerő angol ifjunak. Egész külsejében, némi leányos gyöngédség mellett, épség, egészség és tökély tündöklött s rendkívül zengzetes, zenei hangja növelte a megnyerő hatást, melyet egész megjelenése tett. Komolysága, tanulási vágya, nagy előszeretete a zene és virágok iránt, sőt hajlama a szabadban való

mozgás és testgyakorlatok iránt is, jellemének bátorsága és határozottsága, egyesülve szűzleányi tisztasággal és ártatlansággal: íme a fiatal MILTON külső és belső jellemképe!

Tanultságán nem csodálkozhatunk. A mit akkor az angol egyetemen tudományt, ismeretet, bölcselmi és gondolkodási gyakorlatot elsajátítani lehetett, ő azt mind elsajátította Cambridgeben. Jobb görög és latin klassicista akkorban nem jött ki az egyetemről. Elég jártasságot szerzett a héberben is s általában a theologiai tudományok segédtaiban, a mellett jól írt és beszélt francziául s olaszul. Az ő és új nemzetek irodalmában és történelmében való jártassága ép oly alapos mint sokoldalú volt. S miután a természet, annyi jeles szellemi tehetség mellett, a zene és összhang iránti kiváló finom érzékkel is megajándékozta, — a zenét is behatóan, mint művészetet tanulmányozta, s nemcsak mások társaságában együtt énekelni, hanem saját magán-élvezetére is tudott s szeretett játszani. Kedvencz zeneműszerei az orgona és a gordonka voltak; ez egyszerű tény jellemző. Mert ha egy szóval kell jellemeznünk a fiatal MILTON egész lelkületének alaphangját és lényegét, már ily fiatal korában is, csak azt mondhatjuk róla, hogy jelleme *mély és állandó komolyság* volt: s ez az alaphang, melyet az orgona és gordonka kifejeznek.

Nem mondjuk, hogy MILTON már az egyetemből ki-leptekor tagja lett volna az angol puritán pártnak, melyel később oly szoros összeköttetésbe lépett, s melynek oly nagy szolgálatokat volt teendő. Igaz, hogy maga mondja, elbeszélve neveltetése történetét, hogy «mindig nagy gond volt fordítva arra, hogy a keresztyén vallás igazságaiban és tanaiban szilárd ismeretet szerezzen s azo-

kat el ne hanyagolja;» s tény, hogy első nevelője, a kit apja választott, «Young Tamás, essexi puritán volt, a ki rövidre nyírt haját viselt» — a mi eléggé bizonyítja, hogy nevelése, kora ifjúságától kezdve, puritán szellemben vezetett. De MILTON, ha később maga is puritán volt is, ebben az értelemben sohasem volt az s ifjúságában legkevésbé (haját soha sem viselte lenyírva, s más külsőségekben sem alkalmazkodott a puritán szokásokhoz). Sőt, bármily komoly volt is fiatalságában s különösen az, tanulmányaiban, — a vallásos dolgokra oly kiváló figyelmet mint később, nem fordított. — A *komolyság*, melyet neki tulajdonítunk, inkább egész lelki alkatában, lelkületének alaphangjában s szellemének irányában állott. «Bizonyos természetes mérséklet s tartózkodás, s a legnemesebb bölcsészetből merített erkölcsi önfegyelmzés» — mint maga kifejezi, — volt az, a mi — eltekintve keresztényen neveltetésétől, mindig megóvta őt, mint maga is hitte, az ifjúságot annyira beszennyező bűnöktől s e részben MILTON példája erősen ellent mond «a költői természetek» kicsapongó és extravagans hajlamairól való közhitnek.

Átalában azt tartják, hogy a költőkben és művészekben az érzékiség és érzelmesség s annak finomabb alakja, a képzelődés, túlnyomóan uralkodik az elveken; vagy a mint COLERIDGE magát kifejezte, a szellemi ember az erkölcsi emberen. Futó homokon épülő természet, fölváltva lehangolt és viharos hangulatra képes idegzet, majd föllobbanó, majd visszaeső kedély — most rajongva lelkesülő, majd tépő önvádak martalékaul vergődő szív — ezt tartják, s meg kell vallani, elég példával támogatva — költői természetnek. Ingatagság, semmi elv szigorú alá nem rendelhető élet-, gondolkodás- s érzésmód:

ez, mondják az elmélet emberei — a művészi véralkat. A MILTON példája ez elméletet megezáfolja, s ha kivétel is — annyit bizonyít, hogy a szabály nem általános.

Úgy látszik, maga MACAULAY is, — a kit nem gyanúsíthatunk sem azzal, hogy a komoly tudományt s elvszerű jellem-életet, sem azzal, hogy a költészetet kicsinylené, — ily nézetben van a költői természetről; mert MILTON-ról írt remek essay-ében fölötte érdekesen, s elég hosszasan is fejtegeti azt a tételt, hogy MILTON-nak, a leendő költőnek egyáltalán nem vált előnyére s könnyebb-ségére komoly tanultsága, sem az a tudományos légkör, melyben, egész korával együtt, élt.

Lett légyen bármikép, tény: hogy MILTON már nagyon korán próbálkozott a költészettel. Gyermekkori kísérleteiről, melyek a fönmaradtakat kétségkívül megelőzték, nem is tudva: «Juvenile Poems»ei közt a legelső, *Elégia egy szép gyermek halálára*, a költő 16-dik évéből (1624) való; 19 éves korából pedig (s ez a czíme is) az a szép költeménye, melyben mint egy angol DANTE, nemzeti nyelve erejének öntudatára ébred s latinul kezdett versét angolul folytatja, és pedig azzal a megszólítással, melyet a *Paradicsomban* a «Holy light»-hez intéz: «Hail, native language!» Krisztus születése reggelére szóló *Hymnusa*, mely már egy megállapodott költői tehetség szüleményének mondható, szintén még a cambridgei időből, a költő 21. éves korából (1629) való, s nem sokkal későbbi *Sonettje* SHAKSPERE-re, — melyet annyiszor s oly méltán idéznek — ámbár sonettnek csak olyan, vagy olyan sem, mint a SHAKSPERE-éi, mert elejétől végig páros rimekben (hét pár sorban) van írva, holott későbbi (angol és olasz) sonettjei igazi petrarcai sonettek: megannyi bizonyosságai MILTON korai s valódi költői hivatásának.

Két legszebb s valóban felséges lyrai költeménye, a *L'Allegro* és *Il Penseroso* (A víg s a búskomor) szintén ifjúságából valók még — s mindezekből főművét, az *Elvesztett Paradicsomot* több mint harmincz év választja el; s milyen harmincz év! politikai küzdelmek, vallási viták, családi szerencsétlenségek s végre teljes megvakulásának közbejötté.

Azzal a mély komolysággal, mely MILTON-nak már ifjukorát is jellemezte, nagy mérvű önbizalom és önbecs-érzet is egyesült. S hogy az a nagyra való hivatás, melyet magában érzett, épen a költőség volt, semmi kétség benne. Mint a papi pályát, melyre szánva volt, hasonló határozottsággal utasította el magától a jogit is, melyre atyja szintén biztatta, s melyen kitünő tudományossága oly fényes jövőt biztosíthatott volna neki. Átalában lemondott minden hivatásszerű pályaválasztás világi előnyeiről. Különböző írásaiban szétszórt nyilatkozatai szerint, fő oka ily elhatározásra az volt, mert értelmi teljes szabadságát akarta megóvni s biztosítani magának. Az akkori Angliában sem a templomi szószék, sem a törvényszéki sorompók nem biztosították azt a teljes függetlenséget, melyet ő követelt magának. Ily embernek akkor is mint ma is, csak az irodalom biztosíthatta azt. Erre határozta magát. Nagy író, jelesen pedig nagy költő lenni, új hangot s kifejezést csinálni ki az angol nyelvből, oly művekkel ajándékozni meg nemzetét, melyek azt fölvilágosítsák s fölemeljék a jelenben s gazdagítsák minden időkre: a dicsvágy ez útját választotta ő, kora ifjúságtól fogva.

Világilag szólva, mindenesetre nagy jövőt utasított el magától. Mély vallásos érzelmével s nagy tudományával oly püspöke lehetett volna Angliának, a kinek pusztá-

föllépte is mély nyomot hagyott volna az egyház kövezetén s oly alakulást adhatott volna Anglia egyházi életének, hogy nem néztek volna henye sovárgással vissza Róma pompájára. Mire vihette volna a törvényes pályán — holott mellékesen is oly nagy szerepet tudott játszani hazája közéletében — könnyű elgondolni. De ő csak a múzsának akarta szentelni életét, a kinek már ifjan titkon eljegyezte magát. Csak egy körülmény lehetett volna, a mi költői tehetsége iránt önmagában s barátjaiban is kételyt támaszthatott volna; s ez az a vele született és nevelése által még inkább kifejlett puritán szigor, ne mondjuk ridegség, mely a kornak annyira sajátja vala s annyira ellensége a költészetnek. Szerencse, hogy MILTON-ban a puritanizmus benső s erkölcsi volt, de nem formai. Az emberi élet vidám oldala, melyet a puritánok ép annyira gyűöltek elvből mint szokásból és álszenteskedésből: MILTON előtt nem volt gyűlöletes; szívét az elvek szigora nem száritotta ki s képzeletét nem tette sem meddővé sem rideggé. Ő puritánsága daczára költő maradhatott, s puritánságánál fogva épen csak ő lehetett e kor költője, képviselője annak, a mi akkor legmélyebben áthatotta az angol társadalmat. Csak ő maradhatott meg ebben az Erzsébet-korszak dús termékenysége s a restauratio utáni kor élczes, kicsapongó szabadossága — a SHAKSPERE és DRYDEN korai — közé beékelt puritán-korszakban. Ha a felséges humor, melylyel SHAKSPERE tekintette az emberek bűneit s gyarlóságait, hiányzott belőle, vagy az erkölcsi szigor azt benne előtérbe lépni nem engedte, annál nagyobb volt tisztelete az értelmi erő és fensőbbség iránt. Azt az ellenségben, még a gonoszban is tudta becsülni s szívesen meghajolt előtte. Innen egyenlő tisztelete a pogány és a katolikus világ nagy elméi — innen határta-

lan hódolata SHAKSPERE iránt. S innen a majdnem szá-
nakozó bámulat ama hangja, melylyel az elesett Angyalt,
a Gonoszt, festi a paradicsomban. De tiszta és zavartalan
élvezetet csak az erkölcsi nemességgel párosult értelmi
fensőségben talált, már fiatal korában is. Volt idő, maga
beszéli, mikor különös örömét találta a római költők kö-
zül a szerelmi elegiakusokban: OVID-, TIBULL-, CATULL-
és PROPERCIUS-ban. Az irodalmi szépség s bevégzett tö-
kély, a vers édes zenéje különösen vonzotta. De mihelyt
észrevette, hogy e költők méltatlanul szólnak szerelmök
változó tárgyairól s élveiről és sárba keverik azok nevét,
a kiket egekig emeltek vala: attól fogva, bár bámulta
művészetöket, de szánakozott magokon; s valamennyi
fölött a Laura és Beatrice dicsőítőit szerette, kik szerel-
mök tárgyát mindig szüzen és nemesen dicsőítették s nem
kevésbé égő szenvedélylyel magasb eszményiséget egye-
sítettek. Magára nézve is úgy volt meggyőződve, hogy ne-
mes és szennytelen életpálya illeti meg a költőt. S így ő,
bár költő lett és humanista a szó legmagasabb értelmé-
ben, lélekben mindig puritán maradt.

III.

Milton politikai szereplése s közéletc.

Önképzését MILTON, egyetemi tanulmányaival nem
tekintette befejezettnak s világot látni nagyobb külföldi
útra indult. Akkor még megmaradt a renaissance hatásá-
ból annyi, hogy a humanizmusnak Olaszország volt a kö-
zéppontja. Németország és Schweitz a reformatió által
előtérbe lépett ugyan, de csak a vallási téren; a szépnak
hazája még mindig Itália volt s a leendő költő és művész

csak oda mehetett magát kiképezni, anyagot nyerni s formát tanulni.

MILTON olasz útjában nem szerzett új meggyőződéseket, de megerősödött a régiekben. Mindenek fölött a nyelv hatalma felőli hitében, az olasz költőkön — kiket ha hazájukban, nemzetükre való hatásukban tanulmányozzuk, értünk meg igazán — szerzett tapasztalatai által. S a DANTE hazájában, mely akkor is ellentéte volt a költő eszményképének, erősbul a szabad egyház és szabad állam iránti hite s lelkesedése.

Oly ember létére, ki az életben mindent eszményi oldaláról fogott fel s azzal a teljes komolysággal, mely őt mindenben jellemezte, úgy fogta fel kötelességét is hazája s általában a közügy iránt. Bár mennyi volt még tanulni s élvezni valója Olaszországban, bármily nagy tervei voltak a maga kiképzésére: a mint meghallotta, hogy oda haza a szabadság harcza a papi és királyi zsarnokság ellen kitörő félben van, haza sietett. A nagy törekvések hátráltak a nagy kötelesség elől. S ő, a ki vallásos meggyőződéseit soha sem fitogatta ugyan, sőt vallási vitát nem is kezdett soha, de ha belevonatott, a Vatikán tövében s a jezsuiták füle hallatára is ki merte mondani puritán nézeteit: a veszélyes kötelességről — melytől távol tarthatta volna magát — nem csak vissza nem riadt, sőt vonzatva érezte lelkét ellenállhatatlanul. Lelkiismerete haza hívta, mint a katonát, mikor meghallja, hogy bajtársai harcza indulnak, «meg levén győződve, hogy szegyen volna neki idegen földön henye örömeiben töltenie az időt, míg honfitársai szabadságukért küzdenek.» S valóban, mikor a harc kitört, ő az elsők sorában jelent meg, kiteve magát a legkeményebb csapásoknak. De mikor tolálával e küzdelembe vegyült, nem állott előtte egyéb, mint

a kötelesség s a *férfi* amaz eszménye, hogy a kötelességet mindig teljesíteni kell.

S ezzel a közélet terére lép. Élete mostantól nyilvános — s utolsó lehelletéig nem egyéb, mint küzdelem az igazságért, meggyőződése szerint s a szabadságért, az államban és egyházban, mindenek fölött pedig a lelkiismeretben. E nyilvános életről mondja MACAULAY, hogy «az olyan volt, minő ily magas szellem- s hatalmas elmétől várható» — vagyis hogy MILTON-ban a magánjellem s a nyilvános ember tökéletesen megfelelt egymásnak. S ha ezt MACAULAY mondja, az angol forradalom utáni korszak történetírója, megnyughatunk ítéletében.

Az angol reformatió VIII. Henrik alatt nem volt igazi egyházújítás, még kevésbbé őszinte hitújítás — tulajdonkép nem volt egyéb, mint államcsiny.* Csak egy század múlva, az úgynevezett angol forradalomban ment teljességre, a lelkekben és az intézményekben, a mi a XVI. századi úgynevezett reformatióban csak külsőleg, formailag hajtatott végre.

MACAULAY — mint mondtuk, a legilletékesebb bíró — aránylag kis terjedelmű essay-ében több lapot szentel a MILTON politikai és forradalmi szereplésének megvilágítására; midőn elfogulatlanul bírálja azt, határozottan visszautasítja az ellene emelt vádakát, s megczáfolja ócsárlóit. A nagy történetíró határozottan a forradalom pártjára áll I. Károly ellen s így egyenesen kimondja, hogy ha a forradalom jogosult volt, MILTON-nak is igazat kell adnunk. Károly király ellen nem olvastak erősebb

* Maga az egyházi pártok elnevezése: episkopálisok, presbyteriánusok, independensek, mutatja, hogy a földolog nem a hit-czikkék, hanem az egyházszervezet volt, tehát végelemzésben a *hatalmi kérdés*.

vádbeszédet, mint e kis iratban, MILTON-ról; erősebb egy halálítéletnél; természetesen, mert halálítéletet kell igazolnia, s csak ha sikerül bebizonyítani, hogy a király feje méltán esett el, menthetők fel elítélői s kivégzői a gyilkosság vádjá alól. Azt hisszük, ez teljesen sikerült MACAULAY-nak; de nekünk nem feladatunk érveit ismételni, annál kevésbbé bírálni vagy elemezni. Csak egyet jegyzünk meg; ő a halálítélet igazságos voltát bebizonyítja, a nélkül, hogy a kivégzést mint olyant helyeselné; sőt a nélkül, hogy a puritán párt nevetséges, sőt gyűlöletes túlzásait mentegetné. Ő csak az elv igazságát akarja megállapítani s helyeslését mondja ki «MILTON s a többi jó és böles férfiak magatartása fölött, kik — daczára társaik s pártjuk sok hibájának, sőt bűnének — rendületlen álltak a közszabadság ügye mellett.»

MILTON-ra nézve különösen kiemeli, hogy nem vett részt az ú. n. «királygyilkolásban.» Ő azt nem tehette meg nem törtéنتé s hogy védte, miután meg nem változtathatta, a közszabadság érdekében tette a reactio ellenében. Tette bátran, nemesen, önveszélyeztetésével. S olyan hatalma volt e szabad és független szellemű ember szavának, hogy mikor király-ellenes könyveit az ismét felülkerekedett királyiak bakó által égették meg, őt magát nem merték bántani.*

Ürügyök pedig lett volna reá, s nem csak könyveiben. Ő a protektortól hivatalt fogadott el; s azt, mikor Cromwell a szabadság kivívójából zsarnokká vált, akkor is megtartotta. A szabadsághős szószólója végig híve maradt a katonai bitorlónak. De még ebben sem hibáztat-

* «A szerző — mondja az ítélet — annyira jelentéktelen (obscurus), hogy üldözése s megbüntetése feleslegesnek látszik» (!)

ható. Mint MACAULAY helyesen jegyzi meg, nem Cromwell és a szabadság — hanem Cromwell és a Stuartok közt kellett választani — s ki vonhatja kétségbe, hogy MILTON helyesen választott?

Nem czélunk részletesen foglalkozni MILTON közszereplésével, az akkori pártok jellemzésével, azok közt elfoglalt állásával, sőt mint írónak ép oly hatásos mint nevezetes nagy vitairataival sem. Ezek egy részét latinúl, egy részét angolúl írta. Bennök épen oly mestereül tündöklöklik a fejtegető és vitató prózának, mint költeményeiben s különösen a *Paradicsom*-ban, a költészetnek. Iratai a forradalom, a vallási, általában a lelkiismereti, s a mi akkor azzal még inkább egy volt Angliában, mint általában is mindig s mindenütt, a politikai szabadság nagy véd- és támadó beszédei; s az akkori pártállások szerint a puritánok mellett irattak a royalisták, az independensek mellett a katholizáló államegyház ellen. Pedig MILTON nem volt puritán s nem volt szabad szellem, az akkori pártértelenben. Sőt, az akkori pártok közül a royalisták-ból is volt benne némi elem. Úgy rajongott a szabadságért s úgy gyűlölte a zsarnokság minden formáját, mint a puritánok; oly nagy súlyt helyezett az erkölcsi tisztaságra, mint ezek, a kik a bibliai életben éltek; de oly távol volt a szép és a művészet megvetésétől, mint akár-melyik royalista, s annyi érzéke volt az irodalom becse, a művészet magasztossága, az előkelő gyönyörök ízlése s a becsület és szerelem gyöngéd bensősége iránt — a mit a puritánok mind megvetettek — mint a királpártiaknak, kik e fensőbb tulajdonokat kizárólagos egyedárujoknak tartották. A MILTON gondolkodása demokratikus, jelleme és erkölcei puritánok, vallásos hite protestáns és független, de érzülete és ízlése aristokratai volt. Mindenik párt

jó s nemes tulajdonait egyesítette magában, a mi mindig nagy és ritka érdem; de forradalmi időben, mikor a pártok nem csak élesen el vannak választva egymástól, hanem engesztelhetetlen gyűlölettel is fordulnak egymás ellen: még nagyobb s majdnem csodával határos. S becsülésünket és bámulásunkat iránta mi sem emelheti jobban, mint ez erkölcsi ekklekticizmus, mely mindenünnen kiveszi s elszajátítja a nemest, a jót s ott hagyja a salakot. Mint Cromwell alatt a birodalom latin kancellárja: egész odaadással s tartaléktalanul szolgálta a forradalom és a köztársaság ügyét, a nélkül, hogy egyéniségét feláldozta s személyét az uralkodó párttal mindenben azonosította volna.

MILTON prózai művei, saját kifejezése szerint is, három főcsoportra oszthatók. Vallásos, családi (helyesebben: erkölcsi, egyéni) és politikai szabadságról szólók. Az első csoport a hit és egyház, a második az erkölcs, művelődés, magán- s családi élet, a harmadik az állam és a jog kérdéseit tárgyalja. Csaknem kivétel nélkül alkalmi iratok, a mi egyébbiránt általános irodalmi becsükből nem von le és maradandóságukat nem veszélyezteti.

Célunk nem kívánja s terünk nem engedi, hogy csak címeiket is, még a legfőbbeknek is, elősoroljuk. Mind e vitairatok summáját MILTON két utolsó iratában foglalja össze, melyekben együtt tárgyalja az egyház és az állam kérdéseit (1659). S mikor a hosszú parlament, melyet «a szabadság helyreállítójaként» üdvözöl, másodszor is feloszlatott és Monk, azzal a szóval ugyan, hogy «az ország régi szabadságainak helyreállítására jó», hadsereg élén nyomult a főváros felé; sőt még a II. Károly bevonulása előtt kevés héttel is, MILTON bátran hirdeti a magatanait, hogy: «a szabad állam megalapításának egy köny-

nyű és biztos útja van: egy úr (király) és urak háza nélküli köztársaság!»

A restauratio után a MILTON könyvei, jelesen az államiratok, hóhér kézre kerültek. Maga azonban (kitől való félelmét a hatalom a kicsinylés álarczába rejtette) bántatlanul visszavonúlhatott magányába. A világnak nem volt oka megbánni e fordulatot: vissza volt adva a költészetnek.

IV.

Milton magán-élete.

Ez az ember, a szív és ész e ritka csodája, az erkölc példányképe — nem volt boldogságra teremtvé. Kivételes embereknek ritkán, vagy teljes mértékben soha sem jut részökbe a boldogság. Természetes. A világ nem alkalmazkodik hozzájuk s ők nem alkalmazkodhatnak a köznapi világhoz. Az emberi viszonyok nem elégíthetik ki a «nem e világból való» jellemeket.

«Így fölkészülve, mondja TAINE,* — idézve a JEAN PAUL szép szavát — mint a bűvár, harangja alatt, úgy megy át az életen, a hogy a tengereket járja: tisztán, de magánosan. Olaszországból hazajöve, visszaesett könyvei közé s elvonultságában csak néhány tanítványt bocsátott magához, kiktől, mint önmagától is, folytonos munkásságot, komoly tanulmányt, szigorú életrendet s magaviseletet követelt, majdnem paposan magános életet folytatva. S egyszerre, egy hónap alatt, egy a vidékre tett kirándulás után — (1643-ban, 35 éves korában) megnő-

* *Histoire de la Littérature anglaise* II. köt. VI. fej. II.

sül. Neje, néhány hét múlva visszatért az apai házhoz, oly föltétellel, hogy nem is jó többé férjéhez, fölbontatlan küldte vissza leveleit s meghallgatatlanul küldöttjét. Jellemök összeférhetetlen volt. A nők nem szeretik a rideg és zárkózott embert. Látják, hogy nem uralkodhatnak rajta; méltósága elidegeníti, büszkesége visszariasztja, szórakozottsága vagy egyébbel elfoglaltsága sérti őket. Érzik, hogy alárendelt szerepet játszanak mellette, s általános eszmék vagy érdekek miatt el vannak hanyagolva; legfőlebb leereszkedést vélnek látni nyájaskodásában, mint alsóbb rendű lények iránt s az egyenlőség, melyet követelnek és a szerelem, mely az egyenlőség hiányát egyedül pótolhatná, ki van zárva köztök. A papi jellem magányba s nem a család-életbe való; bámulni lehet, de szeretni nem az oly férjet, a ki úgy hordja fejét mint egy sakramentumot.

A MILTON neje nem volt az az asszony, a ki egy MILTON-t megérteni s méltányolni képes lett volna. Közönséges s alsóbb rendű lény volt. MILTON-t viszont ridegséggel s indulatossággal vádolták. Bizonyos, hogy ő sokat tartott férfiúi méltóságára, férfi tekintélyére s úgy találta, hogy neje nem tiszteli őt annyira s nem oly előzékeny iránta mint érdemelné. Életét többnyire könyvei közt töltötte; s azon kívül is oly elvont és magas eszmévilágban élt, melyhez kevés nőnek van kulcsa, s az övének legkevesebbé volt.

Neje általi otthagytását is, mint a világban járatlan szobatudós fogta föl; s könyvet írt az Elválásról. Nem gondolt az elhagyott férj nevetséges voltára s azt hitte, elég, hogy négy bibliai helyet tud idézni az elválás jogsultságára. Azzal befejezettnek vélte a dolgot, magát elválnak tekintette, egy fiatal leánynak kezdett udvarolni

— s mikor egyszerre neje visszatért s lábaihoz borult, megbocsátott neki, visszafogadta s újra kezdette rideg és szomorú házasságát, mit sem okulva a tapasztaltakon... Hosszú házasságok hosszú viszály volt s teljes összehangtalanság. Három leánya közül, kik e nejétől (Posvell Máriától) maradtak, kettő örökölte anyjok ellenszenvét apjuk ellen. Lehet maga is hibás volt abban, hogy ez ellenszenv csak nőtt az évekkel. Türelmetlen s rosszkedvű volt családi körében s kicsinylését és gyanakodását a nők iránt leányaira is kiterjesztette. Olyanok voltak mint a nem kivételes nők közönségesen: könnyelműek, állhatatlanok, csélesapok — ő is csak úgy bánt velök. Csak Debora, a legkisebb a három közül teljesítette zúgolódás nélkül kötelességeit a paradicsomát elvesztett apa iránt.

Mert méltán nevezte élete nagy költeményét *Elvesztett Paradicsom*nak. Elvesztette magas eszményjét a szerelemről s ifjusága ábrándjait a szív tisztaságáról. Elvesztette hitét annyi emberben, a kiket nagyoknak, nemeseknek vélt; el hitét nemzetében, mely kivívott szabadságát ismét a királyok jármába hajtotta s egy tál lencséért eladta stenfiusága elsőszülött-jogát. És elvesztette szeme világát, a nap és hold, a természet és világ, az emberek és a könyvek szemléletét.

Második nejével rövid szerelmet élvezett, azt kora halál ragadta el oldala mellől. Harmadszor késő korban, 58 évvel (1662), már vakon nősült. Woodcock Katalin, (a második) mint fényes angyali tünetény jelent meg vaksága örök éjszakájában, arcát álmaiban láthatta még, mint a Paradicsom angyalaiét, visszaidézve emlékezetébe.* De Mintchull Erzsébet (a harmadik) csak a segítő társ

* Neki szól a gyönyörű XXIII. sonett.

prózai eszményét valósította a szegény vak embernek, — de mennyei álmaiban nem volt része.

MILTON-t vakságában csak Debora leánya gyamolitotta szellemileg. Olvastatott vele, oly nyelveken, melyeket a leány nem értett, melyeknek olvasását s kiejtését csak gépileg tanulta vagy inkább szokta meg. A más kettő csak kénytelenségből s unottan viselte titkári tisztét. A miért apjok annál zsémbesebb volt, s panaszkodott, hogy nem tisztelik, nem gondolkak vele, magára hagyják segélytelenül. A feszültség annyira ment köztök, hogy második leánya Mary azt mondta egyszer (mikor hallotta, hogy harmadszor készül nősülni): «Megnősül? Az nem is újság. Csak az volna újság, ha meghalna.» — Regan nem mondhatta volna szívtelenebbül!

Kisdéd házában London közelében élt, vagy Buckingham grófságban kis falusi birtokán, zöld hegyoldalra néző házikóban s ott írta, később szemei gyöngültével s végre teljes megvakulásával ott diktálta könyveit. A munka s a jó lelkiismeret a legjobb vigasztalók.* Naponként, reggel, fölolvastatott magának egy fejezetet zsidóul a Bibliából; aztán egy ideig gondolatiba merülve maradt s elmélkedve azon a mit hallott. Templomba soha sem ment; ez az elmélkedés volt az ő imádsága. Mint mindenben, a vallásban is független volt s csak magára támaszkodott. Egyik felekezetben sem találva föl az igaz egyház jegyeit, más segítsége nélkül szeretett imádkozni. Délig még dolgozott. Azután egy órai mozgást tett; aztán orgonán vagy gordonkán játszott; azután ismét tanulmányaival foglalkozott hat óráig; az estét barátaival beszélgetésben töltötte. Látogatói rendszeren zöld szőnyeggel bevont szobá-

* Lásd két szép sonettjét (XIX. XXII) vakságáról.

ban, egyszerű fekete ruhában, karszékében ülve találták, arcza halvány, de nem halottszerű; keze, lába köszvényes; világos barna haja, homlokán elválasztva, fürtökben omlott vállaira; szürke tiszta szemein nyoma sem látszott, hogy vak. Arczán, ha fölhevült, ismét megjelent az ifjuság szüzleányi pirja. Szépségét mind végig megtartotta. Úgy közeledett végéhez, mint a leáldozó nap, nyugodtan s ragyogva. Annyi megpróbáltatás közt, egy — hozzá méltó, magasztos öröm jutott részébe mégis — az elmálló puritán mögül kicsillant a költő, dicsőbb mint valaha, s a vak emberből kimagaslott a keresztyén HOMÉR. Ifjusága ragyogó álmai, férfi kora erős gondolatai összegyűltek a vak agg körül; kalvinista dogmái a sz. János látásaiba olvadtak, hogy a kárhozat és kegyelem (a Bűn és Válság) protestans epopöáját megteremtsék, — s az új teremtés láthatárának végetlensége, a pokoli börtön fölcsapongó lángjai, a mennyei csarnokok dicsősége megnyilatkozott lelki szemeinek, s láthatlan világokat tárt föl előtte, miután a láthatók éjbe borúltak neki.

MÁSODIK FEJEZET.

Az elvesztett paradicsom.

I. A KÖLTEMÉNY KELETKEZÉSE S VALLÁSI ALAPESZ-
MÉJE. — II. TARTALMI ÁTNÉZET. — III. SZERKEZET
ÉS A MESE BÍRÁLATA. — IV. A JELLEMEK. — V. A MILTON
ÖRDÖGEI. — VI. A MILTON VILÁGNÉZLETE. — VII. A
VISSZASZERZETT PARADICSOM.

I.

A költemény keletkezése s vallási alapeszméje.

MILTON életében — mint egy német életírója* he-
lyesen jegyzi meg — több oly ellentétre találunk, me-
lyek ritka volta sajátos varázst kölcsönöz az ember
nagyságának. Korán ért gyermek volt, ki 16 éves korában
maradandó becsű s alakilag tökéletes angol és latin ver-
seket írt — és mint aggastyán írta meg remekművét, mely
nevét halhatatlanná teszi. És e remekmű még sem pusztán
a gondolkodás gyümölcse, mint nagy szellemek agg-
korának késő termékei rendesen, hanem *költemény* a szó

* GUSTAV LIEBERT: *Milton. Studien zur Geschichte des
englischen Geistes.*

szoros értelmében. Komoly és súlyos tartalmú bizonyára, de átmelegítve a kedély és képzelet lángjától, mely rendszeren kialszik s kihül az ifjúsággal, de nála aggkorában lobogott s izzott legjobban. S mi még meglepőbb: az aggastyán költeménye a férfi hosszú s fáradságos munkájából fakadt ki mintegy, épen úgy mint a férfi munkája az ifju csöndes, boldog tanulmányaiból. MILTON nagyon fiatalon kezdett írni; de első *könyvét* csak 33. éves korában írta. Már olaszországi útjában forgatta lelkében nagy költeménye eszméjét s tervét, de egy negyed századnak kelle eltelnie, míg azt megva'ósíthatta.* «Korán ígért — mondja LIEBERT —, későn teljesítette ígéretét; de akkor úgy teljesítette, hogy minden várakozást felülmúlt.»

MILTON egész élete s minden, még oly kevésé költői tárgyú munkálkodása is szoros előkészületté vált (ha nem annak volt is szánva) az *Elvesztett Paradicsomra*; sőt politikai tevékenysége s közéleti szereplése is, gyászos végével, egyenesen látszik arra vezetni. Nem volna nehéz e két tételt részletesen is igazolni. Politikai s vallási vitairatai mind a szabad akarat s az erkölcsi szabadság tétele körül forognak s egész lapokat lehetne idézni belőlök, melyek egyenesen rámutatnak a *Paradicsom* alapeszméjére. Az emberről, a teremtsérről, az istenségről, a bűnről és a halálról: elméletileg s bölcselmileg kifejtve találjuk bennök ugyanazokat a nézeteket, melyek a *Paradicsomban* költői kifejezést nyertek.** Hogy MILTON közszereplésének

* Ifjúkori költeményei s nagy műve közé eső költői műveit (*Samsont, Comust, olasz sonettjeit* stb.) nem tárgyalhatjuk e tanulmány keretében; bár — mint épen mondandók vagyunk, MILTON-nak költői, sőt prózai (de költői szellemétől szintén áthatott) munkái mind összefüggésben vannak főművével.

** Egy MILTON-ról szóló nagyobb (még kéziratban levő)

gyászos vége vezette őt a *Paradicsom* megírásához, még könnyebb igazolni.

MILTON-t teljes mértékben sújtotta az államot ért sorsfordulat. Soká rejtőznie kelle, s mikor a királyi «kegyelem-levél» néhányak kivételével általános bocsánatot hirdetett, s ő, befolyásos barátai közbenjárása következtében, nem volt a kizártak közt: állami nyugdíját akkor sem nyerte vissza; vagyonának csak csekély romjai maradtak meg; s a szegény vak ember elhagyottan, egy félreeső zugutczába vonulva éldégélt. A «tisztességes emberek» természetesen vonakodtak őt szegényes hajlékában fölkeresni s ha nevét említették is, csak kicsinyléssel vagy szájalommal. «Gonosz napok jöttek rám» — írja az *Elvesztett Paradicsomban* — «s gonosz nyelvek.» Nagy idő kellett, míg régi barátai közül némelyek föl merték keresni.

E szomorú élet önkénytelenül visszavezette őt valóságos gondolataira s fölébresztette benne a rég szűnyadó költőt. Olvasmányainak s elmélkedéseinek — áthatva a bezárt testi szemei örök éjében föllebbenő fény-alakoktól — szülötte az *Elvesztett Paradicsom*.

Soká válogatva, későn kezdve, lassan dolgozva, majdnem tíz esztendő fordított nagy költeménye megírására (vagyis tollba mondására), melyet 1665-ben fejezett be. Csak két év múlva talált neki kiadót, ki az örökéletű remekért, tíz év munkájának — egy egész élet gondolkodásai s érzéseinek — érett gyümölcseért 5 (némelyek szerint 10) font sterling írói díjt adott.

Tárgya ugyanaz, melyet *Hittanában* fejteget; anya-

külön tanulmányomban mindez bővebben ki van fejtvé. Itt, tér szűke miatt, mellőznöm kell.

got ahhoz, mint ehhez, a Biblia nyújt, szellemet hozzá a Szentlélek, melyet segítségül hív.

Az összes bibliai történet, vagy annak valamely nagyobb része, például *Jézus Élete*, nem szolgálhat alkalmas tárgyúl egységes epikai történetnek, mert a szöveg nyomon követése kegyes verses krónikát adhat, de nem művészi szerkezetű költeményt. Kisebb rész ellenben a költő hozzáadását követeli, a cselekvényben, a jellemek kifejtésében, az epizódokban, a háttérben, a mellék-alakokban.

Ezt tette MILTON, ki a Genézis három első részét választotta tárgyául; de az ember elestében egyszersmind Isten egész üdvintézményét — a mennyei tanácsot — s a bűn keletkeztét és befolyását az emberre, tehát a bukott angyalokkal megnépesített pokolt, továbbá a földi paradicsomot, a természeti ember első életviszonyait, ne mondjuk háztartását, festette.

A szöveg csak a keretet adta a gazdag és változatos képhez, melyben az emberi az istenivel és az ördögivel, a föld éggel és pokollal vegyítve tűnik föl. De mikép vegyíthetett volna az emberhez istenit és poklit, ha ezeket mint természetfölöttieket fogja föl? A Biblia nem teszi: az is istent és ördögöt közvetlen érintkezésbe hoz, mintegy társalogtat az emberrel. S csak ez a modor (fölfogás, nézlet) hozhat összhangot a kép különböző elemei közé. Így a vallásos költészet szükségképi következménye, hogy hitregévé változtatja a vallást; nem mintha ízetlen gyermekesévé aljasítaná az embernél felsőbb lények történetét; hanem mert az embert, eszményi mivoltában velök egyenlővé, társukká teszi. Ez a hitmondai álláspont, melynek szülője nem a vallásbölcsezet, hanem a gyermeteg hitből táplálkozó képzelődés — ez a minden vallás anyja, ha az erkölcsi akarat szolgálatában van; — s ez

az álláspont a MILTON-é is költeményében. Nem hiába hívja műzsájául a Szentlelket; fohásza meghallgattatott. Más költők is választottak bibliai tárgyakat költeményeiknek, de nem bírták azzal a gyermeteg hittal kezelni, mely azt megilleti, s mely nélkül elégtelenül, annál inkább minél mesterkéltőbb ékítményekkel gazdag.

MILTON-ban az ó-kor látnokainak szelleme éledt föl. Ő nem a bibliából vette csak tárgyát, a bibliát dolgozta át. Költeménye a bibliának egy kibővített, saját szellemében megvilágított fejezete; s habár első fejezete csak, de tengelye, melyen az egész megfordul. Nagy tudománya s klasszikus műveltsége eszmékkal ajándékozta meg s finomította ízlését; de mély vallásossága megóvta attól, hogy megrontsa. Merész gondolkodók élesebben bonczolták a vallás lényegét; MILTON élő példát adott annak keletkezéséről s teremő erejéről. Épen ez tette gyanussá a vakhivők előtt, a kik nem tűrhetik, hogy az Isten emberi alakban jelent meg, emberi módon gondolkodik s beszél benne. De nem úgy tesz-e a bibliában, a mózesi fölfogásban (kijelentésben) is? MILTON nem hiába hívja azt a «szent műzsát» segítségül, a ki a Sinain a választott nép pásztora tanította. Valóban az a szellem szól általa s benne is.

Éposza vallásos éposz levén, és pedig keresztyén, sőt protestans vallásos nézlet szerint, ebben találta a legnagyobb költői nehézséget is. Mert kétség kívül nehezebb egy megállapított és kidolgozott vallás tanaihoz elfogulatlanul alkalmazkodni, s annak történeti keletkezését egész méltóságában elismerni, mint a még mondai körben borongó vallásból a költőnek tetsző (vagy céljának kedvező) alakokat emelni ki. S ezért a MILTON époszát azzal a tiszta és zavartalan gyönyör-

rel alig is olvashatjuk, mint az ó-kor költőit, a kikeről azt lehet mondani, hogy «magok alkották isteneiket.»

II.

Az Elvesztett Paradicsom tartalmának átnézete.

MILTON tizenkét énekre, — mint nevezi: könyvre — osztotta nagy költeményét, az *Elvesztett Paradicsom*-ot. De e külső fölosztás mellett, bensőleg négy főrésztre oszlik az, melyek közül az első: két (I. II.), a második négy (III.—VI.), a harmadik ismét két (VII., VIII.) s a negyedik ismét négy (IX.—XII.) éneket foglal magában. E főrészek mindenikét azzal jelzi a költő, hogy kezdetökön szónokias kitéréseket, vagy bevezetéseket ad, melyekben — epikus költők szokása ellenére — magáról beszél. Az első rész (I. ének) elején az égi múzsa s a Szent-Lélek segítségeért esd. A második rész (III. ének) vakságának megható festése s a fény dicsőítésével nyílik meg. A harmadik (VII. ének) a mű közepén, romlott korára s környezetére vetett tekintettel kezdődik. S végre a negyedik részt (a IX. ének elején) saját költeménye sajátos voltának, szemben az előbbi epikákkal, megvilágításával nyitja meg.

Máshelyütt* egész terjedelmökben adtam e négy előhangot; s szívesen adnám a nyelv és előadás ízelítőjeül itt is; de a tér fogyatkozása csak a lényeges közlésére parancsol szorítkoznom. S azért előzmény nélkül sietek a tartalom vázlatára.

Az *első* ének a pokolba vezet. A bűn eredetével le-

* A szegedi *Árvizkönyv*ben.

vén dolgunk, annak szerzőjét kell először is megismer-
nünk. Ott találjuk Sátánt, az isten ellen föllázadt angya-
lok körében. Égő lángárba vannak temetve, kábultan
még a magasból lebukásuk miatt. Kevély vezérok jó leg-
először magához. Bármily iszonyú mostani lakhelye, nem
bánja meg a mit tett s megmarad Isten elleni daczolásá-
ban. Kiemelkedik óriási magasságában a lángokból s fel-
költi híveit. Ugyanazok a gonosz lelkek ezek, a kiket ké-
sőbb a pogányok istenekül imádtak, a különböző mytho-
logiák álistenei. Megszámlálhatlan sokaságuk szoros harczy
rendbe sorakozik s ijedelmüket merész hadi zene űzi el,
tetterejöket új bátorságra tüzelve. A pokol fejedelme fájd-
alommal néz végig mind e hősökön, kik az ő ügyeért
vívott harczban buktak meg; s e gondolat annál szila-
jabbá teszi dühét s bosszúját az ég Ura ellen, elnyomójuk
ellen. A nyílt harcz, mondja híveihez tartott beszédében,
nem vezetett sikerre; de módjukban van még, ravaszság-
gal s alattomos cselekkal küzdeni Isten ellen, s elrontani
örömét, teremtett világán. Mikép? mily eszközökkel? ter-
vét megbeszélni összehívja a fő-ördögök tanácsát, a po-
koli parlamentet. Az éneket annak a leírása zárja be,
mikép építik föl az alvilág tanulékony s ügyes munkásai,
a művész Mulciber (a görög Hephaistos, a római Vulkán)
vezetése alatt — a ki már az égi palota építésében mes-
ter volt — a gonosz lelkek fényes palotáját, a Pandämo-
niumot.

A második énekben, már e pompás palotában gyűl
össze a pokoli tanács. Sátán trónbeszéddel nyitja meg a
gyűlést, kiemeli királyi jogát (melyet születésére, érde-
meire s a közmegegyezésre alapít) s aztán a gyülekezett
elé teszi a kérdést, mi a teendő? A jelenet, e pokoli
parlament, méltán számíttatik a költemény legszebb ré-

szei — általában a legerőteljesb költői alkotások közé. A fölszólalók oly biztosan s erőteljesen vannak rajzolva s egyénítve beszédeikben, mint a HOMÉR hősei és szónokai az Agamemnon haditanácsában.

Moloch, a pártütők közt a legbösebb és leghatalmasabb, a nyílt harc folytatása mellett nyilatkozik. Ellenben a szép alakú, sima beszédű, de gyáva Béliál, békét javall; őt az aljas gondolkodású Mammon is pártolja, ő a pokolban már is jobban érzi magát, mint érezte az égben valaha. Beszédére sok oldalról helyeslés zaja hangzik, melyet Bélzebub, a sátán meghitte, az eszes államférfi, szakít félbe. Ő azt a ravasz tanácsot adja, forduljanak Isten most teremtetett új világa: a föld ellen, s az emberek ellen, kiket elbukott fiai az angyalok helyett kárpótlásul teremte. A gyülekezet *ezt* emeli határozattá s a Felség is hozzájárul.

Hogy e tervet kiviessék, kémeket kell küldeniök a fölvilágra. Ki lesz elég merész, a Zűrön át, az ismeretlen útra vállalkozni? Senkisémet jelentkezik; csak maga Sátán, a király nem retten vissza a veszélyektől, a rémes úttól a setétségen át. Vakmerő elhatározottsága, uralkodásra termettségének e legfényesb bizonyossága, minden oldalról bámulatot költ s magasztalást nyer.

Föloszlatja a gyűlést. Míg hatalmas főnökük oda jár, a pokoli leventék különbözőkép töltik idejüket; tagadhatatlan, hogy előkelő ízlés jelét adják. Egy részök olympi játékokat rendez; mások hősénekeken mulatoznak, mások magányba vonulnak s bölcsészeti társalgásban gyakorolják szellemöket; meg más csoport fölfedező útra vállalkozik a pokol birodalmában.

Ez alatt «az Isten s ember ellensége» birodalma hármas kapujához ér. Két irtózatosszörny, Bűn és Halál

örzik a kaput, Amaz, Sátán leánya, mint Pallas a Zeüsz fejéből, úgy született, akkor, mikor először forgatta agyában pártütése tervét; s vele, tulajdon leányával, együtt nemzette Sátán ama fekete árnyékot, a mindig éhes Halált. Hamar ráveszi öreit, hogy nyissák ki előtte birodalma kapuját — s kilép, a formátlan anyag vadonába. Rettenthetetlenül tör utat magának az ellenszegülő elemek közt, míg Zűr király s az agg Éj-királynő trónjához ér. Az *Anarch*, bosszút forralva maga is az égi rendező és alkotó ellen, kegyesen hallgatja ki a rombolás szellemét s megmutatja neki az utat, az imént teremtet s üdén zöldellő föld felé.

Az ének e második része világos képet ad a MILTON kozmogóniájáról, nagyjában. A további részleteket alább találjuk (VII. és VIII. ének).

A *harmadik* énekkel változik a színhely: a pokol után a Menny. S költeménye e második főrészét a költő ama fölséges s emelkedett versekkel vezeti be, melyekben, ő, a vak s csak belső szemeivel látó, a fényt, az istenség e kifolyását megasztalja.

A mindeneket látó tanúja volt Sátán vándorlásának, de nem akadályozta. Előre megmondja, hogy a kísértő el fogja csábítani az embereket, de ő nem gátolja meg azt. Szabadoknak teremtette; rajtok áll, megtartsák-e szövetségöket vele, vagy megtörjék azt? A Fiu, ki atyja oldala mellett, tanácsában ül, szeretettől indított lelkéből jó szót tesz érettök az igazságos Atyánál. A mindenható azt feleli neki: az engedetleneknek meg kell halniok, ha nem akad a ki őket megváltsa s halálukért halállal fizessen. Az Isten fia önként ajánlja föl magát, tiszta áldozatul, hogy kiengesztelje a megsértett igazságot. Az Atya elfogadja őt közbenjáróul, s a mennyet az angyalok dics-

éneke tölti be. Ime, az isteni üdv-végzés egyszerű előadása, és pedig, mint az epikai költemény követeli, előttünk keletkezőben, jelen történetül adva elő, holott öröktől fogva való. De az isteni természetben nincs múlt és jövő; minden jelen, mert minden örökké való. Az idő csak korlátoltságunk formája.

Sátán ezalatt elért a Zúr határához s kipihen fáradságából. Ott, határán a világrendszernek, melyhez a föld is tartozik, szeles, ködös, sivár vidék fekszik, lakatlan még akkor, benépesítve később (hogy a bolondok paradicsoma legyen, kik világ végeig itt fognak tanyázni). Sátán, egyideig tétovázva, keresve az utat, megleli végre az új teremtet világba vezető kaput, s irígyen bámulva az előtte felnyíló szépséget, a napba röppen. Annak öréhez, Urielhez. a mennyei seregek egy alárendelt vitézének alakjában és fegyverzetében közelít s alázatos beszédben azt hazudja neki, hogy tudni vágy ösztönözte Isten új teremtet világának fölkeresésére. Az arkangyal, megcsalva a kétszínkedő hamis beszédétől, dicséri buzgalmát s maga mutatja meg neki a boldog földet, s azon a legboldogabb pontot, az új emberlakta paradicsomot. Arra intézi röptét Sátán; s Assyriában, a Niphates hegyén, honnan az egész Édent beláthatja, pihent meg először.

Negyedik ének. Bár távol a pokoltól, a pokol dühög, tombol Sátán keblében. Bűnére gondol, de nem hogy megbánja, vagy vezekelje, hanem hogy új bűnre keményítse szívét; a düh keserű könnyeit hullatja az elvesztett ég után, melynek boldog isten-imádásáért, a sötétség orcájában való uralkodás nem adhat kárpótlást; de a bűnös gögje föllázad a bűnbánat megalázódása ellen; s nem marad más választása, mint Istenen, tökéletes műve megrontása által állani bosszút. Lassan, kínos töp-

rengésbe mélyedve halad a paradicsom felé, mely Éden országának keleti részén feküdt. Az angyaloktól őrzött kaput elkerüli s a zöld gyepon szökik be. Ott, holló-alakban ül le az Életfájára, mely a kert kellős közepén kimagaslott valamennyi többi fa fölött. Onnan tekintí át az élet és tenyészet teljes pompáját s nem sokára megpillantja a természet változatos alakjai közül a két legfölségesebbet: az ember-párt.

Itt vezeti be a költő, éposza főszemélyeit, tulajdonképeni tárgyait, miután alant és fönn, eléggé bemutatta sorsuk intézőit.

Mezetlenül, fönségesen járdalnak, az isten képmásai, a többi teremtés urai, s szeplőtelen szépségök varázsát egymással való ellentétök emeli. Az ördög maga emberi megindulást érez, e bájos párt szemlélve, kiket meg akar rontani; de elfojtja a jóindulat e pillanatnyi mozdulatát magában s az állatok közé vegyül, melyek bánatolom nélkül, ártatlanul ügyelegnek az emberpár körül; majd egyik, majd másik alakját öltve magára, hogy kihallgassa beszélgetésöket. Ádám beszél épen, magasztalva a teremtőt, s említve az egyetlen szelid tilalmat, melyhez állandó boldogságuk, mint föltételhez van kötve: az ismeret fájának a gyümölcsét nem kóstolni meg egyedül mind annyi között. Éva szivesebben beszél szerelmökről; eszébe jut első ébredése a virág-bokor alatt, — mikép hajolt a tiszta tó fölé, — s nézte magát tükörében (mivel kezdhethé életét *egy nő*, egyébbel?); mint hívta őt egy csodás hang, árnyától, élő hasonmásához; mint pillantá meg Ádámot először s szaladt meg szigorúbb arca elöl; gyöngéden híva mint ment az utána s fogta meg kezét, félénken vonakodónak. Erről beszél, bájos csevegéssel, s a visszaemlékezés új szerelmi vágyat éb-

reszt benne; egymást csókolják, Ádám leereszkedőleg, Éva magát átadólag.

Keserű irigységgel nézi a Gonosz ártatlan boldogságukat s annál inkább elhatározza, hogy megrontja őket. De őt, a gonosz leskelődőt is meglesték ám. A nap öre, Uriel, szemmel tartotta őt a Niphates halmáról, s szilaj tekintetében és mozdulataiban fölismerte az égtől idegen szellemet. «Egy napsugáron» alá ereszkedve, a paradicsomot őrző angyalokhoz megy, s figyelmezteti őket, a védelmükre bizott párt fenyegető veszélyre.

Ezalatt este lesz, Ádám és Éva bevégezték napi munkájokat — mert az emberek a paradicsomban is dolgoztak, csak az állatok éltek céltalanul, semmit téve nap nap után. Könnyű s vidám munka volt: kertjük gondozása, mely egész otthonuk vala. Elégülten azzal, a mit ma végeztek, nyugodni vágnak. Éva gyerekesen pajkos kérdésére: mire valók a csillagok, holott az alvók nem is látják, nincs is rájuk szükségök, Ádám azt feleli: a fény uralmát tartják fönn, az éjen át is; üdvös hatást gyakorolnak minden tenyészetre, s ha az emberek szűnyadnak is, de ébren vannak felsőbb szellemek, kik Isten világának dicsőségét bámulják, éjjel-nappal.

Ily beszélgetés közben érkeznek a virágos, illatos lúgasba — melynek tisztaságát, csöndjét s kényelmét, madarak és bogarak nem merik háborítani. Ádám és Éva egyszerű esti imát mondanak a szép természet szelleméhez, szertartás és czikornya nélkül. Aztán a szerelem legédesb gyönyörét élvezik, melyben sem bűn, sem szégyen nincs — s csalogányok dala közt elalusznak.

Gábor, a paradicsomot őrző angyalok feje, kiküldi őrzőiratát. Egyikök, Ithuriel nevű, Sátánt béka alakjában az Éva fülénél ülve találja; az állatiasságot igyekszik

benne, sugdosásaival felköltetni. Az Ithuriel láncsájától érintve, kénytelen tulajdon alakját venni föl — s Gábor elé vezettetik. Ez feleletre vonja; daczosan felel, s még ő hívja ki harcra az angyalt, összes alárendeltjeivel.

E perczben Isten «mérlege» feltűnik az égen; melyen az úr a dolgok kimenetelét mérlegeli. Sátán a maga serpenyőjét föllebbenni látja s iszonyattal futamodik meg.

Ötödik ének. Bájlol a paradicsom reggele. Ádám ébred, Éva még kigyuladt arczczal, nyugtalanul alszik. Nem hiába sugdosott fülébe a béka. Álmában a tiltott fa gyümölcsét kóstolta. Ádám inti a féktelen képzelődés veszélyeitől, vigasztalja, s könnyeit lecsókolja szemeiről. Az első emberek reggeli imája is oly egyszerű, kezdetleges kifejezése a természet-vallásnak.

Imájok után kerti foglalkozásukhoz kezdenek, az Isten szóanalommal nézi a rosszat még nem sejtő s a csábításnak annál inkább kitett ártatlanokat s elküldi emberbarát angyalát, Ráfaelt, hogy figyelmeztesse őket a veszélyre, mely fenyegeti. Forró dél tájt ér ez a paradicsomba. Ádám, messziről meglátva, elhatározza, hogy ebédre marasztja a vendéget. Az ég fia elfogadja a meghívást; mert az angyalok is megéheznek s nem élnek levegőből; maga megmagyarázza: minden lénynak szüksége van a táplálékra s anyagi lénye megújítására; egy ősz anyag van, mely minden anyag táplálója; s az anyagban benn van a mind tökéleyesebbé alakulás ösztöne. A legmagasb alakulás: az öntudatos, értelmes szellem; ez csak emberekkel s angyalokkal közös, kik mind inkább szellemiekké finomúlnak, fokozatosan, ha létök egyetlen föltételét: az Isten parancsa iránti engedelmisséget teljesítik.

Ráfael, hogy e tant annál inkább felfogassa velök, elbeszéli az angyalok lázadását. Ez elbeszélés az ötödik

ének hátra levő részét s az egész *hatodik* énekét betölti. De a jó és rossz angyalok közt változó szerencsével folyt hosszú küzdelem elbeszélését mellőzve, csak annak végét említjük. A harc harmadik napján Fiát küldé az úr, hogy végezze be a csatát. Felruházva az Atya mindenható erejével, hadiszekéren robogott elő ez, s parancsolá a jó lelkeknek, hogy álljanak félre s bízzák egyedül reá a harczot. Egyedül támadta meg a lázadók millióit s mennykőcsapásaival találva, kiűzte őket az üdv honából az örök kín lángoló mélységébe.

Hallá — így fejezi be elbeszélését Ráfael —

«Hallá a rémletes zajt a pokol,
Látá az égből lebukó eget,
S szeretett volna futni rémültében;
De mélyre vetve volt setét alapja
És alkotása mozdulatlan állt.
Kilencz nap estek; zavarodva bögött
A Zűr, s esésök tizszerezve föl-
Kavarta még, ily rengeteg csoport
Romlása rommal hintvén mindenütt.
Ásitva nyelte végre a pokol be,
És mögöttök bezárult; a pokol,
Méltó hazájuk: olthatatlan lánggal
Bélelve, kin és jajgatás hona.»

Ott élnek most; de a Sátán kiszökött onnan, s feljött a földre, hogy megrontsa az embert. Vigyázat s engedelmeség óvhatnak meg csak tőle.

Hetedik ének. Bámuló csodálkozással hallgatta Ádám az égi követ elbeszélését. Kíváncsisága fel levén gerjesztve, most már arról a világról is többet akarna hallani, melynek polgára. Kérdezi: hogy állt az elő, s mi bírta Istent arra az elhatározásra, hogy a földet s a földi eget teremtsen, a Zűrből. Ráfael nem kárhoztatja kíváncsiságát, csak a

kellő korlátok közt maradjon s ne igyekezzék a kutathatatlant kutatni. A tudás az a léleknek, mi a testnek a táplálék, de szintúgy mértékletességet követel.

Az elveszett angyalok kárpótlásaúl s megszégyenítésökre határozta el Isten: a földet s embereket teremteni s mindkettőbe a véghetetlen tökély s nemesbülés magvát hinteni el. A Fiu, kire akaratának végrehajtását bízta, kiszállt a háborgó Zűrbe; nyugalmat parancsolt a küzdő erőknék és anyagoknak, s arany czirkalommal mérte ki egy új világ határait, rendjét s harmóniáját.

Ráfael elmondja a teremtés hét napjának történetét. (S hogy az emberek ősapja ezt az angyaltól megértette, hagyományként átszállhatott utódaira, egész Mózesig, a ki följegyezte). A szombat elrendelése zárja be a munka hat napját; de az nem a skót vagy angol szombat volt. Hárfa és ének zengettek, örömjaj tölté az eget s az Úr imádása nem zárta ki a szép ékítményeit.

A *nyolczadik énekben* a nekibátorodott s még többet is tudni óhajtó Ádám folytatja kérdezősködéseit. A napról, az égi testek mozgásairól. Ráfael kielégíti ugyan tudni vágyát, de inti, hogy a távoliaktól, melyek könnyen köd-képekbe vesznek, fordítsa figyelmét a maga dolgaira. Ádám megfogadja a tanácsot, s hogy Ráfaelt, kinek körében jól érzi magát, tartóztassa: maga kezd most beszélni neki. Elmondja ő is (mint fentebb Éva) mikép ébredt először életre, mit érze, mint gyönyörködött a mosolygó világ láttán s mint tölté minden, hálával keblét a teremtő iránt. De mint sínylé, hogy nincs a kivel gyönyörét megszűszo: egyedüliségét. Majd, mikor álmából arra ébredt, hogy íme társa van: boldogsága emlékeitől elragadtatva beszéli el Éva meglátását, szerelmét iránta. Mennyei vendége inti: ne engedje magát túlságos szerelemtől elragad-

tatni, nehogy a nő uralma alá kerüljön; soha se felejtse el férfiúi méltóságát; sem, mint az állat, érzékiségbe ne sülyeszsze szellemi gyönyörét.

Komoly intéssel, szilárdságra, vesz búcsút az angyal.

A most következő *kilenczedik ének* tartalmazza az éposz cselekvényének tulajdonképeni főtárgyát: az *esetet*, (a bűnbe esést), mely a paradicsom elvesztését vonta maga után.

Éjfélkor Sátán, a Tigris folyó mentén belopózik a paradicsomba, s az életfa lábánál egy forrásból ködalakban emelkedik ki. Egy alvó kigyót talál s gondolva, hogy ez lesz a célbavett csaláshoz legalkalmasb hüvelye, belebújik.

A hajnal újra felmosolyg Éden fáira, — az utolsó, melyet az első emberek még ártatlanul érnek meg. Még egyszer fölkelnek kellemes munkájokra, mely csak arra terjed, hogy a túlságosan buja természetet némileg korlátok közt tartsák. Ez nehéz dolog, mert ha együtt vannak, édelegnek inkább, mint dolgoznak. Azért Éva azt javallja, váljanak el ebédig s dolgozzanak külön. Ádám figyelmeztet az ólálkodó kísértésre, melyről az angyal szólott, — «s a hol veszély s szégyen leselkedik, a nő maradjon férje oldalán!» — Évát e gyanu sérti, mintha ő gyöngé volna, maga is ellentállni a kísértésnek. Ádám siet kijelenteni, hogy hiszen ő bízik benne, de meg akarja kímélni attól, hogy a sátán csak meg is szólítsa. Éva azonban, igazán asszonyosan, azt mondja: neki a paradicsom sem kell, ha folyvást azon kell aggódnia, hogy elveszítheti. Ádámnak nincs annyi bátorsága, hogy erővel visszatartsa, csak újra inti, — s Éva a félig nyert engedélyt felhasználja, hogy távozzék. A rózsamezőn megy át, lelehajolva kedves virágaihoz. A kigyóalakban körül leskedő ellen-

ség, a szép környezetben kétszerte szebbnek találja s vágya kél elcsábítani; szinte elfeledi gyűlöletét, oly gyönyörrel szemléli. De csakhamar ismét fölébred benne a pokol: felhasználni a kedvező alkalmat, hogy egyedül beszélhessen Évával; körültánczolja (még akkor a kigyó nem csúszott a porban), meghajol előtte, megcsókolja lába nyomát, hízeleg neki, s mikor figyelmét magára vonta, meg is szólítja, hízelegve, édesen. Éva bámul, hogy egy kigyó beszélni tud; ez azt feleli, hogy e csodát egy *gyümölcs ízlelése* tette vele. Éva kíváncsi látni azt a gyümölcsöt. A kigyó a tudás fájához vezet. Éva mondja, hogy e fa gyümölcséből ennie, Isten megtiltotta; de a kigyó feleli: ezt Isten csak azért tette, hogy az embereket tudatlanságban s szolgaságban tartsa; ha az ember e tilalmat számba nem venné, Istenhez hasonlóvá lenne; — s miért is ne? Isten csak állítja, hogy mindent ő teremtet, — hiszen látni való, hogy a föld méhe, a naptól megtermékenyítve, hogy' hoz elő mindent.

A kigyó szavai mély benyomást tettek a nőre. A dél órája itt, éh s szomj jelentkezik; a gyümölcs oly ízes, illatos, úgy csábít ízlelésre. Hogy e gyümölcs halálos, Éva nem hiszi már, hisz a kigyó sem halt meg tőle. Félénken kinyújtja kezét, leszakít egyet a szép gyümölcsből — s megeszi. A természet összerendül, mély sóhaj rezg át a mindenségen, de Éva nem gondol vele, észre sem veszi. — A gyümölcs édes, a fát Éva elragadtatással nézi s imádni kezdi. — A bűn első következése a bálványimádás.

De mit mondjon most Ádámnak? Hasonló élvezetre bírja őt is? Vagy magának tartsa-e magasb ismeretre jutását s biztosítsa azzal felsőségét Ádám fölött? — De, kérdi tovább, ha Isten meglátta, mit tettem s halált mér rám

miatta? Akkor Ádám túlélne, új Évát nyerne feleségül s engem elfeledne! Nem! egyék ő is a gyümölcsből, s ha halál a büntetés, haljon meg ő is.

(Igazi asszony!)

Úgy is lett. — Ádám jő; koszorút kötött kedvesének. Szíve fendobog, a rövid elválás hőbb vágygyal töltötte el keblét.

Iszonyodva hallja tőle, mit tett; de nem haboz, osztotni az Éva sorsában, legyen az élet vagy halál. Elveszi a gyümölcsöt az Éva kezéből s eszik belőle. Ismét fájó borzongás rezg át a természetben; de ők — «mint új bortól részegek» — gyönyör érzetében úsznak. A férfiban, mint a nőben, a testi kívánság ébred föl. Ádám sóvár pillantást vet Évára, melyet ez buján viszonz. Árnyas bokor felé vonja, virágos ágyra, s a bűnt a kéj pecsétli meg. Elszűnyadnak, de álmuk nem enyhítő. Mint mámortól, kábultan, nehéz fővel ébrednek. A mint egymásra néznek, úgy találják, hogy szemök nagyon nyílt, szívök nagyon sivár. Ártatlanságuk oda van; szégyelni kezdik meztelenségöket s igyekeznek azt úgy, a hogy lehet, elfedezni. Együtt sírnak, de nem soká, csöndes szégyenben s bánatban:

«Vad szenvedély, harag, düh, gyanu, féltés,
Ellenkezés rázá fel belsejét
Imént oly csöndes, oly nyugodt szívöknek.»

Egymást vádolják: Ádám, Évát a csábításért; ez viszont, hogy mért hagyta őt magára a kísértésben?

«Igy tölték kölcsönös vádakban a
Meddő órákat, egyik sem magát
Vádolta s így véget nem ért viszályuk.»

Tizedik ének. Az ember bűnbe esése kitudódván, az

őrző angyalok elhagyják a paradicsomot, visszamennek az égbe, igazolni magukat, hogy nem őrizetükön múlt, hogy a sátán bejutását meg nem akadályozták. Isten felmenti őket, kijelentvén, hogy a sátán betörését meg nem előzhették. Saját fiát küldi le, ítéletet tartani a bűnösök fölött. Ezek el akarnak bujni előle, de parancsoló szava kényszeríti őket, megjelenni előtte. Mint megváltoztak egy nap!

«Tekintetökben nem volt szeretet,
Sem Istenhez sem egymáshoz; de bűn,
És szégyen és zavar s kétség'b'esés,
S harag, makacsság és alatomosság.

Ádám mindent bevall, de Évát vádolja. «Hát istened volt —» kérdi bírāja — «hogy neki fogadj szót?» Ádám bűne abban áll: hogy megfélekezve férfiu-méltóságáról, alárendeltjének rendeli alá magát. Az Isten fia nem is tesz más szemrehányást neki, Évával pedig röviden, megvetőleg, mint mellékszeménylyel bánik el.

Miután felettök kimondta ez ítéletét, (a mint a bibliából ismerjük) — száanalomból vad-bőrökbe öltözteti s visszatér az égbe.

Eközben a pokol kapusnőjének, a Bűnnek, eszébe jut, hogy a sátán vállalata czélt ért, miután oly soká nem tér vissza. Fia és társa, a Halál «halandóság szagát érezve» — elhatározzák, hogy fölmennek a földre, a hol gazdag zsákmányt ígérnek maguknak. Hidat építenek a Zűrön át, melyen könnyen átszállhatnak az emberek lakóhelyébe. A földi világ szélén találkoznak nemzöjükkal, a ki diadalmasan tér vissza pokoli lakába. Undok nyájaskodás után, Sátán az általog épített hídon száll le a pokolba, melynek

kapuját nyitva s őrzetlen találja. Ismeretlenül egy köz-harczos angyal alakjában lép a Pandämoniumba — ott trónjára ül s ott egyszerre magára ölti mindazt a fényt, a mi bukása után még sajátja maradt.

Az ördögök, egy percnyi bámuló meglepetés után, örömujjongással üdvözik főnöküket. Diadalmas beszédet tart hozzájuk ; helyeslő morajt várt rá, de a helyett sziszegés hangzik fülébe — isteni varázslat kígyókká változtatta valamennyi ördögöt. Maga is kígyóalakba zsugorodik össze.

«Arczát, laposból szűkre hegyeződni,
Karjait bordáihoz szorúl ni érzé,
Lábszárait egygyé fonódni — míg
Igy megalázva, hasra nem bukott,
Vergődve, de hiába ; mert hatalmasb
Erő nyomá le, ép' azon alakban
Büntetve őt, a melyben vétkezett.
Akarna szólni, de csak sziszegéssel
Felel a sziszegésre, villanyelvvel
A villanyelvre — mert a többi is mind
Kígyóvá változott. —»

A varázslat még tovább hat: gyönyörű erdő, a tudás fáival s rajtok mosolygó gyümölcsökkel veszi őket körül ; mohón esnek neki, kóstolni a gyümölcsöt, de számjukban az keserű hamuvá válik. Később ismét visszanyerik előbbi alakjokat, de évenként bizonyos számú napokat vezeklésül, e megalázott és kínos állapotban kell tölteniök.

Eközben a Bűn és a Halál megérkeztek a paradicsomba s mesterségöket először a növényeken és állatokon gyakorolják ; a Halál (telhetetlen) csak azt sajnálja, hogy nincs több elnyelni valója.

Az isten sajnálkozva látja a pusztulás kezdetét ; de

megigéri, hogy fia végre is győzni fog a Bűnön és Halálon s Ég és Föld meg újhodnak.

Ádám és Éva kétségbeesése először határtalan... Éva, nő léte, túlságba hajtva mindig, öngyilkosságot indítványoz. Az okosabb Ádám ellenben azt véli, hogy istent kijátszani akarni hiába való, ezzel csak nyomorukat toldanak. Vigasztalja magát a sátáni kigyón veendő boszúval, melyet isten megígért az emberi nemnek. S végre úgy találja, hogy sorsuk nem is oly irtózatossá voltakép — örül a rájuk váró nehéz munkának, s előre látja, mennyi hasznos ügyesség s feltalálás fogja az elemeket végre hatalmukba adni vagy őket azoktól megvédeni.

Így, kiengesztelt kedélyével arra jut, hogy isten kegyelmét kéri — s a bűnbánó pár imádságát kegyes fogadás várja az égből.

A költő itt, a tizedik énekkel, befejezhetné volna költeményét; megtörtént a katasztrófa, a költői és erkölcsi igazságszolgáltatás; s megvan az engesztelő véghangulat is.

E hangulatot azonban jobbnak látta tovább terjeszteni még s a mű két végéneke e hangulat fentartása, epilógja mintegy a költeménynek, mely az egység és befejezettség kára nélkül elmaradhatott volna, de hatása maradandóbb s mélyebb volta tekintetéből még sem fölösleges.

Ránk nézve pedig különösen érdekes azért: mert MADÁCH-unk *Ember tragédiájának* alapeszméjét — minden más költeménynél inkább *e két énekben* találjuk föl.

A *tizenegyedik énekben* isten Mihály arkangyalt küldi le, hogy az embereket űzze ki a paradicsomból; de nem minden vigasz és remény nélkül. Ádám érzi már az imádság erejét. Éva, bár a büntudattól s bánattól lenyomva, mégis reménykedni mer, hogy isten őket e szép kertben meghagyja. De a természet szomorú előjeleket

mutat; a rózsás hajnal beborúl; egy sas két kisebb madarat kerget; egy oroszlán szarvast és özünőt hajt a paradicsom keleti kapuja irányában. Ádám e közben látja érkezni Mihályt, kíséretével, ragyogó felhőn a földre ereszkedve.

Az arkangyal tudokra adja az embereknek, hogy haláluk sok évre el van odázva s vétköket sok jó tettel kell helyrehozni igyekezniök; de a paradicsom nem övék többé. Ádám ez ítélet hallatára elnémul fájdalomában; Éva fenszóval sír és jajgat. Méltóságosabban nyilatkozik az Ádám panasza, mikor végre szóhoz jut. Míg Éva csak virágai elvesztését siratja, melyeket el kell hagynia, — Ádám attól fél, hogy a paradicsomból kitiltás egyértelmű isten arcza előli száműzetéssel. De Mihály az isten mindenütt-jelenvalóságával vigasztalja. Aztán megígéri neki, hogy megmutatja *az emberiség jövő történetének* a képét, mely

Isten kegyelme, küzdelemben az
Emberi bűnnel.

Míg Évát álom nyomja el, Ádámot az angyal magas hegytetőre viszi föl, hol lábaik alatt terül el a világ, utódai harcainak és tetteinek színhelye. A költő itt a föld felületének csinos földrajzi átnézetét szövi be. Aztán eleven képekben (mint egymásba folyó ködfátyol-képek) vonúl el Ádámnak mennyei fénytől világított szemei előtt az emberiség első korszakának története (az özönvízig).

Az első kép az Ábel halála. Ádám elborzad. Az angyal másik képben mutatja föl neki a különböző rémalakokat, melyekben az öldöklő angyal (a halál) megjelen. A világ nagy kórháznak tűnik föl s Ádám kérdi: nincsen-e szelídebb alakja a halálnak? — De Mihály meg-

mutatja neki a lassú sorvadás, aggsági végelgyengülés borzasztóságát, mely semmi iránt nem érdeklődik, semmit nem képes élvezni már. Ádám kezdi megvetni az életet; de mennyei barátja inti, hogy az életet sem szeretni, sem gyűlölni nem kell; igyekezzél jól élni, úgy mond, *a míg élsz*; soká vagy nem soká: bízd istenre.

Más kép a művelődés kezdeteit tünteti föl: az első mesterségeket, az első feltalálókat és képző művészeket az emberek közt, de a szellem diadalai mögött ólálkodik azok veszélye: az elbizakodás önerejökben s isten megvetése.

Ismét másik kép következik — kissé ágazatos és bonyolult, mint az Achilles pajzsa HOMER-nál, — a *háború*, iszonyaival.

Új képlet: léha mulatozás, bűnös ünnepek, a béke elaljasító bűnei: «a pohár polgárháborúra visz». — Csak egyetlen igaz ember, Noe, magaslik ki az elsülyedt ivadék közül, s kél ki, puritán hévvel bűneik ellen. Hiába! Nem térnek meg s az özönvíz elsepri valamennyit, azon az egy igazon és hozzátartozóin kívül.

Ádám iszonyú fájdalmat érez. Sajnálja, hogy ily iszonyú jövőt meg kelle látnia. A békétől annyi jót s üdvöst remélt — s most látja, hogy a béke éppen annyi rossz szülője, mint a háború... Az angyal inti, ne szomorkodjék ily bűnös ivadék pusztulásán. Erény és isteni félelem nem található sem a zsarnokokban, sem a rab-szolgákban, — ezek nélkül pedig el kell vesznie a világnak. De emelkedjék föl bátorsága amaz egy igaznak a példáján, a ki megmenekül a közromlásból s a kinek isten szép szivárványban mutatja meg irgalmát.

A tizenkettedik énekben a képek sorozata helyébe az egyszerű elbeszélés lép, melyben Mihály röviden elmondja

a történendőket, az isteni üdvintézmény történetét. Tömör vázlatban az ó-szövetség története, a nevelés egy tökéletesb szövetségre; majd magának a megváltásnak, isten fia által, végrehajtása. Jézus, a bűn sivatagában soká tévelygett emberiséget az örök paradicsom biztos révébe vezérli. A zsidó királyoktól származik s maga az utolsó király, kinek országa minden népet magába ölel s örökké való.

De a megváltás után még évezredek telnek el, míg az ígért üdv megvalósul. A papok, kik már a zsidók közt is annyi rossz okozói voltak, a keresztyénséget is megrontják. Mihály arkangyallal a költő megragadó erélylyel festeti e képet. A világ soká marad így

«A jók vesztére, gonoszok javára»

míg a megújhodás napja elérkezik. Akkor a tisztátalan világot megemésztő lángból új, megtisztult föld és ég kél ki, az igazság, béke és szeretet országa.

Így végződik Mihály arkangyal jóslata s Ádám imá-dással telik el az isteni végzet iránt, mely a rosszból is jót hoz ki; benne bízni s mindenütt jelenvalóságára gondolva bátran s kitartóan küzdeni: ez a bölcsesség summája.

A percz azonban megérkezett, melyben az első emberpárnak el kell hagynia paradicsomát, Mihály parancsára Ádám felkölti Évát, kit az alatt édes álmok vigasztaltak. Éva kész követni férjét, mert «vele menni annyi, mint a paradicsomban maradni».

Az isten követe kézen fogva vezeti ki őket a kert kapujáig, melyet lángpallossal zár el előlük. Sírva fakadnak, de siralmuk nem tart soká. Megnyugodva s reménykedve mennek ki a tágas világba, láthatatlan vezérök az isten, s hű gondviselése vigasztalásuk.

Ime a költemény végsorai:

«Önkénytelen könyűik hullanak,
De csakhamar letörlék. A világ
Előttök állt, nyughelyök' szabadon
Választhaták és hű vezérök isten
Gondviselése. Lassan, csöndesen
Egymás kezét megfogva mentek ők
Az Édenen át, magános utjokon.»

III.

A szerkezet és a mese bírálata.

Az *Elvesztett paradicsom* ez előre bocsátott tartalmi átnézete egyszerre s önkénytelenül azt a benyomást teszi ránk, mintha egy drámai mű tartalmi vázlata állana előttünk s e benyomáson — lényegileg legalább — az sem igen módosít, ha átnézet helyett magát a művet egészében olvassuk. Ebben magában is oly túlnyomó a dialog, a beszélgető forma, a tiszta elbeszélő fölött, maga a költő, mint elbeszélő oly ritkán lép előtérbe s rendesen személyeit hagyja beszélni, hogy a művet a drámától külsőleg is, csak a vékony keretre szorított külalak választja el. Még feltűnőbb a drámaiság a cselekvény belső berendezésében. Az egész költeményben oly erős a kitűzött cél-felé való egyenes és hatalmas haladás, s oly ritkán esik az, a terjengő, kényelmes és késlekedő előadásba, mely az elbeszélő költészet kiváltsága — mintha a költő, tárgya belső ösztönétől üzetve, önként le akart volna mondani e kiváltságról, saját hátrányára, de tárgyának kétségen kívüli előnyére.

Drámai szerkezet s berendezés alatt itt nem a görög drámákét értjük, melyek hármas egységi törvényéhez MILTON agg kora drámai művében, a *Samson Agonistes*ben annyira ragaszkodott. Sőt inkább a modern,

a shaksperi drámáét, melyben a színhely gyorsan s mind-egyre változik, de minden jelenet gyorsan viszi a cselekvényt célja felé. Pokolból az égbe, az égből a földre, s vissza, gyorsan és ismételve ragad a költő, de a tárgy mindenütt ugyanaz: a bűn szerző oka és az isteni kegyelem közötti ellentét s annak az emberben — az ártatlan-
nak teremtettt és elbukott emberben — való küzdelme s végre kiegyenülése. De ez egységes tárgyban ama különbözö színhelyek és hatályok által annyi drámai ellentét van létre hozva, mely egyenesen SHAKSPERE-re emlékeztet — azzal a kivétellel, hogy a köznapinak és a komikusnak az *Elvesztett Paradicsomban* nincs tér engedve; mert az ellentétnek ennyire hajtása ép annyira ellenkezett a MILTON ízlésével, mint azokéval a franczia drámaköltőkével, (CORNEILLE és RACINE), kik vele egykorúlag, vagy kevés-
sel utána, utánozták a régieket. Ő ép oly akadémikus tisztasággal írt, mint ezek s ép oly komoly fenséggel a hangban és érzületben.

Költeménye tárgyát MILTON oly művészettel tudja berendezni, hogy előadása folytonos feszültségben tartja az érdeklődést s lekötve a figyelmet. Az első énekeket a legélénkebb cselekvény tölti be; a sátán s alárendeltgonosz angyalai, hatalmas szenvedélyektől mozgatva, indítják meg s viszik tovább e cselekvényt, úgy, hogy figyelmünk s részvétünk kezdetben mindjárt a főtárgy felé fordul. Látszólag félbeszakítja a cselekvényt az elbeszélése annak, a mi a tulajdonképeni dráma *előtt* történt; de csak látszólag, mert az elbeszélés is, Mihály arkangyal által a történet főszemélyéhez, Ádámhoz, intézve s általa kiegészítve, az ő érzelmeit mozgásba hozva és viszonzásra indítva, magát a cselekvényt visszi előre és a legszorosabb összefüggésben áll vele s egyenesen készíti elő a katasztrófát.

A drámai érdek tetőpontjára hág a kilenczedik és tizedik énekben, melyek a cselekvény tulajdonképeni magvát képezik, magának az esetnek s közvetlen következményeinek drámai előadását; míg a későbbi következmények ismét elbeszélés alakjában adatnak, de ismét nem a költő által beszélve el, hanem Mihály arkangyal által Ádámnak részint látásban nyújtva, részint jóslatosan elmondva — s ez által ismételve és gyakran félbeszakítva, felköltött és élénk mozgásba hozott érzelmei és benyomásai szerint.

A költemény e két utolsó éneke, melyben az egész szent történelem be van foglalva, valódi példánya a költői gazdálkodásnak, kevésben sokat, tömötten mondani. Egész hosszú sorát az eseményeknek vezetik szemeink elé, melyek mindegyike egy-egy külön költemény tárgyául szolgálhatna. Az emberi nem egész sorsa, a mint azt MILTON felfogta, van ez elbeszélés keretében elmondva, a nélkül, hogy tulajdonképeni tárgyától, az első emberpár sorsától eltávoznék — ez marad a középpont, az emberiség sorsa az őszülékében van összefoglalva; s a ropant anyag csak e körül csoportosul.

«Vajha — kiált föl TAINE is, kinek a műformák és a tárgy közötti szoros összefüggés iránti érzékét lehetetlen eltagadni — vajha írhatta volna, mint meg is kísérelte, költeményét drámai alakban, vagy még inkább mint Aeschylus a maga Prometheusát, lyrai opera alakjában! Minden tárgy a maga formáját követeli; ha a művész annak ellenszegül, elrontja művét, s még szerencséje, ha az elrontott egészben, lángesze vagy a véletlen szép részeket teremthet. A ki a természetfölöttit akarja színrehozni, nem maradhat a közjáratu kerékvágásban; ha abban marad, azt árulja el, hogy maga sem hisz benne. A természet-

fölöttit kijelentés fedezi föl az emberi szellemnek : s elbeszélésében is a kijelentés közvetlenségét kell megtartani.» — És ismét: «Igyekezzél, oh költő, a ki istent énekled, megváltoztatni hangodat, vagyis inkább érzésedet. Igyekezzél feltalálni magadban a próféták és apostolok régi lelkesedését, újra teremteni magadban a régi legendát s visszaidézni azt a felséges fölindulást, mely által az ihletett és sarkából kiforgatott lélek az istent érzi. S mihelyt ez sikerül, azonnal a magasztos lyrai ömlengés fölséges hömpölygése áradoz ajkaidról.» *

Idéztem TAINE ítéletének lényegét, nem mintha egészen igazságosnak tartanám. Sőt azt hiszem, MILTON-ban oly sok van a prófétából, a mennyi csak egy oly felvilágosodott korban, — oly sok a költőből, a mennyi csak egy oly prózai világban lehetett, a melyben élt.

Maga TAINE is azzal enyhíti szigorú ítéletét, hogy a természetfölötti ihletés rég letűnt kora nem virradt még újra föl. DANTE rég elveszett a múlt ködében s GOETHE még távol jövőbe volt merülve A pantheista Faust ködalakját még nem lehet fölismerni a messzi láthatáron s a rejtélyes paradicsom és a halhatatlan szerelem, melynek fényében úsznak a megváltott lelkek, már nem volt látható. A protestantizmus nem foglalkozott az isteni természet lényegével s titkaival: az egyéni hit és önmegváltás útján csak az egyházi fegyelmet és a kegyelemről szóló dogmát újította meg. Az istenről a régi legendát egyszerűen mint hagyományt vette át s megelégedett, hogy az embert szülje újjá, nem istenét. Nem az istenről, hanem az emberről szóló epopéa megírására alkalmas kor. S MILTON ezt kísérlette meg.

* TAINE id. m. II. 485—487. ll.

Azért főszemélye az ember; és mivel inkább a bűnös, mint a megváltott ember: inkább áll előtérben az ördög is nála, mint az isten. Mind a kettő nagyon emberi: de ez inkább érezhető az istenre, mint az ördögre nézve.

De bármennyire sajnáljuk is TAINÉ-nel, hogy MILTON nem a drámai formát választotta költeményének, vagy bármennyire elismerjük annak, így is, a mint megírta, drámaiságát: nem tagadhatjuk el epikus voltát sem, bizonyos fentartásokkal.

Ha az époszt a «hősi cselekvényben» keressük, az Ádám és Éva története kétségkívül idyll inkább, mint éposz. Sem egyikben, sem másikban nincs semmi hősi. Az asszony gyöngesége úgyszólván harc nélkül esik el; s a férfiban az emberi jellem, az asszonynak ellenállni nem tudó, sőt vele és érette vesztébe önként rohanó Ádám gyöngeségében tetőz. Magánál az esetnél, a csábításnál, Sátánban sincs semmi hősiség; nincs is szüksége rá, nem levén ellenállás. A hősi elemet ez «éposz»-hoz csak az ördögök és az angyalok adják; amazok a cselekvény kerekéhez tartozó pokoli tanácsban is némileg, emezek csak a közbeszótt elbeszélésben. Mert igazán *hősies* az egészben csak a gonosz és a jó angyalok három napos csatája, mely nem része a tulajdonképeni cselekvénynek, hanem előzménye, s epizódyszerűen van abba bele illesztve, bár szoros (okozati) összefüggésbe hozva a főcselekvénnyel. A pokoli országgyűlés, Sátán útja a Zürön át, nem nélkülözi a hősi jellemet, s ezek már a cselekvény alkatrészei, bár annak nem a zöméhez tartozók. Maga a cselekvény zöme az *eset*, s ez épen nem hősies, hanem — ismételjük, — határozottan idylli jellegű. A műfajok e keverése, és pedig ily nagyban, s a legfontosabb részben, ellenkezik a

művészet szabályaival, sőt lényeges természetével s ez a MILTON époszának a leglényegesebb hibája.

Ama két nagy jelenetet, az ördögök országgyűlését és az angyalok harcát, epikai kivitel tekintetéből is minden dicséret sőt magasztalás illeti meg; de épen e magasztalás veszt értékéből az által, hogy a költő főereje nem a legfőbb dolgokban nyilvánul, hanem, ha nem épen mellékes epizódokban is, de mégis a tulajdonképeni cselekvényen kívül eső részekben.

A költő helyett, szorosabb meghatározással, *epikus* költőt kellett volna mondanom, mert az *idylli* költő a maga nemében épen oly erős. A paradicsom, a természet, az időszakok leírásai pl. a paradicsom reggelének leírásai (a IX. én. 191—202; IV. 1—15), vagy a páratlanul szép naplemenetek (IX. én. 47—52; IV. 591—609) stb.; az emberek alakja, testi-lelki bája, reggeli s esti imái stb. megannyi remekei az idylli költő művészetének. Helyet foglalhatnak, kétségkívül az époszi költeményben; csak-hogy megfordítva, ezeknek kellene a mellék-, s a hősies részleteknek a főhelyet elfoglalniok.

Kijelölve ebben a cselekvény főhibáját, dicsérettel kell kiemelnünk annak természetes folyamatosságát s a már fönnebb méltányolt drámai elevenséget és gyorsaságot. Nagyobb félbeszakítása a cselekvénynek csak két helytt történik: az V. és VI. énekben az angyalok harca elbeszélésével s a XI. és XII. énekben, szorosan a vég előtt, a látomásokkal. De egyik sem tulajdonképeni félbeszakítás, nem epizód. Az első, a múlhatatlan előzmény beillesztése a cselekvénybe, de a mit az epikus, ha nem törekedett volna drámai fejleményre a tárgy berendezésével, adhatott volna elől is, időrendileg, a sátán bukása előtt. A második pedig, mint maga helyén kifejtettük, a

költemény alapeszméjének s erkölcsi tartalmának és irányának oly szoros követelménye, hogy elveszti epizódi jellegét.

Tulajdonképeni epizódoknak a költeményben csak a Bűn és Halál jelenete a pokol-kapuban (II. én.); a gonosz angyalok mulatozásai (u. o.) és a Bolondok paradicsoma (a III. én.) mondhatók; mind a költemény első felében, mikor még a tulajdonképeni cselekvény nem indult meg, s az epizódok nem tartóztatják fel annak gyors fejlődését. A földről, végzett munkája után, visszatérő sátán másodszori találkozása a Bűnnel és Halállal s ezeknek a földre igyekvése, hogy ott martalékokat ejtse nek, nem epizód már, hanem a főcselekvény szükséges kiegészítő része; s csak annyiban esik némi kifogás alá, mert — ugyanazok előbbi jelenetével s egész alakjával, úgy a bolondok paradicsomával együtt — nem epikai, hanem *allegorikai* előadás, a minek egészben véve *nem allegorikus* époszban (a milyen a DANTE-é) kevésbé van helye. Ámbár a *tárgy* inkább megtűri azt, erkölcsi s vallásos irányánál fogva is már, mint a tisztán hősies — a homéri éposz.

A *homéri* éposz! MILTON-nak, bár tárgyát, mint látuk, drámailag rendezte be, cselekvényét drámailag fejlesztette: nem SHAKSPERE, hanem egyenesen HOMÉR volt az előképe. Rá emlékeztet a jelenetezés általában, az alakok bemutatása s jellemzése; rá a pokoli országgyűlés vitája (a hadi tanács az Agamemnon sátorában!), sőt egyes kisebb részletek, pl. a XI. énekbeli látomásban a had és béke leírása (az Achilles paizsa!) stb. A HOMÉR művészetétől azonban a MILTON-é, az egyszerűségben, a szemléletességben, a közvetlenségben felette messze marad. Sok szóval tud csak festeni; sokat magyaráz, többet mint az epikus-

nak szabad; az epikus lehet széles, terjengő, kényelmes az elbeszélésben, a leírásokban; a plastikai előadásban tömörnek kell lennie. MILTON ama szabadságot is túlságosan használja. Több a leíró költészeti elem benne, mint kellene. Bár viszont leírásainak szépségeért, bájaért, színezettségéért sokat megbocsátunk e részben is.

Szemére vetették MILTON-nak, cselekvényét illetőleg, hogy époszának tárgya az ember *bukása* levén, sokkal szégyényebb (cselekvényben) e tárgy, mintsem tizenkét éneket lehetne betölteni vele; lám, tulajdonképeni cselekvénye egy ének (az eset elbeszélése) s a többi tizenegy előzmény és utóhang.

Helytelen megrovás. MILTON nem egyedül magát az esetet, hanem általában az isteni végzetet az emberiséggel, tűzte ki tárgyaúl; a bűn esetét, hatását az emberre, s azt a világtörténeti küzdelmet, melyet az emberiség, isten vezetése alatt, a megzavart erkölcsi világrend helyreállítására folytat. E küzdelemnek, mely emberileg szólván az ember belvilágában megy végbe, de epikailag, mint az Isten és a Sátán közötti küzdelem van előállítva, csak fordulópontja az eset; s a mi azt a MILTON költeményében megelőzi és a mi követi (a fentebb kijelölt kevés számú epizódokon kívül) mind a cselekvényhez tartozik. Az angyalok harcza is, bár epizódként látszik becsúsztatva az elbeszélésbe. MILTON nem két cselekvényt kötött össze mint az *Iliász*ban látjuk az Achilleiszt a tulajdonképeni *Iliász*ba becsúsztatva. Cselekvénye egységes s alapeszméje annak minden részét szükségessé teszi. Nyomon járóbb cselekménye talán egyetlen éposznak sincs a világirodalomban.

Az ember: ez a MILTON tárgya. Bár e tárgy kezelésében — elismerjük — nem szabadúlhatott meg egészen

kora felvilágosultságától s ténylegességeitől, de annyi benne a gyermeteg hit, mint senkiben a keresztyén epikusok közül, a kik hasonló (bibliai) tárggyal foglalkoztak. Nem oly plasztikus költő mint DANTE, de nem is oly szórászhasogató bölcsész. Sokkal objectivebb elbeszélő; tárgya is objectivebb. S ebben áll epikussága, drámaisága mellett is. Nem csak hogy nem saját élményeit beszéli el, de nem is egy emberét, hanem az összes emberiségét. DANTE is azt, de allegóriában és pedig önmagában személyesítve: MILTON magán kívül eső cselekvényben s az emberiség ösében személyesítve az emberiséget. DANTE-nak: Dante az *ember*; MILTON-nak Ádám. S tagadhatatlan, hogy ez az epikusabb.

Költeménye tárgyával ekép tisztába jöve: az embert kell szemügyre vennünk, a kit Ádámban és Évában (a férfi és nő kettős alakjában) fest, sőt Sátánban és Istenben (és seregeikben) is, mint az ember jó és rossz természetét alakító felsőbb hatalmakban. S ez — a MILTON *jellemeinek* vizsgálatára vezet.

IV.

A jellemek. Ádám és Éva.

Minden költészet lényeges föladata: az embert festeni. A költő az ember szívét tárja föl; ismernie kell, mi történik benne. Emberismerete oly tiszta és biztos, hogy nem csak a létező embereket képes helyesen ítélni meg, hanem maga is teremtet — nem létező, de lehető embereket, kikben az érzelmek, vágyak, hajlamok, szenvedélyek, föltételek, gondolatok, elhatározások, szóval mindazok a vonások, melyekből a lélek, a jellem alakul,

általa gondolt összetételben, nem valamely egyes létező egyénnek, de az emberi természetnek megfelelőleg úgy alakulnak s állanak egyensúlyban : hogy *egyént* alkotnak összeségükben. A költő teremtményei személyek, tulajdonkép : jellemek ; vagyis külső és belső fejlődésök, bármily különböző elemekből szövődjék, sajátos egységet, *egyént* alkot.

Minden egyéb, a mit a költő képzel, alkot, lefest, csak arra való, hogy az embernek háttérül szolgáljon, vagy annak előállítását megvilágítsa, azt festeni, kidomborítani, jellemezni segítsen. A természet (leíró költészet) az ember szemeiben s lelkében tükröződik, s nem magát, hanem az emberre hatását festi a költő. A cselekvény arra való, hogy a jellem fejlődését mozdítsa elő s illusztrálja ; a cselekvényt a jellemek viszik. Az érzelmek magok : az egyén, a jellem nyilatkozványai.

Midőn MILTON-t, az *Elvesztett paradicsom* költőjét, a jellemzésben is mesternek valljuk, természetesen nem akarjuk őt e részben SHAKSPERE-rel hasonlítani össze. SHAKSPERE az embert ezer meg ezer egyénben rajzolja ; MILTON-nak mindössze két embere van : egy férfi és egy asszony ; nála azért az emberi egyéniségek e két típusban olvadnak fel s összesülnek. És még a két ős-emberben ; tehát ő az eredeti embert, a meztelen embert rajzolja. Feladatát ez, nem mondjuk, hogy megkönnyíti, de mindenesetre végetlenül egyszerűsíti ; s hogy egyszerű, bár nem kevésbé nehéz feladatának, a tipikus ember kettős jellemrajzában, tökéletesen megfelelt, s nem akarván ennél többet, a mit akart, teljesítette : ezért valljuk őt a jellemzésben mes ernek, vagyis költőnek, mert embereket teremtett.

MILTON feladata volt : Ádámban az eszményi embert

rajzolni. Az isten kezéből kijött, még bűn által be nem mocskolt *tiszta embert* a paradicsomban találjuk. A környezet, a háttér, méltó hozzá; mint általában az ember mindenütt megfelel viszonyainak, melyek épen annyira alakítják egyéniségét, mint az, a mi vele született.

Ádám *meztelen*; a természet legszebb alkotása leplezetlenül mutatkozik. Fensége kölcsönzetlen s hamisítatlan; egyedüli éke mocsoktalansága; de öntudatlan méltóságának fénye nagyobb a királyok erőszakolt pompájánál.

S a milyen külső megjelenése: oly nemes és gazdag belélete is. A szellemi képességek összege, teljes erejében s eredeti frissességében van benne. Nyitott szeme van mindenre, a mi környezi, s fogékony ítélő képessége könnyen rátalál a dolgok összefüggésének a nyitjára. Élénk ösztönt érez, minél többet tanulni és tapasztalni; *igazságot* keres a mindenségben, a csillagok felett, de egészséges értelme hamar felfogja a földi igazságot, az életbölcseiséget, melyet neki égi tanítója: Rafáel ajánl.

Bizonyára nem könnyű feladat oly ember szellemét festeni, a kinek minden eszméje csak kezdetleges paradicsomi nézletek körében forog; s valóban, az Ádám beszédeiből nem egy helyet lehetne idézni, a hol túlmegy e szűk kör korlátain. Pl. mikor a földet, a naphoz képest, porszemnek nevezi, ez nem az Ádám, hanem a MILTON csillagászati ismereteire vall; s midőn hirtelen módját találja, mikép kelljen tüzet gerjesztetni; kétségkívül korai fölfedezést tesz. Mikor vágyát nyilvánítja, «anyja, a föld kebelében pihenni» — vagy a mikor tudja, hogy magas helyeken a levegő felette gyér s lélekzésre nem alkalmas, — vagy mikor megjósolja, hogy a világra minden rossz asszonyok által jövend s e tétetelt úgy részletezi (a X. én.

végén), mintha legalább húsz regényt olvasott volna; — mind ez elűt az eredeti s kezdetleges ember jellemétől és lelki alkatától, de csak azt bizonyítja, mily nehéz a történeti emberről a természeti emberre visszamenni s azt a maga tisztaságában tüntetni föl. Az ily lapsusokat azonban, ha azok, elnézhetjük a költőnek, ki egészben véve tisztán alkotta meg az eredeti, természeti ember képét.

Mint szelleme az *igaz*-, úgy hajlik Ádám kedélye határozottan a *jó* felé; ha ugyan a bűnt nem is ismerő ártatlanság állapotát helyesen fejezhetjük ki e szóval. Az Ádám erénye teljesen öntudatlan; s bűne is tulajdonkép csak a gyermeké: az engedetlenség. És az egész eset csak azért nem gyermekes, mert az emberi bűn két főalakja tulajdonkép benne foglaltatik: t. i. a szenvedély sugallta mértékletlenség a gyönyör élvezetében; s a társadalmi és természeti (egy szóval az erkölcsi) rend elleni véttség, mely legnyomatékosabban a *más* (itt isten) tulajdonának eltulajdonításában, a tiltott gyümölcs érintésében jelentkezik.

Az isteni parancs (vagyis tilalom) áthágása által elveszíti Ádám ártatlansága nyugalmát, lelke egyensúlyát; elveszti a tiszta igazság és becsületesség ama királyi bélyegét, mely addig homlokának ékessége volt, s mely a föld minden teremtményeit hódolatra készíté iránta. De esete által a kényszer uralma s az önfentartás ösztöne alá esvén, a paradicsomból azt vitte magával, a mi megmentője lön: a tevékenység és szorgalom ösztönét — a munkásságot.

Munka már a paradicsomban is volt. Ámbár a paradicsom szép kertjében a munka nem terhes úrbér, inkább üdítő szórakozás; de már ott is az, a mi később is maradt: tevékeny művelési ösztön, a természet fékezése s

azon való uralkodás, kizsákmányolása annak az ember céljaira és szükségeire. A paradicsomból való száműzetés után nehéz és erőfeszítő munka vár Ádámra, de ez nem retenti őt, mert erőt érez magában: legyőzni az elemek ellenállását, s elvesztett királyságát a földi teremtés fölött önerején s homloka veritékében visszaszerezni. Így nyitja meg az emberi nem történelmét, a bátorság és tevékenység példánya minden jövőendő nemzedékek előtt. S minél jobban érzi, hogy egy őrzetlen pillanatban, könnyelműsége által eljátszotta utódai örökét, annál gyöngédebb szeretetben foglalja össze lelkében a jövőendő nemzedékek millióit, példát adni nekik, mikép kell az elkövetett vétiséget nemes tettek által helyrehozni.

Ádám az *ember* typusa; inkább mint a férfié. Bár szembe van állítva a nővel, s ez ellentétben van kiegészítve az egész ember alakja: mindkettő hasonló alakra, méltóságra, rendeltetésre, — de mégis különbözök. Így tűnnek fel legelőször a paradicsomhoz közeledő Sátán szemeiben — így vezeti őket a költő előnkbe is:

Két, nemesb alkatú, nagy és magas,
Az isten képeként emelt teremtés,
Velök született diszbe öltözötten,
Mezetlen méltóságban, urai
A többinek s méltók is arra, mert
Dicső tekintetökben a magas
Teremtő égi képe tündökölt.

..... Nem egyenlők
Egymáshoz, mint nemők különböző.
A férj: erő- s elmélkedésre termett;
Édes, szelíd és vonzó kecsre a nő.
Csak istennek szolgálni az, ez is
Istennek, ámde benne, általa.
Amannak széles és nyílt homlokán,
Parancsoló szemében uralom

Látszék, setéten kéklő fürtei
 Szabadon estek hátra, ámde nem
 Alább mint vállig; *ennek* fátyolul
 Omolt keblére szép arany haja,
 Gazdag gyűrűkben, mint a venyige
 Karikás kapcsai, ragaszkodást
 S önmegadást jelentve, mely örömmel
 Engedni kész a szónak, s édesen
 Hajol a szerelemre. . . .

Ádám férfiasb természete már az ártatlanság s boldogság napjaiban is kitűnt ugyan; gondolatai a mélyebb, komolyabb, jelentősebb felé hajlottak; de igazi férfivá csak akkor lesz, mikor a szenvedés és megpróbáltatás iskoláján kell átmennie. Addig ember inkább mint férfi; valami jószívű gyöngeség, engedelkeny gyöngédség, mint ha nem érezné vagy nem akarná éreztetni élettársával, hogy nem egyenlők, hogy ennek engedelmeskednie, neki parancsolnia, vagy legalább amazt vezetnie kell.

Épen ez a gyöngeség a nővel szemben ejti meg őt. Nem állhat ellen kértének; ha az vétkezett, miért legyen ő jobb; ha annak bűnhődnie kell, kivonja-e az alól magát ő? E szívjóság, ha gyöngeség is, a legszebb emberi vonás, a legemberibb benne.

De vádoljuk-e a költőt azért, hogy az ős-embert, az eszményi embert, gyöngeségeiben is oly szeretetre méltónak, bűnében is oly igen emberinek tudta festeni?

Tagadhatatlan, hogy a nőben, Évában, bár szintén typust festett, jobban tudott egyéníteni MILTON. Az Éva rajza árnyalatosabb, jellemzettebb mint az Ádámé. MILTON-nak keserű tapasztalatai voltak a nők körül, — legalább ő tapasztalatoknak vélte, felőlők alkotott fogalmai-ban való csalódását s kiábrándulását. Bizonyos lenézéssel, megvetéssel viseltetett a nők iránt — a mit első és

harmadik nejével való viszonya igazol. A másodikkal való, mint enyhítő fénysugár, esik a homály és sötétség éjébe. Három különböző asszony : egy hiú, házsártos és köznapi, egy angyali, de hamar eltűnő sugár, s egy jólelkű, de prózai, bizonyára elég akárkinek, hogy belőle az asszony tipikus képét megalkossa. MILTON-nak ez a (kétes becsű) szerencse jutott részébe ; s Évája magán viseli az asszony mindhárom alakjának arczvonásait.

Jellemének e változatai a legteljesebb drámai jellemfejtés fokozatosságában vannak feltüntetve.

A semmiből először létre s öntudatra ébredt Évában a teljesen ártatlan nőt látjuk, a kinek ártatlansága bájos és elragadó ugyan, de magasabb erkölcsi becsűvel azért nem bírhat, mert teljesen öntudatlan is, fogalommal sem bírván arról, hogy lehetne nem ártatlan is, sem a bűn legcsekélyebb sejtelmével. Még annak lehetőségét sem lát-szik számba venni, s ha Ádám az egyedüli tilalomra akarja figyelmét fordítani ; ő szívesebben beszél ártatlan szerelmök s a lét érzetének gyönyöréről s emlékein édelegve, szeretetreméltóan cseveg első benyomásairól, melyeket életre ébredése után a környező paradicsomi világtól nyert. — Ez emlékek közt a főhelyet az Ádámmal, társával s tőle mégis oly különbözővel való első találkozása foglalja el ; mint húzódott, ösztönszerűleg, remegve, vissza tőle s mint simúlt édesen, bízva, önmegadólag hozzá. Íme a nő, mikor inkább gyermek és szűz még, testben-lélekben, mint igazi s kifejlett nő már. Ez az *alapvonás* a MILTON Évájában ; erre az alapra rakja aztán a női jellem többi fejleményeit.

A Gonosz adja neki az első rossz sugalmakat, és pedig álmában, mikor a lélek öntudata szünetel s csak az érzéki élet van működésben. A vért hozza forrásba a

fülébe sugdosó sátán s az alvó lélekben a képzelődést ébreszti föl. A változás, bár nem érti s okát sem tudja, fáj Évának és aggva, sírva ébred; de hamar megvigasztaltatja magát s könnyen lecsókoltatja könnyeit Ádám által. — A *bűn első mozdulata* öntudatlan s akaratlan még a lélekben s a tisztaság, a szerelemben és az imában megmosakodva, könnyen felül kerül még e vétkes hajlamon.

Az ártatlan Évában még a nő prózai oldalát is felmutatja MILTON abban a jelenetben, mikor a lakhelyük felé közeledő Rafael angyalt megpillantják s elfogadásásáról és megvendégeléséről gondoskodnak. Megjegyeztük már, hogy e jelenet naivsága talán kelletén túl is van hajtva; de Éva, s benne az asszonyi típus jellemzésére fölöslegesnek még sem mondható. Nem, már csak azért sem, hogy a nő ne csak tisztán eszményi oldaláról álljon előttünk s lássuk jelleme ama köznapibb árnyalatait is, melyekben a kísértés, a testiség útján, könnyebben hozzá férhet. E köznapibb árnyalatok közé tartozik a *kíváncsiság* is, mely Évának, még a különben egészen ártatlannak, kezdettől fogva feltűnő jellemvonása. Mire valók a csillagok, holott éjjel semmi szükség nincs reájok? faggatja férjét, mikor aludni mennek; s e kérdésbe aligha nem vegyül valami pajkosság, az érzékiségnek egy szelídebb árnyalata. Kérdései, melyeket Rafaelhez, az angyalok pártütésének elbeszélése közben, közbeszólólag intéz, szintén inkább a kíváncsiság, mint a komoly tudnivágy jellegével bírnak.

De jellemének alapos változását a sátán kísértése idézi elő; a romlás nem önmagából jő, mikép is jöhetne az ártatlanságból? — hanem külső befolyásból; de erőszak nélkül — a mi arra mutat, hogy jellemében meg-

volt a rosszra való hajlam, a bűn magva, — különben hogyan lett volna oly könnyen elcsábítható?

E hajlam két vonásban nyilatkozik: a már említett kíváncsiságban s a gyermekes könnyenhívőségben. Amaz ösztönzi szóba állni a kigyóval s megtudni tőle a tudás és élet titkát; emez, vakon hinni a hazugnak s követni tanácsát.

E két jellemvonás bizonyos elbizakodottsággal párosul benne, melynek tulajdonképeni alapja a női hiuság, a gyöngeség el nem ismerése.

A női hiuság első mozzanata, még teljes ártatlanságában, a létre ébredt Évában már akkor nyilatkozott, mikor öntetszelgve nézte magát a víz tükörében. De erősebben most, mikor Ádám, megintve a körülök ólálgó veszélytől, nem akarja magára hagyni Évát, mert

«A hol veszély s szégyen leselkedik:

A nő maradjon férje oldalán»

s Éva, a helyett hogy ez igazán okos (Ádámtól nagyon is okos!) szóra hallgatna, csak azért is maga akar lenni, mert sérti a föltevés, hogy ő gyöngé lehetne a csábítással szemben, s meg akarja mutatni, milyen szilárdul áll.

S mily igazán asszonyias a szó, melyet ez alkalommal kiejt, hogy neki a paradicsom sem kell, ha folyvást aggódnia kell, hogy elveszítheti. Mintha a bírás gyönyöre kizárná az elvesztés lehetőségét; mintha a jelen kezesség volna a jövőre! Ezt csak könnyelmű, önző s telhetetlen asszony követelheti.

S épen ez az elbizakodottság veszíti el Évát. A kigyó először *hiuságának* hízeleg, körül tánczolja, hajladoz előtte, csókolja lába nyomát; azután *hiszékenységet* használja föl, hazudva neki, hogy a tiltott gyümölcs ízlelésétől nyerte

beszélő tehetségét; azután *kíváncsiságára* hat, az isteni tilalom (állítólagos) okát s természetét magyarázva neki s tanítva őt, hogy' foghasson ki rajta.

Mindehhez hozzá járul az *érzékiesség*, épen jókor, hogy teljessé tegye a bukás alkalmát. Jelentkezik az éh, a szomj, a vágy; a gyümölcs oly szép, oly ízes, oly kellető; s megkóstolva: oly édes. Hogy lehetne halálos? A gondolkodás és következtetés e *felületessége* is jellemzi az asszonyt.

S megesvén a bűn: az asszony jelleme egyszerre rosszra fordul, kész a legrosszabbra is. A MILTON nőgyölölete s megvetése kell hozzá, a hogy a nőt ezen a mozzanaton rajzolja. A mi a legrútább: az *önzés* mozdul meg benne; s mivel a világ csak belőle és Ádamból áll, férjéből, szeretéből: önzése annál rútább, mert emez ellen fordul. — Első gondolata, hogy élvezetét ne tudassa Ádámmal, tartsa magának — s felsőbb ismeretre jutását kiváltsággként tartva, biztosítsa ezzel felsőségét Ádám fölött.

Ezen az úton már csak alább-alább lehet szállani; ez a bűn lejtője. S úgy is van. Második gondolata rosszabb az elsőnél; az önzés után az *irigység*. Hátha isten a gyümölcs miatt halált mér rá s Ádám új Évát nyer és szeret meg helyette! S a harmadik még rosszabb: az irigység után a más veszedelmének a kívánsága: ha halál a büntetés, haljon meg Ádám is.

Ádám is azt mondja: «ha halni kell, haljak én is, veled együtt»; így a mi Évánál önzés s rossz kívánság, Ádámtól önzetlen nemes önáldozat. Ő is részt vesz az Éva bűnében, nem kíváncsiságból, nem könnyenhivőségből, nem csábnak engedve: hanem szeretetből a nő iránt. Ez a férfi gyöngéje; ettől intette Rafael: hiába.

S az elbukott nő jellemképéhez még csak az utolsó vonás hiányzik: az érzékiség teljes kifejelettsége: a bujaság. Az nem várat soká magára. Mint új bortól részegen, úsznak a bűn gyönyörében, buja vágytól hajtva keresik az árnyat — s a bűnt a kéj pecsétli meg.

A kép teljes.

A mily elbizakodott volt Éva a bűn elkövetése előtt, oly kislelkű tette következményeinek elviselésére. Első, hogy Ádámot vádolja: miért hagyta magára s tette ki ezzel a kísértésnek; holott ő követelte, erőszakolta épen erre. Majd, mikor az ítélet ki van mondva, megmásíthatatlanul — s látja Ádám szilaj kétségbeesését: lábaihoz borúl, bocsánatáért esdekel. Mikor azt megnyeri: ő érzi elviselhetetlennek a létet, a paradicsomon kívül s öngyilkosságot indítványoz. Ádám elveti ez eszmét s szembe néz az élet küzdelmeivel. S mikor az angyal jő, végrehajtani az ítéletet és kivezetni őket a paradicsomból: Éva, mily gyermekes bánattal, ismét csak virágai elvesztését jajgatja. S mikor sírás közben elaluva, Ádám felkölti, hogy menniök kell: férjét követni kész, «mert vele menni annyi, mint a paradicsomban maradni». — Ez az utolsó szó majdnem kiengesztel vele; s a költő bölcsen és nagylelkűleg cselekedett, hogy ezt hagyta az utolsó benyomásnak, melyet Évája lelkünkre tesz.

Valóban ez az asszony, szöve jóból s rosszból, a ki a paradicsomból kilép — hogy társát, a férfit, kísérje az élet útján. S a MADÁCH Évája, a MILTON-énak igazi leánya, minden alakjában ugyanezekkel az alap- és jellemvonásokkal van felkészülve...

A MILTON jellemei, szorosán véve csak az emberre levén e szó alkalmazható, az Ádám és Éva jellemeiben határozódnak. Láttuk, hogy Ádámban inkább az *ember*

typusát rajzolta, mint a *férfiét*. Évában határozottan a *nőt*, és sokkal egyéniebb vonásokkal.

Cselekvő személyei azonban nem csak a két emberből állanak. Isten, a Fiu, s az angyalok (Rafael, Mihály, Uriel stb.) egyfelől, — Sátán s bukott társai az ördögök, másfelől — MILTON-nál szintén *jellemek* vagyis emberi vonásokkal vannak festve, s a költő egyénítésökre törekedett.

Az istent s a fiút a bibliai istennézlet legtisztább vonásaival festette. Spiritualizmusát a személyesítés s az emberrel való közvetlen érintkezés ténye nem törli el. Tudjuk, mit tartsunk ezekről: a költői tárgyalás követelte. Az angyalokon sem sok a különösebb egyéni vonás. Mint egyenes vonal két pont közt csak egy lehet, míg görbe számtalan; s az igazság is csak egy, a hazugság százezerféle: úgy a mocsoktalan tisztaság, angyali jóság s menyyei erény alig engedi meg a sajátlagos egyénítést. A MILTON angyalai szépen, egyenesen, költőileg festett alakok. De ördögei sokkal egyénítettebbek. Ezeknek külön fejezetet szentelhetünk.

V.

A Milton ördögei.

A jó és a gonosz elvei közötti összeütközés, melynek következményekép foly le a paradicsombeli cselekvény: az ember bukása, nem az emberből, nem a földről ered, hanem a természetfölötti világból; tulajdonkép magából az égből; mert a gonosz szerzője, a Sátán is égi lény, angyal volt és pedig a legszebb angyal. Mint az ég csak a föld előképe, úgy az angyalok is az emberéi. A jó an-

gyalok az ember jó természetének, a gonoszak az ember bűnös természetének az előképei.

Istenben nincs *egyéniség*, emberi jellemre vonatkoztatva a szót. Ő az egyetemes, az abszolút — az ő jelleme a tökély, mely csak egy lehet; az ő akarata a végzet (My will is fate), mely föltétlen. Az angyalok pedig az ő akaratának a szolgálói, végrehajtói. Neveik különbözök, de lényegesen megkülönböztető jellemvonásaik nincsenek.

Nem így az ördögök, a gonosz szellemek. Az ég, egy bájos abstractió, az isten akarata végrehajtásának a helye, — *a pokol a realitás, az egyéniség hazája*; «látható sötétségében» (I. ének 63. vers), határozottan rajzolt jellemek különböztethetők meg, melyek nem vetközhetnek ki megszabott egyéniségeikből. Természetes; a jó, mindenütt egy és ugyanaz, általános és körvonaloizhatatlan; a gonosz ezerféle lehet s épen az egyéni, a különleges elvén nyugszik, megfogható és körvonaloizható.

MILTON is azért a gonosz angyalolokon mutatja ki jellemző és egyénítő tehetségét s Sátán, az ördögök feje, festésében remekel.

A sátán jellemének gyökere az *önzés*; mely föllázad a közjó ellen, hogy önmagát tegye végeczélül, középpontul. Hatalmas ereje ugyan nem elégséges erre, mert az isteni mindenhatóság gátot vet örült törekvésének; de ő bukása után is megmarad makacs föltételében, s csak annyit változtat tervén, hogy ha Isten fölé nem kerülhetett, Isten teremtését akarja megrontani s maga alá vetni. Legmélyebb megaláztatásában is megtartja *kevéltségét*:

«Találjon bármit is ki a
Győző haragja, bennem mégsem ébreszt
Silány megbánást vagy gyáva megtérést.»

Bármily iszonyú is a helyzet, melybe jutott, nem bánja meg a mit tett s megmarad Isten elleni daczolásában:

«Ez hát az ország, e légkör, talaj»
 Szólt a bukott árk-angyal — «ez a székhely
 Mit az égért cserélünk, gyászsetét
 Az égi fényért! Ám legyen — ha Ő,
 Ki *most* az Úr, rendel s parancsol, úgy
 A mint akar: hát annál jobb, minél
 Messzebbre tőle! ... Isten véletek
 Boldog mezők, hol örök üdv lakik;
 Üdvözlek, rém-lak! Mély pokol-haza,
 Fogadd be új lakódat! Nem jön úgy
 Hogy rajt' idő s hely változást tehessen.
 A lélek mindenütt otthon van, a
 Mennyet pokollá, menyinyé a pokolt
 Maga teszi magának ...
 Mindegy: akárhol, ugyanaz vagyok.
 S itt legalább szabadok lehetünk!
 E helyt nem rendezé kedvére bé a
 Mindenható, innen nem űz ki minket
 Itt a mienk lesz az uralkodás!
 S nekem, pokolban uralkodni: több
 Mint szolga lenni égben!

Ím így üdvözli öntetsző gyönyörrel új hazáját, a sötétlángú mélységet. S ez öntetsző gyönyör hatását épen nem csonkítja az, hogy észreveszszük, mennyire nem őszinte, hogy egész önelégültsége csak önámító *hazugság*. Mert a kevélység s önzés mellett a hazugság az ördög fő jellemvonása.

Mikor először pillant be a paradicsomba, így kiált föl:

«Boldogtalan én! Örök kétségbesés
Az én sorsom; velem jő a pokol
Akárhová megyek; pokol vagyok
Magam!»

«Nem sejtik ők,
Pokoli trónomnál hódolva, mily
Keményen bünhödöm kevéségemért;
Mi benső gyötrelmet rejt ez a külfény;
S minél magasbra emel hódolatjok,
Bukásom annál mélyebb: *a nyomorban*
Vagyok csak első, királyságom ennyi.»

A sátán *hazugsága*, mely természete, abban tetőz, hogy mindig a szabadságot hordja száján. MILTON e vonást az általa annyira gyűlölt földi királyoktól vette s ruházta a pokol királyára. Azok is a nép jóllétét s általok úgynevezett «igazi szabadságát» hordják ajkaikon, s még inkább a királyoknál is azok, a kik egyenesen a szabadság nevében s a szabadság fegyvereivel nyerték hatalmukat, melyet aztán a szabadság elnyomására használnak föl. Vajjon nem Cromwell-e a MILTON sátánjának az előképe? Valóban nem lehetetlen. A költő MILTON akkor kezdett munkájához, mikor a politikus MILTON befejezte már a magáét. S nem volt-e oka annak, a ki a szabadságot őszintén szerette s érette mindent tett, áldozott, és mindent vesztett, — meggyűlölni azt, a ki elűzte a zsarnokot s helyére ült és maga lett zsarnok? A sátán föltámad Isten uralma ellen, a szabadság nevében; ha czélt érne, ő lenne az ég zsarnoka; levettette a pokolra, a pokol zsarnoka lesz. S nem ugyanezt vethette-e MILTON a Cromwell szemére? *

* Mily mesterileg érti s kezeli MILTON a *czélzás* fegyvereit, idézzük arra a következő helyet, melyben Sátánt írja le, de

Valóban, a Sátán jellemrajza sokkal egyéniebb, mintsem hozzá a költő puszta képzeletből vehette volna a vonásokat. Önbecsérzete, melynek álarczában kevélysége föllép, melylyel az ördögök előtt bizonyítja, hogy különb náloknál:

«Melyitek

Irigyli tölem elsőségemet?

Ugy állok itt: védgát mindannyitoknak,

Az ég haragja, mennydörgő villáma

Engem talál, mindannyitok helyett.»

ez önbecsérzet, mely a lett királyoknak még inkább sa-

melyben, egyes vonásokon, majd Cromwellre, majd Monkra lehet ráismerni: (Mikor Sátán a földről, a végrehajtott csábítás után, közharczos egyszerű alakjában tér vissza, épen mint Cromwell, mielőtt polgári álarczát levetette, épen mint Monk, mikor a királyságot visszaállítani jött):

Egyszerűn, észrevétlen járt közöttök ;

Alakja pórias, ruházata

Közharczosé, szegény s czifráltalan.

Igy ment, fölismeretlen, a sorok közt ;

A boltozatos teremnek háttérébe,

Hol büszke trónja emelkedék, a melyre

Biztos, kemény lépéssel hága föl.

Ott üle most, a fény közt, fénytelen

És sasszemét kevélyen jártatá,

Bár észrevétlen, rájtok ott körül.

Egyszerre, mint felhőből, úgy lövette

Király pillantása szerteszét,

S napként ragyogva csillant fejedelmi

Tekintete, melyben csodásan olvadt

Az égi fény s pokoli látszat egybe.

Bámulva álltak, kik tanúi voltak

E színjátéknak ; meghajolva mind

Ohajtott fejük, a király, előtt

Ki visszatért im — és örömszivajjal

S tetszés-zajával üdvözlé a nép !

játja, mint a születetteknek: minden alkalommal nyilatkozik Sátánban. S mint a III. Rikárdok és a Cromwellek kétségkívül kitűnő emberek, úgy MILTON is őrizkedik attól, hogy Sátánját megvetendő, vagy *csupán gyűlöletes* alaknak rajzolja, sőt inkább annyi derékséget ad belé, a mennyi elég legyen ez önbecsérzetet teljesen igazolni. Nemcsak hogy *hős* (minden attributumaival: bátor, föltaláló, új meg új segélyforrásokban leleményes) — hanem kitűnő *szónok* is s általában észtehetségekkel rendkívüli mértékben fölruházott, kiváló egyén. Mint uralkodó, kitűnő államférfiúi tulajdonokkal bír. S mindehhez, az *érvés és a kedély fogékonyága* sem hiányzik benne. Mindezekelőtt fogékony népe szenvedése s nyomora iránt; s midőn saját bukása fölött kevélységében vigasztalódik, népe bukásán keserű könyeket hullat. Sőt még az emberek iránt (kiket meg akar rontani) sem egészen érzéketlen; megmozdúl benne a száanalom érzete láttukra, — csak magasabb czélokkal menti, önmaga előtt, gonosz szándékát irántuk; épen mint a zsarnokok, a kik a népet — boldogítás ürügye alatt nyomják el rendesen.

Sátánon, fejkön, kívül, a többi bukott angyalok is mesterileg vannak festve, s egyenként egyénítve.

Moloch, a harcz vad és ádáz ördöge, a ki elbukva is, nyílt harczot akar újra kezdeni, s mindig újra, a győzelemig, vagy teljes megsemmisülésig, engesztelhetetlenül; —

Beliál, a pokol kecses lovagja, valódi gavallér az ördögök között,

«Alakja, képe egyaránt kecses,
Az égből szebb angyal le nem bukott.
Szépsége férfias, minden vonásán
Becsület és nemesség; de csalárd

Külszín e' mind, belsője ronda volt.
 Ajkán a méznél édesben folyó
 Szónoklat, élczezel győzve érveket,
 A legrosszabbat legjobbnak vitatva,
 Elárulá aljas gondolkodását.
 Vétekre gyors, de bátor tette annál
 Lomhább.»

Ah, e Belíalt MILTON jól ismerte, — sokszor találkoztott vele az *udvarnál* ; gyakran boszankodott reá . . .

«A palotákban s udvarnál lakik,
 A buja városokban, hol vigalmak
 Szilaj lármája zeng s bűnös gyönyör
 Vad hahotája fölhat a magányos
 Toronyszobákig. Ha leszáll az éj,
 Odúiból e belíál-faj akkor
 Búvik ki részegen, elbizakodva.»

Szintoly gyakran találkozott *Mammon*-nal is, a kapzsiság és kincsvágy rút ördögével, a kin nincs semmiszép és megnyerő vonás, a ki még az ördögök közt is a legközönségesebb, a legaljasabbik.

«Az Örökkévaló közelében is
 Mindig *alá* szegzé tekintetét
 És gondolatját; mert *az ég arany*
Kövezetére volt függesztve vágya »

S a hatalmas államférfi, a földön kiválólag úgynevezett *államférfiak* példányképe, *Belzebúb*, sem lehetett messze a MILTON ismeretségi körétől.

«Komoly méltósággal
 Emelkedék fel, ültéből, mikép
 Az állam oszlopa. Homlokán a

Meggondolás s a közügyérti gond mély
 Redői ültek. Úgy állt ott, habár
 Bukott, kevélyen s méltóságosan.
 Tanácsba' bölcs, erőre nagy; egy Atlas,
 Ki vállain a legnagyobb birodalom
 Súlyát is elbírná. S hogy szólni kezde,
 Mindenki oly némán lesé szavát,
 Mint nyári délben csend ha ül körösleg.»

Vajjon, ha a csillagkamara első miniszterét, vagy biboros érsekét kellene leírni: vehetne-e jobb színeket s vonásokat a költő? A hosszú parlament tekintélyes tagjai közt nem egyet találhatott MILTON, a ki előképül szolgálhatott neki e leíráshoz.

Úgy látszik, MILTON is, mint nagy előde DANTE, min-dent a mi őt az életben bántotta, a mit gyűlölt és megve-tett, a mitől üldöztetett és megsebesítettetett, a polgári és emberi bűn minden alakját, a pokolba helyezi; megegyé-nítve és megbélyegezve egyben mindazt, a mi abba össze-foglalható. S mikép foglal össze és mikép egyénít: az ör-dögi alakok akármelyikén kimutatható. Vegyük például csak *Mammont*. Ez a legaljasabb az ördögök közt s még ez sincs egy tisztességessebb vonás nélkül. A pénzt nem csak szereti, meg is tudja szerezni; a gazdagságot nem mint holt tőkét képviseli, hanem mint szükséges rosszat, mint a társadalom mozgató rugóját. Ez aljas kapzsiság is — a hasznos munka s leleményes tevékenység ösztön-zője. «Az anyagi érdek baromiséga» — a mint a Mam-mont nevezni szokás — szintén nincs tiszteletreméltó tu-lajdon nélkül: sok magasbra törő igyekezetnek a forrása. S ezt megjegyezni, különösen egy angol költővel szemben, helyén van. A Mammon-bálványnak egy nép sem áldoz inkább mint az angol; s aljas-e azért? Nagyságának nem

egyik alapja-e e bűne? Hogy ez a MILTON korában is úgy volt, egyéb történeti hagyományokon kívül magának MILTON-nak erkölcsi s politikai irataiból is tudjuk, melyben gyakran kikelt honfitársainak Mammon-imádása ellen, s a szavak, melyeket a Pokol-tanácsban ez ördög szájába ad, eléggé jellemzik annak fontosságát.

«Törekvésünk legyen
 Önjóllétünket ön-munkánk alapján
 Építeni fel; saját erőnkke' bízni.
 Adósi minmagunknak lenni csak.
 Bajos szabadságunk' fölebb becsüljük
 Kényelmes szolgaságnál. Az legyen
 Dicsekedésünk, hogy a kicsiből
 Nagyot teremtsünk, ártalmasból hasznost,
 A rútból szépet és jót. A kopáron
 Virúljon édenünk; s a bőszen elem
 Engedjen lankadatlan szorgalmunknak.»

Vannak emberek, kiknek becsvágya nem terjed ennél magasabbra; vannak népek, melyek ebben találják a politikai bölcsesség és nemzeti nagyság netovábbját. MILTON e szavakat az ördögök legközönségesebbikének a szájába adta: jelentve, hogy ő nem elégszik meg ennyivel, előtte az emberi hivatás magasabb, erkölcsibb föladatai lebegnek; de egyszersmind azt is, hogy az ördögökben végletesen nyilatkozó emberi természetnek még silányabb oldalai is nemesebbekkel vannak összefüggésben.

Valóban, a MILTON ördögei egytől egyig derék, a magok nemében jóra való, hatalmas ördögök. Kevés ember van, a ki velök mérkőzhetnék. Mert hányadik ember, a kiben nincs valami ördögi tulajdon, s hányadik, a kiben a rosszal annyi jó is párosuljon, mint ezekben az ördögökben?

Még csak egyet. A MILTON ördögeiben, s nem csak Belialban, a ki annak a jelképe épen, jókora adag van a nemes és lovagias szeretetreméltóságból, a szép és a művészi gyönyör iránti hajlamból. Emlékszünk, mikép mulatoznak olympi játékokkal; más részök tudós disputákkal; Mulciber, a pandamonium építője, mily jeles művész stb. Ezek a tulajdonok, melyeket az emberben a *szép szellem* vonásainak néznek s oly nagyra becsülnek, a MILTON ördögeiben valódi ördögi vonások. Nehogy azt higyjük, hogy MILTON a művész, a költő, komolyan tetszeleg e szép tulajdonokban! Mindez *satyra* nála. Csúfolja a tudományt, mely üres szalmát csépel; a gyönyörhajhászatot, mely dicséretes és tisztességes alakot ölt, ho y még a nemesebb lelkeket is megejtessen! s az öntetszelgő művészetet, mely magát, holott csak másodrangú alakító, az eredeti teremttől véli egy rangban állni, a kit csak kontrárul majmol pedig. Im e Mulciber, a ki már a nagy bukás előtt, a mennyben is kitűnt volt művészetével, maga is érzi bukása kínját, a tetszés daczára, melylyel művét az ördögök kísérik:

Mit ért neki, hogy már az égben is
 Dicső aranybástyákat épített!
 A mit művészileg kigondola
 Nem óvta őt a mélybe elbukástól.
 Építsen ott tovább. . .

Ha nem a teremttő tisztelete a művész alkotásainak a forrása, ha nem az ő művei szolgálnak neki mintául: mit ér!

Ez az alapeszméje mind annak a szépnek, a mit MILTON a maga ördögeiben meghagy, s mint a bennök

levő rossz nincs nemesebb oldalak nélkül, — úgy a benők levő jó is csak bukásuk s vesztők mutatója!

Nem érdektelen az összehasonlítás, MILTON s más nagy szellemek fölfogásai közt az ördögről, a gonosz elvének megszemélyesítéseiről. Milyenek a DANTE ördögei? a Luther Sátánja? a GOETHE Mefistofelese? A mi MADÁCH-unk Luciferje? s miben hasonlítanak, vagy különböznek a MILTON ördögeitől? Ez érdekes összehasonlításról azonban kénytelenek vagyunk itt* lemondani s meg kell elégednünk a MILTON Sátán-fölfogásáról még némely általános észrevételekkel.

Míg az imént említettek mindenike, időlegesen legalább ember-alakba szorítja az ördögöt, a MILTON ördögei nincsenek az emberi alak szűk korlátaiba zárva.

MILTON-nál mind az angyalok, mind az ördögök, *egyszer*: ható erők, oly lények, melyek nincsenek az anyag formáihoz s egyéb törvényeihez kötve, pl. a nehézkedés — minden anyaggal köz törvényéhez sem; vagyis szabadon s akaratuk szerint mozoghatnak minden irányban, nem lévén nekik le-, föl. Emberi hadseregek pl. csak egy lapban terjedhetnek el, széltében s hosszában lévén csak fölállíthatók; a MILTON angyalainak csatarendje a tér mindhárom irányában terjed s abban köb-dimensiókat foglal el. Ha Sátán s társai kilencz nap *buknak*, nem súlyoknál fogva buknak lefelé, mert nincs is a vonzó kontinens, a melyre esnének; hanem az őket üldöző angyalok lángnyilaitól üzve, szaladnak egy bizonyos (de lehetne bármely) irányban.

* Megtettem ez összehasonlítást a szegedi *Árvízkönyv*ben közölt MILTON-tanulmányom «A Milton ördögei» cz. fejezetében. V. ö. D. MASSON: *Essays on english poets, The three devils* cz. tanulmányát.

Az ördögök és angyalok e fölfogásának elmaradhatatlan következménye a *szertelenség*, mely alakjaikat és arányaikat a korlátlanig terjeszti ki. Bizonyos formátlan-ság jellemzi formáikat. Így MILTON mindvégig megtartja azt a képletet, mely alatt a Sátánt, a maga szertelenségében, először vezeti be :

Sátán, rokonfeléhez így beszélve,
Állt a habokból kiemelt fejével
És szikrázó szemekkel; többi része
Csak szétterült a hullámok fölött
Széltében és hosszában, óriás
Területen lebegve —

alaktalanúl, mint a Leviathán, a vizek mesés szörnye.

De a mellett, hogy szertelen és alaktalan lények s ható erők mintegy, *másfelől* egyéniségek is, s jelesen maga Sátán különböző korlátolt alakokba képes öltözni. Ebben áll a MILTON föladatának legfőbb nehézsége a DANTE-, GOETHE- s MADÁCH-éval szemben, kiknél a gonosz elve csak egy határozott egyéniség alakjában van megtestesülve.

Egyedül a MILTON Sátánja mindannyi közt, kiben a gonosz elve, valamely egyéniség korlátolt formáján kívül egyszersmind szertelen terjedelemben is jelenik meg, úgy a fizikai, mint az erkölcsi s értelmi erő szertelenségében.

Értelmiségére nézve föl lehet ugyan vetni a kérdést, mikép számíthatott oly rosszúl, hogy föl mert támadni Isten ellen s mikép remélhette, hogy győzni fog? De nem lesz nehéz ez ellenvetést meggyöngíteni, a MILTON fölfogásának teljes átgondolásával. Sátán a négy árka-angyal egyike volt eredetileg; talán az első közöttök, közvetlen

Isten után következő; annyiban mindenesetre különb nálok, hogy míg a többiek csak engedelmeskedni tudtak Istennek, egyedül ő volt közöttök kezdeményező s vállalkozó szellem. Pártütését a Messiásnak Fiúistenné s Isten helytartójává proklamáltatása fölötti indulatos bosszúja idézte elő; s a bosszú indulatától féktelenségre ragadva, nem csodálkozhatunk, hogy lázadó harczának csak azokat az esélyeit vette számba, a melyeket tapasztalásból ismert. S számítása ezen az alapon nem is hagyta szígyenben értelmiségét; mert a másik három árk-angyal csakugyan nem is bírt vele. Első nap eldöntetlen maradt a harc; a második nap inkább a sátán s a lázadók előnyére látszott fordulni, épen a közbeneső éjen tett hadi készülétek s föltalálások folytán. Harmadnap is csak a Messiás közbelépte döntötte el a csatát az Isten javára.

Bosszúja most a Messiás ellen fordul s ez lélektanilag indokolt. És mivel az új világot, a földet és az embert a Messiás teremti: az ő művét megrontani s ezzel bosszulni meg magát legyőzőjén, hozzá illő terv. És hogy ebben teljesen czélt ér: dicséretére válik értelmiségének és lélektani biztos tapintatának; mert arról aztán ő nem tehet, hogy az ő sikerét az Isten ismét jóra fordítja s az általa bukásba vitt embert megváltja, a bűnt és a halált Krisztus által végre is megtöri.

Áll tehát, hogy a MILTON Sátánjának a jelleme minden irányban a szertelenség, a roppantság. S tagadhatatlan, hogy ez tisztán epikai fölfogás. Az egész *Elvesztett Paradicsom*ot ez a szertelen alak tölti be. S bár Ádám a történet alanya: a költemény hőse a Sátán; ő a cselekvő, ő hozza létre az esetet; Ádám csak szenvedőleges hős; vele csak történik, a mi történik. Isten, a Messiás által, megteremti; Sátán, a kigyó alakjában s az elcsábított

asszony által elejti. A cselekvény ható elemei az Isten s a Sátán; s ez utóbbi a főcselekvő abban a mi a költemény tulajdonképi tárgya, az embernek nem a teremtése, hanem a bukása.

A MILTON ördöge egy epikai kolossz, s egészében véve nem egyén, hanem eszme: a gonosz eszméje; s ebben különbözik minden más költő hasonló alkotásaitól. Mások az ördögöt népmesei, vagy allegorikai alakban fogták fel; MILTON bölcsész s egyetemes erkölcsi szempontból. Erőtelmes hatalmas, szertelen, természetfölötti — mint az éposz követeli — egyedül a MILTON sátánja.

VI.

A Milton világnézlete.

A Sátán felfogásának szemlélete egyenesen vezet a költő világnézetének az elemzéséhez, és pedig úgy kozmikus, mint erkölcsi világnézetének.

A mi illeti a kozmikust, a MILTON kozmoszának összes elemeit a sátán egyesíti magában: az eget, mint a legszebb s leghatalmasabb angyal; a Zűrt alaktalanságában; a poklot gonoszságában, benső küzdelmeiben, s kínjaiban; a földet, emberi (bár arányaiban szertelen) egyéniségében.

A MILTON előterjesztései a kozmoszról nem oly szellemesek, sem oly tudósak, mint a DANTE-éi, de egészben véve nagyobbyszerűek. A DANTE pokla, purgatoriuma s mennyországa a középkori tudás összes fogalmait, elvonásait s képzelgéseit világos és kézzelfoghatólag körvonalozott képekben testesíti meg. Az ARISTOTELES és a skolasti-

kusok bölcsészeti s vallás-bölcsészeti tételei és kategoriái, s a Ptolemeus csillagászati rendszere, melyre még a GALILEI és KOPERNIKUS tudománya nem virradt fel, de egyes jelenségekben derengeni kezd: mind össze van foglalva a DANTE nézleteiben. De mint maga a skolasztika, melynek emlőit DANTE szopta, bár szertelenül kiszélesítve a mysticismus és az ekstasis által, a DANTE költészete is tele van szörszálhasogatással, s nagyságában sok kicsinyesség is van, kivált a mai felvilágosultság szemével nézve. A pokol, a purgatorium és a paradicsom architektónikája egyaránt szellemes; amott a sötétség és a gyötrelmek fokozatossága, emitt a fényhatásoké, költőileg is nagyszerű, tagadhatatlan; de — kivált a két első ország — mérveinek immensitása nagyon szenved a szoros geometriai meghatározások által s a paradicsom fényköreiben a dicsőültek erényei- és jutalmának fokozataiban a különbözőség és mégis egyenlő érték magyarázata szellemes inkább, mint igazán meggyőző. Feltétlenül nagyszerűnek csak az ég felső körei — a kristály ég, az üdvözültek fényrózsájával és az empyreum, az istenség felfoghatatlan titkával mondható.

MILTON-nál ellenben minden nagyszerű: az ég, a pokol, a chaosz. Nagyszerűségének titka alaktalanságában van; míg DANTE-nál épen a szigorú, mértani körvonalozás árt a nagyszerűségnek; az csak nagyságot ad, a szertelenséget lehetetlenné teszi; az éposz jelleme s követelménye pedig épen a szertelenség. A DANTE pokla a földgömb belsejének egy nyolczad részét foglalja el; tehát nagy — de meghatározott üreget. A purgatorium a föld felületéről kimagasló hegykúp; tehát ha oly nagy is, mint az Alp vagy a Dawalaghiri: mégis korlátolt, áttekinthető. Maga az ég, a planeták hét körében, egész a primum-

mobiléig, a Ptolemeus világrendszerében körvonalozott nézlet szerint, szorosan korlátolt, bár nagy terjedelmű körökre szorítkozik. A MILTON mindensége nincs körvonalakkal határolva. Az ég: egy palota, a mindenség kupolája; a pokol egy tűz-óceán, a mindenség feneke; de a mindenség maga, a Zűr, melyből a teremtettség, nap és föld, s az egész naprendszer mint egy pont válik ki — épen alaktalanságával, határolatlanságával felel meg a *szertelen* követelményének. Egyetlen éposznak, még a hindukénak, sincs akkora színhelye, mint a MILTON-énak.

S ez a határolatlan szertelenség mégis, nem kevesebbé szellemesen van berendezve, mint a DANTE túlvilágának a három országa. DANTE, jól elgondolva s architectonice megalkotva magában a túlvilágot, igyekszik azt nem csak felfoghatóvá, hanem kézzelfoghatóvá s lerajzolhatóvá is tenni előttünk s ez neki tökéletesen sikerül is. MILTON ellenben mértani körvonalak nélkül ad világos képet, melyben nem az arányokat, hanem a részeknek csak egymáshoz való viszonyát, fekvését, stb. határozza meg.

Kozmogóniáját nem nehéz a *Paradicsom* két első s VII. és VIII. énekei főlebb adott tartalmi vázlatából is összeállítani; amazokban a pokolt s onnan a földig vezető utat a Zűrön át, emezekben (a Ráfael elbeszélésében) az eget, a mindenség központját s avval összefüggésben az egész mindenség constructióját tünteti elénk. S ezeket itt nem ismétljük. Átmegyünk a helyett az erkölcsi világnézletre a MILTON költeményében.

Költeménye első soraiban maga MILTON megmondja, minek kívánja azt tekintetni, költői theodiceának (istengazolásnak) —

« — nagy föltételem: (úgymond)
 Zenghessem az örök Gondviselést,
Az utat igazolni, a melyen
 Az istenség az embert vezeté.»

Az embert tehát isten vezetése alatt mutatni fel, ez a költemény célja.

A költő feladata általában azt az erkölcsi világnézletet hirdetni, mely szerint az ember sorsát saját tettei idézik elő, hogy szerencséjének mindenki maga kovácsa, ki mint vet, úgy arat. Ez a világnézet egyezik meg *egyedül* az ember erkölcsi szabadságával. A görög tragédia végzettsége, mely az isteni akaratot kikerülhetetlenül határozóvá teszi az ember sorsa felett, s akár mit tesz maga, a következmények nem attól, hanem a végzettől függenek, az emberi szabadsággal ellentétben áll — vagy legalább látszik állani. Ugyanezt mondhatjuk az époszi végzetességről, mely az emberfölöttit, a csodálatost, döntőleg szerepelteti; sőt magáról a felsőbb lény (vagy lények) hitében álló vallásos nézletről is.

Csakhogy két dolgot meg kell különböztetnünk. A vallás *lehet* csak az emberi gyöngeség következménye; az ember gyöngének érezvén magát, egy hatalmas segítsége után nyúl s annak hitébe kapaszkodik, sülyedtében; szükségében tőle kér s vár szabadítást. Az egyes hite aztán hagyománynya lesz; vagy, mivel milliókat hajt ugyanazon gyöngeség érzete, mindnyájan örömmel fogadják e hitet, mely mindnyájokat egyszerre s egyaránt megragadja. De *lehet* a vallás az ember nemesebb természetének a kifolyása is; az eszményi, a magasb, a tökély után való törekvés, mely gyöngesége érzetéből nem a mentő deszkaszálhoz való görcsös ragaszkodást, hanem a jobb és felsőbb iránti lelkesedést meríti.

S ekkor e felsőbb hatalom nem hogy lerontója, sőt épen támogatója az emberi szabad akaratnak, mely természete szerint, nem a jó és rossz közt való önkényes választásban, hanem a jónak szabadon, önként, kényszer nélküli választásában áll.

Ily felfogás mellett az ember sorsa felett határozó felső lények bevegyülése a cselekvénybe, nem ellenkezik feltétlenül a költészet feladatával, mely az emberi szabadságon alakuló erkölcsi világrend hirdetése. A kérdés csak az, istenei kedvező esélyek-e, melyek a gyöngének szájába röpítik a sült galambot? vagy saját akaraterejének magasb lendületei, melyekben emberfölötti sikert vív ki, az erkölcsi világrendet támogató magasb elv vagy hatalom segítségével?

HOMÉR-nál istenek küzdenek az emberek soraiban; de korlátozzák-e a küzdők szabadságát az elhatározásban? Legkevesebbé sem — s még ha a siker elérésében gátolnák is, mert az elhatározás és a küzdelem erkölcsi becsé nem a sikertől függ. MILTON-nál is az égiekkel látjuk társalogni a földieket, de azért ő sem teszi az embert bábbá az istenek s az ördögök kezében. Az Isten s a Sátán csak annyiban határozó az ember sorsára, a mennyiben az a jónak, ez a rossznak az alkalmát, megadja az embernek s az ember szabadon választhat a kettő közül.

Nincs éposz, melyben az emberfölötti hatalmak nagyobb szerepet játszanának s több tért foglalnának el, mint az *Elvesztett Paradicsomban*. De azért az ember szabadsága, elhatározásában, egyik oldalról sincs korlátozva. Ha Isten úgy teremtette volna az embert, hogy a rossz lehetőségét kizárja cselekvései köréből: épen akkor lett volna szabadság — de egyszersmind erkölcsi becs — nélkül való. Még az angyalokat sem úgy teremtette. Sátán és

társai fellázadhattak; hogy ne az ember! S ha viszont a Sátán kényszeríthette volna az embert a rosszra, bukása nem esik erkölcsi beszámítás alá. Ám MILTON-nál nem csak egyike sincs e két esetnek, sőt az ember szabad választása s önelhatározása erősen van hangsúlyozva.

A MILTON költeménye abban különbözik a másokétól, hogy Ádámban az *egyénben*, Ádámot az *embert*, mint típust, vagyis az egész emberiséget rajzolja; az egésznek bukását s megváltatását; az ő istene nem az egyes ember, hanem az emberiség vagyis a történelem istene; s költeménye ennyiben, mint theodiceai irányú, a történelem bölcséletét tartalmazza. Ily felfogást, melyre a régiek nem is gondolhattak, csak a keresztyénség tett lehetővé, mely az *emberiség eszméjét*, a világpolgárságot felállította; s ám-bár MILTON ez eszmét, az egy pár emberben, már tárgya korlátainál fogva sem fejthette ki kellőleg, költeményében az mégis benne van s mint erkölcsi világnézetének alapja hatja át azt.

Az emberiség küzdelme az első emberben megindult; s ott is az volt, a mi később az egész történelmen át: az ördög küzdelme (vagy pártütése) isten ellen, melynek végre is az Isten győzelmével kell végződnie.

E küzdelmet MILTON közvetetlenül érezte magában s látta minden lépten megújulni minden egyes emberben, s az intézményekben (államban és egyházban). Az isten hatása, befolyása, vezető karja épen oly világos volt előtte, mint az ördög támadásai, a ki mindent meg akar rontani, a mit Isten alkotott, bemocskolni, a mit Isten tisztának teremtett. A világtörténelem nem egyéb, mint e küzdelem Isten és ördög közt; s e küzdelem színhelye az emberi lélek, a szabad, önelhatározó és választani képes emberi lélek.

Ha a küzdő két erő, Isten és Sátán, egyenlőek volnának, a küzdelemnek vég nélkül kellene tartani; s akkor a MILTON világnézlete a lehető legvígasztalanabb volna. De MILTON nem veszi el bizalmát; erősebbnek hiszi az Istent s azért egy perczig sem kétkedik annak végleges győzelmében. Az angyalok harczában már világos kifejezésre juttatta e meggyőződést, Sátán és seregei leverettek, s most a harczot nem is merik maga az Isten ellen újítani meg, csak teremtese ellen. S e harczban sem föltétlenül győző a Sátán. Ha az volna: emelkednie kellene a győzelem után. Ellenkezőleg: összébb zsugorodik, jobban meg-alázódik, mint a mennyire ez új kísérlet előtt volt. Sőt még ideiglenes győzelme sem teljes. Ő az ember végvesztét, teljes megrontását akarta. A legyőzött ember azonban feláll elestéből s a munka ösztönében új erőt talál, tovább küzdeni sorsa ellen.

A gonosz is a jónak szolgál, ez a vigasztaló igazság van kifejezve az ember fölemelkedésében; isten a gonoszból is jót hoz ki, a gonoszt is jóra fordítja: ez a tétel egészíti ki a MILTON világnézetét. Ebben áll az Isten ereje a Sátán fölött, ez a végdiadal biztosítóka. Győzhet akár hányszor a Sátán, a rossz magból, melyet elvet, jó gyümölcsöt érlel az Isten. Mert az emberi szabadságot nem törölheti el az, hogy egyszer vagy akár hányszor, a rosszat választotta s míg szabadsága megvan, mindig megvan a jó lehetősége is.

Igaz, hogy ez a szabadság a jó választására, legteljesebb volt az embernek romlatlan, ártatlansági állapotában; de hogy akkor sem volt a rossz lehetősége kizárva, mutatja az eset; épen úgy nincs, az eset után s általa lehetetlenné téve a jó. Sőt egyenesen ki van mutatva — s épen az első ember tapasztalása által — annak az útja és

módja: az *engedelmesség Isten iránt*. Isten nem kényszerít arra, ez az ember szabadságának a lerontása volna; csak hív, int, alkalmat ad, — ez az isten vezetése, az egyes ember s az emberiség történetében.

A haladás útja a munka és a művelődés által: ez a melyen Isten az elesett, a paradicsomát elveszített embert vezeti. Ezen az úton vívhat sikerrel az ember az ördög ellen. Bár viszont épen ez az út sincs veszély nélkül; a művelődés s művészet is, istentől elfordulva, róla megfedkezve, vezethet rosszra. S ezt a tanulságot sem rejti el előlünk MILTON. Mint az egyéni szabadság, úgy a közművelődés is, egyaránt eszköze lehet a jónak, mint a rossznak. De az embertől függ a jobbat választania.

Íme a MILTON erkölcsi világnézetének elemei. Vígasztalók, de intők is az elbizakodástól. Ha Isten mindig ébren s az ember oldalánál áll: de a Sátán sem alszik. Ha Isten a rosszat is jóra fordíthatja, a Sátán viszont azon van, hogy a jót rosszra fordítsa. S e küzdelemben az emberé, önmagára nézve a döntő szó. Oly tan, mely egyaránt kell, hogy büszkévé és alázatossá, bátorrá és tartózkodóvá tegyen.

VII.

A Visszaszerzett Paradicsom.

MILTON maga is érezte műve sajátyszerű nagyságát, s hogy annak hatása mély és maradandó lesz. Azért meri (a IX. ének előhangjában) diadalmasan hasonlítani össze a régi, tisztán hős époszokkal. Tudja, hogy az övének erkölcsi tartalma nagyobb, mint amazoké. Több benne az egyetemes emberi érdek, mert az emberi nem sorsának legfőbb, legdöntőbb momentumaival foglalkozik. Alap-

eszméje s végtanúsága olyan, a mi az emberiségnek nem egy osztályát vagy valamely részét, nem egy nemzetet, hanem — mint a keresztyénség — az összes emberiséget érdekli. Keresztyén éposz, bár nem a keresztyénségből vette tárgyát; hanem az ember bűnbeesésének keresztyén fölfogását fejezte ki benne, háttérül állítván az isteni végzést az ember megváltatása iránt, vagy inkább előtérbe; a jövőbe helyezve azt, mint elmaradhatatlan megoldást a bűnbeesés után.

E kilátásnak adott kifejezést a fiatal quäker, Ellwood, MILTON gyámoltalan öregségének nemeskeblű barátja, midőn azt mondá az agg költőnek: «Te sokat tudsz nekünk mondani az elvesztett paradicsomról; nem tudsz-e semmit beszélni a visszaszerzett paradicsomról is?» — E kérdésben egyenes fölhívás feküdt, s az nem is maradt gyümölcstelen. A költő, bár vak és aggastyán, néhány hó alatt befejezte négy énekes kisebbik hőskölteményét.

Folytatása-e az az *Elvesztett Paradicsom*-nak? Egyáltalán nem. Ellendarabja-e? az sem. Mellékholdja inkább, de nem abban az értelemben, mint az *Odysszia* az *Iliás*nak, vagy a *Gudrun* a *Nibelungen*nek; nem egyenértékű napjával. S különös: a költőnek ez volt kedvencz műve. Mint öregek rendesen, késő koruk magzatait, ha gyöngék, véznák, kevésbé életrevalók is, elébe teszik férfikoruk erőteljes, ép s szép gyermekeinek, úgy MILTON e művét. Kedvencz eszméit, reflexióit fektette bele. A túlságos reflexió a költői alkotás hátrányára van, de egyénileg annál becsesebbé teszi a művet; s ez magyarázza meg a költő előszeretetét aggkorának ez alkotása iránt.

A rövid éposz hőse maga *Jézus*, a megváltás csodájának a végrehajtója. A rejtélyes istenembernek azonban nem egész földi történetét öleli fel a költő, hanem csak

egy epizódikus történetet abból; szintűgy járt el itt az újszövetségi szent történelem irányában, mint az *Elvesztett Paradicsom*-ban az ó-testamentommal szembe. Kis részletet választott ki belőle, de olyat, a mi alapúl szolgál az egésznek, s egyszersmind a legtöbb alkalmat nyújtja a tisztán emberi jellemzésre, az époszi csodálatos keretében. Azért nem veszi Jézus életéből is a legfőbb jelentőségű katasztrófát, halálos áldozatát költeménye tárgyául, mint KLOPSTOCK a maga *Messiás*-ában, hanem egy aránylag kevésbbé feltűnő szakaszt: *megkísértetését a pusztában*. Kevésbbé föltűnő, sőt kevésbbé csodálatos, a megfoghatatlannak, az emberfölöttinek borzalmas rejtelmaitől kevésbbé áthatott részlet; de nem kevésbbé fontos és döntő, s mindenekfölött a legemberibb: ellentétéül az Ádám bukásának, a második Ádám, a kin nem fog a kísértés; s épen ez a kísértés fölötti tiszta emberiség, a megváltás igazi titka; az ártatlan ember, a bűnös emberrel ellentétben.

Ha Jézus, mint ember, szenved és meghal az igazságért, csak egyike a nemes áldozatoknak, melyek érette estek el; s hogy többnek láttassék, a költő szüntelen arra kénytelen emlékeztetni, hogy a szenvedő, elvérző áldozat több mint ember, hogy isten, a ki csak végetlen részvétből az emberiség iránt, vette föl az emberi esendőség alázas ruháját, hogy a bűnös emberiséget megválthassa, s a világot megtisztíthassa. Ez emlékeztetésre KLOPSTOCK mindegyre rászorul, míg végre fárasztóvá válik.

MILTON hőségének egyéniségébe fekteti istenségét, a nélkül, hogy emlegetné. Úgyszólván mellőzi. Egészen emberi helyzetbe állítja. Oly próbák alá veti, melyek lényegesen nem különböznek azoktól, a melyeken minden ember átmegy többé-kevésbbé, s annál inkább, minél

magasbra tör s eszményibb czélokat tűzött maga elé. Egy szóval, MILTON az eszményi erény, a puritán erény példányképeül állítja oda Jézust, s így tüzi ki czélját mindjárt, költeménye bevezető soraiban:

Én, ki előbb a boldog kertet dallám,
S el mint veszett *egy* engedetlen által:
Az *egynek* teljes engedelmessége
Ált' visszaszerzett paradicsomot
Fogom dalolni most. . . .

S nemsokára mondja az Atya-isten:

Kiválasztom ezt a tökélyes embert
Magamnak én, a kit erényeért
Fiamnak nevezek. . . .

Ime, az *ember Jézus*, hogy embervoltát világosabban kijelenteni nem is lehetne.

Ez eszményi emberrel a költő a «régi ellenséget», a kísértő Sátánt állítja szembe. Csak hogy kísértései nem fognak rajta, mint egykor Ádámon.

MILTON nem ragaszkodott szorosan az evangelista (Máté IV.) elbeszéléséhez Krisztus megkísértetéséről. Sajat százada s állami és társadalmi élete modernebb szellemében adja elő a kísértés fázisait. De nem célunk azokon végig kísérni a költeményt,* mely nem is sorozható a világirodalom nagy époszai közé. Erkölcsi irányú tan-költemény inkább, mint éposz. Világos célja, a látszatos javaktól s álerények és érdemek tiszteletétől óvni; ez már az *Elvesztett Paradicsom* utolsó énekeiben is egyik kifeje-

* Tettem ezt, már előbb is említett Milton-tanulmányom (az *Árvízkönyvben*) utolsó fejezetében.

zett alapeszméje volt a költőnek. A különbség a kettő közt, hogy az előbbi s nagyobb költeményben a cselekvény, az utóbbiban a tanczél áll előtérben. Ez magyarázza MILTON előszeretét a sokkal kisebb költői becsű mű iránt; kedvenez eszméit, mindannak hiábavalósága, üressége, semmisége fölött, a mihez az emberi szív annyira ragaszkodik, életének e legfőbb meggyőződését, egész kedvére fejtette ki e műben, mely — mint bölcsészti tartalmú tekintve, költőnek megengedhető túlzásokban szenved, mint költemény pedig a költészet czélját téveszti el, s így meg sem győz, hidegen is hagy.

Még sincs érdem nélkül. A Megváltó személyében oly erkölcsi jellemképet állít fel, melyben azon egyetlen erény eszménye van megtestesítve, mely — szerinte — képes lehetett az első ember engedetlensége által elveszített paradicsomot visszaszerezni: a szenvedő, lemondó, önmagát megtagadó erény. Ily erénnyel azonban, mely csupán tagadó, — nagy dolgokat, a világ újjáteremtését, ember fia végbe nem viheti; csak Isten — a ki, miután az emberi szenvedés kelyhét fenékgig kiürítette, csupa türelem által megválthatta a világot.

A MILTON költészetének erényei aggkorának ez alapjában elhibázott költeményében is feltalálhatók: az eszmék gazdagsága (itt egészen a túlhalmozásig), az érzületek nemes volta, a képek ereje, a nyelv hatalmas bája. Az *Elvesztett Paradicsom*-nak is nyelvében van egyik legfőbb érdeme. MILTON, mint a nyelv művésze, első rangot foglal el az angol költők között. Verseinek méltóságos, nemes és világos folyása, mely megveti a rím gyermekes ékességét, de annál teljesebb hangzatossággal; s a modern nyelven és költészetben csaknem példátlan homéri (antik) egyszerűséggel oly erőt párosítva, melyet a majdnem bar-

bárságig vegyített angol nyelvben senki sem keresne. «MILTON» — mondja róla ADDISON — «magasabb lendületet adott nyelvünknek, mint előtte bármely költőnk» — és SHAKSPERE-t sem veszi ki. «De — teszi hozzá — nyelvünk nem ért az ő szelleme röptével; hátra maradt szellemének hatalmas áramlata mögött, s nem érte föl eszméi felségességét. Ily isteni költemény, angol nyelven, téglából épült felséges stylú palotához hasonlítható; az építés művészete ép oly tökélyes lehet benne, mint bármely márványból épült palotában, habár az épület anyaga durvább és silányabb is.»

HARMADIK FEJEZET.

A Messiádák.

. A HELIAND ÉS AZ OTTFRIED KRISZTUSA. — II. A
KLOPSTOCK MESSIÁSA.

I.

A Heliand és az Ottfried Krisztusa.

A Messiádák neve alatt foglalhatjuk össze azokat a tisztán keresztyén-vallásos époszokat, melyeknek tárgya a Megváltó élete, hőse maga Jézus-Krisztus. E csoportba tartozik ugyan a MILTON második éposza, öreg korának gyümölcse, a *Visszaszerzett Paradicsom* is, de azt költőjénél fogva s annak főművével való összefüggése tekintetéből, már az előbbi fejezetben tárgyaltuk.

A keresztyén vallásos — s nem nemzeti, sőt épen kozmopolitikus — éposznak nem is lehet más hőse, mint az a felséges személy, ki körül a keresztyén hitmonda (mythosz) hagyományai csoportosúlnak, a világ megváltója. S mivel az ő élettörténete a négy evangéliumban íratott meg s kanonizáltatott, s az előbbi ősevangéliumok, melyek eme négynek talán forrásul szolgáltak, elvesztek, későbbi hagyományok pedig nem nyerték meg a hitelesség bélyegét: a Megváltó élettörténetének tulajdonképeni

forrása, nem — más népéposzok példájára — a szájhagyomány, hanem csak a négy evangeliom lehet. A meny nyiben pedig az evangeliomok, részint egymástól különböző részleteit beszélik el a Jézus életének, részint a kö zülök kettőben, háromban vagy mind a négyben is elő forduló részletek elbeszélésében kisebb-nagyobb (bár nem lényeges) eltéréseket engednek meg magoknak: a kölcsö nös kiegészítés, és az eltérések kiegyenlítése szándékából jöttek létre az úgynevezett Evangeliom-harmóniák (egye zetések), melyek Jézus életét, fogantatásától egész menny bemeneteléig, egy nyomon adják elő. Ilyen a többi közt s a legrégebb és legtekintélyesebb: az assyr eredetű TATIANUS-é, a II. századból. *

Úgy látszik, a germán-szász fajnak volt fentartva, hogy a szent hitmonda s keresztyén hagyomány epikusait szülje; a Krisztus époszának éneklői nem a legkatholikusabb román népek kebeléből állottak elő, kiknél már korán kifejlődött a gyöngédebb Mária-kultusz s magát a Messiás-kultuszt is háttérbe szorította. A legrégebb s a legújabb Messiás-ének: német, amaz a katolikus, ez már a protestáns korból; s a *Visszaszerzett Paradicsom*-ot is egy angol puritán énekelte meg.

A kilencedik század első felében született az a valódi népies (naiv) éposz jellegével bíró elbeszélő költemény, melyet első kiadója ** *Heliand*-nak *** nevezett el

* TATIANUS-t Justinus vértanú térítette a keresztyénségre; valószínűleg Rómában élt, mint rhetor; a keresztyénség egyik leghíresebb apologetája. *Harmonia Evangeliorum*-án kívül még egy *Oratio ad Graecos* cz. irata is maradt fenn.

** SCHMELLER János András († 1852). Előttünk a SIMROCK szép új-német fordításában fekszik az így is ősbájú költemény.

*** *Heliand* a Heiland (Megváltó) névnek ó-szász kiejtése.

s melyről a monda azt tartja, hogy kegyes Lajos frank király ösztönzésére, állítólag egy szász paraszt (vagyis egy írástudatlan, szász nemzetiségű népdalnok) szerzette volna. A szerzőt illetőleg ugyan ez csak monda lehet, mert ki van mutatva, hogy a TATIÁN latin evangélium-harmóniáján kívül a szerző még egy csomó egyházi atya iratait is fölhasználta; * de annyi bizonyos, hogy ha a szerző a maga korához képest tudós vagy épen szerzetes volt is: a népies éposz egyszerű és gyermeteg hangját tökéletesen eltalálta. S nem csak a hangját, hanem szellemét is; mert nem ragaszkodik merevül az evangélium-harmóniákhoz, hanem korának, a régi pogány-germán korból még átöröklött nézleteitől sem idegen. Oly képeket és kifejezéseket használ, melyek egészen azokra vallanak. A halált, mely az evangéliomban csak fogalom, ő még személyesíti s norna (vész-szellem) alakjában tünteti föl, Wurd nevet adva neki (a mi az *elmúltak* ** szellemét jelenti). Sátánja is, mint Szigfrid, a láthatatlanná tevő varázs-sisak (helid-helm) birtokában van, a mi a pogány mondából átvett vonás. A végítélet megemésztő tüze pedig nála is *muspell* nevet visel, mint egy régibb, szintén keresztyén, de még nagyon pogány hitregés költeményben. *** De a mi még

* WINDISCH Ernő (Lipszéban) 1868-ban megjelent tanulmányában a *Heliand*-ról és forrásairól, kimutatta, hogy a szerző TATIANUS-on kívül Hrabanus Maurust, Bedát és Alkuint is használta. Szerinte a költemény, mely két ősrégi kéziratban (a müncheniben és londoniban) maradt fenn, 830 körül íratott. MIDDENDORF szerint még régibb.

** Wurd, a geworden (meglett, elmúlt) gyöke.

*** *Muspilli* a czíme egy, csak töredékekben fönmaradt, s a VIII. században keletkezett költeménynek, melynek tárgya a végítélet tűzvésze. A szó: *muspel*, vagy *muspilli* «világromboló»-t jelent az ó-felnémetben s ó-szászban.

sajátságosabb népies vonás: a színhelynek Palesztinából Németországba áttétele, vagy helyesebben mondva, Palesztinának egészen középkori németes színezése. A zsidó városok német várak (burgok) alakjában vannak feltüntetve, s a fejedelmek középkori hűbéres királyok viszonyaiban. A terem, melyben Herodes (a betlehemi gyermekek leöletője) lakomáját tartja, a germán hűbérurak favára; a vendégek fapadokon ülnek, a király magasabb széken. A hajó, melyen Krisztus a galilei tavon evez, a magas bordájú német hajó, minőn az északi germán hősök, Gunther és Szigfrid eveztek. Magok a napkeleti királyok is oly «gyors lovagok» (schnelle Degen), minőket a germán monda ismer. Mikor Lukács azt mondja, a Krisztus születése éjjelén: «valának ott pásztorok», a költemény «lovakat őrző férfiakról» beszél. S maga Krisztus egy országán diadalmasan átvonuló fejedelem és az apostolok az ő daliás lovagjai, kik neki hűbéri hűséggel szolgálnak. A hegyi predikációt is, a halmon — mint magas trónján ülve — úgy tartja, mintha trónbeszédet tartana, ez a szelídség fejedelme; vagy mintha serege jelenlétében hadi tanácsot ülne hűbér-grófjaival és hercegeivel, a kik hűbéres váraikból és kastélyaikból seregelték körébe.

Így e csudálatos époszon, mely isteni hőset a naiv hit által teremtetett mondai légkörben tünteti föl, bizonyos nemzeti színezet vonúl át, mely költői becsét kétségkívül csak neveli, a nélkül, hogy vallásos színezetének ártana.

Az elbeszélés folyamatos; csak kiadói s fordítói osztották fejezetekre, mint a *Nibelungének*-et. A *Hildebrand-ének* módjára, ütemekre oszló s alliterált hosszú epikus sorokban, rím s méret nélkül, egyszerű költőiséggel foly az egész, a nélkül, hogy akár reflexiókkal, akár lyrai kitérésekkel volna félbeszakítva. Jól jegyzi meg SIMROCK

előbeszédében, hogy a mit KLOPSTOCK akart, de nem tudott kivinni: a keresztyén époszt egy megtérített pogány ezelőtt ezer évvel megírta.

Ötven évvel utána, a kilenczedik század utolsó harmadában (870 körül), OTTFRIED (az első német költő e néven), különben benedekrendi barát, a Hrabanus Maurus tanítványa a fuldai kolostor-iskolában, később a weissenburgi (ma Elzászban, akkor még a keleti-frank Speiergau) szerzetes-iskola igazgatója, írta meg *Krisztus* című költeményét öt részben, mely csak annyiban nevezetes és mutat haladást a *Heliand*-hoz képest, hogy ennek betű-rímei helyett a sorvégi rímeket használja s e részben a német költészet első zsengeje. Rímei négy-négy ütemű (emelkedésű) sorai végén vannak elhelyezve, mint a nibelungi Klageban. OTTFRIED is evangéliom-harmóniát ad; de a folyamatos elbeszélést száraz reflexiókkal és erkölcsi elmélkedésekkel szakítja mindegyre félbe. Epikai részletei lyraiakkal és didaktikaiakkal váltakoznak. Költői, jelesen epikai értéke tetemesen csekélyebb a *Heliand*-énál; de a német irodalomtörténetben, a metrikára nézve végetlenül fontos; mi azonban ez oldalról nem méltányolhatjuk.

II.

A Klopstock Messiása.

Fordítsuk meg a SIMROCK tételét: a mit a *Heliand* költője ezer évvel ezelőtt végrehajtott, azt, a *Heliand*-ról nem tudva, még létezését sem sejtve, a XVIII. század egy nagy német (protestáns) költője, nemzeti érzelemtől s vallásos ihlettől áthatva, szintén megkísérelte. KLOP-

STOCK* a múlt század közepén s azon innen, a nemzeti hangnak és nemzeti elemnek az elsatnyúlt német költészetben újra felélesztője, ki ifjúságában egy nemzeti éposz gondolatával (Madarász Henrik német császárról) járt s ódáiban az elnyűtt görög mythológiát az ó-germán nemzeti mythológiával cserélte fel, de keresztyén szellemű allegoriává finomítván Thor és Odin istenalakjait, csakhamar magasabb s egyetemesebb vallásos ihlettől ragadva meg, s MILTON *Paradicsom*-ának mintaképével maga előtt, a legnagyobb Krisztus-époszba fogott, melyben a legfenségesebbet akarta megtestesíteni, a meddig emberi képzelődés s alkotó erő felérhet. Buzgó hittel a Megváltóban fogott hozzá; s művének három első éneke (1748), mely névtelenül jelent meg, de nevét csakhamar híressé tette, igazolni látszott saját feltételét, ép annyira, mint meglepte a világot. Még az egész mű első fele (I—X. ének) is fentartotta magát. De a költemény második fele (XI—XX. ének), mely csak 1773-ban készült el, nem felelt meg a felköltött nagy várakozásnak, s az egész műre az unalmasság és hideg csínálmány bélyegét nyomta. Ma már csak az első tíz éneket tartják olvashatónak; ** bár meg kell val-

* Született 1724-ben, Quedlinburgban, hol atyja kormánytanácsos volt. Tizenöt éves korában Schulpfortába ment, hol a klasszikai irodalommal benső ismeretséget kötött. Majd Jenában theológiát tanult s Lipcsében a szász költő-körhez csatlakozott. A *Messiás* három első énekétől elragadtatott BODMER meghívására Zürichbe, s onnan nagy költeménye gondtalan befejezhetése végett a dán királyi udvarhoz ment, hol évi járadékot húzott, melyet akkor sem vesztett el, mikor pártfogóját Bernstorff minisztert a király kegyében Struensee megbuktatván, KL. is elhagyta Dániát. Meghalt 1803-ban s Ottensenben (Hamburg mellett) német költőt még nem ért ünnepélyességgel temettetett el.

** Magyarúl TÁRKÁNYI BÉLA fordításában, (kiadta a Szent-István-Társulat, (1872) szintén csak a tíz első ének,

lani, hogy egyes részekben a hymnusi emelkedettség s az egésznek vallásos és őszinte hangja több elismerést érdemelne, mint a mennyiben mostanság részesül.

A költemény beosztását a következő rövid átnézetből ismerhetjük meg.

Az I. ének színhelye a *menny*, hol az Atyaisten és a Fiuisten az emberi nem üdve fölött tanácskoznak s megkötik az új szövetséget: a Fiu késznek nyilatkozik, saját vérével hajtani végre a megváltás munkáját, az Atya pedig esküvel fogadja, hogy ily áron megbocsátja az emberiség bűneit. A II. ének a *pokol*-ba vezet, a hol a pokol fejedelmei Sátán s fővezére Adramelek a Messiás ellen összeesküsznek; a jelenetnek drámaiságot kölcsönöz, hogy Abbadonna, egy az elbukott angyalok közül, ellentmond a gonosz szándéknak. — A III. ének, a menny és pokol után, a *földre* vezet s pedig épen az olajfák hegyére, a hol Krisztust tanítványaival találjuk, s a többi közt Judást is, a pokol eszközét megismerjük. A negyedik énekben a cselekvény két felé oszlik, első fele a papok és a synedrium tagjai tanácsát írja le, a mint a Messiás halálát elvégzik; a másik a Krisztus készülését a halálra: az úri szent vacsora szereztetését. Az V. énekben Krisztus szenvedése s ververítékezése a Getsemanében, VI., VII. a Judás árulása, Krisztus elfogatása, az Annás, Kaifás és Pilátus előtti kihallgatás; a VIII—X. énekek a Golgotára menetel s a keresztfeszítés és Krisztus halála leírását foglalják magokba.

A cselekvény ezzel be van fejezve; s a költő eddig nem csak lelkesedéssel, hanem anyaggal is bírta; előadása mindenütt tartalmas, s a beszótt epizódok is, pl. a negyedik énekben a Jézust kereső Mária, a Pilátus nejének, Portiának álomlátása s nyugtalansága a hatodik és

hetedik énekben, nem hátráltatják a cselekvény folyamát. A költemény egész második felének (XI—XX) teljes tíz éneknek, az összes tárgyból csak Krisztus feltámadása, a megdicsőült testben való megjelenései s mennybemene-tele — maradtak.

Midőn KLOPSTOCK az evangéliumból s Krisztus életéből, csak a végkatasztrófa — a halál s feltámadás — megénekelését tűzte maga elé, kétségkívül helyesebben tett a műéposz szempontjából, mint ha az egész evangélium-harmónia feldolgozását adta volna, mint pl. a *Heliand*. Az üdv-intézmény tulajdonképeni tárgya: a bűnbeesés, a mint azt MILTON — s a megváltás, a mint KLOPSTOCK felfogta s megénekelte. A MILTON *Visszaszerzett Paradicsoma*, mely Jézus életéből csak egy epizódot, a megkísértetést, tárgyal: alkalmas arra, hogy a Jézus ember-voltát emelje ki az isteni személyben; de a határtalan elégtétellel, a megváltás ez alapeszméjével, alig van valami köze.

KLOPSTOCK abban is a helyes úton indult meg, hogy a megváltás eszméjével nem az emberből s bűnös volta érzetéből, hanem az istenből s az isteni végzésből indul ki. Ez a bibliai, ez a ma is érvényes keresztyén felfogás: az ember magától semmire, még a bűnös volta öntudatára való eljutásra sem képes; Istennek kell őt fölemelnie eles-téből. Helyesen van tehát, hogy a színhely égben nyílik meg; épen mint MILTON-nál, hogy a pokolban: ott az ember *eleste* volt a tárgy, ennek elhatározása a pokolból indult ki. Ott a pokol után következett a menny s az Atya és Fiu tanácsa; itt megfordítva. Kétségtelen, hogy KLOPSTOCK e berendezést, bár mennyire a dolog természetében is fekszik, MILTON-tól tanulta el.

Eddig hát jól és helyesen cselekedett KLOPSTOCK. De midőn az emberiség megváltásában az embert mint

tényezőt mellőzte, túlment a szükségesen azzal, hogy mint a megváltás tárgya iránt sem igyekezett érdeket gerjeszteni. Mennyi jellemképet, az emberi természet hány változatát mutatja föl, a lélekbuvárnak s jellemfestőnek mily gazdag anyagot nyújt a biblia s jelesen az evangéliom is! KLOPSTOCK alig tudta — alig akarta — ezt fölhasználni. Az ő Messiása ellenkezőleg a bibliai Jézussal, sokkal kevesebbet foglalkozik az általa megváltandó emberrel, mint a megváltás végrehajtása módjával; folyvást istennel s angyalaival érintkezik, tanácskozik; természetfölötti erőkkel, a megváltás munkájában résztvevő, neki segédkező szellemekkel társalog; s a költő nagyobb előszeretettel tárgyalja a meghaltak lelkei (jelesen Ádám és Éva) sőt a nem születettek, a jövő nemzedékek, lelkeinek sorsát s a megváltásban való reménykedéseiket, mint az élők, bűnösök, megváltásra szorultak lelki állapotát. Nemcsak hogy költeménye alapját égben és pokolban vetette meg: színhelye is többet van e megfoghatatlan régiókban, mint az emberiség talaján. S ha még a MILTON képzelő s képző erejével bírna! Ha a *szertelen* nála is azt a megkapó s magát képzeletünkre ráerőszakoló, lelkünkbe benyomuló alakot tudná öltetni, mint MILTON-nál, a hol Sátán s ördögei valódi egyénekké válnak s még a végetlen is alakulni képes. Ellenkezőleg: KLOPSTOCK-nál minden alaktalan, az egyének ködbe úsznak el s szétfoszlanak. Jellemképek helyett elvont eszményképeket ad. Néhány kivétel van ugyan; Portia, a Pilatus neje, Knäus a római százados, maga Kajafás is hasonlítanak valamit a jellemekhez, a költő legalább igyekszik egyéníteni őket. Hasonlót mondhatunk Abbandonna, az elbukott, de bűnbánó s végre az üdvben részesülő angyal rajzáról is; ez az egész költemény legszebb gondolata. Ha a költő az embert s az

emberiséget, a megváltás tulajdonképeni tárgyát festette volna aránylag s egyes egyéneken is ennyi gonddal s szeretettel: költeménye végetlenül becsesb volna.

Mit mondjunk a cselekvényről? A nagy gondolat, mely Klopstock-ot lelkesítette, az ember megváltását isten által erkölcsi s vallásos világnézet alapján egy óriási conceptióju műben testesíteni meg: hozzáméltó cselekvényben nem bírt érvényesülni nála. A cselekvény, tulajdonképeni értelemben, egészen hiányzik. Az isteni végzés s Krisztus elhatározása, hogy azt végrehajtja: ez foglalja el a cselekvény helyét; a megváltás alanya, az ember, nem jó cselekvénybe, sem előmozdítólag sem hátráltatólag: s így a cselekvény helyét metaphysikai történet foglalja el. De még külsőleg is: a történetet magát hosszú beszédek, elmélkedések, leírások, énekek (hymnuszok) hátráltatják s akasztják meg minden lépten-nyomon. Különösen a XVI. énektől kezdve a költőt úgy látszik elhagyja a való azon kevés érzéke is, a mivel addig bírt s minden az alaktalanság ködébe vész. A XX. ének, mely Jézusnak, a menny-beszálltnak, ott az angyalok s dicsőültek általi fogadtatását festené, az addigi elbeszélés hexameterei helyébe rhapsodistikus, oldott alakú hymnuszokon foly le, csapongó s alig kísérhető szárnyalással. Csak a legvégén, a befejező sorokban tér ismét az elbeszélő hangba s a hexameterekhez vissza; íme a befejezés, saját gyarló fordításunkban:

Jézus a trónhoz közeledék. S csöndesb leve a csönd.
 Harsona nem szólt a lelkeknek; hallgatag' álltak
 Mind az atyák s az angyalok is mind hallgatag' álltak,
 És leborúltak, imádva. Csak egy, csak Gábor, a többi
 Közt egyedül, lépett a Megváltóval az alsó
 Trónlépcsőre föl; ott térdére borúlt — s a leomló
 Fénytől alig látszék, a mint Istenre tekinté.

S im a Magasságos, Véghetlen, Ő, a kit egykor
Mindenek ismerni s kinek hálát fognak is adni
Sirva örömkönyüket, Megváltónk atyja, kegyelmes
Édes atyánk, Isten, mérhetlen égi szerelme
Fényében ragyogott. S az atyának szent Fia, frigyünk
Nagy szerzője, a kezdettől gyötrött, a kit egykor
Mindenek ismerni s kinek hálát fognak is adni
Sirva örömkönyüket, véráldozat itt a világnak
Bűneiért, a megölt s feltámadt, Ő, könyörülő
Közbenjárónk is, most szintén égi szerelme
Fényében ragyogott. S a mennyek mennyei látták
Most az Atyát; s a mennyek minden mennyei látták
Szint' a Fiút. S a trón lépcsőin fölmene lassan
Jézus Krisztus most s jobbára leült az Atyának.

HARMADIK RÉSZ.

A MAGYAR EPIKA.

(Vázlat).

I. A MAGYAR ÉPOSZ-KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE. — II. ZRÍNYI ÉS A SZIGETI VESZEDELEM. — III. A HÚN-MAGYAR MONDAKÖR EPIKUSAI. VÖRÖSMARTY ÉS ARANY JÁNOS.

I.

A magyar éposz-költészet története.

A világirodalom nagy époszainak sorozata nem volna teljes, ha abból oly nevek hiányzanának, mint a ZRÍNYI-é, a VÖRÖSMARTY-é és az ARANY JÁNOS-é. De mivel a magyar éposz-költészetről, ha isten életemnek kedvez s időt és erőt ad hozzá, külön — kimerítőbb — tanulmányt szándékozom írni valaha, itt csak munkám kiegészítéseül akarom vázolni a magyar epika fejlődését s megemlíteni főbb fejleményeit.

Hogy már a húnoknak is voltak hőskölteményeik, azt az Etelénél követségben járt Priskosz rhetor följegyzéseiből is tudjuk. Magokat e hős-énekeket ő nem jegyezte föl; de azok egy része, fönmaradván a nép tudalmában,

följegyeztetett sokkal későbbi — XII. és XIII. s részben XIV. századi — krónikáinkban, mint föntebb a magyar-hún mondáról szóló fejezetben is érintettük. A magyar krónikaírók ugyanis (ANONYMUS, KÉZAI s a RÓBERT KÁROLY névtelene, a *Bécsi képes krónika*) a hún mondát összekötötték a magyarral, abban a világos s általok kétségbe sem vonhatónak tartott föltevésben, hogy a magyar nemzet a húnak egyenes utóda s dunamenti birodalmának jogszerű örököse és az Etele munkájának folytatója. Ők őrizték meg legösszefüggőbben a hún mondakör egyes tagjait: a meótiszparti eredet-mondától, a Hunor és Magor csodaszarvas-regéjétől kezdve, a tárnokvölgyi és czezimóri ütközeteken, az Isten kardja s a Buda halála mondáin át Etelének, a külföldi krónikákban is följegyzett nyugoti hadjáratái (Aquiléja, Róma, Catalaun) előadásáig, befejezve az Etele haláláról s temetéséről, fiai viszályáról s a Krimhilda harczáiról és a Csaba bujdosásáról szóló mondákkal.

Mindezekben a hún éposz ép oly egészsze kerekedik ki, a mily világosan van az utolsó tag láncszeme által összekötve a másik, magában két főcsoportra oszló s egyenként is, de együtt is szintoly kerek egészet képező mondakörrel, a szorosan vett magyarral, mely szintazon krónikákban jegyeztetett föl; ennek két része az Álmos-monda, az Etele régi birodalmába mint új hazába kijövetelről s az Árpád és hét magyar mondája, ez új haza megszállása- és elfoglalásáról. Szorosan összefüggő, de gazdagságánál fogva tagolható mondakör, melynek első fele, az Álmos-monda, túlnyomóan mythikus, második fele túlnyomóan történelmi, de egyik sem tisztán, hanem a másikkal vegyítve. Az Álmos-mondában az Álmos megjósoltatása anyja álmában s hivatása

fejedelmi sarjak törzseül — és Álmos eltünése az általa ígért-földekép megszállott hon határán, mint Mózesé: egészen mondai részek; közben az Álmos fejedelemmé választatása, hadjárata s Kiov elfoglalása, átszállása a Kárpát bércein: történeti részek. Az Árpád-mondában leginkább jelképes és mondai részlet a Pannonia megvétele fehér lovon; történetiek Zalán futása s Erdély megvétele Tuhutum által, a honfglalás többi részletei s a pusztaszeri alkotmánysszerződés.

A hősmundakör még ezekkel sines befejezve. A krónikák történeti följegyzései a magyaroknak a vezérek alatt viselt dolgaíról még annyi mondai elemmel vannak vegyítve, hogy lehetetlen azokban is egy, akár alakulása közben elkallódott, akár elkészülte után elveszett nemzeti hősköltemény foszlányaira nem ismerni; ilyenek különösen Bizáncz ostroma s a Botond bárdjáról, a németországi hadjárat s Lehel és Bulcsu veszedelméről és a jászkürtről, végre a magyarkák- vagy gyászvitézekről szóló mondák, melyek — történelmi alapjuk mellett is — a költői alakítás nyomait világosan magokon viselik. Sőt ugyanezt mondhatjuk bátran az első királyok úgynevezett történetéről is, a mint azok krónikáinkban följegyezvék, melyekről ismételen ki volt mutatva, hogy, egészen szent Lászlóig, tele vannak nem csak mondai részletekkel, de kétségtelen nyomaival annak is, hogy egykor költőileg voltak alakítva s a krónikáírók közvetlenül a mondai hagyományokból s azoknak talán még előttök fekvő költői földolgozásaiból merítettek. Örökre sajnálandó — mert úgy látszik soha helyre nem hozható — veszteség. hogy krónikáíróink, középkori barát-bölcsességökben, az általok fölhasznált mondák költői alakját nem csak fönn nem tartották, de sőt magas megvetéssel viseltetvén «az éneke-

sek csácsogásai» iránt, a költői színt szándékosan letörölték rólok s tudós színezettel igyekeztek azt helyettesíteni. A legrégibb historiás ének is, mely ránk (valószínűleg a XIV. század második feléből) maradt, a *Pannonia megvétele*-ről szóló (Emlékezzünk régiekről), nem a szájhagyományból van merítve s így nem közvetlen költői termék, hanem valamely papnak a műve, ki azt a régi latin krónika (az úgynevezett *Bécsi képes krónika*) után dolgozta, mely azt a hegedősök énekeiből merítette volt. Költői lélek nélkül, de megmutatta az utat és módot, melylyel a késő kor költője a krónikákban följegyzett monda eredeti költői alakját visszaállíthatná, a mit a legújabb korban, mint látni fogjuk, több-kevesebb szerencsével többen meg is kíséreltek.

Magokból a krónikákból tudjuk, hogy oly állandó dalnokrend mint Görögországban a homeridák, rhapsodok s áojdok, mint a breton-keltáknál a bárdok, az északi germánoknál a szkáldok s a szerbeknél a legújabb időkig a guzliczások: a magyaroknál is, a legrégibb időtől az újkor kezdetéig mindig léteztek. Ilyenekről már Priszkosz is emlékezik Etele udvarában s ANONYMUS is mondja, hogy krónikája némely adatait tőlök vette. S fajuk a királyok alatt sem veszett ki s nemcsak az Árpádházból való, de az Anjou-s egyéb vegyes házakbeli királyok alatt sem hallgattak el. Erre tömördek adatunk van. István király halálára énekek készültek; a cserhalmi diadalt zengő hős-ének történelmi mozzanat szülője volt: irigységet keltvén Salamonban bátyjai iránt; a Bánk bán esetét, valamint a Zách Klára- és Felicziánét is hegedősök csácsogták; a Kis Károly meggyilkoltatásáról szóló énekek két-két sora, párhúzamosan, tehát két különböző kidolgozásból, maig is fönmaradt; Kont István tetteiről s a harminczkét nemes

fővételéről, TURÓCZI szerint is, történeti énekek szólottak s Zsigmond király egyéb dolgait, az énekes monda még tündéri elemekkel is vegyítette; a Hunyadi-mondakör, melyből szerb és magyar énekesek merítettek; s Mátyás korának egyes fénypontjai: a szabácsi viadal, a kenyérmezei ütközet stb., részint egykoruak által említett, részint tényleg fönmaradt énekekben szöröztettek. «Elég historiai tanutétel arra — mondja TOLDY* — hogy történeti költészetünk az egész középkoron át valódi életfrisseséggel virágzott s nem csak a hún-mondát s a régi magyar hősmondát legalább a tizenkettődik századig — föntartotta, hanem a kor nevezetesebb történeteit is folyvást fölvette körébe.»

E magát századokon át föntartott dalnokrend utolsó tagja, az utolsó «magyar bárd»: TINÓDI SEBESTYÉN, a XVI. század első felében s közepe táján, ki mint történeti énekszerző, az egykorú nevezetes történeteket, jelesen a mohácsi vész utániakat, a Török Bálint (kinek íródiákja volt) s fia Jánoséit, a Zápolya s Izabella királyné és Fráter Györgyét, a Temesvár s Eger ostromait, amannál Losonczy elestét emennél Dobó és társai diadalát, Erdély különszakadásának történeteit és sok más részletet a kor eseményeiből, a történetíró szoros lelkiismeretességével s megbízható forrásul szolgáló adatbősége- és hűségével, krónikás énekekben, saját dallamain, nem csak elzengett, de írásba is tett, mit elődei nagyobb része vagy elmulasztott vagy féltékenységből s a tulajdonjog megőrzése végett szándékosan elkerült. De egykorú történetből lehet krónika, nem lehet éposz s TINÓDI a mily fontos mint történeti forrás, époly kevésbé epikus költő. Nem is mondák,

* *A Magyar költészet története* (1854). I. köt. 90. l.

miket földolgozott s műveit a legmagasabbra helyezzük ha történeti költeményeknek mondjuk, verses krónikák helyett.

Azonban, habár ő az utolsó hegedősnek mondatik, az éposz-költés nem szakad meg vele. Keresztyén, hősi és lovagi (regényes) mondák és történetek, hazai és idegen, egyaránt vonzották a magyar versszerzőket, ha nem is mindig nagy költői becsű, de annál nagyobb irodalom-történeti érdekű alkotásokra. Legyen elég mindenik nemből a legnevezetesebbiket fölemlíteni; és pedig a vallásos époszra a szent Katalin verses legendáját; a nemzeti hősmondára a Toldi Miklósról szóló hősbeszélyt, a regényes lovag-époszra a Vitéz Franciscot, végre a népmesei époszra az Argirus királyfi és Tündér-Ilona regéjét.

Az alexandriai *Szent Katalin verses legendája* az úgynevezett érsekújvári kódexben, párosan rímelő s több mint négyezer nyolczas sorból álló elbeszélő költemény, mely meglepően szabad és könnyű tárgyalásával, elbeszélése gyors folyamatával, természetes menetével, nyomos és eleven előadásával s folyó verselésével, keletkezése korához képest — mely a XIV. század végére vagy a XV. elejére tehető, — költői becsre is igényt tarthat, ha egy vallásos éposz magasb igényeinek meg nem felel is. Eredetiségét TOLDY még nem meri állítani, — bár e szentnek oly legendáját sem találta, melynek az fordításául volna tekinthető; SZILÁDY azonban, éles összevetésekkel, s meglepő leleményességgel, TEMESVÁRI PELBÁRT (ferenczrendi szerzetes) műveül véli fölismerhetni, bár határozottan ő sem állíthatja hogy az, vagy hogy eredeti alkotása annak.*

* Lásd: *Temesvári Pelbárt élete és mun'ái s Költészetünk I. Mátyás király idejében* cz. akadémiái értekezéseit, az elsőt bő-

Toldi Miklós egyik legrégebbi s mindenestre legnevezetesebb hőse a magyar történeti népmondának. A mit arra a kérdésre: történeti személynek tekinthető-e Toldi Miklós? — TOLDY FERENCZ mond, az ma már legalább is meg van ingatva; valamint az általa RÁDAY PÁL-nak (a XVII. század végén s a XVIII. elején) tulajdonított s BÉL MÁTYÁS által is említett és DUGONICS-tól is ismert versio is, mely szerint a Toldi-monda fészke Nógrád (a hol van Told is, Nagyfalva is) s hogy Toldi Miklós a Mátyás korában vitézkedett, vagy az élő monda által oda helyeztetett volna. ILOSVAI PÉTER, ki e vitézi mondát a tizenhatodik század utolsó felében (1674) dolgozta föl, — bár nem először, mert maga mondja, hogy «írott énekből» merített, nemcsak hogy a Nagy Lajos korába helyezi hősét, de teljes határozottsággal jelöli meg születése évét is 1320-ra; pedig krónikási hűségével — melyre sokat tart — költött vagy csak bizonytalan évszámnak is ily határozott kitétele alig volna megegyeztethető. Történeti (természetesen Lajos-korabeli) tényekkel is hozza kapcsolatba. De ismét SZILÁDY ÁRON-nak volt föntartva, hogy Toldi Miklósban a történeti személyt megállapítsa, oklevelekre mutatva, melyek őt előbb mint pozsonyi várkapitányt s alispánt, majd mint szabolcsi főispánt nevezik meg, harmincz évi időközzel, fiatal férfi s öreg korában. Hogy azonban RÁDAY sem szopta az ujjából a hősnek Mátyás-korabeliségét, sőt hogy ilyes versio már az ILOSVAI korában is létezhetett: annak Ilosvainál is van nyoma. Helyezhette volna-e különben Bécs-Újhelybe a Toldi utolsó tornáját, holott e

vebb kidolgozásban az irodalomtört. bizottság kiadásában is; továbbá a *Régi M. költők Tára* I. kötetében a legenda teljes szövegét s ahhoz a jegyzeteket 306—311. ll.

helyet Lajos soha sem, csak Mátyás bírta. De tudjuk, mi-kép szokott elbánni a monda történeti személyekkel és eseményekkel. Egymástól távollevőket összeköt, különbö-zőket egybe olvaszt, egy hősnek tulajdonít eseményeket, melyeket századok választanak el egymástól. Példa rá Lajos királynak, Tolditól kísérve, Károly császárral talál-kozása Prágában. Holott Prágában a császárral, a törté-nelem szerint, Lajosnak csak követei találkoztak s szólal-koztak hevesen össze; a két koronás fő pedig csak később és Brünnben látta egymást már kibékülve. De ha nem állhat is meg a TOLDY fölfogása, a ki a magyar őskorból, vagy épen eleink mythoszából fönmaradt töredéket vél a Toldi-mondában fölismerhetni, «melyben az a Toldi — kire a Miklós keresztyén név csak később tapadt — a testi erő és ügyesség, a bátorság és szívbeli derékség képvise-lője volt, körülbelől mint a helléneknél Herakles»: annyi bizonyos, hogy e monda, a mint a nép emlékezetében föntartotta magát, a Lajos után egy századdal következő Mátyás korában ismét megújúlhatott s reá egy századdal már ennek a korába helyeződhetett át, kinek nagy tettei s hős kalandjai akkor élénkebben éltek az emlékezetben, mint a Lajoséi. De Ilosvai, a krónikás költő biztosb tuda-lomra, s talán írott emlékekre támaszkodott, midőn a hőst s a körülte élő mondakört igazi helyére a Lajos ko-rába helyezte vissza.

Az ILOSVAI Toldiát két körülmény teszi valamennyi azon korbeli epikus költemény fölött fő fontosságúvá; egyik az, hogy egészen hazai s nemzeti mondát, minden külföldi adalék nélkül dolgozott föl; a másik az, hogy ARANY JÁNOS *Toldijának* a forrásává vált.

Idegen forrásból is sok mondai anyag jött át a ma-gyar epikába. Csak említve az *Óriás Lóránt tetteit*, melye-

ket GALEOTTI tanusága szerint a gyermek Mátyás szülői házában nagy figyelemmel hallgatott, s melyek a frank Károly-mondakörből szivárogtak a magyar népies költészetbe át, mint nevezetesebbet emelhetjük ki a *Vitéz Francisco* historiáját, mely a XVI.-század közepén (1552) Vasfai Gáspár által öntve magyar mondai alakba, rendkívüli népszerűsége tette szert, melyet tartalmánál fogva, idegen eredete dacára is, teljesen megérdemelt.* Történeti alapja nincs ugyan, de magából a műből is minden valószínűséggel következtethető, hogy írója a nép száján élő mondából dolgozta, mely — legalább egyes részeiben — külföldről szivárgott ugyan be, de itt magyar viszonyokhoz alakult s egyik Béla királyunk korához és udvarához köttetett. Alapgondolata, a rágalmazott női erény s hűség tisztára mosása s végdiadala sok szenvedés után, minden nemzet és kor költői előtt kedvencz téma volt mindig, főbb mozzanatait SHAKSPERE-nél is *Cymbeline*-ben megtaláljuk.

Az *Argirus királyfőről* és tündér szütleánnyról (kit későbbi átdolgozások neveztek el Tündér Ilonának) már régebb élhetett a nép ajkán azon jelvi mese, — a legszebbek egyike, melyek az európai középkor népei közt szinte közös birtokul forogtak s mindenfelé el voltak terjedve, — melynek a GÖRGEI (vagy Gergei) Albert földolgozása egészen magyar színezetet adott, annyira, hogy szorosan úgy mondható forrása, vagy eredetije, idegenben, nem lévén ismeretes, így a mint van, bátran magyar költői terméknek mondhatjuk. Mint népmese, valódi mythosi jelentésű s a magyar ősmondával könnyen hozható összefüggésbe.

* Még inkább megérdemelné, hogy újra kidolgoztassék, lélektani motívumainak fölhasználásával s költőibb kifejezésével.

Még nyilvánabb eredeti és pedig már történeti mondai a SZENDRŐI NÉVTELEN által följegyzett, de más oldalról, s különböző versiókban a székely népköltészetben is föltalált (utóbb VÖRÖSMARTY, s legújabbán GYULAI PÁL által is földolgozott) *Szilágyi és Hagymási-historia*, török rab-ságba esett két magyar úrfi szabadulásáról, a török császár lánya segítségével. A középkori magyar epikai költészet egyik legszebb s kétségtelenül eredeti virága, mely ha nem éposz is, csak regedal vagy költői beszély rangjával bír, külön fölemlítést mindenesetre érdemel. Hasonlókép a *Szabács Viadaljáról* szóló töredék 1476-ból, mely kétségkívül az általa megénekelt esemény évéből származik.

Az egészen idegen, részint bibliai, részint profán történelmi, valamint regényes tárgyú, a *Római Gestákból* s a Károly-mondakör egyéb írott forrásaiból átvett s magyar versszerzők által csak fordított vagy felöltöztetett költői elbeszélésekről s epikai művekről, melyek a XV. XVI. és XVII. századból elég fölös számmal találhatók irodalmunkban, nem tartjuk szükségesnek e futó vázlatban említést is tenni. Áttérünk a magyar nemzeti költészet első nagy epikusára.

II.

Zrínyi és a Szigeti Veszedelem.

A XVII. századdal végkép eltűnnek a vándordalnokok és hegedősök, kik annyi századon át, egyideig mint valódi dalnokrend, később egyes krónikásokul, a magyar történeti és mondai, valamint az idegentől átkölesznözött elbeszélő költészetet is kezeikben tartották. A kül- és bel-

háboruk a törökkel és némettel, a hitújítási küzdelmek, melyek folytán a protestantizmus egyre nagyobb tért foglalt s az iskolai és irodalmi műveltség gyümölcsözőleg terjedt, s végre általában a kor iránya, mely a középkorból az újba mind teljesebben átment s a mondai hagyományok költői színezetét a tudományosság józan és rideg kezével törölte le: mind ez nem kedvezett a népköltés naivságának. De a magyar költészetnek nem volt oka e változást megbánnia; mert a TINÓDI-ak és ILOSVAI-ak helyére egy igazi nagy költő lépett, a ki a VIRGIL és TASSO követője bár, de oly eredetiségben ragyog mellettök, hogy ha formáinak s nyelvének durvasága s egyenetlenségei nem tiltanák, munkáját a világirodalom első rangu remekei közé sorolhatnók.

Ez ZRÍNYI MIKLÓS, a hősöket s államférfiakat szült családból. VII. e néven, a szigetvári hős unokájának Györgynek a fia, kit harmadízi őse nagy tettétől s dicső halálától alig egy század választott el. Szokatlan a tisztán történelmi korszakban, ily közeli tárgyat, mely nagyságánál fogva minden részletével együtt élénken él az emlékezetben és az okmányolt történeti tudalomban, éposz tárgyaul választani, holott a költői képzelet a tudva levő tényeken nem változtathat a hamisítás vádjá nélkül s a kész cselekvény majdnem kizárni látszik a szabad költői alakítás lehetőségét. De ZRÍNYI, ki költői lélekkel és kedéllyel, ifjonta a szerelem édes és szenvedélyes verseiben édelgett vala, ki a mellett, különösen az olasz költészet s legkivált TASSO remekén kiművelt lélekkel, azt utánozni — vagy jobban mondva: hazája nyelvét is hasonló művel gazdagítani — korán érte kedvet és tehetséget magában; de ki, végre maga is folyvást küzdve a törökkel s víva és törve azt maga-építette végvárából, mintegy újra

élte azokat a nehéz és véres harczokat, melyek őset a haza és a kereszt hőségé s martyrjává avatták, tele lelkesedéssel annak nagysága s dicsősége iránt, a kinek nevét viselte: igazán hívatva volt, mint senki, egy — bár közeli s tisztán történeti — tárgyat époszi magasságra emelni s a hazafias és egyszersmind keresztyén éposznak egy, a CAMOENS-énél minden tekintetben (csak a nyelv báját s a verselés tökélyét véve ki) tökéletesebb példáját nyújtani a világnak. Mert a hazafiság és vallásosság a költői lélekkel ritkán egyesült nagyobb mértékben valakiben, mint a mi ZRÍNYI-nkben. Tárnya, nem csak mert őset kelle dicsőítenie, hanem magyar és keresztyén voltánál fogva is, lelkesítette. A keresztyén-ség védbástya a törökség ellen, Magyarország, letiporva — önbűne miatt — Mohácsnál, újra összeszedve magát, bár alig segítve Európától, melyért vérzett, már másfél század óta küzdött, a kétségbeesésig, a végenyészet ellen. Küzdelmében a vallásos indokok nem kevésbbé erősek s előtérben állók, mint a hazafiasok; s a küzdelem ép annyira folyt a Krisztus nevében és a hit megőrzésére, mint a haza megmentése- s föntartásaért. A szigeti veszedelmet* választva tárgyúl, ZRÍNYI épen úgy alkothatott vallásos, mint nemzeti époszt belőle s csakugyan mind a kettőt összefoglalta benne.

Kettős céljának a tárgy nem csak magában volt alkalmas, de a kor közelsége sem gördített elébe legyőzhetetlen akadályokat. Kivált a XVII. század közepéről (mikor ZRÍNYI művét írta) visszatekintve, a XVI. század közepe, melyben a költemény tárgya játszik, úgy tűnik föl, mint a török hódítás elleni legerősebb, majdnem a

* ZRÍNYI maga csak latin címet adott époszának s azt *Obsidio Szigetiananak* (Szigeti Ostromnak) nevezte.

kétségbeesésig erőfeszített védelem kora, a megtámadott nemzeti lét s a megtámadott keresztyén hit megóvására. A magyarok istenében vetett ősi hit, e korban azonosíthatta a magyarok istenét a keresztyén istennel, mert a hazáját a török ellen oltalmazó magyar a Krisztus keresztyéért is ontotta véré a magyar határok védelmében. Mahomet s lófarkzászlói, Ázsiából, egyre beljebb, hatoltak Európa szívébe. Mohácsnál legázolták a belviszálytól elgyöngült magyart; Konstantinápolylyal nyugat kulcsa kezeikbe esett s a dőlőfős Szolimán eltiprással fenyegette egész Európát, a keresztyén civilizációt s magát a keresztyénséget is. A magyar, a ki fölemelte fejét, hogy a barbár hódítónak ellentálljon, nem csak saját hazáját védelmezte, hanem a kereszt bajnoka is volt. Már Hunyadi János óta az volt, most még égetőbb volt a szükség, hogy az legyen. S az isten közvetlen elhatározására, Krisztus s a boldogságos Szűz és minden szentei és angyalai támogatására volt szükség, hogy e rendeltetésének meg is felelhessen. S a szigetvári ZRÍNYI és hősei teljes mértékben hittek is e mennyei segedelemben, csak annak a bizonyos hitében harczoltak oly erős elszántsággal. Ők csak egy végvárat védelmeztek, de e végvárhoz volt kötve hazájok s a kereszt sorsa; még ha e végvár elesik is, de sikerül föltartóztatni vele a törököt s alatta megtörni vagy legalább megbénítani hatalmát: a kereszt meg van mentve. Ezért kell magának a kereszt istenének kiszemelnie a hőst, a kire jelvénye védelmét bízhatja, s angyalai által védnie híu bajnokait. Így a szigeti ostrom, mint a keresztyénség bástyájának védelme, egy epopóa magaslatára emelkedik a költő fölfogásában s az époszi csodálatos, mint keresztyén époszhoz illik, a keresztyén hit tisztaságában jelenik meg költői alkotásában.

A csodálatos a ZRÍNYI époszában nem külső adalék, a költeményhez függesztve, hanem annak alap-eszméjében gyökerezik s legbensőbb lényegéhez tartozik. Mind a mellett, már TOLDY megjegyezte, hogy ZRÍNYI ezt fölötte nagy mérséklettel, úgy szólván takarékosan használta, nem mint TASSO, a ki a legpazarabbúl bánik e természet-fölötti eszközzel — nem is szólván a tisztán vallásos époszokról: a *Paradicsomról*, vagy a *Messiadákról*. ZRÍNYI, maga úgy mint hőse, teljes hitbuzgalommal az emberi sorsot intéző isten s szent fia és angyalai iránt, nem fellelkezhetett meg arról, hogy az éposz nemcsak költőjétől, hanem olvasóitól is teljes és naiv hitet követel; pedig a XVII. század majdnem túlnyomólag protestans Magyarországon a csodák iránti hit nagy mértékben meg volt rendülve s azért a költő csak óvatosan és kímélve fordulhatott e hithez; a TASSO bonyolult s majdnem túlterhelt gépezete nem talált volna hitelre olvasóinál. De a buzgó katolikus ZRÍNYI, bár a múzsa helyett a boldogságos Szűzet hívja segítségül, egyébiránt a tisztán bibliai és egyetemes keresztyén hithez tartja magát s a szentek helyett az angyalokat, varázslók és bűbajosok (a TASSO gépezete) egy eseten kívül teljes mellőzésével, veszi igénybe. ZRÍNYI-hez magához az Isten szól, őt hősi elhatározásában megerősítve s vértanuvá avatva; az önfeláldozás után pedig isten angyalsergei veszik föl s viszik lelkét a mennybe; azonkívül csak egyszer egy nagy veszély percében nyúl az isteni hatalom az eseménybe, mikor a III. énekben, a siklósi ütközetben Mehmet, fia eleste fölötti kétségbeesésében, halálos csapást mér ZRÍNYI fejére, de

Az isten angyala az csapást megtartá,
Az Mehmet kezében szablyát megforditá.

ZRÍNYI, kinek TASSO volt legfőbb példányképe, bizonyára öntudatosan tartózkodott a veszélytől, hogy az époszi csodálatos alkalmazásában azon határon innen maradjon, mely TASSO-nál helyes volt, ZRÍNYI-nél azonban túlság lett volna. Sajnos, hogy egy másik hibától nem tudta magát szintén visszatartani; a CAMOENS hibájától t. i., mely a pogány mythologia alakjainak, vagy jobban mondva fogalmainak a keresztyén istenséggel való összekeverésében nyilvánkozik. Fogalmainak, mondom, mert világos, hogy ZRÍNYI-nél a klasszikai hitrege alakjai inkább fogalmakul szerepelnek, mint DANTÉ-nál is, a mit a maga helyén megjegyezni el nem mulasztottunk. S jegyezzük meg, hogy ZRÍNYI nem *ezekre* alapítja a maga époszában a csodálatost, mint CAMOENS-t, a kinek költeményéből úgy kirínak a Vénus, Bacchus, Thetis stb. alakjai.* ZRÍNYI-nél a természetfölötti és sors-intéző ható erő Istenben és szent Fiában van, nem e külső adalékaiban a kor klasszikai ízlése által közkeletűvé lett allegorikai fölfogásnak.

A milyen tisztában volt ZRÍNYI, éposza alapeszméjével s annak époszi jellemével és a csodálatosnak abban kellő alkalmazásával, ép oly átgondolt a költemény szerkezete is, oly helyesen berendezett cselekvénye, oly szilárd a terv s annak kivitele. Az egésznek, a biztos kézzel megvetett alaptól, kiindulása és folyamata, oly egyszerűen és természetesen van berendezve, s mind végig nyomon járva (a kevés és némileg lazábban odaillesztett epizódokon kívül) oly világosan áttekinthető, mint csak kevés ily nagy terjedelmű műalkotásban. E tekintetben ZRÍNYI határozottan felülmúlja példányát, TASSO-t, kinek cselekvé-

* Akár a SZÉCHENYI szoborról a Minerva, Vulkán, Neptun és Ceres esetlen figurái.

nye sokkal több ágazatú, s fonalai nem egyszer összekuszálódván, nehezen áttekinthető.

A tizenöt énekből álló költemény három főrésze oszlik. Az első négy ének a cselekvény alapját veti meg s előzményeit adja elő. Az első jelenet az égben nyílik meg, hol isten a földre letekintve s a magyarok veszedelmén és erkölcsi romlásán szeme megakadva, angyalát Mihályt maga elé hívja s a magyarok megfenyítésére és erkölcsileg fölrázására a törökök támadását rendeli eszközül. Mihály angyal, hogy az isteni elhatározást teljesíthesse, poklokra száll s onnan a legdühösebb furiát, Alektót* küldi föl, hogy Szolimánnak, álmában, atyja Szelim képében megjelenve, őt a magyarok elleni támadásra ingerelje, kiket most — meghasonlás által gyengülteket, végkép megsemmisíthetne. Szolimán erre el is határozza a hadjáratot s megindítja hadait. Így az isteni elhatározás, a magyarok s a keresztyénség javára, nagy veszélyt idéz föl ellenök, oly célból, hogy ők azzal szemben összeszedve magokat, erkölcsileg alakuljanak át s legyenek fenyegetett hazájok s a kereszt védőivé. A második énekben a hadjárat színhelye már Magyarország, de még Szolimán határozatlan: Eger vagy Sziget ellen induljon-e. A költő most vezeti be hősét, ki a feszület előtt imádkozva, önként szenteli magát a kereszt és hazája védelmére s a keresztről hozzá szóló isten által hőségé avattatik s ígéretet nyer, hogy számtalan török s maga Szolimán császár is az ő kezétől fog elveszni s bár maga, Szigettel együtt elesendő, a mennyben nyerend örök életet. A har-

* Ez alakot ZRÍNYI TASSO-tól, ez meg VIRGIL-től vette; de Szelim szultán alakjába öltöztetve, oly bölcsen mint szerencsésen használta föl.

madik énekben úgy folynak a táborozások, hogy ZRÍNYI maga lesz támadóvá s ezzel oda dönti el a Szolimán elhátározását, hogy hadait Sziget ellen fordítsa, a mi a negyedik énekben meg is történik.

A négy első éneket elfoglaló e bevezető rész után, az époszi cselekvény a következő kilencz (V—XIII) éneket tölti be. Menetének fonala világosan huzódik át, az itt-ott epizódokkal is átszőtt cselekvényen s lényege abban áll, hogy ZRÍNYI, s vezérlete alatt az általa folytonos lelkesedésben tartott magyar had, valamint annak egyes kiváló hősei, a vitézség s halálmegvető önfeláldozás csodáit mivelik, de egyre fogynak számban s a tőlök szenvedett csapások által bosszúra ingerelt török had óriás száma által szorítva, végre maroknyira olvadva, a legbelső várba nyomatnak, honnan már csak a halálba van a menedék. Így az ostrom, magyar részről tulajdonképp egy folytonos visszavonulás, de minden lábnyomot csak vérrel engedő, sőt minden lépten az üldözőkre visszafordulva támadó jellegű.

Vége a költemény két utolsó (XIV. XV.) éneke az époszi megoldást nyújtja, az utolsó kitöréssel a tovább már nem tartható vár-állomásból, melyben ZRÍNYI, a történelemmel ellenkezőleg (a költő szerint azonban mondailag s hagyományosan igazolt, de mindenesetre költőileg helyesen s a legbölcsebb kiszámítással) saját kezűleg öli meg Szolimánt s ezzel — a magyarság legdühösebb ellenségét elejtven és így a hősi önfeláldozás célja elérve levén — maga is áldozatul esik, nem vitézi kéztől, mert hozzá, kinek neve is rettegés a török táborban, közelíteni senki sem mer, hanem távolról ölő jancsár-golyótól, s lelkét, a hősökével, angyalok viszik égbe.

Nem mér az nagy bánhoz közel menni senki,
De jancsár-golyóbis Zrinit földre veti:
Mellyében ez esett, más homlokát üti,
Vitézivel együtt az földre fekteti.

Angyali légio ott azonnal leszáll,
Dicsérik az istent hangos muzsikával;
Gábriel bán lelkét két tized magával
Földről felemeli gyönyörű szárnyával.

És minden angyal visz magával egy lelket,
Isten eleiben úgy viszik ezeket.
Egész angyali kar szép muzsikát kezdett,
És nékem meghagyák: szómnak tegyek véget.

(XV. 106—108.)

Az egyszerű s nyomon járó cselekvényt azonban, a krónikás költők szárazsága helyett mindenütt egy igazi költői lélek elevensége hatja át; a lélektani mozzanatok, a hadi tervek s azok kivitele, a csata és párharcz-leírások, a hősi kalandok s a cselekvénybe epizodként beszótt egyetlen szerelmi kaland — mind oly élénken s költőileg vannak tartva, hogy figyelmünket s érdeklődésünket egy perczre sem engedik lankadni. A katona — vagy jobban mondva hadvezér-költő mindenütt megérzik a művön s ez különös érdeket és becsét ad a hősi éposznak. ZRÍNYI-ben a szenvedélyes szerető, a mélyen költői kedély s a hadértő hős egyesült a buzgó keresztyénnel és lángoló hazafival, hogy minden irányban kitünő époszi művet teremthessen.

Ne felejtjük ki a ZRÍNYI-ben egyesült tulajdonok közül: az emberismerőt. A *Szigeti Veszedelem* cselekvényének s részleteinek az adja a legfőbb becsét, a mint a költő a jellemek rajzában jár el. ZRÍNYI-nek talán ebben nyilatkozik legnagyobb ereje. «Ez oldal az — mondja

TOLDY * — mely benne az emberi kebel rugóit s a népfajok gondolkozás- és érzésmódját ismerő, a tettek mezején forgott vezért, gondolkodót és tudóst tünteti föl. Az ő élő tapasztalása, ember- és világismerete s kora költői műveltségének színvonalán álló kimívelt lelke kellett arra, hogy a mit magyar költő eladdig még nem kísérelt meg, azt ő szerencsésen s mintaszerűen kezelje: a jellemzést. Ehhez képest az ő alakjai nem csak költőileg valók és érdekesek, hanem külsőleg is azok: ő lelkületét és szokásait, nézeteit és harci életét a török népeknek úgy mint a magyarnak, saját tapasztalásból ismerte, s innen az ő rajzai ama belső életszerűségen kívül, melyet a művészet ad, még történeti becsesl is bírnak.» TOLDY szerint kevés alak emelkedik ugyan ki az egyes szereplők seregéből (szerintünk azonban ZRÍNYI jellemfestő ereje épen abban áll, hogy kiemelő részletezés és árnyalás nélkül is, csak az egypár vonással festett egyéneket is jellemzeni tudja): de azok mind *egyének*, a többiektől különbözők, saját étellel bírók, a mellett biztos kézzel s következetesen rajzolvák. Nem csak Zrínyi maga — kinek, TOLDY szerint, magyar részről egyedül jutott több oldalú kifejtés — hanem Deli Vid, ki Zrínyi után első, vitézséggel, a többiek fölött, s ennek szerető, szerelmében merész és leleményes neje, továbbá Farkasich, Zrínyi főkapitánya, Radivoj és Juranics egy gyönyörű epizodban, sőt — a mi ritka — egy gyermek, a kis Zrínyi György is, mint megannyi jellemek lépnek eléünk a költő előadásában. Még gazdagabb költőileg rajzolt jellemekben az ellenfél: maga Szolimán, Rusztán a császár veje, a hadi tanácsban élesen rajzolt s egymással szembe állítva jellemzett Petráf és Halul, a tatárkánfi

* *M. Költészet Története* II. köt. 39. s köv. lapjain.

Delimán s a vad szerecsen Demirhám, a hű Kamber, a szerelmes Kumilla: mily biztos kézzel rajzolt, mily teljesen kivitt jellemképek!

Valóban, nincs a poetikának az éposz irányában fölállított követelményei közt egy is, melynek a *Szigeti Veszedelem*, mint mű tekintve, egész a remekség mértékéig meg ne felelne. Csak egy, a nyelv és verselés tekintetében hagy az kívánni valót. A nyelv, a maihoz képest, durva és fejletlen volt még; s a költő harczy zaj és a törökök folytonos háborgatásai közben, alig félév alatt írva meg nagy költeményét, annak kicsiszolására sem módja, sem érkezése nem lehetett. De von-e le a *Nibelungének* nagy becséből a durva nyelv és nehézkes verselés valamit? A *Zrínyiász* nyelve s verselése pedig hasonlíthatatlanul közelebb áll a mai koréhoz, mint a *Nibelungok* közép fölnémetje a GOETHE síma nyelvéhez s tökélyes verseléséhez.

A *Szigeti Veszedelmet* két évvel utóbb LISZTI LÁSZLÓ *Mohácsi Veszedelmé*, s tizenhárommal a GYÖNGYÖSI ISTVÁN *Murányi Vénusa* követte. Amaz a ZRÍNYI látható benyomása alatt, de — az egy verselést kivéve — minden tekintetben végtelenül alatta annak, ismét csak rímelt krónikát ad egy korszakalkotó nagy tragikus eseményből, benső alkat, költői kidolgozás nélkül s teljes híjjával a jellemfestésnek, míg az époszi csodálatosnak, vagyis az isteni végzésnek, csak külső fölemlítésével de a cselekvénybe azt bevinni nem tudva. Emez, verses regényt adva az éposz helyett — mint egyéb művei is GYÖNGYÖSI-nek * — mely a ZRÍNYI-ét sokkal fölülmúló, sőt helyenként igazán szép verselésével, s bár hosszadalmas de tetszető leírásainak festői eleveenségével, a *Szigeti Veszedelmet* majd más-

* Jelezen Kemény János s a *Cariclia*.

fél századig teljes feledésbe tudta taszítani — sok időre eltompította az érzéket is az igazi éposz iránt.

Az csak a XIX. században ébredt föl újra, hogy a húnmagyar majd a történelmi magyar monda felé fordulva, virágzása teljességét érje el VÖRÖSMARTY-ban s még inkább ARANY JÁNOS-ban.

III.

A hún-magyar mondakör epikusai. Vörösmarty és Arany János.

A múlt század végén s a jelennek elején a nemzeti megújhódás, főleg az irodalom által s annak a révén, bár először idegen irodalmak mintáira támaszkodva (a francia s a klasszikai iskola), nem kevés tapogatózás és vajudás után mégis végre megtalálta az igaz utat s a nemzeti irodalmi, majd a történelmi és mondai hagyományokat is fölélesztvén, lyrai és drámai költészetünkkel együtt a magyar éposz-költészetet is egészen újjászülte.

Már a múlt században próbálta KÓNYI az *Új Zrínyi-átszszal*, népies alakban, új érdeket adni az akkor senki által élvezni nem tudott ZRÍNYI-nek; sikertelenül, mert megrontva általa lenézett eredetijét. Majd Pálóczi HORVÁT ÁDÁM, *Hunniásával* (helyesen Hunyadiásnak kellett volna neveznie), magyar történelmi époszt próbált, persze költői tehetség és erő nélkül. ETÉDI MÁRTON a *Magyar Gyászban* a LISZTI Mohácsi *Veszedelmét* költötte újra, a nélkül, hogy jobbá tenni bírta volna. Hasonlókép magyar történelmi tárgyakat próbáltak: KULCSÁR, *Nándorfehérvári Győzelmében*, Jupiter alakjában léptetve föl az époszi csodálatost; s egészen közeli tárgyat GÁTI, II. Józseffel, de minden

költőiség nélkül. Csak kevésnél jobban VÁLYI-NAGY, a Flavius Josephus nyomán haladó idegen tárgyú költeményt, a *Pártos Jeruzsálemet*; s HORVÁT, a *Hunniás* szerzője, a *Rudolfiást*, melylyel az általa alkotott népies époszt oly dicstelenül fejezte be, mint kezdette.

Mindez említést alig, tárgyalást épen nem érdemel. Inkább, ha ide tartoznék, a GYADÁNYI verses regényei: a *Peleskei Notárius* és *Rontó Pál*, melyek a népies hangot és szellemet nem szerencse nélkül vitték be az elbeszélő költészetbe s soká fönn tudták íranta s magok iránt tartani az érdeket.

A tizenkilencedik század hajnalán azonban készebbek voltak már az elmék a költészet ezen ágára is. A magyar őstörténelem s annak a régi krónikákban megőrzött mondai hagyományai — a nemzeti éposz tulajdonképeni tárgya s valódi tere — iránt néhány valóban adományozott költő nem csak magában érzett hivatást, de a hagyományai iránt fogékonyvá lett nemzetben is maradandó érdeklődést tudott költeni.

Egyelőre egy kisebb tehetség, Aranyos-Rákosi SZÉKELY SÁNDOR, tett e nemből kísérletet, s övé a dicsőség, hogy bár kicsiny s a nagy közönségnél figyelmet alig gerjesztett, *A Székelyek Erdélyben* című három énekes hőskölteményével alapját vetette meg a klasikai nemzeti éposznak. Az Attila fiairól, kiknek nevei a mondában majd Csaba és Aladár, majd Ellák, Dengezics és Irnák, majd e két utolsó ismét Csabával összekötve, a külön székely ősmonda is tartott fönn némi vékony szálakat, s Székely ezekből szötte kis époszát, melynek tárgya a nagy testvérharcz után, a legyőzött ág maradványainak Irnák alatt új honfoglalása Erdély keleti havasai közt, hol a Csaba alatt tovább keletre vándoroltaknak késő maradé-

kait visszavárandók valának, mikor négyszáz év múlva Álmos vagy Árpád alatt az ősi haza visszafoglalására ismét eljövendők. Mert, mint föntebb jelzők, a hún-monda ezen a ponton köti a szorosabb értelemben vett magyar mondával össze magát. Székely az époszi végzetest is bele tudta vinni kis hőskölteményébe. A harc után szétzüllő töredéknek égi szózat mutatja ki Dáczíát új hazául s maga a nemzeti isten (SZÉKELY adta neki először a Hadur — nála még Haddur — nevet), egy hegyi pásztor alakjában maga fedi föl vezérei előtt a Tündérkert titkát, melyben arany alma terem, de oroszlán által őrizve. Az oroszlán a dák fejedelem Kaimbár, az arany alma Alirán a régi dák istenek utolsó leánymaradéka, kinek szívét, s Kaimbár legyőztével a tartományt is, a Tündérkertet, szerencsésen meghódítván Irnák, húnjait megtelepíti. «Conceptióban — mondja TOLDY* — egy nagy éposz áll előttünk, kivitelben csak vázlat, egy *epopöa in nuce*, de csudálatos sugallat műve. Oly világot nyit az szemeink előtt, oly hang üti meg fülünket, a milyen költészetünkben soha. Tartalma tisztán *regényes*, minden idegen zamat nélkül nemzeti, egyesülve antik szép formákkal az előadásban; maga a nyelv sajátyszerűen szép, tömött és erőteljes, sőt hexameter is, bár gyakran incorrect; egészben meglepően festői és hatályos.» Így TOLDY. De mivel ez époszt majd klasszikainak majd regényesnek nevezi: jöjünk e két fogalommal tisztába, mert a kettő, egy dologra alkalmazva, nem látszik összeférőnek.

Mi a *klassikai*, ebben az új nemzeti éposz-iskolában, melyet Aranyos-Rákosi SZÉKELY SÁNDOR nyit meg s VÖRÖSMARTY oly nagy dicsőséggel fejez be?

* A *Nemzeti Irodalom Története*, rövid előadásban. Negyedik, javított kiadás. 1878. 228. l.

Klassikai mindenek előtt a forma, melyet ez iskola magának választott: HORÁ CZ szabálya szerint a homéri hexameter. S meg kell vallani, hogy ha e választás nem szerencsés is tárgyaihoz, mert a nemzeti monda nemzeti versidomot igényelt volna, s arra megvolt az előzmény ZRÍNYI-nél, nem is szólva a RÁDAY-versről, és csak azt kellett volna kiképezni, mint később ARANY tette, — de egy tekintetben még is szerencsésnek mondható: a szabatos, föllengő és hangzatos (numerosus) hexameter, a mint azt VÖRÖSMARTY kiképezte, költői nyelvünk megteremtéséhez többel járult, mint bármi más kísérlet. Igaz, hogy erre épen a VÖRÖSMARTY költői ereje is sokat tett; de látjuk, hogy a mit VÖRÖSMARTY, magyar mondai tárgygyal, a Tündérvölgyben, a ZRÍNYI-verssel el tudott érni, nyelv tekintetében meg sem közelíti azt, a mit ugyan ő felséges hexametereivel elért.

Klassikai továbbá a tárgyalási *modor*, úgy az elbeszélésben, mint a jellemek festésében. A klasszika sokkal átalánosabban, úgyszólván typusokban jellemez, kevésbé egyénit s árnyal, mint a romantika. Ellenben a mi a cselekvényt illeti, már a *Székelyek Erdélyben* cselekvényében is láttuk, hogy az épen nem klasszikus, hanem határozottan romantikus. Még határozottabban lép előtérbe a romantika VÖRÖSMARTY-nál és pedig valamennyi époszi művében.

A klassikai jelző ez iskola összes tagjai közül leginkább HORVÁTH ENDRE époszi műveit illeti meg, ki némely — nem tisztán epikai — műveivel, jelesen a *Zircz emlékeztével* már A. SZÉKELY SÁNDOR előtt föllépett volt, főművével *Árpáddal* azonban, bár azt még VÖRÖSMARTY föllépte előtt kezdette meg, csak ennek *Zalánja* után készült el. E két, ugyanazon tárgyú, éposz összehasonlítása fölötte tanulságos, épen a klasszikai s romantikai irány kér-

désére nézve is. HORVÁTH ENDRE a honfoglalás történetét egészében öleli föl, a helyett, hogy mint VÖRÖSMARTY, egy kiemelkedő mozzanatot választana ki abból; így historiai, de nem organikus költői egészlet kapunk, tulajdonképi compositio nélkül. Történelem, mondja TOLDY, költői öltöztetésben, mely nem fejlődik, hanem nyúlik; melynek a költő nem tudott, vagy nem mert, az époszi csodálatos által magasb jelentést kölcsönözni. Ellenben VÖRÖSMARTY, szerencsés kézzel, a honfoglalás egy kiváló mozzanatát sőt a legkiválóbbat, emelte ki s a körül csoportosította az érdeket, abban érvényesítette a jellemeket és eseményeket s merész kézzel, de egészen romantikus módon, alkalmazta a csodálatost is. Nem találván erre a nép mondai tudalmában elégséges alapot, maga teremtett mythológiát: s ez a legnagyobb tévedés, melyet époszsköltő elkövethet, mert ellenkezik azzal a mit epikai hitelnek nevezünk.

Zalán futása, mint költői mű, szerkezetére nézve is nagyon hibás s hibája ismét a romantika túlhajtásában gyökerezik. A történetek tarka egymásba fonódása terheli a figyelmet; a színhely gyakori változtatása kifárasztja a képzelődést; hiányzik az arányosság a főcselekvény s az epizódok közt, melyek — a mellett hogy túlságosan — rossz helyen is vannak alkalmazva, részben a költemény későbbi, már csak a kifejlés felé irányzandó, énekeiben is. De a szerkezet és a berendezés e hibáival szemben, a tárgyválasztás szerencsés voltán kívül is, örömmel írhatjuk alá a VÖRÖSMARTY-ért mindenek fölött lelkesedő TOLDY ítéletét, a ki szerint a költő «nagy erőt és változatosságot fejt ki személyei megalkotásában; a legkülönbözőbb kedélyállapotok, szenvedélyek és indulatok festése erőteljes; csata-leírásai elevenek, nagy vonásokkal hatók, általános emberi érdekekkel összeszővődésök által pedig részvétün-

ket élénken foglalkoztatók. Művészi bölcseséggel alkalmazta költőnk hasonlításait, t. i. nem pusztá ékítményekül, hanem mindig fontos momentumokban, belső állapotok, vagy külső cselekvények hatályosb érzékítése végett. Végül bámulatra ragad a nyelv teremtoi kezelése. VÖRÖSMARTY nyelve újszerűbb minden újítóénál, de nem új képzések, hanem fordulatossága s újszerű — mindazáltal mindig tösgyökeres magyar — kifejezései által. A hexameter pedig, melylyel époszi költeményeiben (az egy *Tündérvölgyet* kivéve) él, majd pompás, méltóságos, majd rohanó, vagy játszi, de mindenütt jellemző s annyi zengzetességgel bír, mint egy költőknél sem. Mintha ő találta volna föl azt, mintha vele a világ összes nyelveit versenyre hívná ki.»*

Egy másik, de — mondai és történelmi anyag hiánya miatt — töredékben maradt époszában, a *Magyarvárban* az ősmagyarok ázsiai életét akarta költőileg megalkotni. Ellenben a magyar királymondából vette *Cserhalom*, a történelemből *Eger* tárgyát; a képzelet világából, de mondai színezettel, a *Délsziget*-, *Rom*-, főleg pedig a *Tündérvölgy*-ét, mely utóbbiban tündérmesét ad Csaba királyfiról, ki azonban inkább hasonlít a népmese Argyrusához, mint a monda Csabájához. Csak költői beszély s nem éposz, de mind a mellett első rangú, s a tárgy és cselekvény, valamint a jellemek által is legerősebben romantikus mű: *A két szomszéd vár*, melyben egy középkori lovagtörténetet setéten, de rendkívüli erővel alakít.

Szintén a hősmonda körében jár Czuczor is, ki *Botondban* és az *Augsburgi ütközetben* a vezérek korabeli monda két előkelő tagját dolgozta föl, de valódi époszi emel-

* TOLDY id. m. 233. l.

kedés és alakítás nélkül. Ellenben az *Aradi gyűlésben* a történet terére lép; s még közelebb *Hunyadija* töredékeiben, melyek mind hazafias és költői érzületről tanuskodnak, de époszi műveknek nem tekinthetők.

Sokkal inkább a DEBRECZENI MÁRTON *Kióvi csatája*, mely íratása korában rejtekben maradvá, csak írója halála után került napfényre. A mű tárgyaúl szolgáló történeti esemény a honfoglalás egyik — s nem legnevezetesebb — részlete; de a költő azt az által tudta magasra emelni, hogy az époszi csodálatost valamennyi elődénél, VÖRÖSMARTY-t sem véve ki, jobban tudta alkalmazni; és pedig egyfelől az ősmagyar, másfelől a szláv mythologia alakjaival, melyek oly versenyzésben vannak egymással, mint az általok segített ellenséges hadak hősei. Nevezetes lelemény, hogy Árpádot csodálatos úton Etele kardjának birtokához juttatja, hogy azzal hódítsa meg őse örökét; s ez egy vonással mondai és nemzeti jelentőségre tudja emelni cselekvényét.

VÖRÖSMARTY-val az első nemzeti éposz-iskola tetőpontra jutott s azon úton, a romantikain, már nem is emelkedhetett fölebb. Sőt mintegy kihívta a kérdést: korszerű-e az éposz a XIX. században? E kérdésre, az eddigi úton haladó époszszal szemben, csak tagadó lehetett a felelet.

De egy nagy s igazi epikusnak volt föntartva, hogy az époszt még egyszer korszerűvé tegye: ARANY JÁNOS-nak.

Különös, de nincs tanulság nélkül, hogy ARANY, valóban hívatott sőt született epikus költő létére, egész nagyságát először nem igazi époszban, hanem egy sokkal szerényebb s korlátoltabb műfajban, a költői beszélyben, mutatta meg s fejtette ki. Csakhogy költői beszélyét nem a képzeletből s nem a modern életből, sőt nem is a tulaj-

donképi történelemből, hanem a mondából vette, abból az anyagból, a melyből az époszok alakulnak. *Toldi*, s nem csak első része, melylyel ARANY föllépett, hanem az egész trilogia is a maga egész nagyságában s teljességében, csak költői beszély. De csak annyiban s azért, mert hiányzik belőle az époszi csodálatos. Ezen kívül minden meg van benne, a mi époszszá és pedig a világirodalom egyik nagy époszává tehetné.

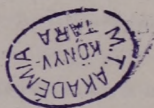
LOSVAI, kétségtelenül mondai — és pedig, a mint most már ki van mutatva, történeti-mondai — alapon dolgozta ki ama híres-nevezetes vitéz Toldi Miklós életét. De a mi nála csak krónikailag összefűzött elbeszélés volt: az ARANY JÁNOS kezei alatt csodás jellemképpé s korrajzzá alakult, melyhez sokszoros drámai, sőt a hol kell tragikai érdek fűződik. Egyetlen vonást sem ejtett el abból, a mit LOSVAI, a mondából — vagy írott forrásaiból — csak föl- említi is, ellenben a monda és források hézagait bámulatos erejű képzelettel tudja kipótolni s ép oly rendkívüli alkotó és alakító erővel fűzni együvé. Történeti korba, a Nagy Lajos korába, levén helyezve a hős és a cselekvény, ARANY a történeti nagy eseményeket, jelesen Lajosnak a német császárral való viszályát és a két (ARANY-nál egygyé összevont) olaszországi hadjáratot, nem csak háttérül, hanem a cselekvény kiegészítésére használja föl ott, a hol a monda cserbe hagyja s a történelem, legalább hősét illetőleg, nem segíti eléggé.

*Toldi*jának rendkívüli, úgy külső mint belső, nagy sikere után s már saját erejének is teljes érzetében, fogott ARANY egy valódi époszi tárgyba: a hún mondakör földolgozásába. Mint *Toldit*, ezt is trológiának tervezte. Az első rész, *Buda halála*, melyet szintén csak hún regének nevez, magában véve is valódi éposz, és pedig, bár műéposz,

mert *egy* költő öntudatos és kiszámított alkotása, talán a világ valamennyi műéposza között a legközelebb jár a naiv, vagyis a *valódi* époszhoz. Egy nemzet, saját nemzete, ősmondájából véve, egészen annak világnézetébe helyezkedve, tökéletesen objectiv, s még hangjában is az általa tárgyalt korhoz és cselekvényhez a csalódásig alkalmazkodó : ime a naiv éposz ismertető jelei s jellemvonásai.

ARANY JÁNOS-ban a HOMÉR egyszerűsége és epikusi hite, a DANTE nyelv-erejével párosúlva, az őstörténet s mondai hagyomány mély tanulmányával s visszaérzésével és abba való teljes visszahelyezkedéssel egyesült, hogy megteremtse e csodálatos költeményt, melyet csak ön-maga múlhatna felül: ha a költő irodalmi hagyatékában a trilogia középrésze a *Csaba királyfi*, s befejezése a *Hadak úta* is megtalálhatnánk.*

* A húnmondából a *Csodaszarvas* regéjét ARANY Buda halálába szötte be; *Keveházát* a *Csaba-királyfi* epizódjául szánta, mindkettőt egy-egy hegedős által előadva. A *Hadak úta* a Csaba kibújdosott hőseinek, holtuk után, itthon maradt rokonaik segítségére visszatérésének a mondája. — A hún-magyar mondakör, sőt a magyar király-mondakör egyes tagjai, a krónikák nyomán, kisebb költők által, szintén nyertek több-kevesb szerencséjű földolgozást. Mindezek a jelen fejezet elején említett bővebb kidolgozásában a magyar epika történetének lesznek méltatva.

ÉRTELEMZAVARÓ SAJTÓ-HIBÁK.

105. lap alulról	7. sor	kalandjának	helyett olv.: kalandjával és
110. „ felülr.	7. „	fogla	„ „ fogta
121. „ „	19. „	lehetetlen	„ „ tehetetlen
190. „ alulról	6. „	költemény	„ „ három költemény
226. „ „	6. „	rajta	„ „ rajtam
265. „ „	12. „	mind	„ „ mint
280. „ „	7. „	király	„ „ a király
351. „ „	4. „	népmonda világából	„ „ népmondavilágából
383. „ „	9. „	ó középkor	„ „ ó és középkor
388. „ felülr.	6. „	ez	„ „ ezé
398. „ „	11. „	ének	„ „ énekek
430. „ „	1. „	érzékeik	„ „ érzékiek
462. „ alulról	7. „	fejének	„ „ fejérek
470. „ „	9. „	Lejthéje	„ „ Lethéje
485. „ felülr.	11. „	is	„ „ nem
508. „ „	6. „	griffekhez	„ „ griff ehhez
524. „ „	6. „	irt	„ „ is
526. „ „	17. „	fénypont	„ „ fénypont
551. „ alulról	10. „	<i>Ilíász</i>	„ „ <i>Ilíaszt</i>
586. „ „	11. „	stenfiusága	„ „ isten-fiusága
622. „ „	3. „	mes ernek	„ „ mesternek
623. „ „	1. „	tétetelt	„ „ tételt
636. „ „	9. „	Király	„ „ Királyi
641. „ felülr.	13 „	ho y	„ „ hogy
675. „ „	12. „	(1674)	„ „ (1574)
694. „ alulról	2. „	tagzát	„ „ tagját.

